Orhan Koloğlu

60.yıl

OSMANLI'DA KAMUOYU

Orhan Koloğlu

OSMANLI'DA KAMUOYU

İstanbul
2010

Orhan Koloğlu

İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları

© Tüm hakları saklıdır. Bu eserin tamamı ya da bir bölümü, 4110 Sayılı Yasa ile değişik 5846 Sayılı FSEK'nu uyarınca kullanılmazdan önce hak sahibinden 52. maddeye uygun yazılı izin alınmadıkça, hiçbir şekil ve yöntemle işlenmek, çoğaltılmak, çoğaltılmış nüshaları yayımlamak, satılmak, kiralanmak, ödünç verilmek, temsil edinmek, sunulmak, telli / telsiz ya da başka teknik, sayısal ve/ veya elektronik yöntemlerle iletilmek suretiyle kullanılamaz.

ISBN: 978-975-404-891-9

Genel Yayın Koordinatörü
Prof. Dr. Suat GEZGİN

Editör
Orhan KOLOĞLU

Grafik Tasarım / Yayına Hazırlık / Redaksiyon
Öğr. Gör. Süleyman TÜRKOĞLU
Araş. Gör. Hülya SEMİZ

Kapak Tasarımı
Öğr. Gör. Süleyman TÜRKOĞLU

Baskı

İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Kaptan - ı Derya İbrahim Paşa Sokak
34452 Vezneciler / Beyazıt / İstanbul
Tel: (0 212) 440 00 00 - 10054
Faks: (0 212) 440 03 16

İÇİNDEKİLER:

ÖNSÖZ V

KAMUOYU TANIMLAMASI 1
TANZİMAT ÖNCESİNDE 7

Göçebelikten İslama Geçerken 7
Devleti Ebed Müddet'in Kul Yöntemi 19
Kahvehane'de 'Devlet Sohbeti' Başlayınca 27
Ayan'dan Meşvereti Âmme ve Senedi İttifak 38

TANZİMAT'IN ETKİSİ

Kamuoyu Kavramının İtikadı Âmme Diye Belirmesi 43
'Havadis Jurnalleri' ile Kamuyu Dinleme 48
Kahvehane'nin Kıraathaneye dönüşememesi 57
Resmi Kullanımda Efkârı Umumiye Deyimi 63
Serbestiyet'le Cumhuriyet'in Gündeme Gelişi 68
Akılcılığın Öne Çıkarılması: Şinasi 74
Çağdaşlaşmanın Gazete Kültürüne Bağlanması 81
Yeni Osmanlılar'ın Acilciliği 98
Sabırlı Devrimci Tanzimatçı Bakışı 106
İnkıyadı Serbestane'ye Karşı Namık Kemal 117

BİRİNCİ MEŞRUTİYET'İN 32 YILINDA

Abdülhamid'in Tercihi: Efkârı Umumiye-i Selime 132
İttihatçı Özlemi: Meşveret=Cumhuriyet 151

İKİNCİ MEŞRUTİYET'TE

Sultan ve Orduya Saygılı İnkılâb 170
Gündemi Efkârı Umumiye Oluşturuyor 182

İnkılâbcı - İhtilâlci - Köylücü 191
Tartışmaların Şahsiyat'a Dönüşmesi 199
Avrupa'nın Osmanlı Kamuoyuna Etkisi 212
Efkârı Umumiye'yi Red Eden 'Volkan'ın Rolü 225
Avrupa Değil Japon Örneğine Özlem: Mehmed Akif 241
Askeri Yönetim Altında Efkârı Umumiye 251
Efkârı Ununiye Yerine Halka Doğru Arayışı 266
Türk'ün İtaatçi Ârâlı Âmme'si Tezi 275
Mütareke Dönemi: Şahsiyat Tartışmalarına Dönüş 285
"Türkiye'nin Efendisi Köylüdür"e Varış 295

CUMHURİYET'TE

"Mazlum Milletler Devrimi" Sürecinde 303

DİPNOTLARI 313

ÖNSÖZ

Kamuoyu insanın ilk toplumsal yaşama girmesi ile birlikte başlamıştır ama, kamuoyunun bilincine varılması, yüzyıllar süren uzun bir süreçten sonra gerçekleşmiştir. Bunun için hümanist akımların gelişmesi, evrensel özgürlük kavramlarının oluşması, bireyin ekonomik ve düşünsel bağımsızlığı kavramının su yüzüne çıkması ve buna bağlı olarak örgütlenme özgürlüğünün belirmesi gibi koşullar gerekmiştir. İnsan yapısı gereği o da çoğulcudur. Bir diğer deyişle, toplum içinde yaşadığı andan itibaren insanlar tek bir görüşün, tek bir düşünüşün peşine takılmamışlardır. Aksine çeşitlilik esas olmuştur. Bunlar içinde birinin ağır basması ise hiçbir zaman diğerlerinin mevcut olmadığı anlamını taşımamaktadır.

Batı dünyası bu konuda bilimsel araştırmaları başlattığında doğal olarak kendi koşullarına bağlı çözümlere yöneldiğinden, bazı evrensel boyutlar vermekle birlikte, kendisi dışındaki yapılarda kamuoyu bulunmadığını iddia kolaylığına başvurmuştur. Oysa dinamizm derecesinin farkı dışında her toplumda kamuoyu vardır.

Toplumlarının belli bir dönemindeki oluşumlarını inceleyenler, geçmişin etkisini hesap etmek gereksinimini duyunca özellikle bu konu üzerinde yoğunlaşırlar. Bunun örneğini bizde de tarih sayfasını kapatalı yakında yüz yılı dolacak olan Osmanlı'nın bugün hâlâ yaşadığını ileri sürenlerde görüyoruz. Tarihte yeni bir sayfa açmanın kurumları tekrar dirilemeyecek şekilde gömmek anlamına geldiği red edilemez. Buna karşılık kamuoyunun anılara – toplumsal belleğe – yerleşmiş yönlendiriciliğinin, değişimin hazmedilmesi süreci içinde etkisini sürdürmesi de doğaldır.

Ağırlıklı olarak Efkârı Umumiye ve benzeri bazı deyimlerle toplumumuzda belirdiğini bildiğimiz kamuoyunun işleyişi ve etkileyişi üzerinde ayrıntılı çalışmanın geçmişimizin iyi anlaşılması kadar, bugünkü bazı sorunlarımıza da yanıtlar sağlayacağı düşüncesiyle bu araştırmaya yöneldik. Sorunun, sadece Tanzimat Dönemi'nde beliren bu kavramla ilgili olmadığının, Orta Asya'dan göçlerle başlayan, İslam âlemine katılmak ve büyük yönlendiricisi olmak aşamasından, çağdaş uygarlığa katılma sürecinde yaşananların da bugünü etkilediğinin bilincindeyiz. Asıl hedefimiz ise, bir dönem tek yönlendirici sayılan Devlet anlayışının Meşrutiyet denemelerinden sonra Cumhuriyet Dönemine dönüşümünün özelliklerini yansıtmak ve arkasından - 1923 sonrasına ayrıntıyla girmeden - hem Devrim Yılları hem de Demokrasi Dönemindeki gelişmelere özellikle bireyin düşünme ve örgütlenme özgürlükleri açısından nasıl bakmak gerektiğinin anahatlarını sunmaktır.

Ağırlığı Osmanlı dönemine vermemin asıl sebebi, o çağa ait kaynakların - özellikle bu alanda ön planda etkili olan basın alanının - tamamını incelemiş araştırmacılarımızın azlığındandır. Latin harflerine geçişten sonrasını kolayca inceleyecekler çıkabilir. Bin yılı aşkın bir süreyi kapsayan çalışmada, bugünün araştırmacısına kolaylık sağlamak için, belgelerdeki farklı anlamlar taşıyan kavramların anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla, metinleri bugünkü dilde sadeleştirmeye özen gösterdim.

Toplumumuzda kamuoyunun varlığı ve çağdaşlamamız sırasındaki evrimini araştırma gereğini bana anımsatan, basın tarihi araştırmaları alanında pirimiz saydığım Servet İskit'in bir küçük eseridir. 1959'da verdiği "Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz" konulu konferansı, hemen arkasından dokuz sayfalık bir metin olarak Gazeteciler Cemiyeti tarafından broşür olarak yayımlanmıştır.

Bugünkü tanımlamayla kamuoyunun bizdeki evriminin incelenmesi ihtiyacının ilk kez hissedildiği günlerin , çok partili sisteme geçişimizin tam gerginlik yaşadığı - 27.Mayıs 1960' dan hemen öncesi - döneme rastlaması dikkati çekicidir. Demokrasi anlayışı çerçevesindeki çok sesliliği hazmetmekte sıkıntı yaşadığımız bir dönemdi. Bu ortamda değerli araştırmacımız bu toplumsal yapılanmanın bizdeki ilk adımı konusunda bilimsel bir incelemeye yönelmiş, belge olarak da ilk özerk gazetemizi ele almıştı. Kamuoyu araştırmasında gazeteleri temel araştırma aracı saymak doğaldır, üstelik - ilgili bölümde ayrıntıyla belirteceğimiz gibi - Osmanlı toplumunda çağdaş kültüre geçiş kitap üretimi ile değil gazete yayınlarıyla olmuştur.

Basın âlemiyle ilgili anılarını yazmış olan gazeteciler çoktur, doğal olarak kişisel serüvenlerini aktarırlar. Ancak böyle bir sosyal konuya tüm belgelerine dayanarak bakanlar, tıpkı genel tarihimiz alanında olduğu gibi, hayli geç olarak ortaya çıkmıştır. Toplumumuzda tarihin bir bilim olarak sistemli incelenmesi ve belgelere dayandırılmasının ancak "Tarihi Osmani Encümeni'nin 1909'da kuruluşundan sonra başladığı düşünülürse, basın tarihimiz üzerindeki gecikmeyi de doğal karşılamak gerekir. Bu alanda ilk eseri Ahmet Emin Yalman, ABD'deki Columbia Üniversitesi'ndeki doktora çalışmasıyla vermiş, 1914'de orada İngilizce olarak basılmış, ama kendi ülkesinde kimsenin haberi olmamıştır.

Bu alana daha sonra, kendisi uzun süre gazetecilik yapmasının ardından 1937'den itibaren basın tarihi konusunda bilimsel eserler vererek Servet İskit girmiştir. Dolayısıyla kendisini ve ürettiklerini saygıy-

la anarım. Ancak bu ilk çalışmalar döneminde Osmanlı arşivlerinin hâlâ kapalı olmasının etkisiyle kaynak eksikliği kaçınılmazdı. Örnek olarak, Osmanlı'daki ilk Türkçe gazetenin 1831'de yayınlanan Takvimi Vekayi olduğunda bütün araştırmacılar gibi o da kararlıdır. Oysa ilk Türkçe gazetenin 1828'de Mısır'da Osmanlı valisi Mehmed Ali Paşa tarafından çıkarıldığı, ancak Çağdaş Gazeteciler Derneği 1989'da "İLK GAZETE İLK POLEMİK - Vekayi-i Mısriye'nin öyküsü ve Takvimi Vekayi ile tartışması" konulu kitabım yayınlandığında toplumumuzca öğrenildi. Üstelik kamuoyu önünde en sert siyasi tartışma, hem de kimin daha İslama uyduğu konusu gündeme yazılı olarak getirilerek yapılmıştı.

Server İskit özellikle iki kavram "Efkârı Umumiye" ve "Amme Efkârı" üzerinde durarak, birincinin "umumi fikirler", ikincinin ise "insanların temas ve hareketlerinden doğan müşterek düşünüş" olduğunu belirtir. Birinciyi "statik amme efkârı", ikinciyi "dinamik amme efkârı" olarak niteler. Oysa daha önce ve sonra bu konuda pek çok deyimin kullanıldığının kanıtları var: Ezhanı nâs, itikadı amme, efkârı ahali, efkârı nâs, mütalaayı amme, meşvereti amme gibi. Üstelik bunların her birinde içerik farklarına da rastlanıyor.

Bizde batı dünyası örneği adım adım benimsenir ve kendi içimizdeki çekişmenin etkisi sürerken, aynı sırada bu konuda dünyada karşıt görüşler birbiriyle yarışmaktaydı. Kamuoyu konusunda yeni görüşler üretiliyordu. Doğal olarak da hem düşünür ve yazarlarımız, hem de sosyal bilimcilerimiz "bugüne uymak" gerekçesiyle daha çok bu tezleri izleyerek konu üzerindeki görüşlerini yansıtmaya yöneldiler. Oysa toplumumuzdaki değişimi Avrupa'da ulusalcı anlayışın kökleştiği döneme dayalı çizginin dışında ele almak gerekiyor. 19. yüzyıl öncesinde İslami yapıya uygun olan yapımız özellikle Tanzimat'tan sonra Batı örneğini izlemeye başlar ama, önce kendi içinde ayrılık tezini - Avrupa güçlerinin de desteğiyle - yürüten düzünelerle cemaatin akımlarıyla uğraşmak mecburiyetindeydi. Türklüğü ön plana çıkarmayan ancak devlet dili olarak Türkçeye ısrarla bağlı kalan Osmanlı'da bütünlüğü korumak için çok farklı bir efkârı umumiye anlayış sürecinin belirmesi kaçınılmazdı.

Dolayısıyla çalışmamıza önce, evrensel bilim âleminde konuyu değerlendirişin serüvenini özetleyerek girecek, sonra Osmanlı'nın Cumhuriyet dönemine neyi, nasıl devretmiş olduğunu belirtmeye çalışacağız.

Orhan Koloğlu

ÖNSÖZ

Kitle iletişim araçlarının işlevleri sıralanırken özellikle "enformasyon kaynağı" olması teorik olarak birinci sıraya yerleştirilir. Pratikte bugün için bu durumun böyle gerçekleştiğini özellikle görsel basın için söylemek pek olası olmamakla birlikte prensip olarak basının işlevinin kamusal bir nitelik taşıdığını vurgulamak gerekir. Elbette basın eğlendirirken de toplumsal bir gereksinime yanıt vermektedir, ancak basının kamusal sorumluluğundan söz edilecekse, bunun özellikle "bilgilendirme" ve "enformasyonla" mümkün olduğu vurgulanmalıdır. Öncelikle kitle iletişiminin bu özelliği toplumsal yaşam için çok önemli bir sorumluluktur. Dolayısıyla bu sürecin pürüzsüz, gölgesiz, bağlantısız yaşanması yaşamsal değerde bir zorunluluktur. Politik açıdan bunun hak ve özgürlükler bağlamında değerlendirilerek hukuksal güvenceye alınması ideal bir yapılanmadır. Gerek Türkiye, gerek dünyadaki örneklerine bakıldığında bu ideal durumun erişilmesi güç bir nokta olduğunu bilmekle beraber, böylesi bir hedefin benimsenmesi de bugünün gerekleri arasındadır.

Hiç kuşkusuz bu ideal yapılanmanın bir de arka bahçesi ve hazırlık süreci bulunmaktadır. İşin arka bahçesi, daha doğrusu mutfağı olarak tanımladığımız sürecin de özenle değerlendirilmesi, dikkate alınması gerekir. Çalışanların çalışma koşulları, mesleğin yaşadığı sıkıntılar basına dönük yapılacak değerlendirmelerde önemsenmesi gereken noktalardır. Bilindiği üzere teknolojik gelişim bu noktada, basın çalışanları için önemli bir rahatlık sağlamıştır. Tüm bunlara karşın gazetecilik mesleğinin tarihsel gelişimini matbaanın kuruluşundan, haber ajanslarının kuruluşuna, fotoğraf ve baskı tekniklerinin gelişimine ve dağıtım ağlarına kadar yaşadığı serüveni sorgulamak ve bilinmeyenleriyle ortaya çıkarmak gerekir.

Orhan Koloğlu, uzun yıllardır ürettiği çalışmalarına bir yenisini ekleyerek bu süreci aydınlatmaya çalışmış ve çok önemli saptamalarda bulunmuştur. Özellikle Batı toplumlarındaki gelişim süreciyle bizdeki süreci karşılaştırma adına Koloğlu'nun yapıtının önemli bir boşluğu doldurduğunu söylemek olasıdır. Genel kültür düzeyinin belirlenmesinde basının payı konusundaki değerlendirmelere olanak tanıyacak verileri Koloğlu'nun çalışmasında yakalamak mümkündür. Elinizdeki çalışma, aydınlanma sürecinde kitabın ve gazetenin etkinliklerini karşılaştırmaya yardımcı olacak birçok ipucunu barındırmaktadır. Söz konusu ipuçlarının birçok çalışma için çıkış noktası olabileceği söylenebilir. Örneğin Batı'daki aydınlanmanın matbaanın icadı ve kitapla gerçekleştiğini, bu durumun bizde ise matbaa ve gazete olarak olgunlaştığını ileri sürmektedir. Bu durumun evriminin nasıl gerçekleştiği konusunda çok önem-

li bilgileri bu çalışmada okurlarıyla paylaşırken, çok önemli bir katkıyı da akademik yaşamımıza eklemektedir.

Orhan Koloğlu'nun bugüne kadar gerçekleştirdiği birçok özgün çalışmanın temel başvuru eserleri arasında yer aldığını belirtmek gerekir. Bu çalışma da diğer özverili çalışmaları gibi çok önemli bir başvuru kaynağı olacaktır. Özellikle genç kuşakların, basın tarihini dünya ve Osmanlı-Türkiye eksenli olarak karşılıklı olarak öğrenmelerine yardımcı olacak bu çalışma, aynı zamanda birçok araştırma için de rehber niteliğindedir.

Uzun soluklu çalışmalarını bizimle paylaştığı için Orhan Hoca'ya gazetecilik öğrencileri ve araştırmacıları adına sonsuz teşekkürler…

Prof. Dr. Suat GEZGİN
İstanbul Üniversitesi
İletişim Fakültesi Dekanı

KAMUOYU TANIMLAMASI

İlk insanlarla birlikte, hemcinslerimizin doğa karşısındaki uyum/zıtlaşma ilişkisi'nin yanısıra insanla insanın uyum/zıtlaşma ilişkileri de başlamıştır. Kamuoyu bu etkileşimin ürünlerinde biridir. İlk toplumlarda belirmiş ve bütün insanlık tarihi boyunca rolünü oynamıştır. Buna karşılık kavram olarak belirmesi 18. yüzyılın sonunda, toplumsal bilimler çerçevesinde değerlendirilmesi ve bir özel araştırma alanı haline gelmesi ise, 19. yüzyılın sonunda olmuştur. Evrensel İnsan Hakları'nın benimsenip, halkın oylarıyla seçilmiş meclisler ve onlara dayalı hükümetler çoğaldıkça, toplumsal bir oluşum olarak vazgeçilmezliği bütün dünyada kabul edildi. 15. yüzyıldan başlayarak güçlenen ekonomik yapıya ilâveten 18. yüzyılın sonunda beliren siyasi ve sanayi devrimlerinin hızına bağlı olarak Batı toplumlarının yaşadıkları köklü ve sürekli değişmeler yüzünden kamuoyu'nun anlaşılışı da hep değişmiştir.

Habermas'ın ünlü yapıtından(1) yararlanarak kamu (public, publique) ve oy (opinion) sözcüklerinin toplumsal bir oluşumu belirlemek üzere bir arada kullanılmaya başlanmasının evrimini özetle aktarmaya çalışacağız. Her iki sözcük de Antik Yunan'da ve bugünkünün tam tersi anlamlarda kullanılıyordu. Public, toplumun çok sınırlı bir kesimini oluşturan "özgür vatandaşları" belirliyordu. Sıradan halk ve köleler buna dahil değildi. Orta Çağlarda soylu ve seçilmişleri, daha sonra hükümdara hizmet edenleri, yüzyıllar ilerledikçe burjuvaları, aydınları ve en sonunda bütün halkı ifade eder olmuştur.

Latinceden gelen opinio önce iki anlam taşıyordu: "Kesin olmayan yargı" ve "ün", yani "başkalarının yargılarında temsil ediliş". Her iki anlaşılışı da akılcılığa karşıdır. Locke'da ön yargı anlamına gelir. Ansiklopedistler bir kararsızlık ve ruhsal boşluk hali için kullanmışlardır. Avrupa'da keyfî yönetimlere karşı eylemler geliştikçe, public bütün halkı, opinion'da kanaatleri belirler bir içerik kazanmaya başladı. Sense of people, common opinion, public spirit türü deyimler terk edildi, özellikle Fransız Devrimi'nden itibaren public opinion/opinion publique (Almancada Öffentliche Meinung) dillere yerleşti. Böylece toplumun devletten ayrı düşünülür olması aşamasına geçildi.

18. yüzyılda J.J. Rousseau insanın temelde iyi olduğu onu toplumun kötülüğe yönelttiği düşüncesini gündeme getirmişti. 19. yüzyılda Saint-Simon, Auguste Comte, C. Fourier toplum içinde bireyi incelemeye giriştiler. Bu arada yüzyıl boyunca giderek artan kütle eylemleri, tarihin büyük adamların değil, kitlelerin eseri olduğu anlayışını giderek güçlendirdi. Burjuva/Aydın ağırlıklı kavram Marx'ın ortaya çıkışından sonra kitleler ve emekçi sınıfı açısından ele alınmaya başlandı. Yüzyılın son yıllarında sosyalist olmayan araştırmacılar da kütlelerdeki oluşumları sosyo-psikolojik açıdan incelemeye giriştiler.

Gustave Le Bon'un "Kitlelerin Psikolojisi", G. Tarde'ın "Kanaatler ve Kitle" adlı kitapları yeni bir bakış dönemini başlattılar. Kamuoyu, kamu tartışma ilkeleri ve siyasi iktidar sorunlarıyla bağımlı olmayan, kitledeki iletişim olayı niteliğiyle ele alınmaya başlandı. Kitlenin, grubun rolleri araştırılıyordu. Bir ara siyasi boyutu dışlanmak istendi, daha sonra bunsuz olamayacağı fark edildi. Toplumsal bilim alanları çeşitlendikçe (Tarih, tolumbilim, toplum psikolojisi, antropoloji ve benzerleri) her biri konuyu kendi çerçevesinde incelemeye girişti. Kamuoyu için birbirinden çok farklı tanımlamaların belirmesi bu çeşitlilik yüzündendir. Batılı araştırıcıların olayı tanımlayabilmek ve bilimsel bir çerçeveye oturtabilmek için çalışmalarını kendi toplumları üzerine odaklaştırmaları çok doğaldı. Öncelikle kendilerini, serbest piyasayı yerleştirmiş olan ileri sanayileşmiş düzen içindeki kamuoyunu anlamak ihtiyacındaydılar.

Toplumu, yöneticisiyle ilişkisi dışında, kendi yapısal evrimi çerçevesinde incelemeye daha s o n r a giren İslam ve Türk toplumlarının iki hatadan kendilerini kurtaramamaları kaçınılmazdı. Birincisi, bir sanayi öncesi toplumunu ileri sanayileşmiş yapılara özgü verilerle değerlendirmenin işi büsbütün karmaşıklaştırmasıdır. İkinci derecede görünür gibi olmakla birlikte aynı derecede önemli olan, kendi toplumsal yapılarının tarihsel kökenlerinin bilinmemesiydi. Bu eksiklik, toplumdaki değişmenin kamuoyunu hangi yönde etkilediğinin anlaşılmasını imkânsız kılıyordu. Bu ikinci sakınca, son yıllarda tarihçi ve sosyal bilimcilerimizin yaptıkları çalışmalar sayesinde büyük ölçüde telâfi edilmiş bulunuyor. Yirmibirinci yüzyıla adım attığımız sırada araştırmacılar, geçen yüzyıla göre İslamın ve Türk toplumlarının sosyo-ekonomik yapıları üzerinde çok daha fazla bilgiye sahiptirler. Dolayısıyla, şimdiye kadar girişilmemiş olan kamuoyu tarihi araştırmaları için yeterli birikim sağlanmıştır.

Birinci, yani kamuoyunun özellikleri ve tanımlanmasının belirlenmesi konusundaki sakınca için özel bir çalışma yapmamız gerekti. Çeşitli üniversitelerimizde kamuoyu dersi verirken, gazetecilikten gelen pratik bilgilerimizi teoriyle sistematize etme çabalarımız sırasında, konu üzerinde Batı'da yapılmış çalışmaların büyük kısmını incelemek fırsatımız oldu.(2) Dikkatimizi çeken, kamuoyu tanımlamalarının çokluğu ve birbirinin yüzde yüz aksi noktalara da yönelebilmeleridir.(3) Kamuoyu diye bir şey yoktur diyenler bile var. Bu çeşitlilik ve sadece belli bir sosyo-ekonomik yapının açıklayıcısı olmanın sınırlılığı karşısında, İslam ve Türk toplumlarının kamuoyu tarihini incelemeye yardımcı olacak, bütün insanlığın geçmişine uygulanabilecek evrensel bir tanımlamaya ve temel ögelerini saptamaya ihtiyaç vardı. Biz bu amaçla J. Young'ın tanımlamasını benimsedik:(4)

"Kamuoyu, akılcı kamu tartışmasına sunulmuş genel çıkar sorunları üzerinde bilinçli bir toplumun sosyal yargısıdır."

Burada "akılcı" deyimiyle "din ve idealizm egemenliği"ne karşı kendi varlığını ön plana alan insanın değerlendiriciliği vurgulanmaktadır. Aklın sadece belli bir kültür düzeyindeki kişilere –seçilmişlere– özgü olduğu anlayışının reddi ile, her birey bu açıdan yeterli kabul ediliyor. Düşünce, fikir tarihiyle ilk farklılık burada belirmektedir. Aynı şekilde din ve iman konuları da kamuoyunun içinde bulunmaz, onu etkilemek üzere çevresinde yer alır. Bunun toplumsal bir olay olarak dinin red edildiği anlamına geldiği sanılmamalıdır. İman konusundaki tercihler tartışma konusu yapıldığında olay artık insanla tanrı arasındaki bir diyalog olmaktan çıkar, insanla insan arasında uyum/zıtlaşma ilişkisi belirir. Siyasi yönlendirme bahis konusudur.

Tanımlamadaki bilinçli deyimi de "genel çıkar konusundaki değerlendirme" ile ilgilidir. Çıkar kavramı, olayın ekonomik, yani maddi yanının önceliğini vurgular. Daha kapsamlı bir anlayış için yukarki tanımlamaya şunların da eklenmesi gerektiği kanısındayız: "Bir toplumda aynı anda birbirine paralel ya da karşıt birden fazla kamuoyu bulunabilir (Yani doğrusu kamuoyları demektir). Bunlardan en geniş kesimin benimsediği, topluluğa egemen kanaat olur."

Kamuoyları her toplumda, her zaman var olmakla birlikte beliriş ve kendilerini ifade ediş (Açığa çıkış) açısından toplumdaki siyasi rejimin etkisi altındadırlar:

Açık kamuoyu, özgür araçlarla serbestçe açıklanandır. Yani çoğulculuğunu saklamaz. (Çok partili sistemlerdeki gibi).

Kapalı (Saklı) kamuoyu, değişik görüşlerin açıklanmasına izin verilmeyen tek egemen güçlü rejimlerde bulunur.

Güdümlü kamuoyu, toplumun bütün kesimlerinin kendini tek bir yönde açıklamaya zorlandığı sistemdir.

Kapalı ve güdümlü kamuoyları ne denli katı rejimler altında bulunurlarsa bulunsunlar, değişik kamuoyları daima vardır ve kendilerini açığa vuramasalar da bastırılmış kamuoyu olarak varlıklarını sürdürürler. Uygun ortam belirince ortaya çıkarlar.

Kamuoyunun oluşum ve işleyişini üç temel ögeyi dikkate alarak incelemek gerekiyor:

İNSAN ÖĞESİ: Kendisini taşıyan topluluk, yani subjektif ya da kişileştirilmiş anlamda kamuoyu. Bireyin kitle ve örgütlü grup içindeki durumları önemlidir. Kitle sürekli amacı bulunmayan yapılaşmamış bir topluluktur. Bağlayıcı niteliği olmadığından dayanıklı değildir, çabuk dağılır. Yine de kamuoyunun en önemli güç kaynağıdır. Kamuoyu oluşturmalarında “birey” değil, “mass-man: kitle içindeki adam” hedef alınır. Kitle süreksiz olduğundan kamuoyunun tutarlılığı da zayıftır. Bireyin ilk grubu ailesidir. Sonra insan yaşamı boyunca farklı iç bağları bulunan gruplardan etkilenir ve bunların içinde bulunur. Grupların kamuoyunu en çok yönlendireni örgütlü gruplardır. Gruplarda kişilerin yüz yüze ilişki sağlayanı ile üyelerinin çoğunun birbirini şahsen tanımadığı örgütlenmeye dayalı olanların işleyişi arasında fark vardır. Bazı amaçlarla bir araya gelen bireyler, mesleki, ticari, siyasi, sosyal, dini nitelikli dernekler ve örgütler kurarlar. Partiler, sendikalar, loncalar, tarikatlar, dini örgütler (Örneğin Katolik kilisesi) gizli ya da açık sosyal ve siyasi cemiyetler (Masonluk, terör örgütleri gibi) bu kategoriye girer. Örgütlü grubu

simgeleştiren lideri ve fikirlerini üretenler (Aydınlar)'dır. Kamuoyu olayı kitlelerle bu yönlendirenler arasındaki ilişkiye de indirgenebilir. Gruba üye olan peşin olarak bazı koşulları ve bunlara aykırı davranırsa dışlanmayı hatta cezalandırılmayı kabul eder. Bir örgütlü grubun üyesi, kitlede grubunun görüşleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmakla yükümlüdür. Bu açıdan kamuoyunu, içinde grup görüşlerinin yarıştığı bir çevre olarak tanımlayabiliriz. Örgütlü gruplar da bir baskı grubu niteliği taşır. Bunların bireylerle değilde kamuoyu ile daha kapsamlı ilgilenmesi, kamuoyunun kişisel kanaatlerin matematiksel toplamından daha büyük bir gücü temsil etmesindendir, (=Gestalt kuramı: Bütün, parçaların toplamından daha büyüktür.)

DÜŞÜNCE VE TAVIR ÖĞESİ: Yani objektif anlamda kamuoyu. Her toplumun düşünce ve tavırları, ortaya çıkardığı bütün maddi ve manevi üretimlerin bir arada bulunduğu bir kültür zemini üzerinde biçimlenir. Maddi olmayan üretimin temelinde maddi üretim, açıkçası ekonomik faktörler ve teknolojiler bulunduğundan, özellikle bunların iyi saptanması koşuldur. Ayrıca düşünce ve tavırların sadece yaşanan dönemin ürünü olmadığı da anımsanmalıdır. Zaman unsuru işin içine girer.

Toplumsal Bellek'in aktardığı çok eski geçmişlere kadar uzanabilen ve gelenekleşmiş düşünce ve tavırlarıyla da şekil alır. Genelde geçmişle ilgili imgelerimiz varolan toplumsal düzeni meşrulaştırma ve koruma eğilimlidir. Gününün durumundan memnun olmayanlar bile geleceğin sonu meçhul çözümleri yerine denenmiş ve başarılı olmuş eski deneyimleri tercih yanlısıdırlar. Eskiden yaşanmış bir Altın Çağ'a özlem böylece toplumsal bellekte ağırlıklı bir yer tutar. Yeni bir şeyi aklın hemen kabul edememesinin en başlıca sebebi, özümseme için gerekli deneme süresinin ne kadar uzun ve sonucun mutlaka olumlu olacağının kestirilememesidir. Dolayısıyla yönetenler ve kamuoyu oluşturanlar, öncelikle toplumsal belleği etkilemeyi ön planda tutarlar. Toplumsal belleğin tutsaklaştırılması ve bunun bazı anma törenlerine bağlanması ile yönlendirici gruplar eskinin devamlılığını sürdürebildikleri gibi, yeni formülleri benimsetmenin yolunu da ararlar. Böylece her bireyin bilinçlenmesiyle oluşacak Bilinçli bir Toplumsal Bellek yerini alışkanlıklara, bir anlamda bilinçsiz ya da bilinçdışı bir belleğe bırakır.

Toplumun doruğunda bulunan üstkademeyönetici, bilim adamı, aydın, filozof dediğimiz ve yeni ufuklar açmak yeteneğine sahip olağanüstü kişilerin ürettikleri "düşünce"ler kitle düzeyine indiğinde orijinal şekilleriyle algılanmazlar. Kitle iki büyük sosyo-psikolojik sahiplenme güdüsünün (Elde etme ile Koruma) süzgecinin yanısıra geleneklerle de bağdaştırarak yeni bir sentez oluşturur ki, düşüncenin bu türüne zihniyet (5) diyoruz. Düşünce Tarihi ile Kamuoyu Tarihi arasındaki temel fark bu noktada kesinleşir. Zihniyet'de bir dünya görüşü ve değer yargıları (Dolayısıyla eylem yapanın tercihini) oluşturur ama, sistemli düşüncenin aksine ilke'leri önceden bilinemez, saptanamaz. B u r a d a daha çok bilinç dışı toplumsal bellek etkili olur. Varlığını ve şeklini ancak davranışları değerlendirerek ortaya koyabiliriz. Zihniyet aklın önerdiklerini kendi kalıplarına sokarak kitleye benimsetmeye çalışır. Klişeleşmiş önyargılar, toplumsal etnosantrizm, toplumsal travma tutkuları, mitoslar, geçmişteki bir altın çağa özlem, ufuk arayışı, söylenti ve dedikodu yoğunluğu, sapma saptırmada aşırılık, özelliklerini oluşturur. Kamuoyu bunların etkisi altında biçimlenir.

İLETİŞİM ÖĞESİ: Kitle içinde bireyler arasında olduğu gibi, grubun kitleyi etkilemesinde de iletişim yöntemleri büyük önem taşımaktadır. Görsel (İdam edilen kişinin başının sokaklarda dolaştırılması türü) ve sözlü (din adamlarının okuduklarının topluluklarca dinlenmesi yoluyla yapılan) iletişimin çok uzun süre egemen olduğu bir dünyadan sonra, 15. yüzyılın ortasından itibaren basmacılığın yaygınlaşmasıyla kamuoyu oluşmasında yeni bir dönem başladı. Basma kitap ile başlayan İletişim Çağı (Marshall Mc Luhan'ın deyimiyle Gütenberg'in Samanyolu) gazete, telgraf, radyo, televizyon, internet aşamalarından geçerek küreselleşmenin gerçekleşmesinde başrolü oynadı.

Günümüzde Telekomünikasyon Devrimi'nden bahsediliyor. Son beşyüz yılda kütlelerin yönlendirilmesi ve bilinçlendirilmesinde, kamuoylarının dinamikleşmesinde, grupların yeni nitelikler kazanmasında bu teknolojiler önemli katkıda bulundular.

TANZİMAT ÖNCESİNDE

GÖÇEBELİKTEN İSLAMA GEÇERKEN (6)

Osmanlı toplumunda kamuoyunun oluşumunu incelemeye girişirken, öncelikle, Türklerin göçebe yaşamdan yerleşik yaşama geçerken sosyal ve kültürel değişimlerini en çok yönlendiren İslam dininin etkisini dikkate almak gerekir. Orta Asya halkları olarak bölgelerinde devletler kurmuş da olsalar Türkler genelde, içinde bulundukları coğrafya ve ikliminin etkisi altında göçer-konar bir yaşam sürdürüyorlardı. Bu da aşiret, kabile, oymak deyimleriyle nitelenen grupların çok sınırlı bir nüfus yoğunluğu çerçevesinde yaşadıklarını gösterir. Bunlar gezginci olmanın etkisiyle, ziraate yönelmeden daha çok hayvan yetiştirme ve onlardan sağladıkları ürünle (süt, et, deri, dokuma, örgü, çadır) dış alemle ilişki içinde bulunurlar. Bu yapı doğal olarak sınırlı sayıda bireyin birlikte olmasına izin verir. Yerleşik - şehirli - yaşamının çok büyük sayıda nüfusu bir arada bulundurması ve düşünce değiş tokuşu yapmasına imkan veren yapısı bunlarda oluşmaz.

Üretimdeki hayvana dayalı yaşamın sürekli otlak ve yaylak aratmasının yanı sıra bunların korunması da genellikle topluluğun bütün erkek kesimini koruyuculukta - bir anlamda asker niteliği taşımakta - uzmanlaştırır. İyi ata binici ve silah kullanıcı olurlar. Toplumlarının ayakta kalması için de kendi içlerinde tutarlı, bir bütün olmaları gereklidir. Dolayısıyla en yetenekli sayılan reisin çevresinde, tartışmadan kaçınarak, ona tam itaatle davranmak ilke sayılır. Üreticilik konusunda ise asıl sorumluluk kadınlardadır. Kuruluşu yaşatmak ve bunun için tam birlik içinde olmak ilkedir. Kamuoyu anlayışı çerçevesinde bireyi ortaya çıkaran ortamın bu koşullarda belirmesi mümkün değildir. Yeteneğini kanıtlayan hemen başa geçirilir. Tabii ki yaşlıların oluşturduğu bir danışma grubu vardı ama o en üstteki beye, lidere itaat kuraldır. Bu yapı doğal olarak büyük nüfuslu bir toplum yapısına değil, sınırlı sayıda bireyin birlikte olması gibi, daha birleşik bir yapı içinde yaşamasına izin verir.

Türkler, iklim koşulları giderek kötüleşen ve de kendilerinin dışında göçebe nitelikli toplulukların - Moğollar gibi - egemenlik kurdukları Orta Asya' dan Anadolu'ya kadarki onbinlerce kilometrelik yolu

uzun yıllarda küçük gruplar halinde yavaş yavaş aşarken, doğal olarak bu itaatkâr davranışa bağlı kalmayı daha da gerekli bulmuşlardır. Kendi dillerini konuşmayan ve nüfusları yüzlerce defa daha çok olan İranlıların, Arapların, Rumların arasından ilerlerken varlıklarını yitirmemek için bu bütünlüğe bağlı kalmaya özen göstermekten başka çareleri de yoktu. İlk olarak İranlı tarihçi İbn Bibi'nin 13. yüzyılda Anadolu Selçukluları üzerine yazdığı tarihte, bugün Türkmen diye andığımız bu göçerlerimizi "Yürük" diye nitelediği görülür. Osmanlı Devletini kuranların da aynı aşamalardan sonra İzmit civarındaki Söğüt bölgesine geldikleri ve Selçuk Sultanı'nın onayıyla Uç Gazisi olarak oraya yerleştikleri biliniyor.

Bu Uç Beyliği'ni kuranların 400 çadırdan oluştuğu eski kayıtlarda ileri sürülür. Her birinde en fazla 8-10 kişi yaşadığına göre Kayı Aşireti kökenli bu grubun en fazla 3-4000 kişiden oluştuğu anlaşılıyor. Nitekim Osman Bey'in Bizans kalelerine karşı 300-400 kişilik asker birliği ile saldırdığı biliniyor. Açıkçası başında en yetenekli reis Osman Bey de bulunsa onun liderliğindeki bütünleşmenin, yerleşikliğe yönelmiş Selçuklular ve Anadolu'daki diğer Türk beyliklerinin deneyimi ve katkılarıyla gerçekleştiğini kabul gerekir. Osmanlıya "İslam tarihinin en uzun ömürlü Devleti" özelliğini kazandıranın, daha önce bölgeye gelen Türklerin deneyimleri kadar, topraklarında yayıldığı Roma İmparatorluğu'nun (Bizans'ın) uygulamalarından yararlanması olduğunu da kabul gerekir.

Bizans'ın Ortodoks Kilise'sinin Hıristiyanlar arası (Katolik ve Ermeniler ile) çatışmalar gibi Musevilere karşı düşmanca davranışı da bilinir. Selçuklu yönetiminin ise Darül Harb'e yönelik cihad'cı özelliğine karşılık, çevresindeki nüfusca çoğunluk oluşturan bu farklı cemaatlerle uzlaşmacı bir yaşam sürdürmesi (Mevlâna örneği anımsanmalı) İslami anlayıştan esinlenen bir yönetim tarzının farklı inançlara bağlı bireyleri bir arada yaşatmakta başarılı olduğunu kanıtlıyordu. Osmanlı Devleti'nin bu konuda İslam'a dayanan ama kendisinden öncekilerden de farklı ve daha da başarılı bir uygulama izlediği bilindiği cihetle, İslam'ın kamuoyu oluşturma yani bireyin fikirlerini yansıtma konusundaki uygulamalarını ve bunların Osmanlı'ya yansıyış şeklini çok özetle aktaracağız.

Hazreti Peygamber'in öğretisinde esas, bireyi Allah'ın karşısında tek sorumlu saymaktır. Birey sade Allah'ın Kulu'dur. Aralarına kimse gi-

remez, kul sadece doğrudan Allah'a hesap verecektir. Bu değerlendirmenin Hıristiyanlığın 7. yüzyılda "Ruhban Sınıfı" ile vardığı çarpıklığa tam bir eleştiri niteliği taşıdığı bellidir. O çağda Batı dünyasında Kilise tam bir egemenlik kurmuştu. Soylularla (Feodalite) işbirliği içinde üretim kaynaklarına (tabii başlıca zirai) tam hakimdiler. Dolayısıyla nüfusun belki yüzde 90'nını oluşturan kesim, senyörüne yani derebeyine bağlıydı - vassal - açıkçası hiçbir bireysel hakka sahip değildi. Tam bir köle statüsü ile çalışıyordu. Ayrıca Papazların para karşılığında günah affetme gibi çarpıklıkları da Kilise'yi en çok para biriktiren ve çiftliklere sahip bir merkez haline getirmişti.

Papazların soyluları da aşarak en yetkili güç haline geldiği bir düzene karşı İslam, birey açısından tam aksine, bir rahip sınıfını kabul etmiyordu. Tabii ki bireye, dinin temel kurallarını anlaması için danışma hakkı tanınmıştı. Nisa Suresinde "Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden ulülemr'e itaat edin (59. ayet) kaydı vardır. Ulülemr "buyruk sahibi ya da kanun koyan" anlamına gelir. Ancak Ulülemr eğer Allah'a ve Peygamber'e itaat etmiyorsa Müslüman ona itaat etmemekte özgürdü. Açıkça meşruluğu dinden almak koşuluyla bireye fikrini açıklama ilkesi kabul edilmektedir. Dolayısıyla birey Kul olarak günahını şahsen üstlenecektir. Fikrini danıştığı kişinin, bir papaz gibi, günahtan arındıran olarak algılanması mümkün değildi.

Bir bakıma Hıristiyan aleminde tam diktatörlüğe dönüşmüş bireyi yok sayan Patrimoniyalizm (= itaatçi anlayış) hakimken, İslam dünyasında bütün bireyleri eşit sayan bir görüş hakimdir. Sadece iman konusuna bağlılık çerçevesinde bunda bir hesaplaşma bahis konusudur. İslamın kendisinden önceki tek tanrılı dinlere üstünlüğü bu noktada belirir. O kadar ki, Hazreti Peygamber zamanında da köle uygulaması - para ile satın alma ya da suçunu ödetme amaçlı - vardı ama bireysel yeteneğini kanıtlama karşılığında kölenin toplumun en üst yönetici makamına gelmesi doğal sayılırdı. Ayrıca köle çalışıp para üreterek özgürlüğünü satın alabiliyordu. Buna karşılık aynı dönemde Hıristiyan aleminde kölenin çocukları bir daha asla özgür sayılmıyordu; ki bu 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Kabile çekişmelerinden doğan ayrılıkları da önlemek için İslam bütün Müslümanları tek bir toplum kabul eden "ümmet" kavramını da

gündeme getirdi. Bakara Suresindeki "Biz sizi vasat, merkez ve her tarafı denk, mutedil bir ümmet yapdık" kaydı bu bütünleşmenin amacını kanıtlar. Bu aynı zamanda, ırk, millet, cins gibi farklılıkların da reddi anlamına geliyordu. Tamamen Arap dili ve kültürü üzerine kurulu olmasına karşılık "Arap" deyimi bile Kur'an'da dışlanmıştır. Örneğin Tevbe Suresinin 97-98-99'cu ayetlerinde "Arap" deyimi "kâfirlik ve münafıklıkta en aşırı kimseleri" belirler. Aslında bununla "Bedevi" nin yani Arap Yarımadası göçebelerinin belirtildiği bellidir. Nitekim Diyanet İşleri'mizin yayınladığı Kur'an Meâli'nde de Arap sözcüğü Bedevi olarak belirtilmiştir. Açıkçası yerleşikliğin (Hadar) tercih edildiği kesindir.

Yönetim açısından da, şura, ictihad, icma kavramları, üzerinde ihtilaf bulunan konularda din alimlerinin benimsedikleri değerlendirmelerin geçerli sayılması ilkesini gündeme getiriyorlardı. Dikkati çeken Kur'an'da "muarada" (= karşı çıkma, muhalefet) sözcüğünün bulunmamasına karşılık "tenâzu" (=görüş ayrılığı), "şicâr (=tartışma) ve cidal ile mücadele (=fikri mücadele) deyimlerinin bulunmasıdır. Ancak "fikir ayrılığı" anlayışı red edilir, zira kutsal kitaba göre bir fikir birliğine varılması hedef alınmıştır. Dolayısıyla bundan her ayrılış bir "fitne"dir. Hedef iktidarı ele geçirmek değil, bu temel düşünceye erişmektir. Açıkçası İslam'da "hürriyet" egemen genel inançla belirlenmiş bir hürriyettir. Bu sebepten haklar ve görevler yalnız inanca uygun bir şekilde yorumlanırlar. Sadece Allah'a kulluk etmek özgürleşmedir. Dine dayanmak ve meşruluğunu ondan almak şartıyla muhalefet vardır. Mümin Ululemr'in uygulamalarını, Allah'ın kitabı ve Hazreti Peygamber'in sünnetine uygunluk açısından sorgulayabilir. Haklılık kararı için "Şura" ve "Meşveret" uygulaması gündeme gelir. Kur'an'ın insanın günlük yaşamının onbinlerce özel gereksinmesinin her birini ayrı ayrı belirlemesi mümkün olamayacağından uzmanların temel ilkelere uygun değerlendirmeleri geçerli sayılıyordu. Bu anlayış da "Meşveret" adı verilen (müşaverede bulunma = Danışma) sisteme bağlanıyordu. İslamın ilk döneminde bu amaçla toplanma yeri olarak - kutsal konular dışındakilerin konuşulamayacağı - camiler (dini toplanma yerleri) belirlenmiştir. Bu çerçevede "fakih" yani fıkıh ilminin uzmanı siyasetçi sayılmaz.

İslamın bu TEMEL YAPI'sı, Emevilerle birlikte dinin merkezinin, göçebeliğin egemen olduğu Hicaz'dan ayrılıp Suriye, Irak ve Mısır gibi yer-

leşik yaşama alışkanlığının binlerce yıl öncesine dayalı olduğu bölgelere aktarılmasıyla oralardaki alışkanlıkların etkisinden kurtulamamıştır. Yönlendiriciliğine itaat emredilen ululemr temsilcilerini en önemlileri, Hulefayı Raşidin'den ikisinin (Hazreti Osman ve Ali) daha dinin ilk kuşağında öldürülmeleri hatta olayların iç savaşa yol açması, görüş ayrılığının ötesinde tam bir karşıtlığın belirdiğini kanıtlar. Bu karşıtlık daha sonraki dönemlerde bütün siyasi girişimlerde dinin kullanılması sonucunu doğuracaktır. Her şeyden evvel meşveret ve ictihad'a dayalı karar oluşturma terk edildi. Yeteneğe ve halkın seçimine dayalı bir halifenin yerini, yetenek aranmadan, babadan oğula soyluluğa bağlı bir hanedan düzeninin alması bizim KLASİK İSLAM diye nitelediğimiz dönemin başlangıcını oluşturdu. Bunun yanı sıra Arap yarımadasındakinden daha zengin yapılı olan toplumsal yapının gerektirdiği yeni davranışların da İslami ilkelere uygun olarak formüle edilmesine girişildi.

Hanedan sisteminin belirmesi - alışılmış eski uygulamalara uygun olarak - ona bağlı bir bürokrat kadrosunun belirmesine de yol açtı. Kul deyimi tamamen hükümdarın çevresi ve hizmetindekiler için kullanılır oldu. Yöneticiye bağlı kul tiplemesinden ilk olarak bahsedenin 3. Hicri yüzyılda Hãwamil waš-šawãmil adlı eserinde İbn ar-Rewandi olduğu ileri sürülür.(7) Toplum bunların dışında sınıflandırılıyordu. Dinin kuralları çerçevesinde bilgisine başvurulacak nitelikteki bilginleri ifade eden Havas (= saygın olanlar) vardı. Klasik İslam döneminde bunların yönetimde nadiren memur oldukları daha çok özerk faaliyette bulundukları biliniyor. Bunların dışındaki halk kitlesi Nâs (= Yaradanın yarattıkları) diye anılır; halkın daha da basit tabakası da Avam diye nitelenir. Eski Arap kaynakları Havas'da (= idrak, kavrayış) mazbut zihnî meleke'nin egemen olduğunu, bilinçle değerlendirme yaptıklarını ileri sürer; Avam'da ise muhayyile'nin (= avare zihni meleke) yani hayal gücünün etkili olduğu kabul edilir. Bireyin yönetimle ilişkisi bakımından asıl önemli ayırım Reaya ve Ehli Zimmet nitelemelerindedir.

Arapça kökenli reaya, uyruk yani başkasının velayet ve idaresi altında bulunan kimsedir. Yönetime itaat eden ve vergi veren halk anlamına gelir. İslam ülkesinin gayri-Müslim uyrukları da aynı sınıfa dahil sayılır. Din ve kültürlerini, sosyal ve ticari yaşamlarını devam ettirmekte özgür olmakla birlikte siyasi eyleme yönelmekte hak tanınmaz. Bu de-

yim Osmanlı'da da önce İslam olsun olmasın bütün uyruklar için kullanılmış, Tanzimat döneminden itibaren sadece Gayri Müslimleri belirlemiştir. Yine Arapça kökenli Ehli Zimmet ya da Zımmi, İslam ülkelerine yerleşen Gayri Müslimleri belirler. Cizye (vergi) vermelerine karşılık can, ırz ve mallarının korunması İslamlar tarafından "zimmet farizası" sayılır. İslama girmeleri için hiçbir zorlamaya yönelinmez.

Bu uygulamaların en önemli özelliği, Kilisenin idam tehdidi ile zorla Hıristiyan yapma girişimlerine karşılık İslamın bireylere din konusunda tam özgürlük tanımasıdır. Bu sebepten Yahudilerden de, Protestan ve Ortodoks Hıristiyanlardan da pek çoğu Katolik Kilisesinin tehdidinden korunma ihtiyacını hissettiklerinde İslama girmeyi tercih etmişlerdir. Bu çağının koşullarındaki ileri yapısı sebebiyle çok hızlı bir kabul gören İslamın, yayıldığı pek geniş alandaki gelenekler kadar Arapçaya ek olarak kültür dili farklılığı (Farsça, Türkçe, Urduca vb.) sebebiyle de kendi içinde yeni bir yapılanmaya yönelmesi kaçınılmazdı. Arapların kendilerinin başlattıkları Harici, Şii, Sünni gibi ayırımlarının yanı sıra, Hadis yorumlarından ileri gelen bölünmeler de anımsanmalıdır. Kur'an'ın dışında Hazreti Peygamber'in sözleri ve davranışlarına dayanan tanıklıkların gündeme getirilmesine Kur'an'ın mesajıyla çelişmesini önlemek için yüz yıl kadar izin verilmemişti. Ancak daha sonra günün şartlarına göre yakıştırılanlarla İslam içi çeşitliliğe yepyeni ve gerçek dışı bir boyut getirildi. Sonradan sahihinin ancak 7-8 bini bulduğu anlaşılan hadislerin birkaç yüzbini aşmış olması bu çeşitliliği kanıtlar.

Hazreti Peygamber döneminde sınırlı bir bölge ve kütle ile yürütülen yöneten - yönetilen ilişkisi, onu izleyen dönemdeki inanılmaz hızdaki bir yayılma ve kültürü Arapçaya dayanmayan toplumları içermenin sonucu olarak yepyeni bir yapılanmayı da zorunlu kılmıştı. Böylece insanların ilk örgütlenme günlerinden beri var olan çok seslilik "şeriat" kılıfı altında da olsa belirmiş oluyordu.

Abbasi Hilafeti ile hem siyasi hem de kültürel alanda dönemin dünyadaki en üst noktasına varış bir yandan da kaderciliğin pekişmesine yol açmıştır. Bunun Halife'nin Kulu anlayışını tam pekiştirdiği kesindir. X. yüzyıl İslam düşünürleri için Bağdat dünyanın ve uygarlığın merkezidir. Diğer dinlerin temsilcileriyle tartışıldığında "İlahi vahiy ve askeri zaferlerin garantisi altında var olmaya lâyık tek topluma mensup olma

inancı" yansıtılır. Bunun doğurduğu aşırı etnosantrizm (kendi toplumunu merkez sayma eğilimi) sebebiyle, kurulu yapının değişmemesi, dolayısıyla - konumuz açısından - bireyi öne çıkaracak bir anlayışın belirmemesi doğaldı. Allah'ın verdiğinin en üstüne erişmiş olmaya dayalı kadercilik yeni yollar aramayı engelliyordu. Bireyin eylemsizliğine karşılık, üst düzey kadroları ve de merkez Bağdat'tan uzak ve kendi geleneklerriyle tam kopmamış toplumlarda - Arap, İranlı, Türk gibi - yerel ihtiyaçlara yönelik çözüm arayışlarının dine dayalı olarak geliştirildiği görülür.

İslami çerçeve dışına her çıkışın bid'at, inkâr, şirk,fitne diye nitelendiği bir ortamda Havas kesiminin bu çabasının karşısına Avam takımının da kendi formülüyle, çözümlerini Tarikat uygulamasında araması doğaldı. Allah'a ulaşmanın en iyi yollarını bulmak için dünyadan elini eteğini çekmek ve itikâfla - bir yere kapanıp sadece ibadetle - yetinen sufilere katılarak dünya sorunlarından sıyrılmak çok yaygınlaşmıştır. Tarih boyunca İslam dünyasında 400 ve kollarıyla birlikte 600 kadar tarikat kurulmuş olması kamuoyu oluşmasına yönelik olmasa da bireyin yönlenişi açısından önemini kanıtlar. Hükümdar ve kullarının da bunlara üye olmaları kadar vergi bağışıklığı ve özel haklar tanınması ile bunlar toplumun hanedanın çizgisinde yönlenmesinde etkili olmuşlardır.

Klasik İslam'ın Temel İslam'dan ekonomi açısından en büyük farkı, bireyin korunması için yönetimin "sabit fiyat = narh" sistemini yerleştirmiş olmasıdır. Hazreti Peygamber döneminde hiç bahsi geçmeyen bu uygulama fiyat spekülasyonlarını önlemek açısından önemli bir davranıştı. Ancak aynı zamanda ekonomik grup örgütlenmelerinin yönetimin kontrolunda tutulmasını sağlamakla uzun vadede serbest piyasaya girmeyi frenleyici bir rol üstlenmiştir. Ekonomi alanını yönlendiren bu davranışta İslamdaki "yüksek insani bir ideali, yerine göre el açıklığı, cömertlik ve civanmertliği" içeren "Fütüvvet" anlayışı etkiliydi. Fütüvvetnamelerin ticarette spekülasyonları engellemeyi hedeflerken bir yandan da "halktan yana kapıyı kapatıp, haktan yana açmayı" hedef gösterdiği bilinir. Halk ile bağımlı hale gelmenin iflas getireceği (Nâs ile istinâs âlâmeti iflas) ve felaket anlamı taşıdığı (ihtilâtı nâs âfettir) savunulur. Esnaf örgütlerinin bu yolla etkilenmesiyle ekonominin yarı siyasi yarı mezhebi ama disiplinli, aşırı kazanç hırsı taşımayan bir nitelikle yönetimin kontrolunda kalması sağlanıyordu.

Önemli bir örgütlenme olan Ahilik'de de bu anlayış egemendir. Bu kurumlarda ve loncalarda Yiğit - Ahi - Şeyh (Pir) silsilesi ve onlara itaat çok katı şekilde uygulanır. Dolayısıyla bireyin kendi girişimi ya da buluşu gibi, kurum dışı çabaları da red ediliyordu. Her davranış Pir'in onayına bağlıdır. Bir fütüvvetnamede "Okumakla yazmakla olmaz, ta üstaddan görmeyince" diye belirtilmiştir. Geleceği hedef alan yatırımlar değil, günün kısmetini karşılamak asıl hedeftir. Bu kapalı yapının diğer önemli bir kuralı "dilini bağlamak" mesleğinin, sanatının sırlarını rastgele açıklamamaktır:

"Fütüvvet odur ki… Hiç kimse ister insan ister hayvan olsun ondan incinmeye, gözsüz, dilsiz ve kulaksız ve ayaksız ola."

Bireyin ekonomi alanında susturulmasına karşılık gerek fıkıh ve gerekse hadis tartışmaları birey düzeyine inmese de düşünürler arasında doğurduğu çekişmeler sonucu beliren mezhepler, halkın da bilinçli olmadan bunlara katılmaları sonucunu doğurmuştu. Mutezile ile El Eş'ari taraftarları arasında 9 - 11. yüzyıllarda yoğunlaşan felsefi tartışmalar sonuçta felsefecilerin kesin yenilgisine yol açtı. Gazzali'nin sufizm'e (tarikatcılığa) şer'i gerekçe oluşturan tezi 19. yüzyıla kadar İslam dünyasında etkili olacaktır. Konumuz açısından, ünlü İhya Ulum-ud Din isimli eserinde "Afetlerin dördüncüsü" olarak halkın tartışma dışında tutulması gereğini şöyle savunur:

"Tartışma, başkasını susturmak, çaresiz bırakmak, sözünde onu çekiştirerek ayıplamak, kusurlu ve bilgisiz bulmaktan ibarettir. Ve bunun belirtisi onun bir başka yönden gerçeği anlamasına tahammül edememedir. Mutlaka hatasını ortaya çıkartacak, kendi üstünlüğünü ve onun eksikliğini gösterecek (…) bu hastalıktan kurtulmanın yolu, susulduğu takdirde günah sayılmayacak bir konu varsa, hiç konuşmamaktır (…) Bunlar kuldaki büyüklük ve üstünlük iddiasının bir sonucudur (…) Tartışan kimse bu tartışmasını Allah'ın rızasını kazanmak ve gerçeği ortaya çıkarmak için yapmalı ve hasmıyla tartışmaya kimsenin olmadığı bir yerde girişmelidir. Çok kişinin arasında bunu yapmamalıdır."

Yazısına, çok kişi bulunan yerde konuşmanın asıl amaçtan saptırdığını ve şahsi çıkar hedefi güttüğünü, konu din ile ilgili olsa bile bunun

sapmalar getireceğini ileri sürerek devam etmektedir. 13. yüzyıl düşünürlerinden İbn Teymiyye de ona katılır: "İnsanın üç hali vardır: Hakkı bilip onunla amel eden; hakkı bilen fakat amel etmeyen; O'nu hepten inkâr eden… Birinciye hikmetle davet edilir. İkinciye güzelce öğüt verilir. Üçüncüyle tartışılır."

Sadece düşüncelerini serbestçe açıklamanın değil, en basit şekilde konuşmanın zarar getireceği, en sağlıklı yolun susmak olduğu başlangıcından beri bireylere ve kitlelere yayılmıştı. "Belâ insana dilinden gelir" ve "Ancak susarsan herşey hayırlı olur" Arap atasözleridir. Osmanlı öncesine ait olup Türkçeye de çevrilmiş olan Arap ve Fars eserlerinde her fırsatta susmanın selamet getireceği yinelenmiştir:

Kelile ve Dimne'den: "Her kişi kim kendi dilin bekleye (tuta) / Başını kılıçtan ol gey saklaya"; "Eğer dillilik ve fesahat ileri tutarsa çok sözlüdür derler / Ve eğer dïnsuz (sessiz) durmağı ihtiyar ederse ululanır derler."

Mantık ut-Tayr'dan: "Kurbağa gibi konuşma dilini kes (sus) / Balık gibi ol samt (sükut) ile Hak'ka nida et."

Kısası Enbiya'dan (XIV. Yüzyıl): "Dïnsuz (sessiz) durmak söylemekten yeğdir."

Süheyl-ü Nevbahar'dan (XIV. Yüzyıl): "Dilinden düşer kişi müşkil işe / Eğer dek dursa dil ne korku başa."

Türklerin kütle halinde İslam'a girdikleri 11. yüzyıla ait bilinen ilk iki yazılı eserde İslam'ın tartışmama ve konuşmama ilkelerinin yoğun şekilde yer alması, dine yeni girenlere öğretilerde bunların ne derece öncelik taşıdığına kanıt olabilir.

Divan-ül Lügat-it-Türk'de "Erdem başı til" (= Faziletin başı dildir) ve "Körüş = Gözle tartışma, sözle değil" gibi deyimlerin bulunduğunu görüyoruz.

Kutadgu Bilik'te ise daha kapsamlı uyarılara rastlanmaktadır:

"İnsanı dil kıymetlendirir ve iman onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider."

"Dil arslandır bak, eşikte yatar; ey ev sahibi dikkat et, senin başını yer."

"Sözüne dikkat et, başın gitmesin."

En ilginç önerisi ise "Halk serkeşlik ederse ondan uzak dur - Avamın kargaşalığına karışma ondan kaç" uyarısıdır. Açıkça toplumun tabanından gelen ya da kul dışından bireyden gelen her şeye karşıdır.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ünlü veziri olan, İslam âleminde medreseyi ilk kuranlardan sayılan (Nizamiye Medresesi) Nizamülmülk aynı zamanda devlet idari teşkilatını sisteme bağlayan "Siyasetname"si ile de bireyin statüsünü belirleyenlerden olmuştur. Halkın zulüm ve adaletsizlikten uzak bir yaşam içinde olması gerektiğini savunur. Sultan'ın ıktâ olarak toprak tahsis ettiği sipahilerin halka iyi muamele etmeleri gerektiğini belirtir. Halkın saraya gidip ıktâ sahibinden şikâyet etme hakkı bulunduğunu kabul eder. Bunu , ıktâ sahiplerinin toprağın ve halkın sultanın malı olduğunu bilmeleri gerektiğine bağlar. Halkın fakir ve avare olmadan yaşaması için de kendisine ulaştırılan bilgiler çerçevesinde gerekenleri hemen yerine getirmenin de sultana farzı ayn (Allah'ın emri) olduğunu anımsatır. Hükümdardan beklenen tabii dinin kurallarına uymaktır, ancak bunu değerlendirmede bireyin bir hakkı bulunduğu konusunda herhangi bir yargısı yoktur. Siyasetname'de halkın davranışları konusundaki değerlendirmesi de içine kapanmaya yöneliktir:

"Herkes padişahın öfkesinden ve vereceği cezadan korkar. Padişah birine öfkelenince ona boynunu vurmasını, el ve ayağını kesmesini, idam etmesini, deynek vurmasını, hapsetmesini, kuyuya atmasını emredeceğinden, halk tatlı canı için mal ve mülkünü feda etmekten korkmaz. Ceza infaz emirlerinin her zaman kösleri, alemleri ve nöbetleri olmuştur. İnsanlar Padişah'tan çok ondan korkarlar (…) Padişah hak edene hakkından yüksek bağışta bulunursa "insanların derecelerini bilmiyor, hizmetkârların ve sanatkârların haklarını korumuyor" diyerek bundan incinirler, padişaha hizmette tembellik ederler."

Kazan Türkçesi'nden atasözleri ve deyimlerde de benzeri deyişlere rastlıyoruz:

"Açnın küzi ikmekte, tuknın küzi hikmette = Akıllı söylemez, deli söyletmez."

"Bilmediğim bildiğimden daha hayırlı - Biliyorum dedim de dayak yedim."

"Bilmem deyip kurtulursun, bilirim dersen ispat için çok çaba harcamalısın."

"Eğilen başı kılıç kesmez."

"Tek durmak (sükut) altındır."

13-14. yüzyıllara ait olduğu sanılan bir Proto-Çağatay metinde de, bir şehzadeyi eğiten lalanın ona durmadan dilini tutmayı salık verdiğini görüyoruz. Dilini tutan kuşun kurtulduğunu, öten kuşunsa avlandığını anımsatan lala, sultanın kendisini denemek için sorduğu sorular karşısında şehzadeye "ağzını açmazsan hayatın kurtulur" hadisini anımsatır.

Toplumun içinde haberin yayılması konusunda da Temel ile Klasik İslam arasında fark oluşmuştur. Kur'an'da (Hucurat/6) haber, "olan bir şeyin bildirilmesi, havadis" şeklinde kullanılmıştır: "Eğer kötü şeyler yapan biri size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın; yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz." Bu uyarının, işini yapmayan bir görevlinin haber uydurması üzerine geldiği ileri sürülmektedir. Açıkçası dünyevi bir olayla ilgilidir. Dolayısıyla gayet mantıki bir uyarıdır.

Klasik İslam'da ise haber ve haberleşme tamamen kutsal bir nitelikle değerlendirilir. Hadis ilminde "Ashap ya da tabiinden nakledilen söz", Kelam ilminde ise "doğru ya da yalan olması olasılığı bulunan ve hüküm belirten söz" anlamına gelmektedir. Buna sadece cami, tekke, medrese ve zaviye'de kabul edilen haberleşme olgusunun da eklenmesiyle, haberi dini içerikle sınırlama anlayışı pekiştirilmiştir. İçeriği ne olursa olsun günlük olaylar hakkında resmi makamlarca bilgi vermek, daha doğrusu kural getirmek için yönetimin halka yönelik "Herkes camide toplansın, tembih var" çağırısında da toplumla bir bilgi alışveri-

şinin bahis konusu olmadığı bellidir. Tembih "uyarmak, verilen bir emrin unutulmayarak yapılmasını sağlamak için üsteleye üsteleye anımsatma" anlamına gelir. Yani tek yönlü bir talimat veriştir. Cemaatin düşüncesini, görüşünü almak bahis konusu değildir.

Hazreti Peygamber döneminde çevresindeki her bireyin Kul olarak düşünceye katılır olmasına karşılık Klasik İslam dönemindeki "Yönetimin Kulu olma" eğilimi biraz yetenek gösterenlerin toplumun tabanından kopmasına yol açmıştır. Bu kesimde de güç sahibi sadece asker (Seyfiye) takımıydı. Abbasi Hilafeti'nin Arap iç çekişmelerine çözüm bulmak için bu gücü önce İran kökenli (Büveyhiler gibi) kullara, sonrada Türklere (Memluklar) teslim etmesi iktidarın tamamen bu gruplara geçmesine yol açtı. Onların da vergi muafiyeti tanıyarak halk içinde önde gelenleri yanlarına çekmeleri toplumun en büyük kısmının oluşumlarda söz sahibi olmasını tamamen engellemiştir.

Bireye, bu çerçevede yer alabilmesi için "İnsanı Kâmil" olması öneriliyordu. Güzel huylu, güzel yaradılışlı ve yüksek faziletli diye nitelenen bu insanı Muhiddini Arabi "Allah'ın zat, sıfat ve eylemlerinin yansıdığı, tecelli ettiği insan" olarak niteler. Bu anlayışın dünyayı, maddeciliği red etmesi doğaldı. İslam dünyası karşısında geri kalmışlığının farkında olarak yeni bir toplumsal yapılanma arayışına giren Avrupa'da köklü değişimin temeline serbest piyasa anlayışı yani maddecilik ile kentsoylular = burjuvalar yerleşirken İslam dünyası eriştiği zirveyi koruma tutkusuyla muhafazakarlığını daha da pekiştiriyordu. Kapitalizm daha çok kazanmak için - hileli de olsa - daha çok ve sistemli çalışma anlayışını yerleştirirken, Gazzali ve benzeri bir çok düşünür İslam dünyasında "çarşıya erken girip geç çıkmayı şeytanla işbirliği yapmak" diye niteliyorlardı.

S.Ülgener'in değerlendirdiği gibi, Hazreti Peygamber'in önerdiği dünya ve ahrete eşit bakan insan yerine, Klasik İslam içe dönük, dünyayı maddi varlığıyla red, hatta toptan inkâr eden insanı gündeme getirmiştir. Max Weber' den naklederek bu insanın iki türlü davrandığını belirtiyor:

1) Seyredenler (Contemplatif = Kendi iç alemine dalmayı sevenler, mistikler): Dünyayı gereksiz kılacak bir teslimiyetle ahirette erişilecek huzuru bekleyenler.

2) Eylemciler (Ascétique = Çile çekiciler, riyaziyetçiler): Dünya ile hesaplaşmayı kendi varlıklarına kısıtlama uygulayarak yapan böylece Allah'a ulaşmayı düşünenler.

Yöntemleri itibariyle karşıt görünmekle birlikte biri dünyadan kaçan, diğeri dünyayı red eden bu iki kesimin ortak yanı, ahreti dünyanın üstüne çıkarırken dünya yaşamını düzeltmek ya da iyileştirmek için mücadeleyi red etmeleridir. Kütlenin içinde kalan, kul sınıfına dahil olmayıp reaya sayılan kişi bu iki yoldan birini benimsemek durumundaydı. İslam devletlerinde vezirlerin, kumandanların, kafalarını kesecek çavuş geldiğinde hiç ses çıkarmadan abdest alıp namaz kılmaları ve hemen boyunlarını yağlı kemende ya da celladın kılıcına uzatmaları, bu yapısal özellik dikkate alınırsa kolaylıkla açıklanabilir. Dünya yaşamının bütün olanaklarından yararlanma hakkına sahip Kul Tabakası' ndan, bunlardan tamamen mahrum kütleler arasına dönmek ölümden de beter geldiğinden, ahretin mutluluğuna bir an önce erişmek onlar için yaşamaktan yeğ sayılıyordu. Kütlenin içindeki kişiye ise sadece yeteneğini göstermek yeterli değildi, aynı zamanda kulların oluşturduğu düzene uygun davranacağının kanıtını vermek şartıyla onlar arasında yer alabilirdi.

DEVLETİ EBED MÜDDET'İN KUL YÖNTEMİ (8)

Başlangıçta İslama memluk (esir, köle) olarak giren, toplu halde girişleri 10. Yüzyılda başlayıp tam olarak 11.de hızlanan Türklerin yapısı kökleşmiş bir Klasik İslam'ı kabul etmeleri doğaldı. Hadis ve fıkıh kodifikasyonu tartışmaları kökleşmiş olduğundan onlar daha çok sufilik tartışmalarına katılmışlardır. Ayrıca İslamla ilk toplu temasları doğrudan Araplarla değil İran halkları üzerinden olduğundan onlardaki Sünni olmayan eğilimlerden de etkilenmiş ve kendi İslam öncesi geleneklerini de yeni inançlarına katmışlardır. Bu sebeple Osmanlıda örfi yasaların, yani bölge halklarının geleneklerini tam dışlamayan uygulamalara bolca rastlanır. Bu da bireyin yönetimle uyumlu olmayı tercih etmesini sağlamıştır.

Bütün araştırmacılar, Türk tarikatlarının Arap ve İran tarikatlarından daha ılımlı, daha çok din dışı unsur içermiş ve onlardan daha dinamik bir yapıya sahip olduklarını kabul ederler. Sultanların, vezirlerin,

paşaların katılımıyla tarikatlar devletin bir kurumu niteliğini kazanmış, böylece etkide ulema ile eşit duruma gelmişlerdir. Medrese ile tekke arasında siyasi güç tarafından oluşturulan bu denge tarikatlara bağlı olan bireyin kendini nisbeten daha güvende saymasını sağlamıştır. Böylece bir şeyh aracılığıyla tam etkisiz duruma getirilmesine karşılık, aşırı baskılara karşı bireylerin bütünleşerek hak aramalarına sıkca rastlanır. Ancak bunların hiç birinden, toplumun kendi içinden başa geçirdiği önderin gelenekleşmiş sultan niteliği kazanmasına engel bir girişim belirmemiştir.

Selçuklu, Karamanlı gibi yapıların bir devamı olan Osmanlı Devleti'nde başlangıçta sultanın bile, bireyin şikayeti üzerine ulema karşısına davet edilip yargılandığı ve suçlu bulunduğuna dair az da olsa örnekler vardır. Buna karşılık hele hilafeti de üstlendiğinin kabulü üzerine hükümdarlarına "Emirül müminin" sıfatının yerleşmesi, gelenekleşmiş dokunulmaz hükümdar niteliğinin tekrar kökleşmesine yol açmıştır. Üstelik Osmanlı Sultanına ilk halife sıfatının yakıştırılmasının - devamlı olmasa da - Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden neredeyse 150 yıl önce I.Murad'ın saltanatında yakıştırıldığı bilinir. Esasen bu da Klasik İslam Dönemi alışkanlıklarından biriydi. Aynı zamanda değişik ülkelerdeki hükümdarlara Halife sıfatının lâyık görülmüştür.

Bu vesileyle bizim bu çalışmamızda hep Osmanlı diye adlandırdığımız yapının aslında kendi döneminde sadece Devleti Âliye diye nitelendiğine dikkati çekmek isteriz. Aslında devlet'in kökeni Arapça "Dawla" sözcüğüdür. Oysa bir siyasi örgütten ziyade "baht, talih, saadet" ve Arapça'da özellikle "değişme, kaderi değiştirme" anlamlarına geliyordu. A.Ayalon, Abbasi Halifeleri ilk kez bunu kullandıklarında iktidarın değiştiğini, Emevilerden kendilerine geçtiğini anlatmak istediklerini belirtir ve ekler:

"İktidarları uzunca sürünce kavram hükümdarlarla özdeşleşmiş, hanedan anlamına dönüşmüştür. Böylece hem değişim, hem de hanedan anlamını içerdi ve iktidarın Allah'ın takdirine göre geçici ve değişir olduğunu ifade eder oldu. Nitekim 18. yüzyılın bir uzmanı 'al dunya duvel' deyiminin 'bu dünyada yaşam iniş ve çıkışlardan ibarettir' anlamına geldiğini belirtmiştir."

Osmanlı'nın hanedanla devleti bütünleştirirken Devleti Âliye kavramının yanına Devleti Ebed Müddet tamlamasını getirmesinde, devlet sözcüğündeki değişme tezini ortadan kaldırma isteğinin etkili olduğu açıktır. Fetret Devri diye anılan Timur karşısındaki bozgun yılları aşıldıktan sonra tekrar Balkanlarda fetihler geliştikçe bu anlayışın belirdiği anlaşılıyor. İlk kez Sultan II.Murad'ın Selanik'i fethettikten sonra (848 = 1430) orada inşa ettirdiği hamama konulan kitabede "hallada'l-lahu mulkahu ve abada davlatahu an fazahu'l-lahu ilâ yavmi yub'asun = Allah onun mülkünü bâki devletini ebedi kılsın Allah onun hükmünü Diriliş Günü'ne kadar geçerli kılsın" kaydının bulunduğu saptanmıştır. Bundan sonra her fırsatta tekrarlanmaya girişilir:

Feridun Bey Münşaatı'nda Kanuni'nin Irak Seferine 1533-34) giden sadrazamıyla yazışmalarında: "Devleti ebediye" , "Adamallahi Teâlâ devletehu ilâ yevmülhaşr (Kıyamet) vel hisab."

Kitabı Müstetâb: "Allah Âli Osman'ın izzü şevketlerini ve saltanatlarını ilâ yevmil kıyam kaim ve daim etsin."

Koçibey: "Cenabı Hak Osmanoğullarının soylarını mizan gününe (Kıyamete) kadar devam ettirsin."

Tarihi Gılmani'de İskender ve Süleymanı Zaman ilan edilen IV. Mehmed'e devletinin payende (= sürekli) olması temennisi belirtilir. Bunu "Ebed-peyvend" deyimiyle ifade edenler de vardır. Öyle ki, çöküşünün başlangıcı sayılan 1699 tarihli Karlofça antlaşmasının Türkçe metninde de hâlâ şu ifadelere yer verilir:

"Büyük sultanların en büyüğü, çok şeref sahibi hükümdarların en ulusu, karaların sultanı, denizlerin hakanı, hadimül Haremeyni Şerifeyn, şevketli, kudretli, azametli İslam'ın koruyucusu efendimiz sultan oğlu Mustafa Han, Hilafeti mizan gününe kadar devam etsin… Devleti Âliye-i ebedpeyvend…"

Mahmud Raif 'in 1798'de basılan Fransızca "Tableau des Nouveaux Réglements de l'Empire Ottoman" kitabından: "İlahi inayetin buyrultuları Osmanlı İmparatorluğuna ebedi bir varlık ve parlak bir refah sağlar:"

1831'de Yunan ve Mısır krizlerinin doruğa eriştiği bir dönemde yayına giren devletin resmi sözcüsü Takvimi Vakayi gazetesi de bu ebediliği anımsatmaya hiç ara vermez. Sadece Sultan II.Mahmud'un ölümüne kadarki sekiz yıllık sürenin örneklerini, gazetelerin sayılarını belirterek vereceğiz:

Devleti Âliye-i ebed el devam: 9, 56, 57, 94, 100, 152, 167
Devleti Âliye'i ebed beka: 44, 74, 99
Devleti Âliye-i ebed müddet: 68, 141
Devleti Âliye-i ebed karar: 126, 161
Din ve Devleti ebed müddet: 107
Saltanatı seniye-i ebed kıyam: 107

Birinci Dünya Savaşı ertesinde Osmanlı can çekişirken onu hâlâ daha Devleti Ebed Müddet diye tanımlayanlar bulunması, devlet kavramının nasıl bir kutsal nitelik kazanmış olduğunu kanıtlar. İslami yönetimler arasında en uzun ömürlünün Osmanlı'nın Devleti olduğunu bir kez daha anımsatalım.

Yöneten-Yönetilen ilişkisi açısından Osmanlı'daki anlayış temelde Klasik İslam'ınkinden çok farklı değilmiş gibi görünürse de, önemli bir değişim vardır. Araplar Halifeyi hükümdara üstün sayarlar, bu yüzdendir ki halifeler iktidarlarını devleti eline geçirenlere kaptırmışlardır. Buna karşılık Osmanlı'da sultan ve devlet yönetim açısından ön plandadır, din uzmanları onlara hizmet vermek durumundadır. Murat Bardakçı'nın ilginç bir saptaması var. Doğu'da ve Batı'da dünyanın pek çok ülkesinde hükümdarların ünvanlarına "Allah'ın inayetiyle" gibi ve din liderliğini de içeren tabirler eklenmesine karşılık Osmanlı sultanlarının tuğralarında hiçbir din unsurunun bulunmamasına dikkati çeker ve Kanuni' ninkinin bile "Süleymah Şah bin Selim Şah Han el muzaffer daimen" le yetindiğini belirtir.

Nitekim hilafetin Yavuz Sultan Selim ile Osmanlıya geçtiği tezini ileri sürenlerin çokluğuna karşılık onlar "Hadimül Haremeyni Şerifeyn = Kutsal yerlere hizmet veren" sıfatını tercih etmişlerdir. Uygulamada ise daha çok emirülmüminin sıfatını tercih ederler ki bu da dine bağlıları devlete bağlı yapmanın bir aracıdır. Klasik İslam döneminin bu konuda-

ki eserleri Türkçeye de çevrilmiştir. Örneğin Sadi'nin (13.yy.) "Tebaa padişaha karşı mutlak itaat, mal, can, ve ırz fedakârlığıyla mükelleftir; bütün hukuk onda bütün vazife de tebaadadır" şeklindeki yargısı kabul görür. Bir 11. yüzyıl ürünü olan Kâbusname'nin 14 ve 15. yüzyıllardaki Türkçe çevirilerinde şu yargı tekrarlanır:

"Padişah, sipahi ve raiyyet arasındaki fark odur ki, padişah hakimdir ve onlar mahkum. Hakim mahkuma hükmünü geçiremezse arada düzen bozulur ve hürmet kalmaz.."

Türkçede ikinci (Kutadgu Bilik'ten sonra) ve Batı Türkçesinde ikinci siyaset eseri sayılan 1401 tarihli Şeyhoğlu'nun "Kenz'ül-Küberâ ve Mehekkül-Ulemâ" eserinde din ulularının yokluğu, ortalığın rezillerle dolduğu, yöneticilerin sessizliği ve padişahların zulmü yüzünden İslam'ın "imaratlıktan haraplığa" yöneldiği belirtilir. Ama çözüm olarak da yine devlet çadırı olarak nitelediği padişah ile çadırın direği saydığı vezirler, kalem ehli ve naiplerin - yani kul tabakasının - içine battıkları "para pul biriktirmekten" vazgeçmeleriyle işlerin düzelebileceğini belirtir. Özellikle hep devlet erkânını öven vaizleri, din alimlerini, kadıları, müftüleri suçlar. Dikkati çeken toplumun tabanından, halkın kendisinden gelebilecek bir çözüm önerisinin bulunmamasıdır.

Molla Cami'nin 1531'de Türkçeye çevrilen Nefahatül Üns adlı eserinde de insanlar üç fırka olarak belirlenir: Ümera (Emirler ve kul tabakası), Ulema ve Fukara.

Tarihi Gılmani'de de (17.yüzyıl başı) padişahın emirlerine karşı çıkanın Kur'an ve sünnete karşı çıkmış sayılacakları ve onun kılıcının vücutlarını ortadan kaldırmasının doğal sayıldığı belirtilir. Osmanlı sultanını İskender ve Süleymanı Zaman saymakla yetinmez, onun lütfunun gölgesinde Feridun ve Keykubad'ın ancak birer köle sayılabileceklerini de ekler.

Bunlara 17.yüzyılın iki ünlü Türk düşünürünü de ekleyebiliriz. Evliya Çelebi "Sultan olmasa insanlar birbirlerini yerler" der. Kâtip Çelebi ekliyor: "Padişah hakiki malikimülk'tür; hazine, asker ve reaya onundur." En çok tekrarlanan da ünlü "Adalet Dairesi"dir:

- Hükümdarın otoritesi askersiz olmaz - Zenginlik olmazsa asker olmaz - Zenginliği reaya üretir - Sultan adaleti hakim kılarak reayayı yaşatır - Adalet dünyada uyumu gerektirir - Dünya duvarları devlet olan bir bahçedir - Şeriat devletin payandasıdır - Hükümdarın otoritesi olmazsa şeriat ayakta kalamaz.

Osmanlı'nın bu devlet yapısının başarısı kul örgütlenmesinin öncekilerden daha etkili olmasına dayanıyordu. Yönetim kadrosunda medreselilerin bulunmasına karşılık daha büyük oranda Enderun Mektepleri denilen özel eğitim kurumlarının katkısını dikkate almak gerekir. Ayrıca Yeniçeri sistemine dayalı ordu yapısı devlet bütünlüğünü devam ettirmekte en önemli etken oluşturmuştur. A.Cevdet Paşa'nın Yeniçeriliği "Osmanlı'nın iliğine işlemiş ve asabiyeti milliye (= ulusal ruh) makamına kaim olmuş kurum" diye nitelediği anımsanmalıdır. O kadar ki vüzera ve ulema ile birleşerek sultanları bile arka plana atmayı başarmışlardır. Ayrıca İslam dünyasında adalet sistemini yürütmekle yükümlü bütün kadı ve müftüleri devlet memuru statüsüne sokan ve belli süreler tamamlanınca başkente geri çağıran sistemi işleten tek devletin Osmanlı olduğu da dikkatten uzak tutulmamalıdır. Vergi toplayan ve gelir sağlayan makam ve kurumları da birlikte kontrollarına aldıklarından bireyin yönetim alanında söz hakkının belirmesi mümkün olmuyordu.

Kul tabakası başka ilgi alanı olmadığından bu yolla sağladığı aşırı geliri yine de hayır işleri (Cami, medrese, çeşme vb..) yaptırmakta kullanmanın yanı sıra, reayadan çok satın alınmış köleleri yanlarında çalıştırarak "Kapı Kulları" ya da "Kul'un Kulu" denebilecek bir kesim oluşturuyorlardı. Robert Mantran 17. yüzyıl başında Veziriazam Nasuh Paşa'nın maiyetinde 1001 kişi bulunduğunu kaydettikten sonra sıralar: ikinci vezirin 900, üçüncünün 500, dördüncünün 400, beşinci ve altıncının 300'er, yedincinin 500, başdefterdarın 300 adamı vardı. Bu uygulamanın bir tür "yönetsel burjuvazi" olduğunu da belirtir. Avrupa'da belirmeye başlamış burjuvazinin özellikle ticaret ve serbest girişime dayalı olduğu, bizdeki Kapı Kullarının ise sadece efendilerinin yönetsel hizmetini sağlama almak için çabaladıkları düşünülürse üreticiliğe değil tüketiciliğe katkıda bulundukları anlaşılır. Buna karşılık evvelce de bahsettiğiliz gibi, kişisel yeteneğini kanıtlamakla bu Kapı Kulları sadrazamlık da dahil en yüksek makamlara ulaşabiliyorlardı. İlginç bir örnek 19. yüzyıl-

da Kafkasya'da satın alınmış bir gencin daha sonra Tunuslu Hayrettin Paşa ünvanıyla hem Tunus yönetiminin en üst makamlarına hem de Osmanlı Devletinde sadarete atanmış olmasıdır. Kul deyiminin sultan karşısında aşağılayıcı bir içerik taşımadığının ilginç bir örneğini de Midhat Paşa vermiştir. İlk anayasayı II. Sultan Abdülhamid'e kabul ettiren, Meclisi Mebusan'ın toplanmasını sağlayan bu sadrazam, sultana gönderdiği ve onun yetkilerinin kısıtlanacağını da anımsatan mektubunun altına imzasını "Kulunuz Midhat" diye atmıştı. (9)

Sistemin halk nazarındaki algılanışını en iyi yansıtanlardan biri 16. yüzyıl yazarı Güvahi'dir. "Yiy ol kim olasın devletlüye kul / Olunca başı devletsüze oğul = Talihsiz oğlun olmaksa devlet sahibi bir adama kul olmak daha iyidir." Buna Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi dizeleri eklenebilir:

"Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi"

Osmanlı'nın ilk üçyüz yılında Kul sistemini çok özel kullanışı, reayaya yönelik uygulamasına, bölge geleneklerini tam dışlamayan tutumu da eklenip önceki yönetimlerden daha ılımlı bir sistem oluşturması, devletin ömrünün uzunluğunu etkilemiştir. Yönetimin mezhepler arasında en hoşgörülü olarak kabul edilen Hanefi'liğe bağlılığı hem diğer İslam mezhebi mensupları hem de gayri-Müslimler nezdinde olumlu karşılanmasına temel oluşturmuştur. Anadoluya göçün devam ettiği 14 ve 15. yüzyıllarda Osmanlı'nın kendi içindeki dayanışmayı korumak için, Derviş Gazi, Alp, Alperen, Abdalân-ı Rum, Baciyan'ı Rum gibi isimlerle anılan liderler yönetimindeki tarikatlere hoş görülü davrandığı bilinir. Hem sosyal yardımlaşmada hem de yerleşme, güvenlik ve ulaşım aracı oldukları için de tekkeler sistemin önemli araçları sayılmış bazı haklar tanınmakla içişlerine fazla karışmadan yandaşlarını uysalleştırmaya hizmet ettikleri sürece yaşamalarına izin verilmiştir. İçlerinden muhalif çıkarsa "zındık, mülhid, eşkıya" diye nitelenip cezaya çarptırılıyordu. Dolayısıyla sakin oturup herhangi istekte bulunmayan toplum tabanı ve birey rahat yaşayabilirdi..

Aynı şekilde gayri -Müslim kesim de, Örfi Kanun uygulamaları çerçevesinde kendi geleneklerine bağlı yaşam sürdürmelerine izin veril-

mesi sebebiyle, Osmanlı yönetimine saygılı kalmışlardır. Yerleşiklik esas olmakla birlikte bundan vazgeçirilemeyen Yörük ve Bedevilere bazı vergi bağışıklıkları tanınarak reaya dışında tutulmaları sağlanmıştır. Yörüklere bazı askeri görevler yüklenmesine karşılık gayri-Müslimler cizye ödeme karşılığı askerlikten muaf sayılmışlardır. Önemli bir uygulama da ekonomi de narh sistemiyle, halkın fiyat oyunları ile soyulmasının engellenmesine özen gösterilmesiydi. Devletin üretimi gereğinde kıtlık çeken bölgelere yardım amacıyla kontrolda tutması da şüphesiz olumlu bir davranıştı. Padişah halkın içinde gezerken çevresinde yürüyen korumaların "mağrur olma padişahım senden büyük Allah var" diye bağırmaları bireyi sistemin adaletli işlediğine inandırmak için bir taktikti.

15-18. yüzyıl Avrupası ise, önce matbaanın yaygınlaşması ile her bireyin okuyabildiği, her eve kitap ve gazetenin girdiği bir yapıya kavuşmuştu. Buna, Amerika kıtasının arkasından da Hint deniz yolunun keşfi eklenip oraların soyulmasıyla büyük bir zenginlik sağlanmakla inanılmaz hızda bir kalkınma başladı. Bilim ve teknoloji alanında yeniliklere ek olarak, buraların sadece devlet organizasyonlarıyla değil, bireylerin şahsi girişimleriyle de sömürülmesine dayalı bir serbest ticaret mekanizması egemen oldu. Soylular ve Kilise'nin yerini tabandan zenginleşen ve modern kültürü izleyen Burjuva Sınıfı almaya başladı. Kapitalizm tam yerleşme sürecine girdi. Silah ve savaş teknolojilerindeki yenilikler Osmanlı'yı yenilgilere uğratmaya başladı. Altın ve gümüş soygunları Osmanlınınki de dahil para piyasalarını altüst etti. Amerika' dan getirdikleri bol gümüşle Osmanlı'nın altın paralarını kolayca toplayıp götürmeye başlayınca, Osmanlı yönetimi ve düşünürleri batıdan örnek arama gereğini hissettiler.

Bir süre zirveye oturduğu kabul edilen bir yapının hemen yenilenmesi mümkün değildir. Grek ve Roma uygarlıklarından sonra inişe geçen Avrupa dünyasının kendisi, duraklamasını oluşturan 4-15. yüzyıllar arasını Orta Çağ ilan etmiştir. Osmanlı'nın yeni bir yapılanmaya girmesi de yüzyıllar istiyordu. Bozulmayı ilk fark eden 17. yüzyıl başının "Kitabı Müstetab" yazarı ile Koçi Bey'in Kanuni dönemi mükemmelliğine dönüşü önermeleri doğaldı. Dikkatleri doğal olarak Kul tabakasının durumuna yönelikti. Her yabancı damgası taşıyan girişimi dışlayan Klasik İslam formülünden çözüm arayanlar da vardı. Düşünürler arasında bire-

yin haklarına saygının ısrarla önde tutulmasına karşılık bireye dayalı bir çözüm önerisi belirmiyordu. Buna karşılık, devletin dünyanın en güçlü ve kazançlı yapıya kavuşmasının sosyal yaşama getirdiği değişiklikler, yeni bir yapılanma yeni tür bir yaşam ihtiyacını zorunlu kılmağa başlamıştı. Dünyanın en zenginleri arasında sayılan bir toplumda bir yazarın - Taşlıcalı Yahya - 1582'de "Geçinir bir dilim ekmekle fakir / Yedi iklimi yiyip doymaz emir" diye yazması önemli bir iç sorun bulunduğunu kanıtlıyordu.

KAHVEHANE'DE "DEVLET SOHBETİ" BAŞLAYINCA (10)

Osmanlı düzeninde doruk sayılan Kanuni dönemine, 16. yüzyılın ortasına gittiğimizde kul sınıfı dışında bireyin köy - yani ziraat bölgesi - ile şehirdeki yaşamı arasındaki fark şöylece özetlenebilir:

Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan, kendi yaşamı gibi devletin gelirini de vergiyle sağlayan ziraatçi kesim, Köy Kethüdası ya da Ağa'nın güdümü altındadır. Bu kişinin bağlı olduğu tarikat veya tekke varsa o da ona uymakla yükümlüydü. Gerçi muazzam gelir kaynağı sağlayan fetihlerle Orta Avrupa'dan bütün Akdeniz'e, Kırım'a, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya hakim olan devlet, vergi gelirlerine ek olarak Avrupa krallıklarını da haraca bağlayarak hazinesini zenginleştirmişti ama, kısa zamanda bu yayılma yeni Kul kadroları gerektirdiği gibi, nüfusun sadece yayılmayla değil sağlık sorunu yaşanmayan bir dönem sonucu da büyük hızla çoğalmasından dolayı toplum tabanında hareketlenmeyi artırmıştı. Tarımsal gelirin süratle nakde dönüştürülebilmesi için "İltizam" sistemine başvurulması, köylünün bir kısmının topraksızlaşması ve vergi gelirinde aksamalara sebep oluyordu. Tımarlı Sipahilerin etkisizleştirilmesi, tımarların sarayın kayırdığı ve İstanbul'da yaşamağa devam eden - Kul tabakasından - kişilere bağlanması yönetime tepkileri artırdı. İlk olarak 1519'da başlayan Celâli isyanlarının yüzyılın sonu ve 17. ilk yarısında son derece artmasına zemin hazırlandı.

Bütün bu oluşumlar "çift bozan" diye nitelenen, şehirlere göç eden, daha doğrusu geçim imkânı arayan ziraatçi sayısını artırdı. Şehir nüfuslarının 16. yüzyıl içinde yaklaşık yüzde 80 arttığı hesaplanıyor. Doğal olarak en büyük artış başkent olan ve bütün çıkar hesaplaşmalarının

gündeme geldiği İstanbul'da görülüyordu. Şehirlere yönelenler arasında sayıları giderek artan işsiz öğrencilerin (suhte) tercihan mezhep ya da bölge bağlantısı bulunan medreselere sığınmaları doğaldı. Bu yeni yapılanma şehir nüfuslarının nitelik değiştirmesine yol açtı. Tabii bundan en çok hisse alan da İstanbul oldu.

Şehirlerde temelde, birim olarak mahalleye bağlı bir yapı vardı. Müslüman ve gayri-Müslim mahallelerinin ayrı olması ilkesi buralardaki caminin imamı ile kilisenin papazının sorumlu sayılmasını gündeme getiriyordu. Dolayısıyla dine bağlı bir düzen egemendi. İmam evlendirir, boşar, nüfus kaydı tutar, intikal belgeleri düzenler, hakemlik yapar, komşular arası ilişkilerde örf ve adetleri korurdu. 1829'da Tanzimat'la birlikte, yasaya dayalı olarak yanına aile reislerince seçilen iki muhtar ve ihtiyar meclisleri kurulacaktır. Mahallede cami ya da tekke dışında toplantı yeri bulunmuyor, ayrıca mahalleye yabancının girmesi de yasak olduğundan imamın da katkısı ile dini kurallara bağlı bir yaşamdan ayrılmak mümkün değildi. Üstelik şehir kethüdası ve kadı'nın emrindeki resmi görevliler de mahalleler üzerinde kontrolu eksik etmiyorlardı. Yönetim açısından Klasik İslam'ınkinden farklı bir uygulamayla başarı sağlanmış olmasına karşılık, ekonomi ve eğitim sahalarında ona tam bağlı kalmanın etkisi çözüm aramayı engelliyordu. Bunlarda karar yetkisi de sadece Devlet'teydi. Üretim alanına hiçbir yenilik getirilemezken, eğitim alanında da tabanın en altına kadar tam yetenekli eğiticiler yetiştirilemediğinden - okur yazarlık hiçbir zaman % 5'i aşmamıştır - birey geleneksel yaşamına devam ediyordu.

Kul tabakasındaki yozlaşmaya, başlangıçta 10 binin biraz üstünde olan Yeniçeri sayısının artışı da büyük oranda etki yapmıştır. 1574'de Ulufeli Taife (= Aylığa bağlı güvenlik kadroları) sayısı 36.153 iken elli yıl sonra 92.206'ya çıkmıştı. Ayrıca Kul niteliği taşımazken Kul namını alıp reaya ve berayayı bir bakıma soyan 200.000 kişi de belirdi. Bunların devlet korumacılığını bırakıp esnaflaşmaları da büyük etki yapmıştır. Şunu da dikkate almak gerekir ki, esnaflaşmaları üreticilikte yeni bir aşamaya ulaşma değil, sadece kolay ve daha çok zorbalıkla para toplamaya yönelikti. Bürokrasi hatta ulemanın bile onlarla birlikte, bazan çıkarcı bazan da değişen dünya düzeninin gerektirdiği yeni koşulları araştırmayı frenleyici davranışları benimsemesi, sorunlara çözüm bulunmasını engellemiştir.

Batıda Kilisenin aradan çıkarılması ve herkesin okur yazar olmasının yanı sıra para kazanmak isteyene sömürgelere dalmak özgürlüğü tanınırken, Osmanlı'da çözüm bulmada sıkıntı çekiliyordu. Avrupa toplumlarının, sömürgelerinin soyulmasını destekleyerek ama kendi yapısında bunu hukuki düzene bağlama çabası sürdürerek oluşturduğu serbest piyasa düzeni, burjuva sınıfı'nın hakimiyetini giderek artırmaktaydı. Osmanlı'da ise Kul takımının saygınlığı azalıyor ama yerine ne konabileceği kestirilemiyordu. Din kurumları gerek eğitim ve gerekse ekonomi alanlarında klasik tutumu değiştiremediğinden, Kul tabakası içinde yer alanlar da fırsatı kaçırmamak için herhangi bir değişikliği desteklemediklerinden kısır çekişme çözümsüz sürüp gidecektir.

Yine de toplumsal yapıdaki büyük çalkantı yeni çözüm arayışını teşvik ediyordu. Mahallelerin içe kapalılığına karşılık, çarşı, bedesten bölgelerinde zaten daha canlı olan yaşam bu ortamda yeni bir ivme kazanıyordu. Sadece alışverişle uğraşılan bakkal ya da tamirci dükkanlarına karşılık hamamların yanı sıra berber, bozahane, şerbetçi, helvacı ve meyhanelerin müşterilere sohbet olanağı sağladığı da biliniyor. Hatta böyle yerlerde tambur çalınıp şair toplantıları da yapılıyordu. Kıssahanlar da hikâye okuyorlardı. Her nekadar meyhaneler gayri-Müslimlere ait idiyse de kaynaklar Yeniçerilerin de oralara uğradıklarından bahsederler. Böylece 16.yüzyılın ortasında, toplum tabanının en azından şehirlerde, gelenekleşmiş din ağırlıklı toplantı yerlerinin - cami, tekke, mescid vb…- dışında buluşma yeri arama ihtiyacı kahvehane'nin belirmesine yol açmıştır.

Mısır, Hicaz ve Yemen'e hakim olunduktan sonra ilk kez 1543'de gemilerle İstanbul'a Halep ve Şam'dan getirilmiş olan kahvenin toplu şekilde kullanımı için ilk kahvehane 1553/4'de Tahtakale'de açılmış daha sonra çevreye yayılmıştır. İslam dünyasından gelen, Müslümanların üretip kullandığı bir ürünün, meyhanelerin aksine, İslami bölge sayılan İstanbul'da tüketime sunulması rağbeti artırdı. Mustafa Âli 16. yüzyılın son çeyreğinde kaleme aldığı "Mevaîdün Nefâis fi Kavâid-il Mecâlis" eserinde kahvehanelerin toplumun her kesimine mensup insanları bir araya getiren bir toplanma yeri haline gelmesini şöyle anlatır:

"Arabistan'da eskiden beri bulunan kahvehaneler dokuzyüzaltmıştan beri (1553) payitahtta, yani Kostantiniyye'de ve Osmanlı Devletinin öteki ülkelerinde peyda olan sayısız toplantı yerleri akıllı ve akılsız kişilerin kaynağı olmuştur. Çünkü oralara varanlar dervişler ve irfanlı kişiler takımıdır ki muratları birbirlerini görüp sohbet etmektir. Ve kahvesini içip keyiflerini çabuk yetiştirmektir. Bir de garipler ve fakirler bölüğüdür ki gariplerin evleri ve yuvaları yoktur. Nitekim fakirlerin de başka toplanacak paraları ve dünyaları yoktur. O yüzden kahvehanelere devam ederler. Ama şehir oğlanından, bilgisiz ve kötülüğe düşkün millet olan akılsızların oralara düşkünlükleri yalnız dedikodu yapıp adam çekiştirmeleri dolayısıyladır. Bu dediğimiz Sipahi ve Yeniçeri kısmı, Osmanlı ülkesinde Mısır'da, Şam ve Bağdat kullarının her memlekette kahvehanelere devam etmeleri, sabah-akşam bir köşesinde yerleşip oturmaları, hem dedikodularına ve çekiştirmelerine otlarını yetiştirmeye hem de 'filân zamanda ağa idim, filan devletlü kişiye kethuda' diye kendilerini satmaya alışmış olmalarındandır. Sonra bu söylenen türlü türlü sınıflardan başka, oralara giden kimi Hak ehli kimseler, yalnız kahvelerini içip gitmeyi uygun görürler. Onlar gibilerin buralara yönelmesinin içilen kahvenin, iyi kişilerin içtikleri türlü içkilerin iksiri olmasının sebebi Şeyh el-Hasen Şazelî gibi Hakka ulaşmış birinin gözüne girmiş olmasıdır. Kara tenli bir Yemenli sevgili iken mürşidin nazarındaki uğur onu gönüllerin sevgilisi etmiştir. O yönden süluk ehli (= tarikat tutkunu) olanların gönülleri ona tutkundur, sanki Hakka ulaşmış olanın gözüne girmiş bir sevgilidir. Kimi sohbete düşkün kimseler de vardır ki ara vermeden dostlarla oturup konuşmayı severler. Ve nice onmadık derbederler de kahvehanelere giderler ki bunlar yalnız tavla ve satranç oynamak, kimi kumar oynayıp akça kazanmak isterler. Bundan dolayı kahvehaneleri bekleme yerleri olur. Oysa bunlar yitik sayılan kişiler olup işsiz güçsiz tembellere katıldıklarını herkes bilir."

Toplumu 4 tabakaya ayırdığı (Sultanlar, şehzadeler; vezirler, beyler, beylerbeyiler; orta takım sayılan memleketin ileri gelenleri; işçi, ırgat ve zenaatle geçinenler) bilindiğine göre kahvehanenin , kahvelerini konaklarında içen devlet yönetiminin en üst düzeyi dışında her çeşit insanı ilk kez bir araya getiren bir toplanma yeri haline geldiği anlaşılıyor. Hezarfen de kısa sürede yaygınlaşmasını şöyle anlatır:

"Keyfe mübtela bazı yaranı safa gelip , hususan okur yazar makulesinden nice zarifler bir araya geldi. Yirmişer otuzar yerde meclis belirir oldu. Kimi kitap okur, kimi tavla ve satrançla meşgul olurdu. Kimi de yeni yazılmış gazeller getirip maarifden bahsolunurdu. Yaranı bir araya getirmek için çabalayan bir iki kahve ile ondan çok toplanma safasını sürer oldular (…) Böyle eğlenecek mahal olmaz diyerek oturacak yer bulunmaz oldu. Öylesine ün kazandı ki, mansıp sahipleri dışındakiler gelir oldular. Giderek güftu gûy'a (dedikodu) sebep oldu."

Üstelik, yasak geldiğinde "koltuk kahveleri oluşturup, çıkmaz sokaklardan, bazı dükkanların evlerinden hatta evlerinin arka kapılarından çalışmaya devam ettiklerini" ekliyor. Kazanç getiren bir işletme haline dönüşmesi sebebiyle yüksek rütbeli yöneticiler arasından para kazanmak için büyük kahvehane kuranların da belirdiğini ve bunlardan günde bir-iki altın kira aldıklarını da kaydeder. Açıkçası artık toplumsal yaşam yepyeni bir aşamaya gelmişti ve yeni buluşma yerleri ihtiyacındaydı. Klasik yapı da buna kaçınılmaz olarak tepki gösterecekti.

Kâtip Çelebi, kahve kullanımı ve kahvehane gibi bir tesise ihtiyaç hissedilmesine bid'at mantığıyla dini tepki gösterilmesini iki sebebe bağlar: "İçiş şeklinin toplu halde oturup devir ve cemiyet halinde olması sebebiyle doğru yoldan çıkmış dinsizlere benzemek vardır dendi." Devir sözcüğü "yapılan kahve servisinin yan yana oturanlara elden ele geçirilen tek bir fincanla hizmet verilmesini anlatıyor." Cemiyet deyimi de "içimin toplu halde yapılmasını" belirliyor.

Yeni bir yaşam uygulamasına bid'at suçlamasının gündeme getirilmesi bir alışkanlıktı. Açıkçası kahve için uzunca süre bir araya gelen insanların bu fırsatla başka sohbetlere de girişmesinin kaçınılmaz olduğunun fark edildiği anlaşılıyor. Bu konuşmalara daha sonra "devlet sohbeti" deyiminin yakıştırıldığı, yani siyasi içerik taşıdıklarının kabul edildiği biliniyor. Araplarda çoktan yerleşmiş kahvehane ortamının Osmanlı'da hemen haram ilan edilmesinin devlet yapısını rahatsız etmiş olmasının sonucu olduğu bellidir. Buna devlet sohbeti gibi bir sıfatın yakıştırılması başka türlü izah edilemez. Burada önemli olan, Avrupalılara - kâfirlere - ait bölge sayılan Galata-Pera bölgesinde insanların sıfatlarına bakmadan bir arada toplandıkları meyhanelere benzer bir yapının Müslüman

bölgesi sayılan İstanbul tarafında belirmesiydi. Nitekim dinci kesim tarafından hemen meyhaneye benzetilmiş, camilerde aleyhte vaazlar verilmiştir. Şeyhülislam Ebussud Efendi tarafından verilen "kömürleşmiş kahvenin haram sayılması gerektiği" gerekçeli fetva uyarınca kahvehaneler yasaklandı. 1574-1595 arasında bu gerekçeyle kapatılmış olmalarına rağmen kaçak kahvehaneler önlenemediği gibi artmaları da devam etti ve yasak kalktı.

Peçevi ilk kahvehane müşterilerini "keyfe düşkün okur yazar takımından kimseler" olarak belirler. Gerçi ilk kahve tüketicilerinin Sufi Dervişleri olduğu ileri sürülürse de hemen halk arasında yayıldığı biliniyor. Önemli olan, o zamana kadar dini kurumlar dışında bir araya gelmek olanağına sahip olmayan her çeşit halkın - Müslim ve gayri Müslim gibi gençlerin de - oralarda buluşma ve kendi aralarında daha serbestçe konuşma olanağına kavuşmaları oldu. Kadızadeli'nin konuyu "kahve şer'i mi değil mi?" diye gündeme getirmesi, tamamen "devlet sohbeti" diye nitelenen siyasi konuşmaları ve bireyin bu alanlarda fikir üretmesini dinsel bir nitelik verilerek engellenmenin tasarlandığını gösteriyordu. Kadızade'nin fetvası üzerine Naima'nın deyimiyle "erdemli görgülü insanların toplandığı kahvehaneler bir günde yerle yeksan edildi, arsalarına bekâr odaları, debbağ ve nalbant dükkanları yapıldı."

Bırakınız ulemayı, saray erkânının bile kahve tutkunu haline gelmesi bu alandaki özgürlüğü getirdi ama kahvehanenin siyasi yer olma tehlikesi endişe yaratmakta devam etti. Naima buraların "işe yaramaz insanların bir araya gelip dedikodu yapmalarına hizmet etmesinden" yakınır. Devlet Sohbetlerinin çoğunlukla, kendisi görev bekleyen açıktaki kişilerin yönetici kadrolara yönelik eleştirilerinden oluştuğu anlaşılıyor.

Kâtip Çelebi ulema ve devlet yönetiminden gelen tepkiyi şöyle açıklar:"Yasaklamak ne maslahat içindir denilirse başta bulunanlar, avamın sırtından şeriatın sopasını eksik etmesinler diye ulular öğüt vermişlerdir." Bundan da anlaşıldığı gibi siyasi konuların görüşülmesine izin veren bir toplanma yerinin yaygınlaşması, fikir teatisinin dini merkezlerin dışına çıkması, yönetimi son derece rahatsız etmişti.

Kahve keyfine 17. yüzyılın hemen ilk yıllarında Avrupa'dan gelen tütün (duhan) keyfinin de eklendiği biliniyor. İngilizlerin Amerika'dan

getirdiği tütün yine önce Sudan, Mısır, Hicaz ve Yemen'e yerleştikten sonra İstanbul'a ulaşmıştı. En azından "Halkın toplu bulunduğu yerlerde, resmi yerlerde, mescitlerde, camilerde tütün kullanılmaması emredildi." Yukarda ayrıntıyla bahsettiğimiz ekonomik ve sosyal sorunlar artarken özellikle Yeniçerilerin de kışlalarını bırakıp sık sık kahvehanelerde toplanır ve alışılmışın aksine halkla kaynaşır olmaları endişeleri artırdı. Aslında açıkça buraların dini sınırlama dışı bir fikir üretim ve eleştiri yeri haline dönüşmesi endişeler doğurdu.

Tütün çoğunlukla kahvehanelerde hizmete sunuluyordu. "Nasara'dan geldiği, İngiliz kâfirinin sünnetini ihya amacı güttüğü, Yahudi ve Mecusi ürünü olduğu" hatta "şeytanın işediği yerde bittiği" ileri sürülmeğe başlandı. Bu ortamda 1617'de "ibtali kahvehane ve men'i duhan"fermanı yayınlandı, tütün içenin "siyaseten katl olunacağı" ilan edildi. Naima gerekçeyi şöyle belirtir:

"Ol esnada duhan ve kahve sebebiyle cemiyet edip kahvehanelerde ve berber dükkânlarında ve bazı kişilerin evlerinde bir alay art niyetliler yöneticileri, kadıları eleştirmekteydiler. Devlet işleri, atamalar ve benzeri konularda konuşmaktaydılar."

Hele IV. Murad'ın (1623 - 40) saltanatında toplanma aracı sayılan kahve ve tütüne ek olarak afyon da yasaklandığı gibi kullananlar arasından çoğu idam da edildi. Bireyin düşüncesini açıklaması ve hele konuları muaraza = tartışmaya kalkışmasının toplumsal düzen için zarar sayıldığı bu son derece katı uygulama ile kanıtlanmış oldu. Ancak toplumsal yapıda mutlaka siyasete dayalı olmasa da sohbete dayalı yaşamın ne derece kökleşmiş olduğu, bu inanılmayacak şiddetteki uygulamaya rağmen yasakların kaldırılmasıyla kanıtlandı. Murad'ı izleyen Sultan IV. Mehmed döneminde yine ulemanın bir fetvası ile hepsine izin verildi. 17. Yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da 600 kahve bulunduğu belirtilir. Dönemin en bilgili tanığı Kâtip Çelebi eserinde hem kahve hem de tütün yasağının önce kaldırılıp sonra gündeme getirilmesi ve sonunda şeyhülislam fetvasıyla tamamen iptalinin toplum tabanından yükselen kararlılığın sonucu olduğunu açıkça anlatır:

"Bu yasaklar, şiddetler fayda vermeyip verilen fetvalar ve söylenen sözler halkın kulağına gitmedi. Yer yer kahvehaneler açılıp büyük şevk ve rağbetlerle bir yere gelip içtiler. Hele keyf erbabının keyiflerini artırır, cana can katar bir hal olduğundan bir fincan uğruna can vermek yanlarında caiz oldu (…) 1592'den itibaren dince yasak sayılmak kalktı, her yerde açıkça içilip her sokak başında bir kahvehane açıldı. Kıssahanlar, çengiler ile halk işten güçten kaldı (…) Sultan Murat Han 1633'de bu işi anlayıp halka şefkat ve nasihat yüzünden bütün Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde bulunan kahvehaneler bozulup bundan sonra içilmesin diye ferman ettiler. O zamandan beri İstanbul kahvehaneleri, cahil kişinin yüreği gibi harap ve virandır (…) Lakin İstanbul'dan başka şehirler ve kasabalarda eskisi gibi açılıp içilir oldu."

Yasakların böylesine şiddetli bir uygulamanın arkasından kesin kaldırılışı konusundaki yorumları ise toplum tabanından gelen direncin haklılığını belirtmesi bakımından ilginçtir:

"(Tütün için) Halk yasağı dinlemediğinden padişahlık gayreti ve hükümdarın buyruğuna aykırı gitme suçu ile içenleri tutup cezalandırmak gerekti. Giderek, padişahın yasaklama yolundaki sert davranışı 'kişi kendisine yasak edilen nesnenin daha çok üstüne düşer' dediklerince içmeye hırsı ve rağbeti artıp bu suçtan ötürü nice bin adam yokluk ülkesine gönderildi (…) Bağdat seferi sırasında da gizlice içenler cezalandırıldı. İstanbul'da doğrudan ocaklara gidip ayak yollarında içenlerin hesabı yoktu (…) Nihayet kendisi de tiryaki olan Şeyhülislam Bahayi Efendi tütünün helâl olduğuna fetva vermekle halk içinde yeniden ortaya çıktı ve yayıldı (…) Bütün dünyaya yayılmıştır, Müslümanların çoğu buna düşkündür."

Gerekçe olarak asıl üzerinde durduğu Bid'at'ın yanlış kullanılışıdır:

"Bir bid'at bir halkın arasında yerleşip oturduktan sonra artık şeriatın beğendiğini buyurup istemediğini yasaklamak işidir diye halkı yasaklayıp ondan döndürmek arzusunda olmak büyük ahmaklık ve bilgisizliktir. Halk alışıp adet edindiği işi, eğer sünnet, eğer bid'attır, bırakmazlar. Meğer elinde kılıç biri çıkıp da hepsini kılıçtan geçirsin. Meselâ itikatte olan bid'atler için Sünni padişahlar nice vuruş-kırış ettiler, fay-

da vermedi. Amel işlerinde olan bid'atler hakkında da her çağda şeriatı bilen ve başta olan dindarlar ve vaızlar nice yıllar kendini verip halkı bir bid'atten döndüremediler.

İmdi, halk âdetini bırakmaz, her ne ise, Allahın istediğine göre sürülür gider. Ancak, başta bulunanlara, İslamların düzenini korumak ve İslamlığın şartlarını ve esaslarını halk arasında saklamak lâzımdır. Vaızlar, genel olarak halkı sünnete rağbetlendirmek ve onları bid'atten uzaklaştırmak yolunda yumuşaklıkla va'z ve nasihatle yetinince üzerlerine düşen vazifeyi yapmış olurlar. 'Tanrının elçisi üzerine düşen ancak bildirmektir' (Maide/99) tutmak halka kalır, güçle tutturmak olmaz. Kısacası, bu yolda derinleşmek ve ince elemek faydalı değildir. Zira, Peygamberimizin zamanından sonra gelen devirlerde, her çağın halkı hallerini sünnete uydursalar ve araştırsalar, sünnetten çok uzaklaşmış bulunur. İnsaf edip herkes kendisini yoklasa, sünnete uymakla hiç ilgisi bulunmaz. Çoğu zamanlarda çıkan işler ve sözler hiçbir yoldan bid'atten sıyrılmış değildir.

İmdi, ümmetin şefaatçısı - Allah'ın salât ve selamı üzerine olsun - olan Hazretten niyaz ederiz ki bu zayıf ve çaresiz ümmetin bid'at suçlarının çokluğuna bakmayıp Allah'a iman etmiş ve onun birliğini kabul etmiş olduklarından dolayı şefaati gerektirsin ve suçlarının bağışlanmasına sebep kılsın. Yoksa sünnete tam tamına riayet edip uymak istenirse hal müşkildir. Bu ayrılık, zamanın ve mekânın başkalığından lâzım gelir. Aslı şehir hayatı ve toplu halde yaşamak kaidesine dayanır. Allah Taâlâ Hazretleri yardım eyleye ve doğru yol göstere, amin."

Daha ilerde Kadızadelileri "ahmaklık" ile suçlarken ekler:

"İslamların ve Müslümanların sultanının, bu türlü kuru dindarlık ve taassup sahiplerini, kim olursa olsun, ezip yola getirmesi, üzerine düşen vazifelerdendir. Çünkü geçmişte, bu türlü taasup kavgasından çok fesatlar olmuştur (…) Dünyanın düzeni, bütün halkın çizgiden dışarı çıkmamasıyla yürür gider."

Bu kitabına "Aklı halk için kılavuz kılan ve doğru olmayanla doğru olanı ayırmak yolunda onunla şeriatı güçlendiren Allah'a hamdolsun"

diye başlayan Kâtip Çelebi'nin dini çerçeveyi aşmamaya özen göstermesine karşılık aklı ve de toplumsal değişmenin kaçınılmazlığını - hem de Hazreti Peygamber dönemi yaşamına aynen dönülemeyeceğini belirterek - savunması, hiç şüphesiz devrimci bir girişimdi. Devlet bağını dışlamamakla birlikte bu teziyle bireyi ön planda tutmağa çalıştığı ve onun kahvehanelerdeki sohbetlerini meşru saydığı bellidir. Kitabının en sonundaki 'öğütler' kısmında eğitimin tamamen din adamlarının kontrolunda olduğunun bilinci ile önemli bir uyarısı vardır:

"Vaaz halk içindir, yüksek tabaka için değildir, halka akılları yettiğince söyleyin; zira dinleyenlerin çoğunda anlama gücü olmadığından insan bilinmeyenden öğrenmeğe yönelmeyip ondan yüz çevirir. Onun yüz çevirmesi de insandaki hayvani ruhun içe yönelmesine yol açarak uyku meydana gelir. Bundan dolayıdır ki halkın çoğu vaaz ve hutbe meclislerinde uyurlar, zira hutbe Arapçadır, anlasa bile manası ile o kadar aşinalığı yoktur. (…Halk) tatlı anlatan ve güzel ifade kullanan kimseyi dinler. Bir kimsenin vaazında âlem (= tatlılık) yoksa bari vaazın yolundan, yordamından çıkarak halka sıkıntı vermesin."

Kadılık, müftülük, vaızlık, imamlık ve hatiplik gibi mesleklerin öncelikle bu işlerin gerektirdiği görevlerle uğraşmak - dolayısıyla geçim sağlama amaçlı -olduğundan gereğince ilimle uğraşmayı engellediğini de hatırlatır ve bilim adamının geçim düşüncesini dışlaması gerektiğini belirtir. O çağın ortamında devrimci bir nitelik taşıyan bu eserine şeriata aykırılık suçlaması yapılırsa da Şeyhülislam'ın fetvasıyla aklanır. Arkasından, hem başta saray halkı ve Kul Taifesinin yolsuzlukları, hem de Venedik'le Girit Savaşı dolayısıyla yaşanan büyük bunalıma çözüm önermek için sunduğu "Düsturul-amel li-ıslahi'l-halel = Bozuklukların düzeltilmesinde tutulacak yollar" isimli risalesine de, reayanın durumuna çözüm önermesi ile başlaması ilginçtir. Sistemde bir değişiklik önermez ise de her şeyden önce reayanın rahata kavuşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak o dönemin ortamında zaten çok sınırlı üretimi ve dağıtımı olan eserinin büyük bir etki doğurduğunu söylemek mümkün değildir. Bireyin zaten bundan haberi olamazdı. Kul tabakasının en üst kademesini etkilediği ve yine bunlardan tepki aldığı bellidir. Buna karşılık o kesimde doğurduğu ilginin Tanzimat dönemi düşünürlerini etkilediği 1864/65, 1869/70 ve 1888/89 yıllarında üç kez basılması kanıtlar.

"Bid'atı Hasene" çerçevesine sokulmakla kahve ve tütün kendini kurtarır, kahvehane de varlığını sürdürür ama bireyin haklarına yönelik bir değişim anlayışı gündeme gelmez. 18. yüzyılın önemli düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı da Marifetname (11) adlı eserinde (1757) toplumun tabanını ve bireyi değil, "avam-ı nâs ve havas" diye nitelediği aydın kesime hitap etmekle yetinir. Ancak dinden fazla ayrılmamaya da dikkat eder. Yine de Osmanlı yönetiminde özellikle Lâle Devri ve onu izleyen dönemde Avrupa'ya gönderilen elçilerin verdikleri raporlarla, Kul tabakasının en üst düzeyinde değişim özlemi belirir. Ancak bunlarda da bireyin ön plana çıkarılması henüz yoktur.

Kahvehaneler şer'an yasal duruma geçince bundan en çok yararlananın esnaflığa yönelen Yeniçeri takımı olması dikkati çekicidir. Yeniçeri kahvehanelerinin Bektaşi tarikatına bağlı bir yapılanmaya yönelmesi, başköşesine Bektaşi Babası'na özel yer ayrılması, Kul takımının açıkçası Devlet'in, güvenilir bir kurumu niteliğine büründürülmesi hedefinin amaçlandığını gösteriyor. Böylece 1826'ya kadar devlet yönetimini etkilemekte bu toplantı yerlerini onlar yönlendirmiş ve "devlet sohbetleri"nde eleştiriler bulunsa da bunu kendi çıkarları yönünde güdümlemeyi sağlamışlardır. Bid'at karşıtı olmayı savunmakla ulemanın tutucu kesimini de yanlarında tutmayı becermişlerdir.

Nizamı Cedit girişimi ile başta askeri yapı olmak üzere Avrupa örneğinde yapılaşmaya yönelmekle Yeniçerileri çok rahatsız eden III. Selim'in 1798 tarihinde sadrazama gönderdiği talimatın kahvehane ve berber dükkanlarındaki devlet sohbetlerinin yoğunlaşmasının engellenmesini istemesi dikkati çekicidir:

"Fesat ve şeytan ruhlu takımının icad edip yaydıkları yalan ve uydurmaları hayr ve şerrini bilmez ve yarar ve zararını farkeylemez ahmaklar ve eblehler güruhu dahi kahvehanelerde ve berber dükkânlarında birbirlerine rivayet ederek had ve vazifelerinden hariç ve Devleti Âliyye'ye dair kelimat söylemeye cesaret ettikleri haber alınmıştır. O türlü kelam söylemeye cesaret olunduğu belirlenen kahvehane ve berber dükkanları kapatılıp yıkılarak, gerek dükkan sahipleri ve gerek faydasız ve boş lâf söylemeğe cüret edenler yakalanıp cezalandırılıp ve sürülmeleri lâzım gelir. Ancak bir defa iyice tembih ile uyarmak merhametle yöne-

tene uygun olmakla bu defa hepsine tembih ve ikaz için o türlü dükkanlardan en kötü şöhretli olanlar kapatılıp yıkılarak ve sahipleri sürülüp ve her semtin hakimler ve zabitlerine başka başka fermanı âli ile tembih olunmakla, bundan sonra kahve ve berber dükkanlarında ve diğer dükkanlarda ve halkın toplandığı yerlerde ve ricali Devleti Âliye dairelerinde ve hademe ve kâtipler arasında vazifesi olmayan devlet işlerine dair söz söylemeye cesaret eder her kim olur ise yanında bulunanlarla beraber yakalanıp ve diğerlerine ibret için cezalandırılıp ve hükmü siyaset icra kılınmak için taraf taraf mahsus tebdiller ve tebdil olduğu bilinmeyecek ademler tayin olunsun…"

"Tebdil" deyimiyle görevli hafiyeler belirtilmektedir. Ancak tutuklanması istenenlerin toplumun tabanına mensup kesim değil, yalnız kul tabakası arasında yer alanlar oldukları ve Nizamı Cedit dolayısıyla tartışmaların arttığı dönemde Yeniçeri ve destekçisi kesimin ön planda olduğu bellidir. Bu da III. Selim'in kendi sonunu hazırlayacaktır.

AYAN'DAN MEŞVERETİ ÂMME VE SENEDİ İTTİFAK (12)

Bu noktada, Osmanlı toplumsal yapısının tabandan değişmesinde yeni bir aşama oluşturan ayan sorununa açıklık getirmeye çalışacağız. Ayan deyimi halkın temsilcisi, vekili anlamını taşıyordu. Bunlara şehir kethüdası da denirdi. Kanuni zamanında iyice yerleşen bir uygulamayla gündeme getirilmişlerdi. Osmanlı yönetiminde memleketin güvenliği eyalet valileriyle sancak beyleriyle subayların; hukuk davaları, belediye işleri ve erzaka narh koyma gibi yerel sorunlar ise kadı ve naiplerinin sorumluluğundaydı. Bunların dışında her şehir ve kasabada halk tarafından seçilen ayan namıyla anılan kişiler vardı. Vergiler ve bölge masraflarının dağıtımı ve toplanmasında valilerle kadılar ayanlarla ilişkide bulunurlardı. Genelde bunlar bölgenin ileri gelen, zengin ve bir ölçüde bilgili kimselerinden olduklarından sonraları, özellikle idari mekanizmanın bozulduğu dönemde, vali ve mutasarrıflara önemli çıkarlar sağlayarak Mütesellimlik (Vergi tahsildarlığı) ve bölgeye göre Voyvodalık da denilen Ağalık görevlerini üstlenmeye başladılar. Öyle ki aralarında aşırı yetenek gösterip servet ve kudret sahibi olanların öldüğünde yerine ailesinden birinin getirilmesi de gelenekleşmişti.

Kendisininki dışında her türlü hanedan ve asalet uygulamasına karşı olmakla başarıya ulaşmış olan Osmanlı yapısı, bu oluşumla yerel nitelikli hanedan denebilecek bir yapılanmayla tabandan değişme sürecine girmiş oluyordu. Parayı elinde toplayan bir kesim olsalar da ticaretle uğraşmadıkları ve o yolla üretmedikleri için burjuva denemezdi; buna karşılık siyasi güçte beliren etkinlikleri sebebiyle Ortaçağ Avrupası feodalitesini andıran bir "Tavaifi Mülûk" (= Abbasi devleti yıkıldıktan sonra beliren etkisiz küçük beylikler türü) oluşturduklarını iddia edenler de vardır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren topluma bölgesel çapta çarpıklık getiren bir nitelik kazandırdıklarını Osmanlı yönetimi de fark etmişti.

Devletin etkenliği azaldıkça ayanlar giderek kendi bölgelerinde özerk davranışlara başladılar. Zaten göçebelerde aşiret reisleri vardı ve Osmanlı devleti özel coğrafyaya sahip bölgelerde – aşırı dağlık ve çöl gibi - bunlara hoşgörüyle bakardı. Ayanlar da güçlendikçe bağımsız hareketlere yöneldiler, hükümetin nüfuzunu hiçe saymaya başladılar. Osmanlı'daki sık görev değiştirme ve bölgeyi tam bilmeyenin İstanbul'dan atanması da, yeni gelenin sorun çıkmasını ve olayların başkente yansımasını önlemek için ödün verme yöntemini teşvik ediyordu. Sonuçta valiler, eyalet merkezi olan yerlerde bunları koltuklayarak çıkar sağlamak ve yönetim sürelerini devam ettirmek yolunu tercihe yöneldiler.

Avrupa'da Osmanlı vatandaşlarının en yüksek vergi ödeyenlerden olduğuna dair bir habere Ceridei Havadis'in 45. sayısında (1841) rastlıyoruz. 23 Avrupa krallığı ve prensliği içinde sadece iki tanesinde Osmanlıdakinden daha fazla ödeme var, buna karşılık ekonomi açısından en üste varmış olanların kiminde 1/7.5 (İngiltere), kiminde de 1/3.5 (Fransa ve Avusturya) oranında daha az ödeme yapıldığı belirtiliyor. Kaç kişide birinin askere alındığı konusundaki liste de ilginç. Osmanlı'da 92 kişiden birine askerlik düşerken 21 devlet ve prenslikten sadece 5'inde ondan daha fazla asker alınıyormuş. Buna karşılık Avrupa'nın ileri ülkelerinde 278'de bir (İspanya), 242'de bir (İtalya), 242'de bir (İngiltere) oranlarıyla yetinildiği belirtiliyor. Hem askere daha çok giden - ve bunun süresinin uzunluğu da belli değildir - hem de daha çok vergi ödeyen bir toplumda, Avrupa ile ilişkisi daha yoğun olan Balkanlar gibi bir bölgede tepkinin daha yoğun olması doğaldı.

Nizamı Cedid'in kâfir işi olduğu anlayışı ile ayanların bazı girişimleri ve ayaklanmaları 19. yüzyılın ilk yıllarında yeni sorunlar doğurdu. Vidin'de Pazvandoğlu, Rusçuk'ta Tersinimlioğlu, Edirne'de Dağdevirenoğlu isyanlarının bastırılmasına Nizamı Cedit kuvvetiyle girişilmesi özel bir tepki doğurdu. Sadrazam ve ulema da Nizamı Cedit'e karşıydı. Sultanın da kararsız davranışı bu ayaklanmaların sert bastırılmasını engelledi. Bu arada Sırplar Avusturya ve Rusya'nın desteğiyle ayaklanıp Belgrad'ı bile ele geçirmişlerdi. Arnavut ve Karadağ ayaklanmaları da ortalığı karıştırdı. Rusya ile savaşa girişildi. Bu ortamda Yeniçeriden destek alan ulema ve sadrazamın baskısıyla Sultan Selim'e Nizamı Cedit Fermanı lağvettirildi ertesi gün de (29.Mayıs.1808) tahttan indirildi. Ancak iç karışıklık sona ermiyor, hiçbir şey çözülmüyordu.

Bu ortamda Ruslar karşısında başarılı olarak Beylerbeyiliği ve Tuna Seraskerliği'ne atanmış olan Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Ağa (Paşa) yanına topladığı Rusçuk Yaranı ile birlikte İstanbul'a girdi. Yönetime el koydu. İstanbul'da gerekli temizlik yapıldıktan sonra Rusçuk Yaranı'nın da teşvikiyle, 1808 Eylül'ünde Anadolu ve Rumeli'deki bütün ayanlar ve üst kademe yöneticileri, içinde bulunduğu karmaşadan ve devlete yeni bir düzen belirlemek amacıyla İstanbul'da "Meşvereti Amme" = Kamu danışması" diye adlandırılan ve o zamana kadar hiç de bilinmeyen bir toplantıya çağırılırlar. Bir bakıma Kul ağırlıklı sistemin yerine Temel İslamın öngördüğü toplum tabanını kararlara katma düşüncesini yansıtıyordu. Ayanların buna askerleriyle katılmaları ve sayılarının toplam 70 bine kadar ulaştığı hakkındaki iddialar gerçekten Osmanlı tarihinde tanık olunmamış bir toplumsal olayın gündeme getirildiğini kanıtlar. Toplantı sonunda "Senedi İttifak" diye isimlendirilen belge şu ana konuları içeriyordu:

Ayanlar padişaha sadık kalacaklardır – Asker toplanmasında yardımcı olacaklardır – Vergi tahsilatına hizmet edeceklerdir – Sadaret makamından çıkacak, kanunlara ve İttifak'a uygun emirlere itaat edip uygun olmayanlara müttefiken engel olacaklardır – Devlet erkânı gibi ayanlar da İttifak'a riayet edecek, etmeyen ayan hep birlikte cezalandırılacaktır – İstanbul'daki Yeniçeri ve diğer Ocaklar isyan çıkarırsa ayanlar çağırıya gerek olmadan gelip bastıracaklardır – Vergiler ılımlı olacaktır - Ek bir maddeyle de her yeni sadrazam ve şeyhülislam bu İttifakname'yi imzalamakla yükümlü sayılmıştır.

Padişahın da onayladığı bu Osmanlı tarihinde ilk kez rastlanan belge ile halkın temsilcisi halkın vekili sayılan ayan ilk kez resmen Devlet'in en üst mekanizmasının içinde söz sahibi oluyordu. O zamana kadar erişilmez farz edilen padişahın mutlak egemenliğine ayanlar ortak ediliyordu. Tarihçilerimiz içinde Senedi İttifak'ı "Osmanlı Manga Carta'sı" diye niteleyenler vardır. Gerçekten Osmanlı'nın Devlet kavramı içinde devrimci bir değişiklik gündeme getirilmişti. Bireyi tam anlamıyla öne çıkarmak kesin olarak bahis konusu değilse de Meşveret ve Amme deyimlerinin gündeme getirilişi yeni bir anlayışın ilk adımını oluşturuyordu.

Bunun hemen arkasından askeri birlik olarak Sekban-ı Cedid'in kuruluşu ilan edilir. Şemsettin Sami, Kamus'u Türkî'sinde Sekban sözcüğünü "Bir büyük dairede av köpeklerine nezaret ve bunları idare eden hizmetkâr" diye tanımlar. Herhalde sadık bir görevli anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Bu ismin, Nizamı Cedid adının tekrarıyla Yeniçerileri rahatsız etmemek için seçildiği bellidir. Bunun için özellikle Rumeli'den gençler getirtildi. Özel üniforma giydirilen birlik 8. Orta adıyla Yeniçeri Ocağı'na bağlanmış gösterildi. Açıkça sorun hâlâ Kul Tabakası' nın içinde çözümlenmeye çalışılıyordu.

Sekbanı Cedid'in kısa zamanda binlerce asker toplaması Yeniçerilerin yine tepkisini çekmeye başladı. Zaten sindirilmeleri için alınan önlemler dolayısıyla rahatsızdılar. Buna, Alemdar'ın aldığı bazı idari kararların - esamelerin yani aylık cüzdanların alınıp satılmasının yasaklanması gibi - halkta tepki doğurması, Rumeli'den birlikte getirdiği askerlerin disiplinsiz hareketleri, Rusçuk yaranının taraflı davranışları, Mustafa'yı tekrar tahtta görmek isteyen iktidardan uzaklaştırılmışların kışkırtmaları, bir ölçüde Senedi İttifak ile iktidarı zayıflamış olan II. Mahmud'un memnuniyetsizliği de eklenince, Yeniçerilere yeniden ayaklanma ortamı oluştu. Alemdar ortadan kaldırıldı, cesedini günlerce sokaklarda dolaştırdıktan sonra bir kuyuya atarak Yeniçeriler, gelenekleşmiş yapı üzerinde hiçbir çağdaş değişikliği onaylamayacaklarını bir kere daha kabul ettirmiş oluyorlardı. Böylece resmi belgeye de yansıtılmış devrimci nitelik taşıyan Senedi İttifak gibi bir girişim bir buçuk aylık bir yaşamdan sonra tamamen tarihe gömülmüş oldu. 17/18 Kasım 1808'de asilerle yapılan anlaşmayla Sekbanı Cedid de bir aylık yaşamından sonra ortadan kalktı.

Bununla da yetinmediler Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak için saraya hücum ettiler. Yeniçerilere karşı çıkmanın imkânı kalmamıştı. Çatışmalara halk da katıldığı için binlerce kişi öldü, İstanbul yangınlarla harabeye döndü. Çözümün tahta başka aday bırakılmamasında olduğunu farkeden Mahmud, Şeyhülislam ve ulemadan da aldığı fetvaya dayanarak, ancak ağabeyi Mustafa'yı boğdurtmak suretiyle saltanatının devamını sağlayabildi. Buna karşılık devletin yönetiminde Yeniçerilerin ağırlığı da etkisini devam ettirdi.

Tekrar bir yeni düzen arayışı içine girmek için Sultan II.Mahmud, 1808 sonundan itibaren iç meselelerde onbeş yıl boyunca geleneksel yapıda ihtiyatlı, uyumlu bir hükümdar gibi davranmayı tercih edecektir.

1820-1870 arasında elli yılını Türkler arasında geçirmiş bir Avrupalının yargısı halkın tamamen kapalı olmadığını kanıtlıyordu:(13)

"Müslümanları iyi tanıyanlar, gereksinme ya da meraktan onlarla sık ve yakın ilişkide bulunanlar, politikanın gidişatıyla ilgilenmeyen en küçük bir köy halkı bile bulunmadığını bilirler. Yönetimin ve hükümetin sorunları hakkında bilgi almaktan hoşlanırlar (...) Türkiye'de uzun yıllarımdaki gezilerim sırasında zekâ ve doğal onur açısından Fransız ve Polonyalı köylülerden çok daha üstün olduklarını fark ettim."

Oluşumlarla tabanın ilgilenmesi ayrı, buna fiilen katkıda bulunma gücünün varlığı ayrı ayrı şeylerdir. Çözümün yine en üstten geleceğinin bilinciyle beklemeyi tercih ediyorlardı, Sultan da bunun farkındaydı. Bırakınız Anadolu'daki, Balkanlardaki ya da Orta Suriye'deki halkı, imparatorluğun dünyaya en açık şehri olan başkenti İstanbul'da bile bir durgunluk fark ediliyordu. Tanzimat'ın ilân edildiği günlerde İstanbul'a özel olarak gönderilmiş bir Fransız gazetecinin yargısı şöyledir:(14)

"Türkiye'nin başkentine varıldığında tüm Avrupalıların hareketliliği, heyecanlılığı, haber peşinde koşuşu gelecekten bahsedişi, sempati ve keyfine göre Doğu Sorunu'nu çözümlemeye kalkışı müşahede edilir. Buna karşılık Türkler sanki kendilerini ilgilendirmiyormuş gibi bunlarla meşgul olmazlar."

Yine Tanzimat'ın ilânının arkasından yayınladığı kitabında bir Alman gözlemci de benzer bir olumsuz tablo çiziyor:

"Hayat yok, halkta hiçbir merak yok, hiçbir şey sorma arzusu yok, hiçbir kamuoyu yok. Herkes inzivada, herkes bir köşeye çekilmiş..."(15)

Bu noktada toplumun yarısını oluşturan kadınların durumuna da kısaca temas etmek isteriz. Kayseri'ye ait 1600-1625 yıllarının Şer'i Mahkeme kararları üzerinde inceleme yapmış bir Avrupalı araştırmacının vardığı yargı ilginçtir. Kadınların mahkemelerde haklarını erkekler gibi savunduklarını sadece şahitlik yapamadıklarını belirtip ekliyor: "Bazı hukuk araştırmacılarının kadının sadece evde kapalı olduğu iddiasına karşılık (...) Kayseri'deki bir çok kadın yasal haklarının bilincine sahiptiler ve bundan da yararlanıyorlardı." (1) ?Anadolu kadınının üretim alanında da katkıda bulunduğu düşünülürse, aynı dönemin Avrupalı kadınından pek farklı bir statüsü bulunmadığı düşünülebilir. Sadece onlar yeni gelişen kültüre yavaş yavaş açılırken bizimkiler okur yazarlıktan bile tamamen mahrum bulunuyorlardı. Anımsamak gerekir ki Avrupa'da kadınlar evrensel haklarına erkeklerden yüz yıl sonra ancak 20. yüzyılda kavuşmuşlardır.

TANZİMAT'IN ETKİSİ

KAMUOYU KAVRAMININ 'İTİKADI AMME' DİYE BELİRMESİ

İlk Türkçe-Arapça gazete olan Mısır Valisi Mehmet Ali'nin 1828'de çıkarttığı Vekayi-i Mısriye ile Bâbıâli'nin 1831'de başlattığı Takvimi Vekayi, özel girişimin değil, yönetimin isteklerini memurlarına bildirmek için kurulmuş araçlardı. Yani, tek çizgili ve itaatkâr oluşturma aracı idiler. Vekayi-i Mısriye daha kalıpçı bir yaklaşım içinde iken, Takvimi Vekayi, işlevini anlatan özel makalede, toplumun artık vakanüvislerin 20-30 yıl bekletildikten sonra yayınlanan haberleriyle tatmin olmadığını, yanlış söylentileri önlemek için gününde bilgi verilmesi gerektiğini ileri sürmekle, çok daha dinamik bir bakış açısı ortaya koydu: Yine de ikisi de geleneksel yukardan yönlendirme yönteminin araçlarıdır.

Buna karşılık gazetenin kendi dinamiğinin toplumda karşı düşüncelerin belirmesi ve gelişmesine zemin hazırlayacağını iki taraf da anım-

samak istememiştir. Yönetim tarafından ileri sürülen bir görüşün aynı güçte tepki yaratması kaçınılmazdı. Nitekim bir Avrupalı gözlemci 1831 yılında "hükümetin karşılayamayacağı ihtiyaçlar doğuracak fikirler yaratmamaya özen gösterilmesini" doğal karşılamakla birlikte eklemekten geri kalmaz: "Yeni fikirler gündeme getirmesi ve yeni gereksinmeler yaratması (kaçınılmazdır)."(17) Nitekim Takvimi Vekayi'nin hazırlanması ile ilgili raporunda İzmirli gazeteci Blak'ın ilk kez "opinion publique" deyimini kullandığı ve bunun Türkçeye itikadı amme diye çevrildiği görülüyor. Yani ilk adım olarak kavram en azından yönetici çevrelere sunulmuş olmaktadır.

Yalnız kendi işleriyle meşgulmüş gibi görünen iki gazetenin 1831 sonu ile 1833 arasında Mısır valisinin ayaklanması sonucu çıkan savaşta giriştikleri, İslam dünyası içindeki ilk basın polemiği, bu dinamizmi bir anda ön plana çıkarmıştır. Avrupalılar bile "Doğu'ya henüz yerleşmiş olan basının savaşçı iki güç arasında bir silah haline gelişini" fark etmişlerdir. Mısır valisinin Osmanlı ordusunu arkası arkasına yenip İstanbul'un burnunun dibine kadar yaklaşması ve saltanatı tehdit etmesi İstanbul'u her vasıtayla kendini savunmaya zorladı. Ruslarla ittifakın en uç önlemi oluşturduğu bu vasıtalar arasında en çok başvurulan, gazete makaleleri olmuştur. Takvimi Vekayi'nin 54. sayısında (Nisan 1833) ilk kez kullanılan "mütelaayı amme" ve "itikadı amme" deyimleriyle kütlelerin, yani kamuoyunun belirlendiği açıktır. Yazıda savaşın sebepleri konusunda yanıltılmamaları, gerçekten uzak kalmamaları için olayların içyüzünün anlatıldığı ifade ediliyor. Makalenin bir Osmanlı yenilgisinin sebeplerini halka açıklamak için yazılmış olması, İslam toplumları tarihi açısından gerçekten önem taşımaktadır.

Bu savaş tartışmalarının Mehmet Ali cephesinde de kamuoyu fikrini geliştirdiği anlaşılıyor. Paşanın çıkarttığı diğer bir gazetenin (Vekayi-i Giridiye) 11.8.1833 tarihli sayısında Atina gazetesiyle yapılan tartışmada şöyle deniyor:

"İki zatın reyleri bir hususta tetabuk etmediği surette üçüncü zatın reyi hükmüne taalluk edeceği malum ve meşhur olan mevaddan ise de, iki gazete beyninde vuku bulacak müdavelede hak kimin yedinde idüğünü umum nâsın rey ve hükmüne talik edeceği derkârdır."

Mutlakiyetçi Aydın çerçeveden "umum nâsın rey ve hükmü"nün geçerli olacağı yargısının çıkması da, kamuoyu anlayışında o tarafın da yeni bir görüşe ulaştığını kanıtlamaktadır. Kütlelere bir başka değer verilmesi anlayışı kökleşmektedir. Arapça da "Rây-il âmm" deyiminin kamuoyu anlamında kullanılışının bu ilk gazetenin belirmesinden sonra başladığı kabul edilir. Sultanın da, valisinin de kütlelerden (kamuoyundan) destek aramaları, giriştikleri bu ilk basın polemiğinde din konusunu çok kullanmış olmalarındandı. II. Mahmut halk arasında "gâvur" nitelemesine sebep olan reformlarını savunmak için emirülmüminin sıfatını ve İslama bağlılığını hep yinelettirmiş; M. Ali de halifeye ayaklanmanın yaratacağı tepkileri önlemek için Bâbıâli'nin davranışlarının İslama aykırılığını vurgularken kendisinin uygunluğunu ileri sürüyordu. Birincinin ordusuna Asakiri Cihadiye, ikincisinin ise Asakiri Mansure (Allahın yardımıyla zafere ulaşan) adını vermesi Müslüman kütleleri etkileme arzusunun göstergesidir. Burada kamuoyu oluşturmak açısından dinin kullanılışına ilginç bir örnek görüyoruz. Gerçekte siyasi iktidar çekişmesi içindeyken ve iki taraf da güçlenebilmek için Avrupa esinli reformlar yaparlarken, artan bir şiddetle İslama bağlılıklarını vurguluyorlar. Bu davranış Türk kesiminde Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmüştür. Klasik İslam'daki, bid'at sayılabilecek unsurları özümseme taktiğidir bu. Batı kültüründen alınan unsurlar arttıkça İslama bağlılık sloganlarının yoğunlaşmasının yanı sıra, İslam toplumlarının sömürgeleşmesinin yüzde doksanlara varmasıyla ümmet dayanışması ihtiyacının artması da, taktiğe başvuruyu artırdı. 19. ve 20. yüzyıllarda İslam kamuoylarını meşgul eden Panislam akımında yönlendirici bir nitelik taşımıştır.

Mısır'ın bir çoğulcu kamuoyu sorunu bulunmamasına karşılık Bâbıâli'nin karşısında bulunduğu durum çok farklıydı. Osmanlı'da çok uluslu yapının gündeme getirdiği kaçınılmaz sorunlar vardı. Takvimi Vekayi'nin Türkçenin yanı sıra Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça nüshalarının çıkarılması hatta Bulgarcasının düşünülmesi, çoğulcu bir anlayış gibi algılanabilirse de aksine, her mesajın her cemaata aynen ulaştırılması arzusu olarak düşünülmelidir. Fransız İhtilali'ni değerlendiren 1798 tarihli ünlü layihasında Reisülküttab (Dışişleri bakanı) Atıf Efendi "Volter ve Ruso denilen zındıklar ve benzeri dehrilerin öğretilerinin çocuk ve kadınlara varıncaya kadar halkın çoğunluğu tarafından benimsenmesinin ve bunların avam takımının dünya mutlulu-

ğu inancıyla eşitlik ve özgürlük istemelerinin" sakıncalarına temas etmişti. Yunan ve Mısır olaylarını yaşayan bir sonraki kuşak ise Viyana Kongresi'nin savaştan arındırdığı Avrupa'da asıl gücün kamuoylarında bulunduğunun farkındaydı. Uzun bir aradan sonra tekrar kurulan ikamet elçiliklerinin en büyük çabaları gazetelerin Osmanlı aleyhtarı kampanyalarını engellemeye çalışmak oluyordu. Bu çabalarında karşılarına dikilen en büyük sorun açık kamuoyunun birinci koşulu olan bireylerin eşitliği ve özgürlüğü, dolayısıyla basın özgürlüğüydü. İslamın kültür temelinde bulunmayan bir norm, Evrensel İnsan Hakları, karşılarına dikiliyordu. Daha 1835 başında Takvimi Vekayi'de (No. 94) "Avrupa"da cari ve mer'i bütün asarı nafia'nın (yararlı şeylerin) alınmasının tasarlandığı" açıklanmıştır.

Viyana elçisi Sadık Rıfat Paşa "Asrımızın mizacı ve zamanın efkârı kabarmış bir nehre benzer ve cihanda dışlanması ve ortadan kaldırılması imkansız oluşumdan biri inanç, diğeri efkârı umumiye'dir" diyecek kadar durumun farkındadır. Tanzimat'ın ilanından önce Viyana'da elçi iken yazdığı "Müntehabat-ı Âsar" kitabındaki "Avrupa ahvaline dair risale"de evrensel insan haklarını savunur. Avrupa'daki basın özgürlüğünden bahseder ama bunu geniş tutmanın "zihinleri ifsad edecek bir şey olduğunu" da saklamaz. Daha başka bir risalesinde ise "hükümetler halk için bir mevzu olup, halk hükümetler için yaratılmış değildir" diyerek bireyin önde tutulması gerektiğini savunur. Ancak bunun "kanunu devlet üzere" olması gerektiğini özellikle anımsatır. Avrupa'da yaşamış biri olarak toplumsal dinamizmi göz ardı edemez ama kendi toplumunda aynı şekilde bir çözümü önermeye de yanaşmaz.

Ancak konuyla en çok ilgilenenin Mustafa Reşid Paşa olduğu bellidir. Onun, Paris ve Londra'dan Bâbıâli'ye gönderdiği raporlarda, özellikle Mehmet Ali'nin basını yanına çekmek için sarfettiği paraları etkisiz bırakmak için alınması gereken önlemlerden sık sık bahsetmesi, çoğulcu bir kamuoyunu benimsemeyip kolaylaştıracak bir şey değildir. (18) M. Reşid yazılarında kamuoyunu ezhanı nas, halkın ezhanı, Avrupalının zihinleri, efradı ahalinin zihinleri, milletin ezhanı gibi deyimlerle anlatır. Bunları topluluğun anlaması, bilmesi gibi çevirmek mümkündür. Öyle anlaşılıyor ki, Tanzimatçılar Fransız Devrimi'nin üç ilkesinden ikisini (Kardeşlik ve eşitlik) benimserken üçüncüsünü (Özgürlük) kıs-

men benimseyebiliyorlardı. M. Reşid'e Bâbıâli'ce verilen bir talimatta Avrupa'daki kamuoyu dinamizminin hükümetleri aşan gücü şöyle anlatılmıştır:

"Fransalının güya Hıristiyan taifesinden olan Osmanlı uyruklarının tam özgürlüklerini elde etmeleri batıl inancı ile Paris'te bir toplantı düzenledikleri (haber alındı)... Fransız milletinin bilinen huy ve tavırları gereğince bu türlü telkinlerle birdenbire ateşlenip sonra devletleri dahi durduramadığından efkârı amme'ye boyun eğdikleri Yunan ve Mısır olayları vesilesiyle öğrenilmişti... Olabildiğince bu toplantı çalışmalarını (engellemeniz)..."

Açıkçası Bâbıâli, Fransız kamuoyunun konuyu benimsemesinin endişesi içindedir. Genelde Osmanlı Devleti'nin son yüz yılındaki yöneticileri, içerdeki kamuoyundan fazla Avrupa kamuoylarından rahatsız olmuş ve onları dikkate almışlardır. Âlî Paşa'nın sadaretten indirilmesi (1861) konusunda fikri sorulduğunda yaptığı açıklama bunun kanıtıdır: "Şu sıra ufku politika bulanık görünüyor... Efkârı Umumiye'yi Avrupa'nın rahat ve sükûneti vaktinde icra olunuverse daha münasip olmaz mı?"(19)

Avrupa'da böylesine güçlü kabul edilen kamuoyunun Osmanlı topraklarında dinamik hale gelmesi tabii istenmezdi. Nitekim daha 1831 sonunda Takvimi Vekayi'nin 4. sayısında sultanla vatandaş arasındaki ilişkinin niteliği şöyle belirtilmiştir:

"Herkesin bir emiri mutlak sultana bağlılık ve itaati şarttır; İnsanlar iki gruptur: İyi ve kötü ahlak sahipleri. Bunların çatışmasından fesat çıkar, fesadı engellemek için padişahın varlığı şarttır –Padişahlara itaat edip uyrukluğundan dönmemek ve niçin şu böyle oldu ve bu böyle oluyor diye itiraz olunmamak dinin gereklerinden ve kulluk koşullarından olduğu bir sürü hadisle belirlenmiştir– Padişaha da uyruklarını korumak görevi düşer."

Görüldüğü gibi Klasik İslam ve Osmanlı uygulamasından ayrılmayan, halka haklar tanımayan, aksine uysal olmasını isteyen çizgiden ayrılmayan bir anlayış egemendir. İyi huyluların "ırz ve edep ve ticaret ve

dua ile meşgul olup ömürlerini güven ve rahat içinde geçirmeleri" önerilirken, diğer sınıf "kötü huylu, cahil, haris, şeriat ve sanattan habersiz olup din ve dünyasını harap edenler" diye sunuluyor. Ancak bunların zararı sadece kendilerine olmayıp başkalarına da saldırdıklarından, kötülüklerinin yok edilmesi için ezilmeleri ve daima korku içinde bulunmalarının şart olduğu da vurgulanıyor. Bundan da anlaşılıyor ki, düzenin bozulmaması için bireyin kişisel girişimlerden kaçınması arzulanıyor. Nitekim bir başka yazıda da yine asayişi (Kurulu Düzeni) bozmamak gereği yinelenirken, kişilerin "yetenek ve hak derecelerine" göre payına düşmüş olanın dışına çıkmaması, aksi halde asayişin bozulacağı belirtilmektedir. Kimin payına neyin düşeceğini saptayacak olan Padişahtır." (TV no.2) Açıkçası, Tanzimat fermanıyla tanınan hak ve yetkilerin toplumun tabanının sağladığı bir başarı değil, sadece bir "ihsanı şahane" olduğunu belirtmeye özen gösterilmiştir.

Tanzimat Fermanı'nın içeriği bu görüşlere uygundur. Müslüman-Gayri Müslim eşitliği gibi İslam yapısında ihtilalci bir değişiklik kabul edilmiş, kişilerin can, mal, ırz güvencesi getirilmiş bireye girişim hakkı tanınmış, ancak ifade, basın, toplanma özgürlükleri bahis konusu edilmemiştir. Tanzimatçıları değerlendirirken İlber Ortaylı şöyle diyor: "Siyasal yönden tutucu, ulusçuluğun düşmanı, ama ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve bürokrasinin ıslahı konusunda âkil ve dinamik davranışlıydılar."

HAVADİS JURNALLERİ İLE KAMUYU DİNLEME

Kamuoyu, bir fikir çerçevesinde topluma yön vermek için bireylerin bütünleşmesi ve çözüm önermesidir. Avrupa Modern Çağlara girerken hedefe her bireyi yüceltecek bir toplum ve buna uygun örgütlenme anlayışını koymuştu. Hem dine hem de soylulara bağımlı kalarak bireyi güdümleme süreci aşılmıştı. Ancak bunun en azından bin yıllık bir sürede gerçekleştiğini kabul gerekir. Gerçi bu dönemde de bireyin kendisi için eylemleri olmuştu ama çözüm daima yeni bir inanç ve soylu yönetimine bağlanıyordu.

Osmanlı ve Doğu toplumlarında da iman ve sultan bağı daima devam etti. Zaman zaman iki konuda da çok kanlı çatışmalar, ayaklanmalar yaşansa da çözüm, tıpkı Batı toplumlarındaki gibi bu iki belirleyiciye

bağlanıyordu. Özellikle Osmanlı'da, bir süre Avrupa'yı da aşan üstünlüğü sebebiyle 19. yüzyılda bu gelenek hâlâ devam ediyordu. Oysa Avrupalıyı yeni bir çözüm aramaya yönelten sebepler arasında Osmanlı'nın bu üstünlüğünü aşma hırsı da vardı. Bu çerçevede, evrensel insan hakları anlayışıyla kamuoyunu tam pekiştiren yapıyı yerleştirmişlerdi. Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasıyla ilk adımı atılan Tanzimat'ı Hayriye (= Hayırlı Düzenleme) hareketine halkın kendisi de bütün ülkede Yeniçerileri ve destekçilerini tasfiye ederek katkıda bulunmuş idiyse de, bunun devamına fiilen katkıda bulunması mümkün değildi. Karar yine de en üstten Devlet'ten çıkacakdı. Bu köklü değişim ne şekilde toplumun tabanına, özellikle sadece başkent İstanbul'un dışındaki şehirlere değil, köylere kadar yansıyabilirdi? Avrupa örneğinin vazgeçilmezliği en üst tabakadaki bir avuç düşünür tarafından benimsenmişti ama, din ve kutsallığını tartışmayarak yönetimine bağlılığını sürdüren bireyler bunu benimseyebilir miydi? Üstelik Osmanlı yönetiminde tek bir cemaat değil, sayısının 60'ı aştığı ve çoğunun Avrupalılarla ilişki içinde ayrılıkçı akımlar sürdürdüğü bir karmaşık yapı vardı.

Yüzlerce yıllık hazırlıktan sonra toplumun tabanından gelen 1789 Fransız Devrimi'nin Avrupa'nın bütün diğer toplumlarını tam etkilemesi için bile en azından 50-60 yıl geçmesinin (1848'ler) gerektiği bilinir. Osmanlıda toplumun en üstünden gelen devrimci bir girişimin ise çok daha uzun süre gerektirmesi doğaldı. Üstelik yüzyıllar süren bir hazırlıkla beliren bir değişime karşılık sadece 13 yıllık geçmişi olan (1826 Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışı ve 1839'da ilkelerinin açıklanışı) bir adımın toplumca hemen özümsenmesi tabii ki mümkün değildi. Ayrıca yeni yapılanmanın toplumun bütün bireylerine ulaştırılması için Osmanlı'da gerekli iletişim mekanizması bulunmadığı gibi, bu olsa bile toplumda amacı anlamaya yetecek kültür yoktu. Daha Bâbıâli ne yapacağını tam kestiremezken, Avrupa'nın ancak 2-3 başkentinde elçiliği bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun içine yayılmış Avrupa diplomatları etki ve tepkileri çok daha kolay saptıyor ve politikacılarına ulaştırıyorlardı. Başkent İstanbul'da geniş kadrolarla çalışan elçiliklerin dışında ülkenin 70 kentinde 17 Avrupa devletinin 399 temsilciliği bulunduğu ve bunlarda 598 görevlinin çalıştığı biliniyor. Ayrıca kapitülasyonların sağladığı dokunulmazlıktan yararlanan tüccar kesimi de en büyük yardımcılarıydı. Ve bunlar 19. yüzyılda bütün Avrupa'yı sarsan milliyetçi akımları destekleme yarışı sürdürüyorlardı.

Ekonomisi tamamen Avrupa'nın güdümüne girmiş Osmanlı bu ortamda haber kaynağı olarak sadece Avrupa gazetelerinden –Özellikle İstanbul ve İzmir'de yayınlanan Fransızca ve İngilizce gazeteler– yararlanmak durumunda kaldı.(20) 1854'de devletle ilk telgraf bağı Avrupa ile kurulunca bundan tek yararlanan da Avrupalılar ve onlarla yoğun ticari ilişkideki gayri-Müslüman tüccar kesimi, en çok Rum, Ermeni ve Yahudiler oldu. Üstelik, 1910'lara kadar haber ajansı olarak sadece Avrupalılarınkiler bulunmuş (Başta Havas, Reuters) hep onların yönlendirişine uymak gerekmiştir.(21)

Bu noktada kamuoyu oluşturma aracı olarak önemli ortaya çıkan gazetelerden yararlanmak için okur yazarlık oranını hesaba katmak gerekiyor. Avrupa'da kamuoyunun toplumu ön planda yönlendirir bir nitelik kazanmasında gazetelerin okur yazarlığı artırmadaki rolü belirleyicidir. 1450'lerde işlemeye başlayan matbaa önce kitap yayınını hızlandırmış, 17. yüzyılın başından itibaren de, muntazam süreli olmayan Haber Yaprakları'nın yerini belli süreye bağlı olarak çıkarılan ve kısa zamanda gündeliğe dönüşen gazeteler almıştır. Her eve girmeyi başarmış olan kitabın daha çok bilimsel ve ağır nitelikli olmasına karşılık, gazete daha kolay anlaşılır içeriği ile toplumun tabanını etkileyerek kamuoyu oluşturmanın aracı işlevini üstlenmiştir. Böylece modern insanı hazırlayan Kitap kültürünün yanına her bireyin de yararlanacağı gazete kültürü eklenmiş oluyordu.

Kabul gerekir ki bu değişim bir günde olmuş değildi. 9-10. yüzyıllarda İslam Dünyası karşısındaki geriliğini fark eden Hıristiyan Avrupa formül arayışına girmiş, 15. yüzyıldan itibaren Rönesans, Reform, Aydınlanma evreleriyle modern çağın insanını ortaya çıkarmıştı. Bilim adamları durmadan yaşamı kökten değiştiren buluşları (Fikir alanı gibi, buharlı gemi, elektrik, telgrafla haberleşme, tren, yepyeni sağlık yöntemleri…) ile 19. yüzyıl insanını hızlandırırken, sade vatandaş da insan olarak herkesle - özellikle din adamı ve soylular ile - eşitliğini kökleştiren yapılanmanın yerleşmesine katkısını hızlandırıyordu.

Osmanlı, İslam ve Doğu toplumlarında ise, el yazması sürecini aşamamış kitap üretimi fikir yayınlarının son derece sınırlı kalmasına, daha da kötüsü tutuculuktan çıkamamasına sebep olmuştu. Yukarda belirt-

tiğimiz gibi, Kâtip Çelebi'nin devrimci düşüncelerini okumuşların sayısı bir-iki düzüneyi zor aşıyordu. Toplumun tabanına dinamizm getirecek gazete türü bir yayın ise, zaten matbaa bulunmadığı için, hepten yoktu. Birbirini izleyen savaş yenilgileri ve ülke kayıpları ilk olarak Osmanlı yönetiminde, kendisinden ileri olduğunu fark ettiği Avrupa'dan örnek alma eğilimini doğurdu. İslamı öğretmek için değilse yabancı dilleri öğrenmeyi yasaklayan anlayışı 16. yüzyılda, dünyanın en üstüne yerleştiği inancıyla Osmanlı'nın şeyhülislamı Ebussud Efendi de fetvaya bağlamıştı. Bu çerçevede 19. yüzyıla varıldığında bizi alteden gücü anlamamıza yetecek üst kadromuz da yoktu. Buna karşılık Avrupalının başlattığı Oriyantalizm bilimi onlara bizleri daha iyi tanıma imkanı sağlamıştı.

II.Mahmud'un 1827'deki ilk devrimci girişimi, kurulan modern tıbbiyede eğitimin yabancı dille - Fransızca olarak - yapılacağını şahsen ilan etmesi olmuştur. Arkasından, dünya haberlerinin İzmir'in Fransızca gazetesinden alınmasına Mısır Valisi Mehmed Ali'nin vilayet gazetesi yayınına başlamasının da etkisiyle matbaa ürünlerinin artırılmasına da hız verildi. Anımsamalı ki ilk ürününü 1729'da veren Türkçe matbaa yüz yıl içinde sadece 50 kadar kitap üretebilmişti. Gerçi matbaa tekniğine ulemanın da fetvasıyla izin verilmiş ve Avrupa teknolojisi onaylanmış olsa da tek bir matbaa ile devrim olabileceğini, yani halkın hemen okur yazarlığa kavuşacağını sanmak hayaldi. Avrupa'da ise 1450' lerde beliren matbaa her şehre yerleşip 400 yılda 5 milyon kadar kitaptan milyarlarca nüsha üretip her eve girmeyi başarmıştı. Ayrıca gazeteyi de halka mal etmişti.(22)

1836'da Avrupa'da her gün yeni kitaplardan 70 bin nüsha piyasaya sürülürken 1840'da bizde yeni bir kitabın bin nüshası satışa çıkabiliyordu. Gazeteye gelince, İngiltere'de 1836'da 274, Fransa'da 219 gazete yayınlanıyor ve hergün bir milyondan fazla nüsha topluma ulaşıyordu. Osmanlı'da ise 1840'da Türkçe olarak sadece iki gazete vardı: Takvimi Vekayi ve Ceridei Havadis. İkisi de resmi nitelikliydi ve ayda bazan 2-3 bazan 5-6 kez çıkıyorlardı. Baskıları da birkaç yüz ile bazan bir-iki binin üzerindeydi. Milyonla bassaydılar da okuyanı bulunamazdı, çünkü Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci yarısında da okur yazarın sayısı - abartmalı olarak - yüzde 10 farzedilmektedir. Şunu da hesaba katmak gerekir ki bu rakama Osmanlı içindeki gayri-Müslim kesim (Özellikle Erme-

ni ve Rumlar) dahildir. Yüzde beşi onlara ait saysak Türk kesimin yüzde 5 okur yazarlık ile sınırlı olduğunu kabul gerekir.

Bu vesileyle okur-yazar deyiminin kapsamı üzerinde de durmalıyız. Bugünkü anlayışla bir gazetenin haberlerini okuyan ve kendi imzasını da atabilen kişiye de okur yazar denilir. Ancak bu, okuduğunu tahlil edip yargı üretebilen kişi anlamına gelmez. Bugünkü Türkiye örneğinden, sadece askere gittiğinde yazıp çizmeyi öğreneni de okur yazar sayabiliriz ancak bu fikir üreten anlamına gelmez. Tanzimat'ta yüzde 5-10 arasında kabul ettiğimiz bizim oranda dikkati çeken bunların hepsinin devlet memurları olmasıdır. Aralarında fikir üretme yanlıları bulunsa da neredeyse hepsinin devlete bağlılık çerçevesinde yaşamını sürdürme tutkusu içinde olduğunu kabul gerekir. Avrupa'da ise, devlet bağının dışında fikir üretme yetkisini gösterenler sayesinde Rönesans-Reform-Aydınlanma aşamaları geliştirilmiştir. Bizim aynı süreci hazmetmemiz ve toplumumuzun bütün tabanıyla bilinçlenmiş olması, dinamik kamuoyunun belirmesi için hiç şüphesiz uzun bir süre, nesiller gerekecekti.

Sorunun Osmanlı'nın kültür alanında Arap örneğinden esinlenmiş olmasına bağlı olduğu kabul edilmelidir.Arap Tarihçi C.Z.Kâsım (23), Osmanlı yönetimi altında 20 milyon Arab'ın yaşadığını belirtir. Bunlar arasında tahsil görmüş olanların sayısının "birkaç yüz binle değilse de birkaç on binle ifade edilebilecek kadar az olduğunu" öne sürer. Bu hesaba göre Araplarda 19 yüzyılda okur yazarlık % 0.5'e inmektedir. Osmanlının başından itibaren Araplar tarafından oluşturulmuş İslami kültür modeline bağlı davrandığı kabul edilirse, Araplardaki bu azlıktan sadece kendilerinin sorumlu ve de devlet dili olarak kullanılan Türkçeyi bilmemelerinin sebep olduğunu kabul gerekir. Daha da önemlisi, bir Arap milliyetçiliği bilincinin - yani kamuoyu dinamizminin - 19. yüzyılda Avrupalı Hıristiyan misyonerlerin özellikle Lübnan ve Suriye'deki faaliyetleri sonunda, çıkarılan gazetelerin de etkisiyle başlayacak olmasıdır.

Sadık Rıfat Paşa daha önce bahsettiğimiz eserinde Avrupa karşısındaki geriliğimizi eğitim alanındaki sınırlılığımıza bağlar. Orada erkek ve kız çocukların ilk öğretimden sonra çoğu devlet okullarında yetenek ve heveslerine göre sanat öğretimine devam ederek bir meslek sahibi olduklarını bildirip ekler: "Kendi lisanını okuyup yazamayan ve kişisel iş-

lerini idare edecek kadar hesap ve kitap bilmeyen erkek ve kadın yok hükmündedir."

Ceride-i Havadis 141. sayısında (Ağustos 1843) şöyle yakınır: "İslam ülkelerinin âbı havası iyidir, dolayısıyla halkının kuvvei zekâ ve kıyasetlerinin (= anlayışlılık) dahi diğer iklim ahalisinden üstün olması gerek ama tembellik var. Eğitim yok. Okuyup yazma yok . Ticaret ve sanata heves etmiyorlar. Devlet bu yola girmeli."

Şinasi gazetesi Tasviri Efkâr'a halkı eğitecek bir okul olarak bakıyordu.

Basiret 1.Haziran 1872 sayısında gazetelerin ağır üslubundan yakınır: "Öyle sade yazılmalı ki, okunduğu zaman dinleyen lâf söyleniyor zannetmeli."

Namık Kemal de "Mukaddime-i Celâl"de maarifin halkı bilgilendirme sorununu çözemeyeceğini ve bundan ötürü gazeteden ve hikâyeden (= roman) yararlanmak gerektiğine işaret eder.

Osmanlı toplumunun Avrupa'nın bin senelik süreç sonunda eriştiği düzeye hemen varması tabii ki mümkün değildi. Bu gelişmeye Doğu'nun diğer bir toplumundan örnek vererek ışık tutmaya çalışacağız. Kültür temeli Çin uygarlığına bağlı olan Japonlar uzun süre kendi içlerine kapalı yaşamışlardır. Daha sonra Hindistan'a ve Çin'e hakim olan Avrupalılar orada da üstünlüklerini kabul ettirirler. O örnekten hareket eden Japonya'da 1850'lerde okur yazarlık - Japon yazısının son derece karmaşık olmasına rağmen - % 50' lere ulaşır. Bu hızlanma daha da artırılmakla Japonya'da 1910'da okur yazarlığın 1910 yılında % 100'e vardığı hesaplanıyor. Hem de bütün erkek ve kadın için. Bunun sonucunda Japonya 21. yüzyıla dünyanın en ileri toplumları arasına ve ikinciliği kapmış olarak girmiştir.

1821'de İzmir'de Fransızca gazete çıkışı, 1828'de Mısır'da vilâyet gazetesinin - Vakayi-i Mısriye - başlaması ve bunu 1831'de devletin resmi gazetesi Takvimi Vekayi' nin izlemesi hatta bu ikisi arasında yoğun polemik yaşanmasının kamuoyu üzerinde bir etkisi olmamıştır. (24) Yanlış anlaşılmasın, Mısır Valisi ile Saray/Bâbıâli arasında 1831-1841

yılları arasında on yıl süren ve Avrupa devletlerinin de katıldığı savaşların toplum üzerinde çok büyük etkisi vardır. Ancak haber kaynağı olarak devletin resmi kadroları sadece Avrupa gazetelerinden yararlanırken, halkın hâlâ kahvehane ve berber dükkânı söylentileriyle bilgi edinmeye devam ettiği fark ediliyor. Daha da ilginci, toplumdaki bilgilenmeyi kontrol etmek, bir bakıma 1839 Gülhane Fermanı ile girilen Tanzimat'ın yeni döneminin yansımalarını öğrenmek için Devletin "Havadis jurnalleri" derlemek üzere özel hafiyeler görevlendirdiği görülüyor.

Fransızcada gazete anlamına gelen Jurnal sözcüğünü ilk kez Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından 1813'ten itibaren "curnal" şeklinde kullanılmıştır. (25) Vilayet merkezinin taşradan zamanında haber sahibi olmasını sağlamak için buralardaki görevlilere "curnal'ler (raporlar) vermeleri talimatı verilmişti. Ayda iki defadan, haftada ikiye ve sonra gündeliğe kadar varan bu raporlar değerlendirilmek için "Curnal Divanı" denilen bir merkezde toplanıyordu . Curnal Nazırı ya da Takrir Nazırı adı verilen başkanın yönetiminde "Valinin emriyle kurulan Curnal Divanı, sonucu yararlı ya da zararlı olacak konuları, güncel olayları toplamağa ve aralarından zararlı olanları ayırmağa yönelikti"

Aynı zamanda Meşveret Meclisi de oluşturulmuştu. Curnallerden gelen bilgilerin bir ölçüde burada tartışılmaya sunulduğu anlaşılıyor. Balkan kökenli olan Mehmed Ali'nin ayanın Senedi İttifak ve Meşvereti Âmme girişimlerinden esinlendiği ve bunları kendi ihtiyacı ölçüsünde kullanmaya yöneldiği bellidir. Curnallerin bir bülten şeklinde düzenlenip "Curnal al Hidivi" adıyla basılıp en üst düzey yöneticilere dağıtıldığı biliniyor. Bunun daha sonra kendisini İslâm dünyasının ve Osmanlının ilk gazetesi olan Vekayi-i Mısriye'nin 1828'de yayınına teşvik edeceği bellidir. Nitekim Bâbıâli de ondan esinlenerek üç yıl sonra resmi gazeteyi yayına sokmuştur. Havadis Jurnalleri uygulamasının da aynı kaynaktan esinlendiği anlaşılıyor. Açıkçası toplumun tabanının ne düşündüğünü daha sistemli bir şekilde öğrenme ihtiyacının arttığı bellidir.

1838 Ticaret antlaşmasıyla piyasanın Avrupa'ya tam açılmasının arkasından 1839'da Gülhane Hattı Hümayunu ile Avrupa'da gündeme gelmiş insan haklarına benzer bir özgürlükçü yapıyı hedef alan bir uygulamanın ilanı üzerine, toplum tabanındaki düşüncelerin daha da iyi

bilinmesi ihtiyacının belirdiği görülüyor. Cengiz Kırlı'nın 1840-1844 yılları arasındaki "Havadis Jurnalleri" konulu araştırması bu konuda ilginç bilgiler veriyor. Resmi Gazete Takvimi Vekayi gibi yeni yayına giren yarı resmi Ceride-i Havadis de toplumu devlet çizgisinde yönlendirme amacı güdüyordu. Ancak halkın bunlara fazla ilgi gösterdiğini söylemek güçtür. Oysa Avrupa'ya tam açılma kararı vermiş olan devletin artık "devlet sohbetleri"ni engellemeyi ve cezalandırmayı değil, tabanın nelerle ilgilendiğini ve nelerin konuşulduğunu bilme ihtiyacıyla sistemi işlettiği anlaşılıyor: "İsimleri zikredilenlerin hiçbirinin siyasi içerikli sohbetleri dolayısıyla kovuşturmaya uğradığı veya cezalandırıldığına dair herhangi bir işaret yoktur."

Daha öncedeki süreksiz, düzensiz ve münferit dinleme şeklindeki arayışın 1839'dan sonra düzenli ve sürekli bir hale geldiği, tebdil gezenlerin artık askeri ve idari memurlar kadar yerli halktan da oluştuğu farkediliyor. Bunun kamuoyu' nun ne düşündüğünü öğrenmek amaçlı olduğu bellidir. Jurnallerde halkın sohbetleri aktarılıyor. Özellikle kopyalı yazılan metinlerin değişik makamlara ve gereğinde Sultan'a sunulması ilginin kapsamını kanıtlar. İlginin tamamen toplumun tabanına yönelik olduğunu jurnallerin yaklaşık yarısının kahvehane sohbetlerinden oluşması gösteriyor. İkinci sırada berber dükkanları var. Şekerci, kâğıdcı, kömürcü, duhancı (tütüncü) dükkanları da sohbet mekanlarını oluşturuyor. Dinlemeler sadece İstanbul'da değil, Galata/Pera bölgesinde de yapılıyor. Buralarda en çok "punççu" dükkanlarından bahsediliyor ki bunun meyhane olduğu bellidir.

Dört buçuk yılda sunulmuş 1364 jurnal (yılda ortalama 300 tane demektir) üzerindeki araştırmayı yapan Kırlı'nın yargısı şöyle:

"Sohbetlerde dile getirilenler, halkın ve daha özelde dinsel, etnik veya mesleki bir grubun görüş ve eleştirilerini temsil anlamına genelleştirilemezler. Her söz adeta yalnızca o sözü söyleyeni temsil eden bir tekillikle aktarılmıştır. Hafiyenin, belirli bir sohbeti değil, halkın genel haleti ruhiyesine ilişkin olarak izlenimlerini aktardığı jurnal yalnızca iki tanedir."

Sadece iki jurnalde kadın bulunması hep erkeklerin bahis konusu olması

"Tebdil memurları" ya da "Hafiyeler"in de sadece erkeklerden oluşmasını doğal kılıyor. Bunlar sadece Müslüman da değiller, içlerinde gayri-Müslim Osmanlılar gibi ecnebi kökenlilerin de bulunduğu anlaşılıyor.

Sultana hep bağlılık var, bunu Mısır meselesini ağza almamakla birleştiren de: "Devleti Âliye bu kadar tembih ediyor ki bu Mısır ve sair devlet sohbeti etmeyin diye. Bu kelamlar bizim ağzımıza sığmaz, niçin söylüyorsun, neye lâzım biz kendi zevkimize bakalım. Allah padişahımızın ömrüne bereket versin." Oysa Mehmet Ali paşa işinin hallini durmadan tartışan da ona destek veren gibi karşıtlığı kâfir ve pezevenk damgalamasına kadar vardıran da var. Günün politik olayları; yolsuzluk yapan vali ve eski sadrazam hakkında sözler; İslamın Frenklere meyyaline eleştiri; Gülhane hattına eleştiri; Avrupalıların M. Ali'ye ilgisi; Ticarette sıkıntı ve kâğıt paranın değersizleşmesi; Tanzimatı Hayriyye kaldırılacak iddiası; Yunanlıların Girit'i ve diğer adaları isteyişi; Ehli İslamın birbiriyle muhabbetleri olmadığından bu sıkıntıların yaşandığı; Ortodoks Kilisesinin Bulgarları Rumlaştırmak istediği; Cezayiri Fransadan geri alabileceğimiz; İstanbulda akçenin azlığı ve hepsinin İngilize gittiğinden yakınma; Osmanlı askerine şapka giydirileceği söylentisi; Reayaların çan seslerinden şikayet… Velhasıl her akla gelebilen konu jurnallerde var.

Konumuz gereği, jurnallerde gazete haberlerinin ne oranda gündeme geldiğini araştırdık. Bunun gayet sınırlı olduğu yüzde 2.5'u aşmadığı görülüyor. Esasen bunların çok büyük bir kısmı başta Fransız gazeteleri olmak üzere Avrupa basınından aktarma. Dikkati çeken sekiz kadarının da Mora yani Yunan gazeteleri olması. Bizim Takvimi Vekayi de birkaç kez gündeme gelmiş. Gazetenin henüz halk nazarında yeterince itibara kavuşmamış olduğunun kanıtı bir kahvecinin "tembih var diye kahveyi kapatıp herkesi camiye gönderdiği" jurnalinde bulunuyor. Gazeteye bağlı bir abartma haber de bir paşanın tatarına (ulak'ı) atfen veriliyor:

"Selanik'e İskenderiye'den Frenk sefinesiyle Mehmed Ali Paşa gazete göndermiş ve Rusya Devleti'nin konsoloslarına yazmış ki yüzbinlerce askeri var. 180 bin Arap, 100 bin Türk, atlı 120 bin, Arnavut 160 bin, dalkılıç 150 bin. Rus kralı gelirse göreceği var, gelmezse ben Kırım'a çıkacağım demiş, Selanikli Yahudilerden işittim."

Havadis Jurnal'i toplayarak kamuoyunu kontrol uygulamasının daha zayıflayarak devam ettiği biliniyor. Buna karşılık daha sonra Mahmud Nedim'in sadaretinde jurnalcilik resmen sistemli bir devlet memuriyeti görevi haline getirilmiştir. Basiret'in 506. sayısındaki (Kasım 1871) bir "varaka-i resmiye" şu bilgiyi veriyor: (Özetle)

"İlerlememizi engelleyen en büyük sebep vilayetlerdeki memurlara gönderilen talimatların uygulanmamasıdır. Bunların yerine getirilip getirilmediğini kontrol için Şurayı Devlet muavinlerinden yetenekli ve dürüst kişilerden Jurnalci namıyla, Anadolu'ya dokuz, Rumeli'ye altı memur gönderilip bunların zaman içinde yenilenerek memleket ve tebaa hakkında aldıkları haberleri jurnal ederek Bâbıâli'ye göndermeleri ve dönüşde de genel tahkikatları çerçevesindeki jurnallerini sunmaları istenecektir. Böylece Bâbıâli'ce gereği yapılacağı gibi sultanın ahaliyi korumaya yönelik emirleri de yerine getirilmiş olacaktır."

Her nekadar devlet memurlarının halkı rahatsız eden davranışlarını kontrol amaçlı bir uygulama gibi görünüyorsa da kamuoyundan yükselen düşünceleri kontrolun da hedefte olduğu açıktır. Bu Jurnalci uygulamasının II. Abdülhamid'in saltanatında Yıldız Sarayı'nın en etkili silahı haline geldiği anımsanmalıdır.

KAHVEHANENİN KIRAATHANEYE DÖNÜŞEMEMESİ

Tanzimat dönemi gazeteyi kamunun düşüncelerini izlemek için değil kamuoyunu yönlendirme aracı olarak çıkarmıştır. Ancak bu ilk gazetelerin son derece düşük tirajları - bazan birkaç yüz - ve koskoca İstanbul'da ancak bir iki yerde satılır olmaları bu işlevin de sistematize edilmemiş olduğunu gösterir. Taşraya ise gazeteler sadece yönetici kadrolara gidiyordu. Buna karşılık, özellikle Balkanların gayri-Müslim halkları üzerinde, Avrupa başkentlerinde yayınlanan kendi dillerindeki gazetelerin önemli etkisi oluyordu. Örneğin 1835'lerde en önemli Sırp gazetesi olan Novine Srpske'nin Bulgaristan bölgesinde de dağıtıldığı biliniyor. Ayrıca Bulgarca kitaplar da Sırbistanda basılıp dağıtılıyordu. Halkın hepsi bunları okumuyordu ama içerdikleri ihtilalci yazılar aydın kesimlerini harekete geçirmeye yetiyordu. Tabii ayaklanırlarsa Avrupa devletlerinden yardım görecekleri iddiaları da - Yunan ayaklanmasında olduğu gibi - cesaretlerini artırıyordu. (26)

Bu yüzdendir ki, Tanzimat'la kabul edilen Müslim - Gayri Müslim eşitliğine en önce tepki Bosna - Hersek bölgesinden gelmiştir. 14. yüzyılda Müslümanlığı kabul etmelerinden beri Hıristiyan reayaya üstünlüğü sağlamış olan bu halk, şimdi onlarla eşit duruma düşmenin rahatsızlığı ile Tanzimat'a ilk tepki gösteren kesim olmuştu. Vali Tahir Paşa 1849 yılı başında Hersek Mutasarrıfından aldığı uyarıyı Bâbıâli'ye aktarırken 1848'de bütün Avrupa'yı birbirine katan özgürlük ayaklanmalarını anımsatıp "Tanzimat karşısında bazı fitneci ve aç gözlülerin tahrikiyle eşkiya takımı reayaya dokunursa maazallahu teâla Avrupa vukuatının benzeri olur" diye uyarıyor ve bunun yönlendiricisi olarak da "ezhanı nâs'ı etkileyici havadislerin yayınını" gösteriyordu. Bir diğer yazısında da ekliyordu:

""Avrupa halkının dikkati nazariyeleriyle gazeteler dolusu sözlerin neşri ve ilanı, içeriklerini sorgulattıracak derecede reaya arasında şikayetlere sebep olmaktadır."

Buna yanıt olarak gönderilen iradede "ahalinin tahdişi ezhanına (= zihinlerin kurcalanmasına) izin verilmemesi" ifadesi vardır. Bunun çaresinin de halkın kendi arasındaki toplanma yerlerinin sıkı kontrolu ve de kışkırtıcı yayınların okunmamasını sağlamak olabilirdi. Bu ortamda İslam toplumlarında tek din dışı toplanma mekânı olan kahvehanelerden yararlanmanın düşünülmemiş olması üzerinde durmak gerekiyor. Hem 1821 Yunan ayaklanmasında hem de Yeniçeri direncinde kahvehanelerin tek toplantı yeri olarak kullanılmasının II. Mahmut ve çevresindekilerde kahvehane karşısındaki geleneksel tedirginliği güçlendirdiği anlaşılıyor. Dedikodu yuvası sayılarak kapatılmaları üzerine İstanbul'daki 2-3 bin kadar kahvehane hemen berber dükkânına dönüştürülmüş, kahve sigara tiryakileri bunların arkalarında perdelerle ayrılan bölümlerde keyif sürmekle yetinmişlerdir. Bir süre sonra kahvehaneler tekrar faaliyete geçti, ancak 1840'da bir gözlemci "pek çok işsiz güçsüzün buralarda toplandığını ama politikanın dışında kalmaya özen gösterdiklerini" kaydetmektedir.(27)

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını izleyen bunalımlı dönemde, kahvehanelerde düzenlenen Karagöz gösterilerinin yönetime destek sağlamak için, siyasi içerik kazanmasına göz yumulduğunu gösteren tanıklık-

lar var. Bu tür gösterilerden birinde, II. Mahmut'un sadrazamlarından Mehmet Reşid Paşa bağdaş kurmuş çubuğunu tüttürürken sunulan raporları dinler durumda temsil edilmiştir. İngiliz Kraliçesi'nin sultana öfkesi (Ruslara yakınlaştığı için), Amerikalıların yapılan ticaret anlaşmasının koşullarına uymaması, Avusturya'nın Balkanları topraklarına katmak istemesi türü konuların her önüne getirilişinde sadrazam tek bir tepki gösteriyor: "Atımı getirin!.. Kılıcımı verin!.." Kamuoyunu yönlendiren bu gösteri konusunda düşüncelerini Sadrazam şu şekilde açıklıyor:

"Gerçekten geçerli olabilecek tek çözüm bu: Ata binmek ve kılıcı elde (hazır) tutmak. Bütün sorunlara ve karşımıza çıkarılan güçlüklere bu şekilde cevap verdiğimiz sürece devletimiz güçlü ve kuvvetli olacak, zaferimiz bütün dünyaca kabul edilecektir. Attan inip arabaya binersek gâvurlar ipi boynumuza geçirirler; kılıçlarımıza veda ettiğimizde bitmiş oluruz."

Sadrazamın bu her sorunu kılıçla çözme tezinin kendisinin Konya'da Mısır kuvvetlerine esir düşmesiyle (1833) inandırıcılığını kaybettiği, Karagöz gösterilerinin siyaseti yermeye yönelik temalara yöneldiği anlaşılıyor. Cahil olduğu için amiralliğe ve sultan damatlığına getirilen kişi öyküsü (Mehmet Ali Paşa), Sadrazam Hüsrev Paşa'nın oğlancılığı, Abdülaziz'in ilk yıllarında eski Bâbıâli kadrolarının rüşvetçiliği, Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın karısı, kayınbiraderi ve damadının yolsuzlukları bunlar arasındadır. Yönetici kadrolar bundan rahatsız olmuş ve devlet memurlarının temsili ve eleştirilmesi yasaklanmıştır. Bu olayların tanığı olan Avrupalı gözlemci "o andan itibaren Karagöz tekrar, hiç bir anlamı ve yararı olmayan kaba şakalara döndü" diyor.(28) Anlaşılıyor ki, kahvelerin dinamik bir işlev üstlenme olasılığı bu yasakla önlenmiştir.

Bu dönem kahvehanelerinin 16-17 yüzyıllarda rastlananların ihtişam ve kalitesinden yoksun olduğunu 1855'de Türkiye hakkında önemli yayınlar yapmış olan Ubicini aktarıyor:(29)

"Rantiye, esnaf, zanaatkâr, sandalcı, hamal boş vakit buldukça oraya gider... Son derece sade döşenmiştir... Türklere özgü, bazan beş dakika süren sessizliklerle kesilen bir sohbet başlar... Paris bulvarlarındaki kahvehanelerde görülen şenlik, canlılık, lüks ve şamatayla ne göz ka-

maştırıcı bir tezat!.. İçinde belki yirmi kişi bulunan kahvehanelerde saatlerce oturdum; bir tek kişinin sesinin yükselmediğine defalarca tanık oldum... Satranç, dama, tavla oynayanlar var, fakat tek kelime söyleyen yoktu. 17. yüzyıl sonlarında Londra'da kurulan ve temel kuralı ağzını açmamak olan Sessizler Kulübü'nün ta kendisi."

Bu noktada, Avrupa'da Rönesans'ın fikir oluşturan derneklerinin öncelikle birahane ve kahvehane gibi buluşma yerlerinde ortaya çıktığına dikkati çekmek isteriz. Buralarda isteyen "kafayı çekerek" keyfini sürdürürken, siyasi eylemciler kenar odalara çekilip aralarında tartışmaya girişirlerdi. Örnek olarak Mason toplantılarının önceleri bu yerlerde başladığı daha sonra gizli toplantı yeri olarak loca'lara geçildiği biliniyor. Osmanlı'nın ise örgütlenme girişimine zemin hazırlayacak yerlere karşı olduğu malumdur.

Kırım Savaşı döneminde (1850'ler) Ubicini buralarda gazete gördüğüne dair bir işaret vermiyor. Ancak bu savaşın ayrıntılı bilgi arayan insan sayısını artırdığı da bir gerçektir. 1857'de Serafim tarafından kurulan Kıraathane (Okuma yeri) çeşitli gazeteleri bulundurarak ve daha çok aydın kesimi içine çekerek yepyeni bir buluşma mekânının tohumunu attı.(30) Bu yıllarda hâlâ halka bilgi ulaştırmak için cami tembihi ("Komşular, bu gece camiye buyurun, tembih var" çağrısı) uygulaması devam ediyordu. Tanzimat'ın ikinci kuşağı (Yeni Osmanlılar) döneminin özelliği hem kahvehanelerin çeşitlenmesi hem de "sessizlik"ten çıkması olmuştur. Bedir gazetesi 10. sayısında (1872) aktardığı bir okuyucu mektubunda ilginç bilgiler verir:

"Bir zamanlar mahallenin kahveleri mahallenin parlamentosu demek olduğu ve hanelerimizdeki selamlık odaları dahi daha büyüklerin parlamentoları bulunduğu cihetle şeyhü şaab (= ihtiyar ve genç) akşamları bir araya gelerek geçmişin ve günün ahvali üzerine idarei efkâr ederler ve bu suretle bir ağızdan çıkan şeyi gerekli değerlendirmesiyle beraber bin ağıza yayarlar idi."

"Serafim'in kıraathanesi ile İkbal kahvehanesi birer mektep, birer darülfünun idi" sözleri, kıraathane girişimiyle atılan adımın önemini gösteriyor. "Kitap yazdırıp çevirtmek ve umuma ders verdirmek, ilim

ve fününun yayılmasına gayret" amacıyla kurulan Cemiyeti İlmiye-i Osmaniye ilk ciddi bilim dergisi Mecmua-i Fünun'u yayımladığı gibi kıraathane konusunda da, aşağıdaki bildiri ile (1864) önemli bir adım attı:

"Ulum ve maarif yalnız okul ve medresede tahsil olunmayıp bunların halk arasında yayılması ve yayınlanması çeşitli araçlara bağlıdır. Kitap ve gazete ve benzeri basılmış şeyler bunun sağlanmasına yararlı araçlar iseler de bunların hepsini ya da istenen miktarını elde etmeye herkesin kesesi yeterli olamayacağından (...) uygar ülkelerde (ki gibi) herkesin yararlanmasına mahsus kütüphane ve kıraathaneler kurulması, böylece herkesin bedava ya da çok az bir ücretle çok sayıda kitap ve gazete okumasına yardımcı olur... Gerçi İstanbul'da sultanlar ve eski büyükler gayet zengin ve nefis kütüphaneler kurmuş iseler de gazete okunmasına mahsus kıraathaneler olmadığından bu noksanın tamamlanması için (Eminönü'nde) bir kıraathane kurulmuştur... Otuz çeşit yerli ve yabancı gazete getirtilip kırka çıkarılması tasarlanmaktadır... Haftada altı gün, din ve milliyet ayırmadan aylık beş kuruşa üye olacak herkese açıktır. Öğrenciler muaftır... İstanbul'da halkın itibarlılarının toplanmasına mahsus yerler bulunmadığından bu kıraathane kitap ve gazete okunmasından başka, sohbet ve tanışma için de uygundur... Böylece herkes gayet cüzi masrafla dünyanın durumundan bilgi sahibi olur."

Hepsi de devlet memuru olan kişiler tarafından halkın tek çizgili olmayan (Türkçe, Fransızca, İngilizce, Ermenice, Rumca) ve gazete ağırlıklı bilgi edinmesinin istenmesi, yepyeni bir dönemin işaretidir. Bununla birlikte kıraathane sisteminin toplumun her kesimine yayıldığını söylemek mümkün değildir. 1889'da İstanbul'da altı tane, belki birkaç tane fazla olduğu sanılıyor. Tasarlanan kurum haline, yani kütleye tam yönelik hale dönüşememiştir. Buna karşılık kahvehanelerin, 150 yıl önce İngiltere'de olduğu gibi gazete bulundurarak ve adlarını Kıraathaneye çevirerek müşteri çekmeye çalıştıkları görülüyor. 1870'lerde İstanbul'da binlerce kahvehanenin varlığından bahseden ve "en iddiasız olanında bile gazete bulundurmak adet haline geldi" diyenlere rastlıyoruz.(31)

İtalyan yazar Edmondo de Amicis İstanbul'daki kahvehane çokluğunu şöyle anlatıyor: "Müslüman mahallelerinin her hangi bir yerinde

‘Kahveci!’ diye bağırdıktan üç dakika sonra önümüzde dumanı tüten bir kahve bulabilirsiniz.” Bu çoğalma sadece İstanbul’a özgü değil. 1900’de 45 bin nüfuslu Adapazarı’nda 350 kahvehane bulunuyordu. Bu 120 kişiye bir kahve demektir. İstanbul’da da, 17. yüzyıl başında bin kişiye bir kahve düşerken 19. yüzyıl sonunda 150/200 kişide bir olduğu söylenebilir. 1870’de Bağdat’ta bulunan Ahmet Midhat gözlemlerini şöyle aktarıyor: “Sayısı 280’den fazla olan ve her biri ortalama 60 kişi alan kahvehaneler hınca hınç dolu... Menkale oynayıp nargile içmekle vakit geçiren yerli halk da mahalli hükümetin çeşitli iyi işlerini takdir etmez lakırdılarla meşgul (idi).”(32)

Bu çokluğa karşılık, kahvelerin kısır dedikodu dışında açık tartışma yapılabilenleri sadece Galata-Pera’dakiler, yani yabancıların çokluk olduğu bölgedekiler olmuştur. Yeni Osmanlılar, Namık Kemal ve arkadaşları buralarda buluşurlardı. Abdülhamit döneminde, hafiyelerin yasak yabancı gazete ve gizli konuşma avı yüzünden Jön Türkler bu olanakdan yararlanamamışlardır. İttihatçıların hazırlıklarını kışla içinde ve Mason localarında yapmaları bundandır. Kahvehaneler 2. Meşrutiyet’in ilanından sonra kısa bir süre siyasi nutuklar için kullanılmış, ama sonra hem iktidarın kısıtlaması, hem de kahvecilerin alışılmış ihtiyatlı davranışlarına dönmeleri sonucu dinamik merkez olma yeteneğini kaybetmişlerdir. Sadece sürekli şikâyet yeri olarak kalmışlardır. Mehmet Akif 1912’de kahvehaneyi toplumu yozlaştıran bir kurum olarak sunar:

Mahalle kahvesi, şarkın hârimi katilidir / Tamam o eski batakhaneler mukabilidir / Zavallı ümmeti merhume ölmeden gömülür / Söner bu hufrede (çukurda) idraki, sonra kendi ölür.

Kitap eksikliğinin yanı sıra kitaba erişmeyi kolaylaştıran kütüphanelerin azlığı da, bizzat Osmanlı basını tarafından gündeme getirilmiştir.

Hadika, 1.4.1871 sayısında Avrupa ülkelerinin her birinin kitaplıklarında mevcut eserleri milyon hesabıyla belirtir: İtalya 4.1, İngiltere 1.7, Fransa 4.9, Avusturya/Prusya 2.

Tasviri Efkâr’ın 20.9.1863 sayısında Süleymaniye Camisi kitaplığında sadece 1112 eser bulunduğu, konularına göre liste düzenlenerek verilmiştir.

Basiret Nisan 1872'deki iki sayısında eğitim alanındaki eksiklik ve kitap yokluğundan yakınır.

Ahmed Midhat 1896'da "Gönüllü" isimli romanında, Fransa'nın ünlü Bibliothèque National'ini (Milli Kitaplık) ziyaretinde beş milyon kitap bulunduğunu öğrenince yaşamının en büyük utancını yaşadığını kaydeder.

RESMİ KULLANIMDA EFKÂRI UMUMİYE DEYİMİ

Tanzimat'ın yeni düzenlemelerine girişirken tartışmanın frenlenmesindeki en önemli etkenin, din farkı gütmeden getirilen eşitliğin Müslüman çevrelerde yaratacağı tepkinin hesaplanması olduğu anlaşılıyor. Yüzyıllardır dünyayı Birinci Sınıf İnsanlarla (Müslümanlar) İkinci Sınıflar (Bütün diğerleri) diye ayıran İslamın birdenbire bu üstünlüğünü terk etmesi ve diğerleriyle eşitliği hazmedebilmesi tabii ki pek kolay şey değildi. Kararın kabul ettirilebilmesi için tartışılmaması bir oldu-bitti'yle işin kapanması şarttı. Bu sebeple hem resmi hem de özel basında din konusunu çekişme haline getirebilecek yayınlara izin verilmedi. Hatta Takvimi Vekayi için İzmirli Fransız gazetecinin önerdiği, gazetenin toplu yerlerde imamlar tarafından okunarak halka açıklanması yöntemi de iltifat görmedi.(33) Ayrıca gayri Müslimlerin mezhep ayrılıkları sebebiyle kendi aralarındaki çekişmeler (Rum, Bulgar, Sırp Ortodoksların birbirleriyle, Protestanların bunlar ve Katolik ve Yahudilerle) sebebiyle de din tartışması engellenmiştir. Bir de İslamda Arap yazısının kutsallığı inancı sebebiyle, içinde ne olursa olsun basılmış metinlere de dokunulmazlık farzeden bir kesim belirmişti. Arapça yazılı her kâğıdı yerden kaldırıp yüksek bir yere koyma alışkanlığına sahip insanların gazeteye de aynı ihtiyatla bakmalarına Yirminci yüzyılın ortalarına kadar rastlanmıştır. Suçlanmaktan kurtulabilmek için gazetenin din konularına temas etmemesi en doğru yol görünüyordu. Bu üç sebep sayesinde yayınlar, normalde dini çevrelerden tepki alması gereken akılcılık ve diğer benzeri konuları rahatça işleyebilmişlerdir. Osmanlı Basını İkinci Meşrutiyet'e kadar (1908) bu ilkeye sadık davranmıştır. Arap basınıyla en büyük farkı burada görünür. Türk basını Tanzimat uygulamalarını şeriata uygunluğunu hiç tartışmamış "uygun farz edip" hükümetin o yoldaki tutumuna uygun bir çizgi izlemiştir. Araplarda ise uygunluğun

gazete, dergi sütunlarında araştırılması, tartışılması, köktendinci akımların orada özellikle belirmesine zemini hazırlamıştır.

Tanzimatçılar dinamik kamuoyu arzulamıyor idiyseler de yaptıkları her şey kamuoyunu dinamikleşmeye yönlendirmiştir. Ekonomi, teknoloji, vb. alanlardaki uygulamaların yanı sıra Tanzimat'ın icraatını gazeteler yoluyla açıklama çabaları bile, hep savunmacı olsalar da, geleneksel "verildiği gibi tartışmasız kabul edilme" yerine "anlamayı" getirdiği için önem taşımaktadır. Takvimi Vekayi'nin resmi ve gayri muntazam niteliğinin arzulanan bilgilendirmeyi sağlamadığı fark edilince, Tanzimat'ın ilanından 7-8 ay sonra 1840 yazında bir "Takvimi Gayri Resmi"nin yayınının yarar sağlayacağı düşüncesi belirmiştir. Ceride-i Havadis gazetesinin yayınıyla sonuçlanan hazırlıklar sırasında belirtilen gerekçeler şunlardır.(34)

"Bir hayırlı işin yapılması istendiğinde, ne derece yararlı olursa olsun herkesin aydınlatılması (tenvir) ve kanunun açıklanmasında katbekat daha fazla yarar vardır. Çünkü insan tabiatının bilmediği şeye karşı düşman olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla çıkar ve yarar sağlayacağı sanılan işlerin saklı tutulmasının daha çok zarar vereceği aşikârdır... Tanzimatın din, devlet, ülke ve millete büyük yarar ve refah getireceği malum ise de, bazı kimselerin inanmaması idraksizlik, bilgisizlik ya da düşmanlığındandır. Dolayısıyla devlet Tanzimat'ın açığını ve saklısını güneş gibi ortaya koymalıdır ki böyle kişiler hayır ve çıkarı gereğince anlasınlar. Halk cehaletin zulmünde kaldığı sürece düşman tarafından sokuşturulan casuslara kolaylıkla kanar, oysa bilgilenirse, bunlara kulak asmayıp kendi çıkarına hizmet eden Tanzimat'ı Hayriye'ye bağlanır..."

Yazının devamında, sadece Devleti Âliye'nin istediği şeylerin sütunlara konacağı, uygun görülmeyenlerin dışlanacağı özellikle belirtilmiştir. Amacın "gafilleri gaflet uykusundan uyandırmak" olduğu anlatılmaktadır. Böylece devletin, ilk kez toplumun eğitimini üstlenmesine koşut olarak kamuoyunu bilgilendirme ve bilinçlendirme görevini de üstlendiği görülüyor. Her ne kadar bu bir çoğulculuğun kabul edilmesi, karşıt fikirlere de ifade hakkı tanınması değilse de, artık eskisi gibi sadece "emir tebliğ edilmekle" yetinilmemekte ayrıntılı açıklamalarla anlaşılmanın sağlanması arzulanmaktadır. Gazetenin işlevinin izah edilme-

sine yönelik 145 nolu sayısındaki yazıda da (yıl 1843) bireyin bilgilendirilmesinden bahseder ama kamuoyu ve karşıt görüşler konusunu hiç gündeme getirmemesi dikkati çekicidir. 183. sayısında da "Kanunu Tabii = Doğa Yasası" ndan bahseder ama buradan insan haklarının toplumdaki durumunu tartışmaya girişmez.

Bir yabancı diplomat raporu, 1859'da Sultan Abdülmecit'in Selânik ve Sakız'a yaptığı gezi sırasında halkın sunmağa çalıştığı dilekçelerin çevresindeki görevliler tarafından "Hükümdar bu geziye ne şikâyetleri dinlemek, ne de bahşiş dağıtmak için çıkmadı"(35) denerek geri çevrildiğini kaydediyor. Belki ilk kez karşılaştığı bu tür red ile halkta bir kırıklık doğduğunu diplomat belirtmişse de, işlerin yeni çağdaş yöntemlerle ve araçlarla yürütülmesinin istendiğini farketmemek imkânsızdır. Bunlardan biri de hiç şüphesiz basındı.

Resmi gazeteleri bir resmi bildiriler mecmuası sanmak gelenekleşmiştir. Bu görüş Vekayi-i Mısriye için bir ölçüde geçerli ise de, Takvimi Vekayi ve Osmanlı ülkesinde yayınlanan 36 Vilayet Gazetesi için geçerli değildir. Bunların içinde, daha 1870'de (İlk meclisten altı yıl önce) İngiltere'de parlamentonun nasıl işlediğini anlatan yazı dizisi yayınlayanlara,(36) kadınların eğitilmesini savunanlara (Hem de Yemen'de), valiyi memuru övmeyi ihanet ilân edenlere (Kastamonu) rastlamak mümkündür. Dolayısıyla bunlar en azından bürokrasi ve halkın okuyan üst tabakası içinde tartışma ortamı hazırlayabiliyorlardı. Resmi yayınların kamuoylarına yönelttiği mesajları şöyle özetleyebiliriz:

– Değişmeyi (ıslahatı) savunma – Diğer dinlere karşı cihad'cı tutumu terk (Laikliğe doğru bir adım daha) – Yerel özerklikler yerine merkeziyetçiliği savunma – Avrupa merkezli bir dünya görüşünü yerleştirme – Avrupa kaynaklarına bağımlılık – Dilde sadeleşme ile halka yöneliş – Dilde Batı sözcük ve kavramlarının artması – Dilde sadeleşme ile halka yöneliş (Konuşulan ve yazılan dillerin birleşmesi) – Dile bağlı ulusculuk'a doğru ilk adım – Habercilikten çok eğitim görevi üstlenmek.

Bu mesajların dinamik bir kamuoyu oluşturmak için zemin hazırladıkları yadsınamaz. Basın rejimine bakarak bunun bilinçsiz bir davranış olduğu ileri sürülebilir. Ancak toplumun üst düzey bürokratlarının ka-

muoyu kavramını benimseme şekline bakarak, aksine bilinçli bir oluşumun varlığı gözlemlenir. Mustafa Reşid Paşa'nın görüşlerini aktarmıştık. Daha önemli bir örnek, toplumumuzda modern-bilimsel tarihçiliği başlatan Ahmet Cevdet Paşa'dan verilebilir. Tarihi'nde, Maruzat'ında, Tezakir'inde kamuoyu için bir çok deyim kullanmıştır: Ezhanı nâs, efkârı nâs, efkârı amme, ve efkârı umumiye. Bu alandaki en büyük katkısı, toplumları ilk kez geleneksel tabaka ayırımı yerine sınıfsal ayırıma tabi tutmuş olmasıdır. Ama bunlara "tabaka" adını verir: Tabaka-i ulya (Hükümdar ve yöneticiler-Dairei saltanat), Tabaka-i mutavassıta (Asilzadeler-Eşrafı millet), Tabaka-i süfla (Efradı ahali).(37) Sadullah Paşa'ya bir mektubunda toplumsal dinamizmin bu üç tabaka arasında nasıl oluştuğunu şöyle anlatmaktadır:(38)

"Devlet denilen yapıyı oluşturan... bu üç sınıf dengeli ve uyumlu olursa toplumun ahengi düzgün olur. Aksi halde bozulur, bozuk sözler, bozuk sesler işitilir; sonra bu üçten hangisi evvel davranıp da ahengi düzeltirse toplum onun havasını çalıyor ve hükümet o perdeden dem vuruyor."

Bu sebepten İngiltere'de asillerin, Fransa'da aşağı tabakanın, Rusya'da ise en üst tabakanın ıslahata giriştiğini belirtir. Bunun sonucu olarak Fransa'da cumhuriyet'e, Rusya'da ise "en kavi bir hükümeti mutlaka"ya yönelindiğini belirtiyor. Bizdekine hükümeti mutlaka denmesini "Bizde ise ıslahata tarafı saltanatı seniyye'den başlanmıştır" diyerek yumuşatmaya çalışıyor. Fitne ve fesad gibi İslami içerikli sözcükler yerine "ihtilal" deyimini tercih ettiği ve "bu misillu ahvalde efkârı umumiye'ye dikkat eylemek lazım gelir" demesi dikkatlerden kaçmıyor. Nitekim Fransız İhtilali'nden bahsederken ünlü "Halk şimdiye kadar ne idi?.. Hiçbir şey değildi. Ne olmalıdır?.. Her şey olmalıdır" tekerlemesini de olumsuz bir not eklemeden aktarıyor. Oysa saltanata bağlılığı bilinir. Abdülhamit'e sunduğu Maruzat'ında Sultan Aziz'i deviren olayları kamuoyunun dinamizmine ve bunun gruplar (Mithat, Rüştü, ve diğer paşalar) tarafından yönlendirilmesine bağlamakla ilk bilimsel tanımlamaya giriştiği de söylenebilir:(39)

"Tarihçe denenmiş bir delildir ki, hükümdarlar her ferde galip olup onlara karşı yalnız efkârı umumiye vardır. Ve efkârı umumiye bazı dev-

letlerde aşikâr (açık) olup kendisini daima gösterir. Bazılarında ise mestur (kapalı) olup pek sıkılırsa birdenbire bir olay çıkarır. Dolayısıyla hükümdarlar her devletde efkârı umumiyeden sakına gelmişlerdir. Halbuki Sultan Abdülaziz Han hazretlerine bir hususta dolayı 'Halk arasında dedikoduya sebep olur' denildiğinde, 'Halk dediğiniz bizimkiler ise onların hükmü yok, yabancılar ise onlara da hakim ve mühendis gibi Hıristiyanları karşı tutarsınız' demiş olduğu yayılmakla bu da efkârı amme'ye dokunmuş idi... Paşalar ise padişahı halkın lisanına düşürmekte idi."

Hiç şüphesiz kamuoyundaki canlanmayı fark etmiş olan Abdülhamid'in onun daha da dinamikleşmesini (Cevdet Paşa'nın deyimiyle aşikâra çıkmasını) önlemek için basın üzerinde sıkı bir denetleme kurması bu çerçevede anlaşılabilir. Artık Osmanlı yönetici ve düşünürlerinin kafasında halk tabakasının "isteyen ve eylem yapan" bir güç oluşturduğu fikrinin yerleştiği böylece anlaşılıyor. Safvet Paşa Sadullah Paşa'ya gönderdiği bir mektupta gazetelerin yayınladığı bir açık mektuptan bahsederken "efkârı ahalide çok büyük etki yaratır" demektedir. Yıldız Evrakı içindeki bir başvuruda,(40) daha iyi bir göreve atanmak isteyen bir Muş mutasarrıfının değerlendirilmesinin, ister "mahkeme-i efkârı umumiye" de ister vicdanında yapılmasına razı olduğunu belirtmesi de, kavramın toplum tarafından ne denli benimsendiğinin kanıtıdır.

Said Paşa "Gazeteci Lisanı" adlı kitapçığında A. Cevdet'in "Belâgat" derslerinde, Victor Hugo'dan naklen "Barika-i hakikat tesadümü efkârdan çıkar" (Gerçek şimşeği fikirlerin çarpışmasından çıkar) dediğini kaydeder. (41) Aslında bu sözün daha önce de kullanıldığı hakkında iddialar vardır. Anlaşılıyor ki, çoğulculuğun uygulamaya konmasından önce kavramların dile yerleşmesi aşaması yaşanmıştır. Dönemin sözlüklerine bakarak bunu da izleyebiliriz. Kiefer ve Bianchi'nin "Elsine-i Türkiye ve Fransaviyenin lügati"nde (Paris 1837) fikir de vardır amme de, fakat opinion publique karşılığı bir kelime yok. Alexandre Handjeri'nin "Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc"ünde (Moskova 1841) şunlar var: Opinion commune= itikadı amme; Opinion publique, générale= itikadı cumhuru nâs, itikadı nâs, halkın itikadı; Bianchi'nin "Dictionnaire Français-Turc'ünde (Paris 1843) Handjeri'ninkiler tekrarlanıyor. Barbier de Meynard'ın "Dictionnaire Turc-Français'sinde efkârı umumiye'nin karşılığı olarak opinion publique deniyor ve ilâve ediliyor; "efkârı halk, efkârı nâs da denir."

Şemsettin Sami'nin Dictionnaire Français-Turc'ünde (İstanbul 1885) efkâr var, umumi var, fakat efkârı umumiye yok. 1898'deki ikinci baskısında ise opinion publique karşılığı olarak efkârı umumiye verilmiş. Buna karşılık aynı bilim adamının İstanbul 1317 (1900) baskılı Kamusu Türki'sinde hem fikir hem de umumiye'nin bulunmasına karşılık efkârı umumiye verilmemiş. Fransızca-Türkçe lügatının 1905'deki dördüncü baskısında da yine iki kelime ayrı ayrı var, bir arada yok. Bu kelimelerin bir var olup bir yok olma olayını inceleyen Türkolog Louis Bazin aynı şekilde cumhuriyet, ihtilâl, özgürlük, tiran gibi sözcüklerinin anlamlarının çarpıtılmasına dikkati çekerek Abdülhamid dönemi sansür ve yasaklama yöntemlerinin etkilerini anımsatıyor.(42) En ünlü Fransız sözlüklerine dayanarak eserlerini hazırlayan Şemsettin Sami'nin efkârı umumiye'nin niteliğini bilmemesi olanaksızdı. Ancak bunu açıkça belirtirse kendisinin ya da eserinin kazaya uğramasından endişelendiği anlaşılıyor. O dönemin en ünlü başvuru kitabı La Grande Encyclopédie (1885-1902) kamuoyunu "hükümetler belirmeden önce var olan, yöneten ve hükümetleri yaratan güç; her hükümet ona uyar yoksa yok olur" diye tanımlamaktadır (Etat maddesi). Şemsettin Sami'nin, yukardan yönetmeyi daima tercih eden Abdülhamid'e, halka uymazsa yok olacağını anımsatma riskini göze alamadığı anlaşılıyor

SERBESTİYET'LE CUHMURİYET'İN GÜNDEME GELİŞİ

Efkârı Umumiye kavramının halka benimsetilmesi, devlet dilinde kullanılır hale gelişinden ayrı bir çizgi işlemek ve aşamalardan geçmek zorundaydı. Öncelikle Batı'da görülen bazı kavram ve kurumların (Liberté, droits des hommes, lois de la nature, parlement) resmi değerlendiriliş dışında Türkçe karşılıklarının saptanması ve aydın/düşünür kesim tarafından, evrenselliklerine uyacak daha kesin çerçevelere oturtulmaları gerekliydi.

1828-1860 arasının üç Türkçe gazetesi (Vekayi-i Mısriye, Takvimi Vekayi, Ceride-i Havadis) üzerinde yaptığımız bir araştırmada(40)? kamuoyunu ifade eden deyimlerin (efkârı nâs, zihni amme, vb...) ilk özel Türkçe gazetemiz Tercümanı Ahval'den önce pek nadir olarak kullanıldıklarını saptadık. Buna karşılık serbestiyet ile cumhuriyet ve meclis sözcükleri son derece bol kullanılmaktadır. Düzenli olarak gazete oku-

yan bir kimsenin ilk iki sözcüğün içeriklerini merak etmemesi olanaksızdır. Kamuoyuna ve bireyin haklarına yönelecek bilinçlenmenin bunlar üzerinden gerçekleştiği anlaşılıyor. Bu noktada iki kavramın bilimsel tanımlamalarının yapılıp yapılmadığını sormak kaçınılmaz oluyor. Yani, bilinçli bir kullanım mı var, yoksa çok tekrarla kulaklara alıştırma mı yapılıyor?.. Öncelikle bu dönemde pek bol rastlanan serbestiyet, serbesti-i efkâr, serbesti-i şahsiye, etvarı serbestane, efkârı serbestiyet deyimleri üzerinde duracağız.

Vekayi-i Mısriye'de serbestiyet kavramına bir öyküde aşağılayıcı bir yorumla rastlıyoruz. Bir İranlı Rusya'ya gider oradaki "serbest hayat" içinde bir Rus kadınıyla ilişkiye girer ve onu İran'a götürmek ister, ancak "Rusya da serbest hayata alışmış kadın İran'da hareme giremez." Bununla serbestlik Avrupalı kadının Müslümanlarca en eleştirel bakılan, başına buyruk yaşamını göstermek için kullanılmaktadır. Açıkça ahlaksızlık anlamına. (No. 121)

Siyasi anlamda kullanılışında da aynı küçültücü anlam var. Brezilya'da "serbestperestler" ellerinde "Ya serbestiyet, ya ölüm" yazılı levhalarla "serbestlik, serbestlik" diye bağırarak dolaşıyorlar (No. 196). Devlete karşı gelmeyi onaylamadığı için Mehmet Ali Paşa'nın yayın organı bunu hoş karşılamıyor. Oysa Paşa kendisi Sultana ayaklanmıştır, ancak bunu yaparken Padişahtan daha Müslüman olduğunu vurgulamaya dikkat ediyor. İslami bir çerçeve içinde olmadıkça buna olumlu bakmadığına örnek olarak, Lehli, Letonyalı ve Finlandiyalıların Çara karşı ayaklanmalarını "ihtilal, fesad ve serkeşlerin isyanı" diye değerlendirmesini (No. 283) gösterebiliriz. Bunların "Millet devleti" istemelerini, "hükümdarın devleti" düşüncesine karşı olduğu için uygunsuz buluyor. Ama serbestiyet'in kaynağı Fransa'ya bakarken, kararsızlık, yani Fransa'daki iç politika olaylarını değerlendirirken serbestiyet'i aşağılayan bir tutumu görülmüyor. Örneğin:

"Fransa'da serbestiyet'e dair olan kavanin ve şuruta karar verilip tahta çıkarılan Lui Filip "Mademki bu devleti ve saltanatı bana reva gördünüz, ben dahi canım ve bedenimi serbest ahalinin uğruna feda eyliyorum (dedi)" (No. 194).

Bir başka yazıda "Françe"de serbestiyet maddesi vuku bulalıdan beri Nemçe Devleti İtalya eyaletine 55 bin asker yolladı, zira bu serbestiyet hususu mezkûr eyaleti harekete geçirmeye bais olmuş imiş" deniyor. Demek ki Mısır Paşasının Türkçe bilen ve genellikle İstanbul'dan gelmiş yazıcı kadroları serbestliği, hem eski hoş olmayan, hem de "liberté" karşılığı kullanıyorlardı.

Bâbıâli'nin resmi sözcüsü Takvimi Vekayi ise, serbestiyet'i sadece özgürlük anlamında kullanıyor. Dördüncü sayısında, bir Avrupalının siyasi nutkundaki "serbestiyet usulü üzere müesses olan nizamımız" sözleri aynen aktarılmış. Lehlilerin Rus yönetimine karşı ayaklanmaları, alışılmış fitne ve ihtilal sözcükleriyle niteleniyor. Buna karşılık amaçlarının "serbestiyeti milliye" ve "her din ve mezhebin serbest olması" olduğu da saklanmıyor. Çar'ın "her bir şahsın serbestiyeti zatiyesi kefalet altında olacaktır" yolundaki bildirisi de aynen aktarılmış. Bundan da anlıyoruz ki serbestiyet tamamen siyasi bir içerikle kullanılmaktadır. Nitekim "Meşveret meclislerinde her bir maslahatın kemali serbestiyet ve bitaraflık ile söyleşilerek kararlaştırılmasının" gereği de vurgulanmaktadır (No. 195). Öbür yandan "Rum fesadından beri Girit Rumlarının serbestiyet ve istiklale ulaşmak umudunun efkârı serbestiyet aşılanarak kışkırtıldığı" hakkında resmi raporlarda kayıt bulunuyor.(41)? buna bakarak, Tanzimat ile topluma kabul edilen serbestiyet'in M. Ali Paşa'nın anladığından daha geniş kapsamlı, ama Avrupa'da anlaşılandan çok daha sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Mısır'da ahlaki anlaşılışla siyasi anlaşılış arasında kararsızlık var, İstanbul'da ise salt siyasi nitelikle anlaşılıyor.

Yarı resmi Ceridei Havadis'in 1840-1860 arasındaki sayılarında olduğu gibi onun devamı olan Ruzname-i Ceride-i Havadis'te de serbestiyet sözcüğüne hiç rastlamıyoruz. Portekiz, Fransa, Avusturya, Fransa, Çin, İsviçre, Macaristan, İtalya gibi ülkelerdeki ihtilallerden bahsetmelerine karşılık bunların özgürlüklerle bağlantıları üzerinde durmuyorlar. Bunun Bâbıâli'nin etkisine bağlı olduğu düşünülebilir.

Meclis, parlamento kavramları da önce Mısır valisinin gazetesinde görülür. Tanzimat'a örneklik yapan ıslahatının en önemlisi, kurduğu danışma meclisleridir: Mısır Meclisi, Divanı Hidivi, Cihadiye (Askeri) Meclisi, Şurayı Askeriye, Meclisi Âli, Divan Mevaşiyi al Miri, Meclisi Meşve-

ret, Şurayı Mülkiye ve benzeri kuruluşlar. Vali bunları çalıştırmakla kalmamış, yayına soktuğu resmi gazetesi Vekayi-i Mısriye'nin her sayısının yüzde 70'i bu çalışmaları aktarmaya hasredilmiştir. Gerçi meclisler kendisi tarafından, atama yoluyla oluşturuluyordu ama, toplumun işlerinin açık tartışıldığı kurumlar bulunduğu fikri de ilk kez kamuoyuna açıklanıyordu!

Mehmet Ali Avrupa'daki parlamenter sistemi bilmekle birlikte, gazetesindeki yayınlarda, meclisin o yönde bir evrimine taraftar olmadığını saklamamıştır. Politika diye adlandırdığı Batı yöntemlerini, "siyaset" adını verdiği geleneksel İslami yöntemlerden aşağı saydığını saklamamıştır (VM. 623). Bâbıâli'nin resmi sözcüsü Takvimi Vekayi ise, "Politika" ve "Mevaddı Politikiyya"yı hiçbir eleştiri yapmadan aktarıyor (No. 168, 213). Bir ülkede "Cumhuriyet" rejiminin kurulmasına hiç bir tepki yok. Belçika Cumhuriyeti'nin kuruluşu 3-62 sayılar arasında yirmi sayıda kullanılmıştır. Mehmet Ali'ye gönderilen fermanlarda da padişahtan "müdebbir umur el cumhur" diye bahsedilebiliyor.

Tanzimatçıların Avrupa'ya Vali Paşa'dan daha açık şekilde yaklaştıklarını, Takvimi Vekayi'nin Avrupa parlamentoları hakkında daha geniş bilgi vermesinden anlıyoruz. Avrupa'daki parlamento hayatı konusunda TV'de rastlanan haberlerin yarısından fazlası İngiliz parlamentosuna aittir. Diğerleri Fransız, Alman, Felemenk, İsveç'ten alınmış. "Meclisi Meşveret" ve "Meşveretgâhı vükelâ ve hanedan" deyimleri sık kullanılıyor (TV 4, 46, 51, 56, 61...). Parlamento için, Divanı Umumi (TV 55, 100, 101, 113), Rüesayı devlet ve vükelayı millet (TV 51, 56, 61, 82...) gibi bazanda Meclisi Şura, Meclisi Umumi, Senato, Daire-i Aliye deyimlerine de rastlanıyor. Kısacası parlamenter sisteme başlangıçta tek bir deyim bulunamamış.

Parlamenterler için şu deyimler kullanılıyor: Rüesayı Devlet ve Vükelayı Millet, Millet Vekili, Serkurenayı Devlet ve Müvekkilanı Millet. Böylelikle seçilerek halkı temsil eden insanların varlığı saklanmamakla birlikte bu meclislerin Kralın çağırısı ve isteği üzerine toplandıkları, gücün hükümdarda olduğu da sık sık hatırlatılıyor. Bazan bir, hatta bir buçuk sayfa halinde TV'de yer alan meclis nutukları şüphesiz Osmanlı toplumu için çok değişik şeylerdi. Bunlarda genellikle vergilerin ağırlı-

ğı, vergi yükünün azaltılması için gereken önlemler, asayişin sağlanması çalışmaları, genel ticari durum ve sanayinin sıkıntıları ele alınmaktadır. Açıkça Avrupa'da kamuoyu oluşturma için kullanılan yöntem kullanılıyor. Mecliste açık tartışma yapıldığı, karşıt fikirlerin ortaya atıldığı saklanmamakla birlikte, sistemin nasıl işlediği belirtilmiyor. TV 46'daki açıklama bunu ortaya koyuyor:

"İngiltere devletinde kral ve vükelası marifetiyle rüyet ve idare olunan umuru dahiliye ve hariciyeyi münazara tariki üzere mübahase ve müzakere zımnında rüesayi devlet ve vükelayı milletten mürekkeb parlamento tabir olunur bir meclisi şura iktizayı vakt ve hale göre senede iki üç defa kralın emr ve tembihiyle akd ve cemi ve feshi olunmak hususu İngiltere devletinin esas kavanini mülkiyeyi mer'iyesinden olub..."

Milletvekillerinin "bizzat sarfı dikkat ve itina etmeleri lazım olan umuru mühimmeye nezaret etmek için" toplandıkları (TV 13) belirtildiğine ve yasaların meclislerde "Usulü Avrupa üzere ekseriyeti ârâ tarafı iltizam olunarak" yapıldığı (TV 344) belirtildiğine göre Tanzimatçılar, Mehmet Ali Paşa'nın ıslahatından bir adım daha ileri gitmeyi doğal karşılıyorlardı.

Resmi gazetenin sakıncalı bulmadığı cumhuriyet ve parlamento deyimleri yarı-resmi Ceride-i Havadis'te de ondan da daha yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Portekiz, Fransa, Avusturya, İsviçre, Macaristan, Milano'daki 1848 ihtilallerine ait haberlerde asilerin "Cumhuriyet tertib ettikleri"nden sık sık bahsediliyor. Bazan da "Cumhur" deyimi var. Çin'de ve Orta ve Güney Amerika'da (en az bir düzüne yerdeki) siyasi çalkantılar da Cumhuriyetçilik olarak niteleniyor. Dolayısıyla Cumhuriyet rejimi hakkında daha çok olumsuz bir imaj verilmeye çalışıldığı izlenimi doğuyor. Bunun iki delili var. Asilzadegân ya da Kişizade deyimlerine ağırlık verilmesi hanedan sistemine tercihin göstergesidir. Tanzimat'la en öne çıkan Mustafa Reşit Paşa'yı çekemeyenlerin "Cumhuriyet istiyor" suçlaması yöneltmeleri de sevilmeyen bir kavram olduğunun kanıtıdır. Örneğin Şinasi onu "Ey ahali-i fazlın reisi-i cumhuru" diye anmıştı.

Cumhuriyet sevilmiyor ama Ceride-i Havadis'te meclislerden bahsedilmeyen sayı yok. Mebusan Millet Parlamentosu, Parlamento Mec-

lisi, Meclisi Parlamento, Meclisi Has, Millet Meclisi, Senato, Meclisi Halk deyimleriyle anlatılan kurumun Avrupa'da bulunmadığı ülke kalmadığı yapılacak bir listeden hemen anlaşılıyor: İngiltere, Fransa, Avusturya, Bavyera, İsviçre, Kanada, İsveç, ABD, Saksonya, Frankfurt, hatta Yunanistan. Millet Meclisi Azası, Meclisi Millet Azası deyimleri bunların halktan geldiğini ifade ettiği gibi, sık sık "intihab" sözcüğünün kullanılması da bir seçim mekanizmasının işlediğini hatırlatıyor. Çok sık kullanılan Reisicumhur'un seçilmesi de bunun güçlendiricisi.

Adından bu kadar bahsedilen kurumun nasıl işlediği buralara seçimlerin nasıl yapıldığı, hangi ilkelerin uygulandığı hususunda ise hiç bir açıklama yok. Avrupa'yı hiç bilmeyen bir kimsenin bu çok adı geçen kurumun neye yaradığını anlaması güç. Ceride-i Havadis'in 369. sayısında sadece bunun halkla ilişkisini belirleyen bir açıklama var:

"İngiltere ve Fransa devletlerinin meclislerine her kim olursa olsun ise duhul edebilir. Cemi mükâleme ve müzakereyi istima (dinleme) edebilmelerine ve hasbel maslaha gidemeyenlerin dahi duymaları için mükâlematı mezburenin gazeteler vasıtasıyla neşredilmesine devleteynin müsaadeleri olduğu gibi..."

Artık Avrupa'nın "Politika"sına da tepki görülmüyor. Umuru politikiye, Usulü politikiye, muvazene-i politikiye, Ceridei Havadis'in'in ilk sayısından itibaren sütunlarda var. Sözcüğün içeriği hayli geniş ve bu arada yavaş yavaş çoğulculuk fikri de sunuluyor. 221. sayıda "Muhalefet" sözcüğü "Parlamento meclisinde vükelânın zıddı bulunanların" diye açıklanıyor. 222. sayıda "Fırka" sözcüğü Katolik ve Protestanlar için kullanılmış. Bir süre sonraysa değişik görüşlü akımlar, açıkça siyasi partiler için kullanılıyor. (No. 623)

Görüldüğü gibi daha sonra hürriyet'e dönüşecek bir serbestiyet kavramı ile parlamenter sistemi ve halk egemenliğini anlatan sözcükler çok sık kullanılmış, ancak bunların toplumla bağlantısı, halk için önemi, işleme yöntemleri hiç anlatılmamıştır. Otuz yıldan fazla bir sürede her fırsatta yinelendikten sonra içeriklerinin tartışılması aşamasına geçilmesi kaçınılmazdı.

AKILCILIĞIN ÖNE ÇIKARILMASI: ŞİNASİ

Tanzimat ile "evrensel insan hakları"nı benimsemeye doğru atılan adımlarda Bâbıâli Tercüme Odası kadrolarının rolü büyüktür. Bunlar bir yandan resmi ve yarı resmi gazetelerde yazarlık yaparken, diğer yandan Avrupa gazete ve kitaplarından çevirilerle düşünce dünyamıza katkıda bulundular. En önemlilerinden biri Ceride-i Havadis'te yorumculuk yapan, Cemiyeti İlmiye-i Osmaniye'yi kuran, sonraları Maarif Nezareti'ne getirilen Münif Paşa'dır. Volter ve diğer bazı Avrupalı düşünürlerden aktararak oluşturduğu "Muhaveratı Hikemiye"(=Felsefi Söyleşiler) kitabı (1859) boş inançlara karşı aklın üstünlüğünü, aydınlanmayı, eğitimin önemini vurgulayan konularla doludur. Yayın dünyamızdaki ilk felsefi çeviri eserdir. Münif Paşa "Heyeti içtimaiye" ve "ehli meclis" deyimlerini ilk kez kullanan "Hürriyet her türlü terakkiyatın kaynağıdır, hür olmayan adam için terakki ihtimali yoktur" türü düşünceleri ileri sürmüş bir kişidir. Önemi küçümsenemezse de, bürokrasinin içinde yer alması sebebiyle görüşleri halka doğrudan değil, vasıtalı ve kısmen yansımıştır.(42)

Fransız düşünürlerinden yaptığı çevirilerle aynı yolda görünen Ziya Paşa siyasi polemikleriyle ondan daha etkili olmuş, ancak Şinasi gibi kapsamlı ve sorunun kökenine inen bir sunuş yapamamıştır. Keyfi yönetime başkaldırı ve siyasi eleştirileri dilinin ağdalı olması sebebiyle kütleye mal olamamıştır. "Halk hükümdarlar için değil, hükümdarlar halk içindir" konusunu işleyen Fenelon'un Telemak eserisinin Yusuf Kâmil Paşa tarafından yapılan çevirisi de aynı sebepten ilgi görmemiş, Ahmet Vefik Paşa tekrar çevirmek gereğini duymuştur. Biraz aşağıda belirteceğimiz gibi dil sorununun önemini gerçek boyutuyla ilk ortaya koyan Şinasi olmuştur.

Şinasi'nin, ilk özel ve özerk Türkçe gazete olan Tercümanı Ahval'in ilk sayısında (22. Ekim.1860) yer alan sunuş yazısı düşünce tarihimizde çok önemli yeri olan bir akılcılık akımı bildirgesi niteliğini taşır:

"Bir toplumda yaşayan halk mademki bir sürü yasal yükümlülük taşımaktadır, elbette vatanının çıkarlarına dair sözle ve yazıyla fikir açıklamayı, kazanmış olduğu hakların çerçevesi içinde sayar. Eğer bu iddiaya

kanıtlayıcı bir senet aranılacak olursa, eğitim gücüyle zihni açılmış olan uygar ulusların sadece politika gazetelerini göstermek yeterlidir.

Bunun Devleti Âliye tarafından da doğrulandığını Meclisi Âli-i Tanzimat'ın kurulması sırasında yasalara ve nizamlara ait layihaların yazılı olarak sunulması için herkese resmi izin verilmiş olması gösterir. Hatta hükümetimizin izniyle ülke içinde gayri-Müslim uyruklar tarafından kendi dillerinde çıkarılan jurnalleriyle bile belki haklarından daha fazla serbesttirler. Fakat asıl Osmanlı gazetelerinin bahsine gelince, resmi olmayan bir yayının sürekli çıkarılmasında her nedense şimdiye kadar Milleti Hakime'den hiç bir kimse zahmete girmemiştir. Şükürler olsun ki devletin yüksek adaleti sayesinde kaybın telafisini başardık. Şöyle ki, bu yolda bir Türkçe gazetenin yayını için geçenlerde sunduğumuz dilekçeyi onaylayan Meclisi Maarifi Umiye'nin verdiği mazbata üzerine saygıdeğer kişilerden oluşan hükümet toplantısında da girişim beğenilince Padişahın yüce iznine de değer görülmüştür. Bununla birlikte her yayınında bir nüshasının lâyık olmadığı halde Padişahın yüce katına sunulması hususu Padişahın özel emriyle onur verici bir gelişme olmuştur. Böylece her biri diğerine üstün olan özendirmelere teşekkürümüzü açıklamaktaki aczimizi umuma dahi ilân ederiz.

Bu gazete, iç ve dış durumlardan seçilmiş bazı haberleri ve türlü bilgilerle diğer yararlı maddelere ait konuları yayına ve açıklamaya aracı olacağından dolayı, Tercümanı Ahval (=Durumların tercümanı) olarak isimlendirilmesi uygun görüldü. Açıklamaya gerek yoktur ki, söz isteneni anlatmaya özgü bir Tanrı vergisi olduğu gibi, insan aklının en güzel buluşu olan yazmak da kalem ile sözü resmetmek fenninden ibarettir. Bu gerçeğe dayanarak bütün halkın kolaylıkla anlayabileceği derecede bu gazeteyi yazmak gerektiği yeri gelmişken şimdiden anımsatılır.

Değil mi Tanrı'nın ihsanı aklü kalbü lisan
Bu lütfu etmelidir, fikrü şükrü zikr insan."

Bu sunuşla verilen mesajlar iki grupta toplanabilir. Birincide, eğitimin ve eğitimde gazetenin önemi; halkın anlayacağı dilde yazma gereği; gayri-Müslimler serbest iken Milleti Hakime'nin özel yayın organı bulunmamasının sakıncasının telafisi hususları var. Asıl önemli olan

ikinci gruptakiler. Geleneksel, halkın yönetimden inayet beklemesi anlayışının yerine yasal yükümlülük karşılığı haklar anlayışı gündeme getiriliyor. Tanzimat'ın ilkeleri arasında eksik olan bu hususu Meclisi Âli-i Tanzimat'ın onaylamış olduğunu ileri sürerek, yönetime gerekçe de sunuyor. Düşünce açıklamada aklı ön plana çıkararak duygusal ve geleneksel yaklaşımları da dışlıyor. Yazının insan aklının en güzel icadı olduğunu ileri sürmekle de Arapçanın ilahi kökene dayalı olma tabusunu red ediyor. Aklın kullanılmasına kısıtlamayı kabul etmiyor. Doğa yasası anlayışından tek eksiği, bağımsız aklı "Tanrının ihsanı" sayması. Şinasi'nin bu çok cesur çıkışı herhalde, o güne kadar yayınlanmış gazeteler içinde Tercümanı Ahval'in Bâbıâli'den para yardımı almamış ilk gazete olmasındandır.(43)

Tercümanı Ahval'in aklın önceliği üzerinde durmakta kararlılığı daha ikinci sayısında yayınlanan bir haberde görülür. Avrupa'daki mantık ilmi anlayışına uygun olarak Abdülkerim Efendi tarafından yazılan ve padişahtan yayın izni aldığı belirtilen "Mizan el Adl" kitabının sunuluşunda şu kayıt var: "İnsan diğer yaratıklara nazaran kendini akıllı ve konuşmayı bilen tariflerine lâyık görür; aklın konuşmaya üstünlüğü ise şununla da isbat edilir ki, bir akıllı davranış ve bir makbul sanat ile insaniyete hizmet edilir (…) Bu kitap milleti İslamiyeyi Osmaniye'nin yüceliği insanlıkça teslim edilmiş olan şanını bir kat daha yüceltecektir."

Tercüman'da serbestiyet kavramı üzerinde de çok durulmuştur. 26. sayısında "halka serbestiyet usulü"nden bahseder. 37. sayısında Avusturya İmparatoru'nun meclis nutkundan naklen "serbestiyeti kâmile veren bir devletin hem mutluluğu hem de gücü artıracağı" belirtilip izah ediliyor: "Çünkü serbestiyet üzerine dayalı olan kuvvet bu ahaliyi hoşnut edip haricen dahi mucibi havf (korku) ve ihtiraz olmaz." Ancak Tercüman tam serbestiyete taraftar değil. Bunu yukardan verilen bir şey diye algılıyor. Halkın serbestiyeti elde etmek için eylemlerini onaylamıyor.

Tercüman, parlamento sistemini de açıkça övüyor. Avusturya İmparatoru'nun ağzından "iyi etkisi tecrübe ile sabit olan eşitlik ve hakkaniyet sistemini sağlayan meclise" övgü var (No. 37). Bir ülkede meclis toplanmışsa onu övüyor, kapanmışsa zulüm sayıyor (No. 30). Ermeni

Millet Meclisi'nin çalışmasından bile övgüyle bahsediyor (No. 39, 44). "Konstitüsyonel, yani milletin efkârı katkısıyla heyeti meşrute usulünce idareden" de olumlu bahsediliyor (No. 189).

Tercüman çıkana kadar Türkçe basını tam kontrolda tutabilmiş olan Osmanlı yönetimi düşünür kesiminin ona yönelik ilgisini fark edince, karşıt görüşleri de sunacak bir yayın organına ihtiyaç duymuştur. Yarı resmi sözcü Ceridei Havadis'in etkisizliğinin farkındaydılar. Onun kadrosu ile Ruznamei Ceridei Havadis hemen 1860'da piyasaya sürülür. Ruzname bu girişimi açıkça "Pederim Ceridei Havadis inzivaya çekilmiş olduğu için" diye açıklamaktan çekinmemiştir. Böylece Türkçe basının kendi içinde tartışmaları başlar. İlginç olan Ruzname'de de parlamento sisteminin işleyişini yansıtan haberlerin eksik olmamasıdır. Okuyucu ilgisi artar. Öyle ki başlangıçta haftada bir çıkan gazeteler haftada beş yayın yapmaya başlarlar. 1861'de Ziya Paşa'nın eğitimle ilgili bir yazısı üzerine Tercüman basın tarihimizde ilk kapatılan - iki hafta süreyle - gazete sıfatını kazanmıştır.

"Milletim nev'i beşerdir, vatanım ruyi zemin" diyecek kadar bütün insanlığın ve bütün dünyanın bir parçası olmakla övünen Şinasi 1862'de kurduğu asıl kendi gazetesi Tasviri Efkâr'da insan hakları konusunu ayrıntılı şekilde sunmağa çalışmıştır. İlk sayıdaki (Haziran 1862) önsözde halkın sözcüsü olduğunu şöyle belirtir:

"Bir devletin güçlü bir iktidar olması, emanet edildiği milli idarenin aldığı önlemler sayesindedir. Bir hali medeniyette bulunan halkın ise kendi menfaatlerinin oluşması hakkına ne şekilde fikir sarfettiği tercümanı efkârı olan gazetelerin dilinden anlaşılır. Bu görüşe dayanarak her bir uygar memleket için gerekli olan bu tür yayınların Milleti Muazzamayı Osmaniye'de belirmesine daha önce gayret etdip başardığım gibi daha da çoğalması için bu defa da havadis ve maarife dair işlerle ilgili Tasviri Efkâr'ı çıkarıyorum. Padişaha şükran vazifemi 'Umuma hizmet etmekle' yerine getirmiş olacağım."

Aynı sayıda serbest düşünceyi laikliğe yaklaştıran bir düşüncenin yansıtılması da ilginçtir:

"Papa'nın ahret adamı olmak iddiasında bulunup, dünyevi hükümetini İtalya krallığı gibi bir Devleti Meşruta'ya (meclisle yönetilene) devretmesi İncil'deki 'Kayser'e ait olanı Kayser'e geri veriniz' kuralına uygun olduğundan Papa Hıristiyanlık sıfatına lâyık surette hareket etmiş olur. Bu da serbest düşüncenin bir yeni zaferi sayılır."

10-20. sayılarda yayınlanan Hukuku Nâs (Halkın Hukuku) dizisi "Halkın hukuku veyahut milletlerin ve ümmetlerin, melikler ve hükümdarların tavır ve davranışlarına ve işleri ve ahvaline uygun olan kanunu tabii (Doğa Yasası) konularını" inceleyecekti, ancak 20. sayıda hükümetin emriyle yayını durduruldu. Konunun işlenmesini Bâbıâli'nin uygun görmediği anlaşılıyor, oysa okuyucularda ilgi yarattığı, 13-14 sayılardaki aktarmadan anlaşılıyor. Buna karşılık Tasvir'in 114. sayısında (Temmuz 1863) konu yine gündeme getirilir:

"Bilim adamlarına göre gerek ferdin ve gerek cemiyetin ilerlemesi ve olgunluk bulması özel servet ve maliye kuvvetinin yükselmesine bağlı olduğundan her halde bunun belirmesine ve belki belirmesinden sonra yerleşip devam etmesine medar olacak Kavanini Tabiiye bilinip, ona uygun olarak hareket edilmesi gereklidir. Zira dünyada sebepsiz hiçbir şey olmadığı ve yürürlükteki ilim ve fununun hepsi de bu doğa kanunlarının keşf ve görevlendirmesine alet olduğundan, insan bu araçlarla kuvvet ve kudretini artırır ve ömrü oldukça çalışsa da zor ve aklı ile yapamayacağı işi az vakit zarfında pek kolaylıkla kuvveden fiile getirir."

"Felsefenin son mertebesi olan efkârı serbestiyet" deyimini ilk kez kullanan Şinasi,(44)? Avrupa örneklerini sık sık yineleyerek kapalı rejimlerde sansürden kurtulmanın bu yöntemi sayesinde gerçekleştiğini belirterek okuyucuya ıslahat ve medeniyet'in bunsuz olamayacağını anlatmaya çalışmıştır.(45)? İngiltere ve Prusya da "efkârı serbesti" taraftarlarıyla hükümdarlar arasındaki çekişmeler, Lehistan'a serbesti verilmesi için Avrupa'nın Rusya'yı zorlaması hep yineleniyor. Rusya'da serbestlik fikirlerine sahip bir fırkanın bulunduğu, bunların daima ıslahatı arzuladıkları ama rejimin giderek katılaştığı belirtilip Rusya "serbestlik ve medeniyetin hasmı ebedisi" ilan ediliyor. Bu sırada "efkârı cedide ve efkârı kadime" taraftaranı (Yeni fikir, eski fikir yanlıları) ayırımı da ya-

pılarak, adeta Osmanlı toplumundaki durum yansıtılıyor. Prusya'da kra-la karşı 224 bin imzalı bir dilekçenin halk tarafından parlamentoya su-nulması, Avusturya'da hükümetin milletvekillerinin güvensizlik oylarıy-la düşmesi, kralsız bir cumhurun olabileceği tezleri de halkın yönetimde söz sahibi olma hakkı yolunda bir eğitimin ilk adımları olarak görünüyor.

Bu gelişmeleri yansıtmasına karşılık Osmanlı yapısının özellikleri-nin bilincinde olduğunu da 147 numaralı sayısındaki yazısıyla yansıtır:

"Bir milletin hali, devletinin yönetim şeklini ispata aleni bir de-lil değil midir? Bundan şöyle bir sonuç çıkarılır ki, bir hükümet reyin-de ne kadar bağımsız ise davranışının neticelerine o kadar dayanır ol-mak gerekir. Osmanlı ülkesinde ise halkın kendi arzusuna bağlı çaba-sıyla belirlenebilecek genel ve özel durumların ekserisi, yönetim usulü gereğince bilfiil devletin girişimlerine veyahut teşviklerine bağlı ol-duğu gibi, medeniyetimizin halihazır gereksinmeleri arttıkça geçim şart-larının sağlanması için insan, evvelkinden daha çok zihnen ve bede-nen mecbur olacağından, gerek mecburiyeti ve gerekse seçimi bu su-retle bir yola giremeyen çalışmanın düzenlenmesi sadece hükümetin himmetine kalmıştır."

Ortaya attığı bu teze uygun şekilde Bâbıâli'nin toplumsal yapı ili ilgili özel bir komisyon kurduğunu haber alınca da girişimi övmekten kendini alamaz (no.187). Dolayısıyla Avrupa'nın her şeyini benimser değildir. Örneğin, 77. sayıda "Erkânı devletimizin 'o mahiler ki derya iç-redir deryayı bilmezler' tanımına uygun oldukları malumdur" tanımla-masını yapmaktan kaçınmaz. Ama kamuoyu açısından tehlikeli bulduğu - dinen ve mülken muzır - yayınları yasaklama konusunda yetki de tanır (no.45). Bu da İslama ama daha çok Devlet'e bağlılıktan tam sıyrılmadığını kanıtlar.

Hak el nâs, hakkı tabii, hakkı zaruri, hukuku nâs, hakkı müşterek, hukuku insaniye gibi kavramları ilk kez kullanan Tasviri Efkâr, efkârı umumiye deyimini de en yoğun kullanan yayın olmuştur.(46)? Sık sık Avrupa'da hükümetlerle efkârı umumiye arasında görüş ayrılığı ve çe-kişme olduğu kaydediliyor. Bazı hükümetlerin siyasi görüşlerini diğer toplumlara efkârı umumiye aracılığıyla kabul ettirme çabasına işaret

ediliyor. İzmir'de Meclisi Kebiri İslam azasından üçünün değiştirilmesinin "efkârı umumiye'nin isteği" doğrultusunda olduğu ileri sürülüyor.

Mustafa Reşit Paşa'nın 'efkârı âmme'sinin yerine getirdiği 'efkârı umumiye'yi Şinasi'nin kendi gününün koşullarına uygun bir anlam verdiğini eklemeliyiz. Bununla, günümüzdekinin aksine bir çoğulculuk, fikirlerin çeşitliliği değil "umumun, bütün halkın düşüncesi" anlatılmak istenmektedir.(47)? Bütün halkta tek ve devletle özdeşleşen bir düşünce olacaktır. Padişah=Devlet olduğuna göre, halk hükümdarıyla bütünleşmiş sayılmakta, aksayan bir şey varsa aracı olan yönetim kadrolarında (Sadrazam, vezirler, valiler, vb...) aranması düşünülmektedir. Bu yaklaşımı sadece İslami anlayış alışkanlığının devamı olarak açıklamak yeterli değildir. Avrupa'da toplumlar kendi içlerinde çoğulcu iken sömürgeleştirilecek Doğu toplumları karşısında devlete dayalı bir tek cephe manzarası sunuyorlardı. Yeni biçimlenmekte olan sosyalist düşünce bile bunların eğitilmek üzere sömürgeleştirilmelerini onaylıyordu. Ulusçuluk akımlarının yeni filizlenmeye başladığı Osmanlı toplumunda Osmanlılığı ve İttihadı Anasır'ı pekiştirecek çabaların sarf edildiği bir sırada efkârı umumiye'nin böyle anlaşılması kaçınılmazdı. Devletin niteliği ve biçimini tartışmak henüz erkendi, bir Doğu-Batı anlayışı uzlaşmasıyla kurulu düzenin sürdürülebileceği umuluyordu.

Şerif Mardin, Şinasi'nin Aydınlanma Yüzyılı felsefecilerinin fikirlerine bağlanan ve bunların ortaya koyduğu kitap kültürüne yönelen ilk düşünürümüz olduğunu belirtir.(48)? Bunu döneminde Avrupa'da oluşanları en iyi anlamış düşünürümüz diye anlayabiliriz. Bu bakışla Ebüzziya Tevfik'in onun hakkındaki yargısını doğru kabul etmek gerekiyor:

"Siyasi gerçekleri kavramakta yetersiz olan halkı her şeyden evvel okutmak lazım olduğunu anladığından siyasiyatı bırakmış ve (...) dil çalışmalarına yönelmiştir."

Gerçekten, 1860'ların sonunda Yeni Osmanlı muhalefeti Paris ve Londra'ya yerleştiğinde onlarla işbirliğinden kaçınmış, hem Paris'te, hem de dönüşünde İstanbul'da bütün enerjisini eğitime ve dil sorunlarına (Yeni kavramları topluma benimsettirecek formüller aramaya) yöneltmiştir.

ÇAĞDAŞLAŞMANIN GAZETE KÜLTÜRÜNE BAĞLANMASI

Yönetimin en üst katından güdümlenen Tanzimat girişimine karşılık Yeni Osmanlılar akımının özelliğini –üyelerinin hepsi bürokrasiden de gelse– gayri resmi niteliği oluşturur. Bunu yansıtma araçları da örgütler değil, sadece gazetelerdi. Bu özel girişimin getirdiği anlayış değişiminin toplumu ne derece etkilediğini hesaplayabilmek için, k i t a b ı n yaygınlaşamadığı İ k i n c i Meşrutiyet'e kadarki dönemin gazetelerine sayı açısından bakmaya çalışalım.1850'de İstanbul ve İzmir'de, iki Türkçeye karşılık 16 Türkçe olmayan (Dördü Fransızca, diğerleri Rumca, Ermenice, Bulgarca, İtalyanca, Yahudice, vb...) yayın vardı. 1873'de yalnız İstanbul'da 13'ü Türkçe olan 43 gazete bulunuyordu ve 19'u gündelikti. Türkçe gazeteler açısından bakarsak 1860-66 arasında İstanbul'da toplam 17 yeni yayın belirir ki, her yıl 2,5 yeni gazete demektir. 1867-1878'e kadarki yıllarda bir patlama olduğu söylenebilir. 113 yeni Türkçe yayın çıkmıştır ki her yıl ortalama 10 yeni yayın demektir. 1879-1887 arasında yılda ortalama 9-10 yeni gazete vardır. 1888-1908 arasında yeni yayınların azaldığı görülür eskilerden birçoğu kapanırken yeni olarak yılda ortalama bir yayın çıkıyor. Buna karşılık Avrupa ve Mısır'daki sürgün basınında büyük bir artışın belirdiği anımsanmalıdır.

Dil açısından çeşitlilik artar ve düzineyi aşar: Türkçe, Fransızca, Arapça, Rumca, Ermenice, Yahudice, İngilizce, İtalyanca, Almanca, Bulgarca, Sırpça, Farsça, Arnavutça, Hırvatça, Romence, Urduca. Genellikle gazetelerin baskı sayısı, birkaç tanesi hariç binin altındaydı. Çok önemli olaylarda 25 hatta 40 bin sattığı iddia edilen gazeteler görülmüşse de genelde bütün gazetelerin çok sınırlı satışı olduğu bilinmektedir. Esasen bütün İstanbul'da ancak 3-4 gazete satış yeri bulunduğu, sokakta bağırarak satış yapanların çok sonraları başladığı biliniyor. Ahmet Emin Yalman, Osmanlı Basını üzerindeki kitabında Düyunu Umumiye İdaresi'nin gazete ve ilanlara yapıştırılan pul gelirleri hesaplarına dayanarak 1873-1900 arasına ait önemli rakamlar veriyor.(49) Türkçe ve Türkçe olmayan bütün gazetelerle ilân ve el ilânlarına (Yani matbu her şeye) yapıştırılan pulların sayısında, verdiği bir örneğe göre ilânlar 4/5'i oluşturmaktadır. Buna dayanarak bütün ülkedeki günlük ortalama gazete sayısını yıllara göre şöyle belirtebiliriz:

Yıllar	Pul Sayısı	Günlük Ortalama Toplam Gazete
1873 (Son beş ay)	19.304.360	26.000
1874	32.704.600	18.000
1875-77 (Yıllık ortalama)	43.455.900	24.000
1878	55.702.440	30.000
1879-81 (Yıllık ortalama)	47.772.340	26.000
1882-84 “ “	50.906.540	28.000
1885-87 “ “	54.435.000	30.000
1888-90 “ “	59.167.700	32.000
1891-93 “ “	58.435.000	32.000
1894-96 “ “	62.435.500	34.000
1897-1900 “ “	64.942.200	36.000

Günde en fazla 30-40 bin civarında gazetenin okunduğunu söyleyebiliriz. Bu, bin kişiye iki, en hoşgörülü hesapla 3-4 gazete düştüğünü gösterir. Aynı dönemde Avrupa’da bin kişiye yüzden fazla gazete düştüğü hesaplanırsa, kamuoyu dinamikliği açısından aradaki farkın sebebi kolayca anlaşılır.

İbret gazetesinin birinci sayısında (Nisan 1871) “Gazete okuyanların bütçesi” başlıklı ilginç bir yazı vardır, zenginler dışında sade halkın - bırakınız okur yazarlığı - ekonomik darlığı sebebiyle gazete alamayacak durumda olduğunu anlatıyor. Aynen aktarıyoruz:

“Ekseri gazete muharrirleri Osmanlılar gazete okumazlar diyerek şikayet ederler. Filvaki büsbütün haksız değil iseler de insaf gözü ile bakılırsa muharrirlerin bir mikdar hakkı azalır. Yirmi milyon milleti İslamiye’nin yüzde onu okuyup yazmak bildiği hesap olunduğu halde iki milyon okur yazarımız var demek olur. Fakat bunların hepsi mutlaka gazete okumazlar ya. Dolayısıyla bu miktarın da yüzde onu gazete okur diye tutturduğumuz halde elimizde okuyan ikiyüz bin kalır. Bunların içinde gelir ve giderini korur hiç yok gibi ise de haydi yüzde ellisi günde elli kuruş kazanabilir diyelim - Hep diyelim ile gidiyoruz ya - demek yüz bin kişi kalır. Şimdi yayınların isimlerini göstererek bir muvazene arayalım. Türkçe yayınlanan yayınların listesi:

Basiret çorbası terbiyeli……. ……. 20 Para
Terakki kebabı salçalı ……. 20 "
Hakayik dolması ıslahat dolmasına sarılı..20 "
Diyojen kapaması…….. 40 "
Hulasatül Efkâr ……. Kalmadı
Hadika fırında ……60 Para
Ceride oturtması dünden kalma …… 40 "
El Cevaib pilavı Mısır pirinciyle …….. 60 "
Matbaa
Kâğıtcı
Sağlık (= Doğru haber, bilgi)

Bunların tuzu biberi makamında kırk para dahi İbret için eklendiği halde, bir adam bütün gazeteden doyayım demiş olsa günde 7,5 kuruş sarf etmelidir. Günde elli kuruş kazanan bir adamın tabii ki 40 kuruş masrafı olur. Geri kalan 10 kuruşun 7,5'unu gazeteye verdiğinde kalan yüz para ile mahalle sakasını mı savsın, bu da revayı hak mıdır. Biz gazete okumasınlar fikrinde değiliz, çünkü sonra üzerinde bulunduğumuz dalı kesmiş oluruz. Yalnız şurasını anlatmak istiyoruz ki biz bu hesabın içinden çıkamadık."

1872 yılında Bedir gazetesinin 6. sayısında yaptığı bir hesapta tahmini olarak Ahmet Midhat da buna yakın bir sonuca varmaktadır:

"Fikir alışverişinin icra aracı basındır. Ancak bizim ülkede basının derecesi de yakınılacak düzeyde değildir. Basın için bir istatistik yapılsa, ülkemizde Türkçe olarak basılan resmi ve resmi olmayan 25 gazetenin (Resmi olmayanlardan beşbine kadar basılanlar dahi görüldüğünden) her biri bin beşer yüz nüsha çıkarırsa 37 bin 500 nüsha eder. Ve Osmanlı dilinin dışındaki Ermeni, Rum, Bulgar ve diğer dillerdeki gazeteler bizden fazla olduklarından onlar da bu sayının iki misli bastıkları tahminiyle 112.500 parça çıkarmakta olduğumuz görülür. Bu sayıdan bir adamın iki nüsha okuduğu hesaplanırsa 55 bin adamımız gazete okuyor demek olur. Bizde ise yüzde 14'ümüzün okuma yazma bildiği bazı istatistik bilginlerinin tahminiyle hükmediliyor. Ve okuma bilmek sadece erkeklerimizle sınırlı olduğu cihetle imtiyazlı eyaletlerin erkek nüfusu da çıkarılınca 15 milyona varabilen erkek nüfusumuzdan 220 bin kadar okur ya-

zarımızın dörtte birinin gazete okumakta olduğu görülüyor ki bu durumda basın için rağbet azlığından şikâyet edilemez."

Ahmed Midhat'ın hesabında iyimser olduğu söylenebilir, zira Bedir'in 5. sayısındaki bir açık mektupta Osmanlı toplumundaki okur yazarların sadece yüzde onunun gazete okuduğu kaydediliyor. Ahmet Midhat'ın gözlemlerinde iki önemli husus var. Birincisi Türkçe dışı gazetelerin baskı sayısının Türkçelerin iki misli olmasıdır. Türkçe gazeteleri Türk-dışı cemaatler de okuduğuna göre, daha az nüfusa sahip olan Rum, Ermeni gibi cemaatlerde daha fazla gazete okunduğunu kabul etmek gerekiyor. İkinci husus bir adamın iki gazete okuduğu iddiasıdır. Günümüzde aksine, bir gazeteyi ortalama beş kişinin okuduğu hesaplandığına göre, 19. yüzyılın son çeyreğinde gazetenin daha dikkatle incelendiğinin sonucuna varabiliriz. Bu arada matbaada harflerin teker teker elle dizilmesini kolaylaştırmak için Şinasi'nin getirdiği sesli harfleri okutmak için kullanılan alt ve üst işaretlerin kaldırılmasının yepyeni bir sorun doğurduğuna da dikkati çekelim. Bu, dizgi kasasındaki harf kutularının sayısını azaltarak mürettiplerin çalışmasını kolaylaştırmış, ama lisanı tam bilmeyenlerin yanılmasına da yol açmıştı. Kadınlarda zaten çok düşük olan okur yazarlığı daha artırdığını Terakki gazetesinin 26.Şubat.1869 tarihli sayısında "Lâkırdı lâkırdıyı açar" başlığıyla ve "bir Hanım" imzasıyla gönderilmiş yazı şöyle anımsatıyordu:

"Malumunuzdur ki, bir çocuğun üstün esresiz yazıyı sökebilmesi en aşağı yedi seneye muhtaçdır. Bir kız bu kadar müddet oğlanlar ile bir arada bir mektepte nasıl ikamet ettirilebilir. Bir kız en fazla üç sene gönderilebilir."

Eğitimi dikkate alanlar, Arap harfleriyle yazmanın sorunlarına kullanılan Türkçenin anlaşılırlık derecesini de eklemek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Ahmed Midhat 1872'de Dağarcık'ında "Osmanlıca'nın Islahı" konusunda şunları yazar:

"Yazarlar arasında Osmanlıca yazımından bahsolunurken sadeliği külfete tercih eden birisi demiştir ki:'Canım yazılar bu kadar muğlak (= anlaşılmaz) yazılacağına biraz açık yazılsa da her okuyan anlayabilse , yani yazılan şeylere o kadar Arabi ve Farisi sözcükler katılmasa da herkesin anlayabileceği şöyle kabaca bir Osmanlıca yazılsa'.

Bu zata, Osmanlı lisanından Arabi ve Farısi çıkarırsak lisanı tamamen terk etmiş olmaz mıyız yanıtı verilmiştir. Biz Türkistan'dan getirmiş olduğumuz asıl ana lisanımızı kaybetmiş olduğumuzdan şimdiki halde dilimizden Arabi ve Farısi sözcükleri çıkarırsak Osmanlı fikrinin hemen bütün bütün boşalacağı kesindir. Zaten dünyada karışık olmayıp sadece kendi malı olan sözcükleri kullanan dil de yoktur (...) Zamanla Osmanlı yazısı o dereceyi bulmuştur ki kaleme alınan bir şeyi ne Arap ne Acem ve ne de Türk anlamıyarak bu lisan yalnız birkaç zat arasında dönen bir özel lisan haline gelmiştir. Azlığın çokluğa uyması bir darbımesel hükmünde iken bu azlık çokluğu kendisine uydurmak davasına düşerek sonunda milleti adeta lisansız bırakmıştır."

Bütün bu tartışmalar, zaten içerikleri çok ağır olduğu için kitapların fazla rağbet görmediği bir dönemde gazeteye ilginin artmasını açıklıyor. Ancak okur sayısında bir anda birkaç katına erişildiği iddiasını da kabul etmek mümkün değildir. Ahmed Midhat'ın sade bir dil kullanmaktaki kararlılığına karşılık, ondan sonra gelen Tevfik Fikret ve Cenab Şahabeddin gibi yazarların ağır bir üslup ve yoğun Arapça - Farsça sözcükler kullanmakla zor anlaşılırlar arasına girdikleri bilinmektedir. Gazete yazılarının dil sorununa çözüm getirmekte önemli hizmeti olacaktır, ancak önce sorunlar belirlenmekte, çözümleri ise birkaç nesil süren bir döneme ihtiyaç hissetmekteydi.

Y a l m a n'ın yukarda kaydettiğimiz eserindeki ilginç bir gözlemi, 1873-1900 arasındaki sürede okur yazar sayısının üç misline çıkmasına ve gazete fiyatlarının 3/4 oranında ucuzlamasına rağmen 1873 ile 1901'deki satış sayılarının fazla fark etmemiş olmasıdır. Şunu da eklemek gerekir ki, Abdülhamit döneminde yayın sayısı azalırken tirajların yükseldiği anlaşılıyor. Yine de bunların sınırlı bir kesimin dışını etkilemediği fark edilmektedir. Tanzimatçı Kuşağı'nın (1830-1860) basınıyla karşılaştırılırsa Yeni Osmanlılar (1860-1890) basınının haber, yorum ve bilgi aktarması açısından hayli gelişmiş olduğu fark edilir. Ancak bütün toplumu etkileyecek bir kamuoyu oluşturma aracı olmaktan çok belli hedef kesimlere yöneldikleri dikkatlerden kaçmıyor. Bu açıdan Osmanlı ülkesinde çıkan gazeteleri iki kısma ayırmak mümkündür:

1) Avrupa dilliler (Büyük çoğunluğu Fransızca –1908'e kadar Osmanlı topraklarında 150 kadar– az sayıda İngilizce, İtalyanca, çok geç olarak Almanca): Bunlar ekonomik-mali-ticari haberlerin tekelini ellerinde tutmuşlardır. Avrupa'daki anlayışa uygun olarak siyaseti ekonominin bir türevi olarak ele alıyorlardı. Avrupalı yatırımcıların, bunların mensup oldukları devletlerin politikalarını –maddi destek aldıkları oranda– savunmuşlardır. Dolayısıyla kamuoyu oluşturmaktan çok çıkar grubu oluşturmanın aracı olmuşlardır. Avrupa'nın ticaret ve sermaye burjuvazisine hizmet verecek yerli aracı gruplara hitap etmişlerdir. İstanbul'un ilk etkili Fransızca gazetelerinden Presse d'Orient 4.1.1855 tarihli ilk sayısındaki sunuş yazısında izleyeceği yolu şöyle anlatır:

"Basının doğudaki rolünü abartmaya girişmeden, Osmanlı Devleti'nin kaderine hükmeden politikanın verimli etkisi ve vesayetçi koruması altında, üstleneceği büyük bir görev bulunduğu kabul edilmelidir... Bize göre görevler iki çeşittir. Bir yandan kendimizi, Gülhane Hattı Şerif'inde ilân edilen ve tam ve sadakatla uygulanması imparatorluğun geleceğini güvenceye alan, adalet ve dürüstlük ilkelerinin savunuculuğuna adıyoruz. Diğer yandan da Türkiye'nin çıkarlarını Yabancı uluslarınkine bağlayan siyasi ve ticari ilişkileri özenle tetkik edecek ve etkimizin sınırları çerçevesinde bunların artarak gelişmesine çalışacağız. Uluslararası sorunlarda, her ilerleme ve uygarlığın temelini oluşturan, bütün halkların tek bir aile olduğu ve her birinin büyüklük ve refahının hepsinin büyüklük ve refahı için yararlı olduğu fikrinden hareket edeceğiz... Din konusuna sakınarak yaklaşacağız."

2) Yerel dilliler (Türkçe ve yukarda belirtilenlerin dışındakiler): Bunlar siyasi ve sosyal olayları ön planda tutar, ekonomiyi ikinci plana atar hatta tamamen dışlarlar. Dolayısıyla her biri kendi cemaatinin okur yazar kesimini bilim, siyaset ve kültürel alanlarda bilinçlendirmeye çalışırlar. Kütlelerde okur yazarlık oranının son derece düşük olması sebebiyle onları doğrudan etkileyecek ve tam anlamıyla kamuoyu oluşturacak düzeye gelmemişlerdir. Buna karşılık örgütlü eylemci gruplar oluşturmada rol oynamışlardır. Sansür'ün Türkçe basını daha çok etkilemesi ve Türk kesiminin Osmanlı ulusunun birleştiricisi rolünü üstlenmiş olması sebebiyle Türklerde örgütlü gruplaşma daha geç belirmiş, buna karşılık özellikle gayri-Müslim cemaatler daha önce örgütlü gruplar kur-

muşlardır. Kamuoylarının dinamikleşmesi için ilk aşamada bu tür gruplaşmaların koşul olduğu unutulmamalıdır.

1860 sonrası gazeteciliğinin topluma yeni bir dinamizm getirdiğini o dönemde fark edenler de çıkmıştır.Tercümanı örnek göstererek kültürün gazete kökenli sayılması gerektiğini İstanbul'da Ermeni harfleriyle Türkçe çıkan Mecmuai-Havadis 366. sayısında belirtmiştir. Tercüman'ın 2. sayısında bu değerlendirme şöyle aktarılır:

"Medeniyetle bütünleşmiş milletlerde gazete evrakı adeta insan fikrine gerekli bir nafaka (= ihtiyacı zaruriye) durumuna gelmiştir. Gazete okuyanların elinden tutup dünyayı gezdirir (...) Ağızdan çıkan bin ağza yayılır, matbuattan çıkan ise milyonlarca ağza yayılır, müebbed kalabilir."

1861'de Tercümanı Ahval'e (No. 44) Mostar'dan gönderilen bir mektupta, iki Avrupalı gazetecinin Bosna olaylarını yerinde inceledikleri böylece "gerçek durumu Avrupa'nın öğreneceği" belirtildikten sonra ekleniyor: "Allaha şükür devletimizde de hak ve bâtılı ammeye ilan edecek vasıtaların varlığı sayesinde durumun gerçeği bizim ülkelerde de meçhul kalmayacaktır."

Bu değerlendirme abartmalı sayılsa da ilk adımı atmanın sevincini taşıdığı açıktır. Doğal olarak etki bir süre sonra görülebilecekti. 1860'lardaki durumu, çeyrek yüzyıl sonra Giritli bir gözlemci şöyle anlatmıştır:(50)

"Şinasi'nin Tasviri Efkâr'ı Girit'te pek az okunmakta idi. Ol vakitte efkâr şunu bunu düşünmek olmayıp yalnız işimiz rast (gelsin) denilmekte idi. Derken zaman geçtikçe vatanımızda gençler çoğalarak gazete hevesi artmış ve terakkiyat baş göstererek mektepler dahi düzenlenmiş olunmakla şimdi bizden yetenekli bir gençlik eğitim görmektedir."

Bu tanıklık, çağdaş eğitim kurumlarının belirmesinden ve kütleleri etkilemesinden önce gazete kültürünün toplum üzerinde rol oynadığının bilindiğini kanıtlıyor. Esasen bütün Tanzimatçı ve Yeni Osmanlı düşünürleri gazeteyi öncelikle eğitim aracı saymışlardır. Örneğin Terakki

gazetesi Kasım 1868 tarihli 2. sayısındaki "Ey Vatandaşlar" başlıklı sunuş yazısında dünya gibi bizde de bütün kültürün gazeteye bağlı olduğunu şöyle anlatır:

"Terakkiyi millet ve devlete sebep, matbuatın tazyik altından çıkması ve serbestane ilerlemesidir. Şu mesele şükürler olsun bizde dahi hal olundu zan ederim, çünkü gözümüzün önünde Fransa, İngiltere, Belçika, İtalya gibi mamur, dost, servet ve sâman ile dolu yerler durup duruyor ki matbuata serbestlik ve ilerleme verildikçe ilerlemişlerdir. Ve bu yolda çalıştıkça daha kazanmışlardır. Velhasıl hepsi yani hep ileri gidenler bu matbuat serbestisinin nimetine dadanmışlardır."

Arkasından toplumun ilerlemesinin üç şarta bağla bulunduğunu belirtir:

"Birincisi, çevremizde herkes ilerliyor, çocuklarınızı mektebe gönderin. İkincisi, terakki etmeyenlere dünyada geçinmenin gitgide pek müşkül olacağı fikrini kafalara iyice yerleştirin. Üçüncüsü, soyut ihtiyacınıza hizmetkâr olmak üzere çıkmakta olan gazeteleri okumaktan asla geri durmayınız. Hatta sair işlerinize gazete okumayı tercih etseniz bilmiş olasınız ki faydadan başka bir şey görmezsiniz. Çünkü ne ihtiyacınız varsa size gazete öğretir. Hemen gazete okuyun (…) Ey gazeteciler!.. Politikaya, ıslahata dair yazı yazmıyorsunuz, asıl davanın büyüğü buradadır. Tartışmalara 'zatiyat' (= şahsiyat) karıştırılıyor. Bu yüzden doğuda gazete lânetlenmiştir. Bütün gazetecilerimize bir 'Terakki Konferansı' çağırısı yapmıştık ama katılan olmadı (…) Medeniyet ve yeni terbiyemizin yetiştirdiği veya yetiştireceği yetenekli gençler ellerine kalem alıp terakkiyatın sebeplerini arasınlar, matbaalardan keskin fikirlilerin ışıkları gözleri kamaştırsın (…) Özellikle vilayet gazetecileri iş size düşüyor, devlet matbaa masdafı gibi sizin kalem masrafınızı da ödüyor, siz üretmelisiniz. "

Toplumda tam fark edilmese de vilayet gazeteleri üzerinde durulması gerçekten önemlidir. Bu yazı çıktığı sırada yani 1868'in sonuna kadar 11 vilayette (Beyrut, Rusçuk, Şam, Trablusgarp, Halep, Cebeli Lübnan, Erzurum, Girit, Edirne, İşkodra, Yanya) devlet matbaası kurulmuş, Türkçenin yanı sıra yerel dilli bölümü de bulunan vilayet gazetesi çıkarılmış ve matbaalarda devletin onaylayacağı kitapları basma hakkı ta-

nınmıştı. 1869'dan 1908'e kadar bu gazetelere 25 vilayet gazetesi daha katılacaktır. Açıkçası kültürel gelişme için devlet gazete yayını ağırlıklı - başka ülkelerde bulunmayan - bir sistemi uygulamaya koyuyordu.

Çağdaşlaşmada kurumsal girişimlere en çok katkıda bulunmuş olan Midhat Paşa'nın kurmuş olduğu ama taşra gazetesi olmanın etkisini fark eden Tuna gazetesi ise - ki İstanbul'un Terakki gazetesi tarafından 17.12.1868 tarihli sayıda vilâyet gazetelerinin sultanı ilan edilmiştir - İstanbul matbuatına dayalı kültürün gereğini savunmaktadır:

"Memleketimizin muhtac olduğu terakkiyat bir de matbuatın terakkisine bağlı olduğundan gazete yazılarının halkın anlayacağı veçhile selis (= yumuşak üsluplu) yazılmalıdır, zira gazete umuma mahsustur. Matbuatımız terakki istiyor, ama terakki yolu hangisi ise kendisini de bulup uygulamalıdır. Avrupa tüccarından amelesine kadar bütün sınıfları noksanlarını tartışmaya koyup bunun tamamlanması çaresini 'ârayı umumiye' (= genel oylarla) müzakere eden cemiyetleridir. Matbuatımızın terakkisi için de başka çare yoktur. Halkı terakkiye teşvik edecek olan sanatdaşlarımız yani gazetecilerin - kendilerine tavsiye olunduğu veçhile - her şeyden önce kendi terakkileri için cemiyet müzakeresine girmeleri şarttır. Lâkin, taşra gazetecilerinin hepsi tek ve yalnız oldukları için toplu müzakere yapmaya muvaffak olamayacaklarından onların hissesine sadece İstanbul gazetelerine uyma gereği düşer. Böyle bir cemiyet toplamak ise fen ve marifet kaynağı olan başkent basınıyla uğraşan terakkiperverlere ait bir şey olduğu isbata muhtaç bir şey değildir."

Bu yazıyı Tuna'dan aktaran yayınlayan Terakki genelde onayladığı görüşe şu notu ekler:

"Asıl ilerlemeye müsait vilayet gazeteleridir. Hatta umum matbuatın terakki sebeplerini düşünmek için bir konferans teklif olunduğu zaman Tuna'dan bu komisyona bir reis istemiştik. İstanbul gazeteleri vilayet gazetelerine üstün değil, onlara uymaya hazır. Tuna şimdi dahi vilayet gazetelerinin sultanıdır."

İstanbul'dan bu çağrı üzerine Tuna (no.218) böylesine bir cemiyeti ilmiye niteliği taşıyan konferansın reisliği için gereken olgunluğa sahip

olmadığını belirtmekle birlikte "cemiyetin en küçük azalığına sahip olarak" gazetenin bağımsız yazar ve tercümanı olan İsmail Kemal'i - Daha sonraki Arnavut milliyetçisi - temsilci olarak göndermeye hazır olduğunu açıklamıştır. Mesleki bir yapının oluşturulması, meslek ilkelerinin belirlenmesi gibi hedefler içeren bu çağırının bütün İstanbul basını gibi vilayet gazetelerine de yansıdığı fark ediliyor. Halep'de yayınlanan Gadir Fırat gazetesi (no.7) "Böylesine devlet ve millete fayda sağlayacak bir toplantıya katılmaktan mutluluğunu" açıklar. Sadece İstanbul'a varmanın uzun zaman istemesi karşısında, ücreti kendilerine ait olmak üzere toplantı günü tarihi yirmi gün önce telgrafla bildirilirse temsilci yollamaya hazır olduklarını bildirir. Veled el Cevaib de 16. sayısında bu davete katılacağını açıklamıştır.

Bu toplantının yapıldığı hakkında bir bilgi bulamadım. Buna karşılık Bâbıâli sözcüsü olarak bilinen Ruzname-i Ceride-i Havadis'de aynı dönemde rastladığım bir açıklama hükümetin böylesine bir meslek dayanışmasını hoş karşılamadığını gösteriyor:

"Dersaadet'te çeşitli dillerde basılan ve yayınlanan gazetelerin işbu Pazartesi günü Maarifi Umumiye Dairesi'ne celp olunarak bundan böyle icraata konulmadan önce işitilen haber üzerine yönelme ve yalan ve garezden başka şey olmayan zararlı konuları yayınlamak ve ilandan sakınmaları tavsiye buyurulmuştur."

Terakki'nin 70. sayısında "Terakki" başlıklı uzun bir makale vardır. Toplumdaki ilerlemenin "ezhanı umumi"ce kabul edildiği belirtilip konu gazetelere getirilir:

"Hakikaten şayanı teşekkürdür ki ülkemizde bir vakit Takvimi Vekayi'den başka bir gazete bulunmayıp o da ayda veya haftada bir çıkarken ve o da sadece memurlara dağıtılıp diğer halkımız için başka gazete yoktu. Halk da dünya olaylarından tamamen habersizdiler. Şimdi hem o ihtiyar Takvim canlandı ve hem de birkaç gazete belirip çok şükür ahalimizde her sınıfa varıncaya kadar gazete okunmağa başlandı, işte bu gerçek bir terakkidir. Ey vatandaşlar uyanalım ileri gidelim, marifet yolunda ne kadar acele etmek mümkün ise bir an geri durmamalıdır. (…) Fikirlerin birbirine katılması olmazsa başka türlü ileri gidi-

lemez. Medeni milletlerin durumlarını tetkik etmelidir. Gazetelerin görüşlerine itina eylemeli, rağbet göstermelidir, her şeyin kıymetini umumun rağbeti artırır. Gazeteciler de yararlanıp noksanlarını tamamlamalıdırlar. Ve gittikçe her nevi gazetelerin artırılmasına himmet eylemeli ve her sınıf sanat erbabının zenginleri bir araya gelip birkaç sanayi gazetesi yayınlattırmalıdır. Sonuç olarak bütün halkta bu terakki fikri bulunsa herkes görüşlerini yekdiğerine beyan ederek daha böyle nice sebepler ve kolaylıklar bulunur ve amaç da hasıl olur. Öyle iseUyanalım, uyanalım."

Hemen 71. sayıda bu yazıyı tam onaylayan bir düşünürün mektubu yer alıyor. Bizim esnaflar çocuklarını paşa olsun diye kaleme memur veriyor kendi mesleklerini geliştirmiyor diye yakınan yazar, hâlâ süren bedeviyetten çıkmayı ve çürük efkâr'dan sıyrılmayı öneriyor. Yine Terakki'nin 13.2.1869 tarihli sayısında bir okurun "gazete ilim ve maarife hizmet verendir" diye başlayan mektubu vardır. Ve şöyle devam eder:

"Ey gazeteciler, terakki yolunu bize siz göstereceksiniz. Bu yolda bizim rehberimiz sizsiniz. Bizim gözümüzü açmalıdır, ama aldatıp paramızı almakla değil, terakki sebeplerini meydana koymak ve gereken fenler ve maarifin tahsiline bizi çalıştırmak ile açarak; ta ki bu gaflet uykusundan uyanalım, karanlık cehaletten kurtulalım, aradığımız terakkiyi bulalım."

Hemen arkasından da Mart 1869'un başındaki bir yazıda "Biz bilimsel içerikli konuları yazıyoruz ama okuyan az, sözlerimizi yalnız gazetelerin dolması için yazılmış sananlar var, ciddiye almayanlar da" uyarısı ilgi çekici.

1870-1878 arasında haftada beşden (Cuma ve Pazar hariç) 2448 sayı ile dönemde bir devamlılık rekoru kıran Basiret'in sahibi Ali Efendi'nin gazetenin ilk sayısının (23.1.1870) önsözündeki değerlendirmesinde gazetenin görevinin bilimleri tartışmak olduğunu belirtmesi ilginçtir:

"Şimdi bir milletin hâli gazetelerin yazdığı şeyler ile anlaşılıp bilineceğinden, gazetemizin kullanacağı lisan, daima hak ve doğru yola uygun olup, biz ne azgınlık derecesinde hürriyet ve ne de miskinlik mer-

tebesinde esaret taraftarıyız. Zira hayırlı maksada adaletli ve aşırı olmayan yoldan gitmek akla uygun olduğundan, daima aşırılıklardan sakınıp, milletimizi kurtuluş ve refah yoluna iletmek olduğu kadar imkanlarımız oranında ilim ve fenne ait bazı faydalı yazılar yazmak ve vatana eğitim ile öğretimi yaymak, bize komşu olan medeni milletlerin fikir ve yaşamalarını medeniyetimize bir örnek olmak üzere aktarmak ve tarif etmektir. Çünkü 'varlıkların hakikat ve içeriği zıddı ile belirlenir' kuralınca, kalkınma, ilerleme, geri kalma gibi durumlar milletlerin birbirleriyle kıyaslanması ile anlaşılabilir. Bunun için bizde medeniyetimizin ve toplumumuzun ihtiyaçlarının eksikliğini anlayabilmek için Avrupa milletlerinin ahvalini dikkatle incelemeye gayret etmeliyiz. İşte bu sebepten dolayı, gazetemizin yayınlarının bir bölümünde böyle bilgiler vereceğiz.

Netice olarak şunu söyleyelim ki her medeni millette, kalkınmaya ve ilerlemeye sebep olan unsur da gazetedir. Kalkınma ve ilerleme çeşitli fikirlerin olgunlukla tartışılmasından doğar. Bunun yeri de gazetelerdir. Burada tartışılacak konular ilim, fen, hukuk, coğrafya, tarih, astronomi kimya ve benzeri bazı ilimlerdir."

O çağın Türkçe gazetelerinde haberlerin çoğunlukla devletin bildirilerinden ya da Avrupa gazetelerinden alıntılardan oluştuğu, makalelerin ve tartışma konularının bilim ve toplumsal yapıdan ibaret olduğu düşünülürse, Osmanlı toplumunun yapısına uygun bilinçli bir mesleki çizgi benimsendiği anlaşılır. 1871'deki bir yargısı da (no.423) gazetenin genel kültüre katkısının Tanzimattan ve özellikle 1860'dan sonra nasıl yerleştiğini kanıtlamak bakımından ilginçtir:

"(Sultan Mahmut zamanından daha yakın zamanlara gelirsek) gazetelerin evrakı kizb (= yalan) ve duruğ(= irtikâb) ibaret olduğu anlayışı yok olmuştur. Geleceğimizin saadetinin hızla belireceğine kapılmak mümkün görünüyor. Ama biraz daha gecikecektir (…) Bazı bakımlardan otuz kırk, bazı bakımlardan 8-10 seneden beri efkârı Osmaniye bir inkılâb görmüştür…"

Osmanlı toplumunu birinci planda etkileyen İstanbul basınının hepsi bu işlevi benimsemişlerdir. Taşradan iki örnek vereceğiz. Girit'teki Türkçe basın konusunda yaptığımız bir araştırmada 1868-1897 döne-

mindeki bütün gazetelerin eğitime ağırlık verdiklerini saptadık.(51) Kıbrıs gazetesi de adanın Müslüman ahalisinin manen ve maddeten olabildiğince hızla ilerlemesi için eğitimin yaygınlaşması gerektiğini her fırsatta yinelemiştir.(52)

Basının işlevini, eğitimin yanı sıra kamuoyu oluşturmayı ekleyerek daha kapsamlı düşünen Namık Kemal olmuştur. Kitaplar da yazmış olmasına rağmen asıl etki gücünü gazete yazarlığından sağladığının bilincindeydi. Ve bunu, bütün dünyadaki ilerlemeyi matbuatın etkisine bağlayacak bir şekilde anlatmıştır:(53)

"Bir lisana sesini dünyanın her köşesinden işittirmeye ve bir kaleme bir anda yüz binlerce düşünce sahibine haber ulaştırmaya kudret bahşetmek imtiyazına sahip olan matbuatın belirmesiyle insanlığa şeref verdiği günden beri, siyaset kuralları ve felsefe, uygarlık ile marifetin eğilim ve zorlamalarından ibret almak umumun yararlanabileceği bir nimet hükmüne girdiği için, fikirlerin birbirine katılıp çoğalması sayesinde, insanoğlu bir-iki yüzyıl içinde, üç dört bin seneden beri meydana çıkan mesairi (Ateş küsküsü) celileyi unutturacak derecelerde olgunlaşmıştır."

Avrupa'daki Rönesans olayını henüz tam özümseyememiş, onu izleyen Aydınlanmayı kısmen incelemiş ve kitabın köklü kullanımına alışmamış oldukları bir dönemde Osmanlı düşünürlerinin, sadece haberi değil bilgiyi aktarma işlevini de üstlenmiş saydıkları matbuatı böylesine abartmalı algılamalarını doğal karşılamak gerekiyor. Ekonomide yapısal değişme dışardan yönlendiriliyor ve eğitimin en köklü aracı olarak basın sayılıyordu. Bu sebeple Namık Kemal gazetelerin rolünü her şeyin üzerinde saymakta ısrarlı olmuştur. Bir başka yazısında (İbret, no. 94, 15.Ocak.1873) basının Osmanlı toplumu için önemini şöyle anlatıyor.

"Matbuat ki bir ağızdan çıkan sözü dünyanın her tarafına dağıtmak şanındandır, insanlığın buluşlarının en onurlusu ve günümüz uygarlığında görülen yetkinliğin gerçek sebebi addolunur. Avrupa'da basmacılığı buralardan birkaç yüzyıl önce kullanmağa başladılar, uygarlıkta buralardan birkaç yüzyıllık mesafe ileri gittiler... Bu ülkeye gazeteler fena hizmet etmedi. Gazeteciliğin belirmesinden önce durum ile vasıf-

landırılmışın uyuşmasını bilenler sadece ülkenin en büyük edipleri idi; bugün Osmanlıların bir lisanı edebisi varsa gazeteler sayesindedir. Gazeteler bu hale gelmeden evvel herkes 'Rimpapa' (= Roma'daki papa) gibi 'Kızıl elma' gibi saçma sapan sözlerle uğraşırdı. Dünyada bir uygarlığın vücudundan ve Devleti Âliye politikasının zorlamalarından halkça bir inanç hâsıl olduysa hep basın sayesindedir. Devlet bir muntazam Encümeni Dâniş (=Üniversite, akademi) açmış olsaydı belki edebiyatın ilerlemesine gazeteler kadar katkıda bulunamazdı. Herkes yıllarca politika eğitimine çalışsalardı herhalde efkârı umumiyeye gazeteler kadar hizmet edemezdi."

Gazeteciliğin bir meslek haline geldiğinin bilincine ait ilk ifadelere de bu dönemde rastlanır.

Basiret'te gazeteciliğin suçlanacak durumu ve tiksinme yarattığı hakkında çıkan bir yazı üzerine Bedir'in birinci sayısında Ahmed Midhat (26.9.1872) şiddetle karşı çıkar: "Sevecek, hayran olunacak bir şey varsa o da gazeteciliktir... Çok övünülecek bir meslektir... Milletin her ferdinin bir büyük hakkı var gazetecinin üzerinde... Sadece insan değil bütün insaniyetin temsilcisidir... Gazeteci âlemi medeniyet ve insaniyette mensup olduğu için ve her ferdin hukukunu tek tek deruhte etmiş bulunduğu için her bireyin kendisine borçlu olduğu bir saygı gerekir."

Basiretçi Ali anılarında, Avrupa'da gazetecilerin Dışişleri Bakanlığı'na yükselecek kadar saygın kabul edilmesine karşılık Osmanlı da bir zaptiye neferi kadar haysiyetli sayılmamasını eleştirir.(54) Gazetesinin 31.5.1875 tarihli sayısında da, "Ben gazete muharrirliğine tenezzül edecek dereceye düşmedim" diyen birine karşı, Basiret'in halk tarafından tutulduğu ve İngiltere'nin Times'ı kadar saygın olduğu ileri sürülmüştür.

Basına salt siyasi açıdan bakanlarda ise sosyal subap anlayışı var. Bâbıâli'den aldığı yardımla çıkan La Turquie'nin 28.4.1875 sayısında "Avrupa'da Basın Özgürlüğü" başlıklı bir yazıda Prusya'nın basın özgürlüğüne karşı olması ele alınıp şu yorum yapılıyor: "Günümüzde basın özgürlüğünün anlamı nedir? Silâhlı ihtilallerin supabıdır. Zira, kamuoyu özgürce kendini ifade edebilir arzu ve iradesini yansıtabilir, iç savaş-

lar çağı ortadan kalkmaya başlamıştır ve yasal rejim muntazaman çalışmaktadır... Biz sadece, dürüst ve sağduyu sahibi fikirlerin ilerlemesine katılan basını savunuyoruz, görevlerini ihmal edenini değil. Kanımızca bu sonuncular sadece kendilerine zarar vermektedirler."

1870'li yıllarda sadece Osmanlı ülkesinde değil diğer Müslüman toplumlarda da basının köklü bir yer edinmiş olduğuna Hindistan'dan da örnek verebiliriz. Nur-ul Ahbar gazetesinin 15.6.1870 sayısında şöyle deniyor:(55)

"Müslüman hükümdarlar zamanında her bölge ve yerleşme yerinde ona bağlı ve sarayı olaylardan sürekli haberdar eden bir gizli haber örgütü bulunurdu. Aynı şekilde her kasaba ve şehirde işleri hükümdara bildiren bir haberci vardı. Hem hükümdar hem de soylular tarafından gizli bilgi elde etmek için bol para harcanırdı. Bugünlerde bu tür casusluk sistemi yerine kamu basını geçmiştir. Ama ne yazık ki hükümdarlar tarafından bu ikincisine gösterilen ilgi, eski rejimde ilkine gösterilenle orantılı değildir. Hiç şüphesiz eski sistemin kötülükleri, çarpıtmaları, abartmaları, gerçekle yanlış arasında ayırım yapabilme eksikliği vardı. Artık bunlar tarihe mal olmuştur. Oysa, İngiliz hükümetince uygulanan açıklık ve tanıtma (publicity) öyle ki, gerçek karşısında çarpıtmaların ya da yanlış demeçlerin ayakta kalması imkânsızdır. Ayrıca verilen özgürlük öyle ki, bir gazete hükümetin emir ve icraatını özgürce eleştirmek hakkına sahiptir."

Basının Osmanlı'da kültürel açıdan, kitaba öncelik kazanmış olmasına karşılık içerik açısından güvenilir sayılamayacağına dair bir değerlendirmeye Basiret'in 1872 yılı başındaki (no.577) "Gazete ve Muhbirler" başlıklı yazısında rastlıyoruz. "Gazete denilen herkesin dünya durumundan bol bilgi içeren ve daimi gelen bir mektub sayarak rağbet ettiği şeydir" diye başlayan tam bir sayfalık yazıyı şöylece özetleyebiliriz:

"Gazetenin mektubluğu (= yazılı şey anlamına) iki kişilik değildir herkese açıktır. Önemi yazdıklarının son derece tarafsız ve tam gerçek olması gerektiğindendir. Bizim dahi bu ilkelere aykırı davrandığımız olmuştur. Herkes kendi bilgisi ve menfaati yönünde bilmek ister. Buna da muhbirler sebep oluyor. Oysa muhbirin görevi gazeteninkinden birkaç

defa daha dakiktir, önemlidir ve büyüktür. Yazdığı mektuplar olayın geçtiği yere ve şartlara uygun yazılmalıdır. Gazeteci yazısını muhbirin mektubuna dayandırır ve bir mahkemede ibraz edebilmelidir. Ne yazık ki gazete muhbirleri bu gereğe tam uymuyorlar. Garez dolu mektuplarla hem bizi hem de kendilerini mahcup ediyorlar. Gerçi muhbirler bu hizmetlerinden hiçbir surette yararlanamayıp bunu Allah rızası için denilecek bir yolda ifa ediyorlar. Ne büyük hizmet ne büyük himmet ama bari bunu gerçekten Allah yolunda ifa etseler. Bu yüce hizmete halel getirmeseler. Böylece büyüklükleriyle daha çok iftihar edebilirler."

Gazeteci diyerek, gazeteyi yayınlayan, içeriği ve haberlerine en son şekli vereni belirliyor. Bu doğal olarak masa başında oturandır. Muhbir = Haber getiren ise daha sonra "muhabir = haber toplayan" olarak nitelenecek Avrupa'nın "correspondant" diye belirttiği, mesleği haber toplamak olan kişi değildir. Henüz böyle bir yapılanma Osmanlı basınında yoktur ve gazeteye haber iki kaynaktan gelmektedir: Bâbıâli'nin resmi bildirileri ile yukarda bahsi geçen taşranın hatta İstanbul'un mektup yazarak haber ulaştıranları. Toplu haber yayan "ajans"lardan da yoksun olan Osmanlı gazetecisi, açıkça oturduğu yerde gelen bilgileri değerlendiren kişi niteliğini taşıyordu. Dünya haberlerini İstanbul'da çıkan yabancı dilli gazeteleri izleyerek aktardıkları bilinir. Bu durumda, halka aktarılanın kitap kültüründen uzak olmak bir yana, tam sağlıklı olmadığını da kabul gerekiyor. Buna karşılık, bahis konusu mektuplarda bir ölçüde muhbirin çıkar beklediği yöneticiye övgüsüne rastlanabiliyor ise de daha çok yakınmanın, yerel sorunlardaki sıkıntıların gündeme getirildiği açıktır. Dar çerçeveli şikayetlerin ise genel çözüm içermeyen yapısının örgütlü hale dönüşebilecek bir kamuoyu oluşturmaktan çok genel yakınma havası doğurduğunu kabul gerekir.

Özetlersek, Yeni Osmanlı hareketinin gazeteyle hem temel hem de yüksek eğitimde yeterli deneyim kazanamamış olan topluma sadece gazete okuyucusu düzeyinde ve örgütsel olmaktan çok bireysel nitelikli bir dinamizm kazandırmayı hedeflediği söylenebilir. Ancak bir nesil sonra örgütlenme Jöntürkler ve İttihat ve Terakki ile belirebilecektir. Ama üzerinde asıl durulması gereken, çok sınırlı okur yazar takımına karşılık toplumun yüzde 90'dan fazlasını oluşturan okur yazar olma-

yan tabanının gazete karşısındaki tepkisiydi. Din konularının uzmanı Sıratı Müstakim'in 11.Ocak.1911 tarihli sayısındaki bir yargısı 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bile gazeteyi değerlendirişi şöyle açıklar:

"Ahalimizin kısmı azamı gazetelere nazarı istikrahla (= tiksinme) bakarlar. Değil avamımız, talebelerimiz Darülfünun talebeleri arasında bile gazeteler birer safsata yığınından ibarettir."

Dergi bu anlayışın bütün İslam toplumlarında yaygın olduğunu gösteren bir örneği de Orta Asya'dan veriyor. Kazan'dan bir şahsın "Bizim Golça şehrinde bir imam gazete okuyan adamın imameti caiz değil, namazı fasittir' demiş; bu imamın iddiasına delil olacak bir şeyi şer'i kitaplarda bulmak kabil midir?" sorusuna fetva niteliğinde bir yanıt var:

"Elcevap: Fıkıh kitaplarımızda belirtilen imamlık şartlarını haiz beş on zat bulunsa, bunların içinde gazete okuyanı, fazla bir meziyeti, İslam âlemi hakkında fazla bir bilgisi olacağı için diğerlerine tercih olunmak icap eder."

Bir başka yazıda da, Buhara bölgesinde "usulü cedidcilerin"(= yenilikciler) fikirlerini gazete ve kitaplarla yayarken ""usulü kadimcilerin" (= eski yöntemciler) gazeteye ve okumaya karşı çıktıkları, mektep ve mescidlerde söz ile Kur'an'ın öğrenilmesine ve halkı Kur'anı doğru okumaktan mahrum edeceğini ileri sürdükleri hakkında bilgi verilmektedir. Gazete buna da karşı çıkmaktadır.

Gazetenin bu şekildeki algılanışında Arap harflerinin kutsallığı - sadece Kur'an'ı Kerim için kullanılırmış gibi - anlayışının etkili olduğu bellidir. Yirminci yüzyılda dahi herhangi bir Arap harfleriyle yazılı kâğıdı yerden kaldırıp yüksekçe bir yere yerleştirmek geleneği devam ediyordu. 19 ve 20, yüzyıl başı gazetelerinin dini konulara fazla girmemekteki ısrarı bu sebepledir. Açıkçası çağdaş kültürün yerleşmesinde ön planda rol oynamasına rağmen gazetelerin bu önyargıyı aşması da zaman almıştır.

Son olarak şunu da ekleyelim: Bütün bu araştırma dönemimizde gündelik gazete ile süreli yayınlar hep aynı deyimle "gazete" diye anılırdı.

YENİ OSMANLILARIN ACİLCİLİĞİ

1860'dan itibaren gazete içeriklerindeki eleştiri oranının artması önce, özellikle kapitülasyonlar çerçevesinde sadece kendi konsolosluklarınca yargılanmak isteyen İstanbul'un yabancı basınını kontrolde tutmaya yönelik uygulamaları başlatmıştı. Ancak Tercümanı Ahval'in arkasından Tasviri Efkâr'ın dinamizmi, Avrupa'dakine benzer bir hukuk sistemine bağlanma gereksinmesini anımsattı. 1.Ocak.1865'de yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi ile artık hükümet doğrudan cezalandırma hakkından vazgeçiyor özel bir yargılama sistemi oluşturuyordu. Ön sansür kalkmış buna karşılık ağır para ve hapis cezaları getirilmişti. Başta padişah, bütün devlet erkânı ve memurlar hakkında eleştirici her yayın suç sayılıyordu. Sırp, Eflâk-Buğdan, Girit'teki ayrılıkçı akımların hız kazandığı bir ortamda devlet haklı görünüyordu ama devlet'in korunması, birey'in kenara itilmesini pekiştiriyordu.

Bu ortamda yazar-düşünür kesiminde ilk örgütlenme "Yeni Osmanlılar" olarak tarihe geçecek hareketle başladı. Aslında toplumun tabanıyla hiç ilgisi olmayan, sadece bir avuç düşünürün sohbetinden ileri giden bir şey değildi. Buna bağlı bir eylem iddiasıyla suçlanan Şinasi'nin kaçarak Paris'e yerleşmesi Tasvir'in tamamen Namık Kemal'in yönetimine girmesine yol açtı.

Basının Avrupa'daki gibi kamuoyunu dinamikleştirerek, yasama, yürütme ve yargı'nın yanı sıra Dördüncü Erk haline gelmesi yolundaki ilk adımlarda bir tür Batı-Doğu ya da Batı-İslam Bireşimi aşamasından geçilmesi doğaldı. Yeni bir kültüre geçerken eskisiyle bağdaştırma çabası kaçınılmaz bir davranıştır. Yeni Osmanlılar, başta Namık Kemal, insan haklarını şeriata bağlar, ama şeriatın ilahi kökenini Aydınlanma yüz yılı filozoflarının "doğal haklar" kavramıyla birleştirirler.(56) Contrat Social (= İctimai Mukavele = Toplumsal Sözleşme) anlayışında da hükümdara vatandaşların can, mal ve özgürlüklerini koruma görevini tanıma, yani olaya tabandan değil, tavandan bakma (patrimoniyalizm) alışkanlığı vardır. Kullandıkları Batılı kaynaklarda da o çağda henüz bu anlayış tamamen dışlanmış değildi. Eşitlik anlayışı ise İslami çerçeveye daha yaklaşır. Bununla kişilerin adalet karşısındaki eşitliklerini anlar, oysa Avrupa'da bu ilke vatandaşlara, siyasi, sosyal ve ekonomik her alanda eşitlik ve haklar kabul ediyordu.

Namık Kemal, Şinasi'nin serbestiyet ve parlamenter sistem hakkındaki tutumunu devam ettirmiştir. Amerika ile ilgili bir haberde ilerlemesinin dayanağı olarak "eğitimin kısıtlamaları bırakıp fikirleri hareketinde serbest bırakması" gösterilmiş ve eklenmiştir: "Çağın güzelliklerinin iksirini ortaya çıkaran serbestiyeti efkâr ise bazı kere insan tabiatının tasavvura saptadığı sınırları bile aşmak istiyor." Bu konuda daha birçok örnek gösterilebilir.

Efkârı umumiye konusunda da tutum aynıdır. Bir örnek olarak, Osmanlı dili konusundaki yazılarının sözlü olarak düzeltilmesini isteyenlere karşı aksine "efkârı umumiyenin karşısında" hesaplaşmayı tercih ettiğini belirtmiştir. Bunda doğa yasaları anlayışının egemen olması ilginçtir:

"Cisimlerde var olan kuvvetlerin karşıtlığı gök cisimlerinin dönüş usulünü düzenlediği gibi, fikirlerde bulunan anlaşmazlıklar da düşünce âleminin düzenini sağlar. Bu görüşe dayanarak Tasviri Efkâr böyle bir edebi sohbette edibane yazılmış her türlü sataşmayı, ret ya da kabulüne ait yanıtıyla beraber yayınlamaya hazırdır."

İçerikleri sınırlı da olsa Tasviri Efkâr'ın bazı kavramları ısrarla tekrarının dinamik bir kamuoyuna geçiş için zemin hazırlamada önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz. Hak el nâs, hakkı tabii, hakkı zaruri, hukuku nâs, hakkı müşterek, hukuku insaniye, gibi kavramları ilk kez bu gazete kullanmıştır. Bunları içeren yazı dizisinin yarıda kesildiği –herhalde Bâbıâli'nin isteğiyle tamamlanmadığı– biliniyor. Yine de gazete haberlerinin içine bu anlayışları anımsatan ifadeler koyarak ve efkârı umumiye deyimini sık sık tekrarlayarak düşünceyi canlı tutmaya çalışmıştır. Bu konuda bazı örnekler verebiliriz:

– İzmir'de meclisi kebiri İslam azasından üçü efkârı umumiyenin isteğiyle değiştirildi. (TE no. 330)

– Amerikalılar efkârı hareketinde serbest bırakılıyor (...) Bedayi-i asrın (– yüzyılın güzelliklerinin) iksirini meydana çıkaran serbesti-i efkâr ise bazı kere insan tabiatının tasavvura tayin ettiği hududu bile aşmak istiyor. (Şubat 1866)

– Sık sık Avrupa'da hükümetlerle efkârı umumiye arasında farklılık ve çekişme olduğu yazılıyor (TE no. 106, 115, 121, 122). Fransa'nın önerisini efkârı umumiye aracılığıyla bütün devletlere kabul ettirme çabası anlatılıyor.

– Telâhuku efkâr – Fikirlerin birbiri ardından gelip birleşmesi. (TE 487)

– Kuvvei mutasarrıfa (Kullanılan güç) makamına kaim olan efkârı umumiye. (TE 430)

Bunların yanı sıra toplumsal olaylardaki hızlı değişimi ve kaderi red edip iradeyi ön plana çıkaran ifadelere de zaman zaman rastlıyoruz:

– Avusturya-Prusya savaşında günlük durum o derece süratle cereyan etmektedir ki, zuhura gelen şiddetli değişiklikler arasında gerçek durumu aramak, dalgaya bir gerçek şekil aramak kabilinden olur. (TE 407)

– Zamane öyle bir sınırsız denizdir ki, ölü hayvan cismi hükmünde olan geçmiş durumu bölümlere ayırıp bütün bütün yok etmezse elbette sahile atar. Aktüel olayları ise bir yanı kapalı ve bir de görünen yanıyla değişme dalgaları içinde döndürür durur. İşte biz bu garip temaşanın seyircisiyiz. (TE 411)

– Para için efendisi ve cariyesini öldüren adamın kaza ve kaderden bahsetmesi üzerine: "Şahsi iradesiyle işlediği cinayeti takdiri ilahiye isnad edecek kadar mutekid geçinmesi şaşılacak şeydir... Yazık ki cahil istediği gibi kötülük ettikten sonra yaptığının ismini kader koyar." (TE 78)

Yönetim ile düşünürler arasındaki anlaşmazlık 1867'ye girilirken Tasvir'e yeni destekçi yayınların belirmesiyle yoğunlaştı. Başyazılarını Ali Suavi'nin kaleme aldığı Muhbir birinci sayısındaki (2.1.1867) Mukaddime'de emek ve birey bağlantısını ilginç bir şekilde yansıtır:

"Herkes saadet ister. Saadet menfaatın aranması ve zararın uzaklaştırılmasından oluşur ve bunların gereğini bildiren medeniyettir. Medeniyet, ictima ve katışma sebebiyle bu gereği bildirip lüzumlu olanları sağlamak için sahibini sai (= emek) ve meşguliyete zorlar. Emek gerekli

olan levazımı sağlattırır. Bu surette saadet emek ile olur denecek yerde emek dahi saadettendir dense gerçek olur."

Dört duvar ile bir kapıdan oluşan bir odaya bir vahşi, bir yürük, bir köylü konsa emek vererek nasıl daha zengin bir yaşama yöneleceklerini anlattıktan sonra, medeniyetle emek harcayanların yorulduğunu sanmanın yanlış olduğunu "ehli saadet" sayılmaları gerektiğini kaydeder. İnsanın insandan haberi bulunmadığı çağdan çıkışı "levazım" diye nitelediği yeni teknik keşiflerin sağladığını belirtip saadetin de buna bağlı olduğunu ekler. Yazı şu yargıyla bitiyor:

"İnsan cinsleri arasında bağlar artmıştır ve günden güne artmaktadır , işte bu yüzden levazım artmıştır (…) İnsanlık nedir bilmek lâzım. İnsanın başıboş deve gibi algılanamayacağını anlamak lazım. İnsan ne ile memur ve yükümlüdür ve insanlığa gereken marifet, taklid, itaat, inkiyad ve adab nasıldır anlamak gereklidir. Şimdiye kadar malik olduğumuzu kaybetmemek ve kötüye kullanmamak şartiyle her nerede ve her kimde görür isek rast geldiğimiz marifet (= ustalık), hikmet (=bilgi) ve sanatı almak gerekir."

Bütün bu düşüncelerini bir hadis'e de bağlaması, çağdaşlaşmayı İslama uygun ilan etmeye önem verdiğini gösteriyor. Onun hemen arkasından 11.Ocak.1867'de ilk sayısı çıkan Ayine-i Vatan'ın mukaddime'sinde de "medeniyet fikirlerin ve haberlerin alışverişi ise bunun için resmin de kullanılması gerektiğini" öne sürer. Medeni ülkelerde efkârı kavmiye (= milletin fikri) ve günlük haberlerin yayınına hizmet eden gazetelerin hakikatın aynası ve gerçeklerin aynası olmakla milletin yükselişine hizmet ettiklerini belirtir. Özellikle padişahın izlediği ıslahat çerçevesinde sadece iki tane olan gazetelerin (Türkçe olanları belirtiyor) 14'e çıkması ile övünür.

Tasviri Efkâr'ın aynı günlerde 457. sayısında dört sayfasından ikisini "Kadın Eğitimi Hakkında bir Layiha" ya ayırması çağdaşlaşma konusunda yönetimin ihtiyatlılığını çok aşmanın hedeflenmiş olduğunu gösteriyordu. Hükümet, kapalı giyinmekle birlikte Avrupa modalarını benimseyen kadınların jurnal edilmesi için resmi ilan çıkarmıştı. Tasvir'in yazısında - özetle aktarıyoruz - şunlar belirtiliyor:

"Vatanımızın terakkisine engel bir takım sebepler var. Adem oğulları medenileşmeye mecburdur. Kimse cehalet içinde bırakılamaz. Osmanlı ülkesinde ise ahalimiz ahlak, marifet , sebatla çalışma alanlarında pek geri kalmış olup, özellikle kadınlar açısından medenileşmiş yerlere nazaran otuz kırk yıldan beri genel çalışmaya katılmaktan bütün bütün çekilerek çalgı ve mücevhere düşkünleşmişlerdir. Kadın kesimine hiçbir yararları görülmüyor. İnsan cemiyetinde erkek kadın eşitliği vardır, fikirce erkekten farkları yoktur. Hazreti Peygamber zamanında olduğu gibi 30-40 yıl öncesinde de İstanbul'da ev ihtiyacının yarısı kadın gayretiyle sağlanıyordu. Bugün de taşrada kadınlar kendilerine mahsus olan pazarlarda ticaretle meşgul oluyorlar. Bunun örtünmeyle ilgisi yok. Durum, memleketimizde kadınların bütün bütün cahil ve hak, vazife, fayda ve zarardan gafil bulunmalarından ibarettir. Bu eğitimsizlik ve cehaletleri yüzünden çocuklarının eğitimini de yapamıyorlar. Bu yüzden çocuklar milletin duruş aracı olan asabiyyet (= akraba, vatan, din ve milliyeti aşırı derecede kayırma gayreti) fikrini alamadıklarından bu durum genel davranış ve ahlakımızda görülen üzücü duruma sebep olmuştur. Kadınlara evlat ve ev idaresi kadar şer'i ve akli görevlerin yanı sıra bazı sanat da öğretilirse bu sakıncalar az zamanda ortadan kalkar."

Hükümetle Yeni Osmanlı basını arasında gerginlik Tasviri Efkâr'ın hepsi de memur olan kadrosunun İstanbul dışı görevlere atanmasına, onların da Avrupa'ya kaçıp Paris'te buluşarak bir toplu akım başlatmalarına sebep oldu. Girişimin temelinde, Mısır Hidivliğinde hakkını kaybetmesine sebep olan Sultan Abdülaziz'in taraflı davranışına tepki gösteren Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteği vardı. Paşa, 5.Şubat.1867'de Belçika'nın Le Nord isimli gazetesinde sultana hitaben Fransızca olarak bir açık mektup yayınlamıştı.(57) Bu metin 24.Mart'ta da Paris'in La Liberté gazetesinde tekrar yayınlanır. Kişisel sorununu gündeme getirmiyor, toplumun temel sorunlarının çözülmemesine eleştiride bulunuyordu. Suçu Türkiye'de efkârı umumiye bulunmamasına bağlar. Ona göre toplum ikiye ayrılmıştır: Hiç frenlemeden baskı yapanlar ve insafsızca baskıya uğratılanlar. İsviçre, İngiltere ve Prusya'da tek okuyup yazma bilmeyen kalmadığını ileri sürüp sorunun halkın cehaletinde olduğunu ileri sürer. Ama işin sadece okul olmadığını ondan önce özgürlüğün yerleşmesi gerektiğini, köle durumundaki halkın bilime ilgi duy-

mayacağını belirtir. Mali bozukluğun giderilmesi, sanayileşmenin ve bir anayasa düzeninin gereğini anımsatır.

Halka özgürlüğün şart olduğunu ileri sürerken "refah içinde yaşamamızı engelleyen dinimiz mi?" sorusunu sorar ve yanıtlar: "Din ruhlara hükmeder, bize gelecek yaşamın ufkunu açar, ama halkların haklarını o düzenlemez. Evrensel kutsal gerçeklerin alanında kalmazsa her şeyi kaybederek o da kendini kaybeder."

Gazetenin dışında broşür şeklinde de basılan bu metne Osmanlı yönetimi de - Sadrazam Âli Paşa tarafından hazırlandığı ileri sürülen - "Bir Tarafsız" imzalı yine Fransızca bir broşürle cevap verir. Avrupanın en despot rejimine sahip Rusya'nın yayın organı Le Nord'da yayınlatma hatasını anımsattıktan sonra yanıt, özellikle Tanzimat'la sabırlı bir çağdaşlaşmaya yönelme hedefinin gereğini öne sürer. Osmanlı'da 12-14 millet olduğunu bunların temsilcilerinden oluşan bir meclis toplansa her çeşit skandalın yaşanabileceğini belirtir. Vilayetler Kanunu ile halkın katkısı sağlanarak yerel şartlarda işleri birlikte yürütmenin hedeflendiğini belirtir. Paşa'nın "İmparatorluk batacak" iddiasına karşılık da uzun vadeli çözümü belirtir:

"Eğer daha sonra ülke daha geniş temele dayalı ve Avrupa büyük devletlerinin medeniyeti ile uyum içindeki ilkelerin uygulanmasına lâyık hale gelirse, o zaman - anayasa da - memleket ve devlet için önyargısız ve tehlikesiz ilan edilebilir, oysa sizin bugün istediğiniz her ikisini de öldürebilir ve de Rusya bundan sonsuz keyif duyar."

Tartışmanın bir rejim sorunu halini alması ve Yeni Osmanlılar'ın Paris'te toplu eylem tarzı göstermeleri Bâbıâli'yi ülkedeki basının bu akıma katılmasını önlemek için formül aramaya yöneltmiştir. Yürürlükteki basın yasasındarn ayrı olarak, idari bir yetkiyle ve geçici olduğu ileri sürülerek, hükümete yayınlar hakkında kovuşturma yetkisi veren "Âli Kararname" 1867 Martında yürürlüğe kondu. Bunun ilk uygulanması da Yeni Osmanlı grubundan sayılan Muhbir ve Vatan gazetelerine oldu.

9.Mart.1867 tarihli sayısında Muhbir Ali Suavi'nin makalesini yayınladı:

"İnsanlık cemiyetsiz yaşayamaz. Cemiyet de ittifak ile devam eder. İttifak tesbih taneleri gibi biribirinden ayrı bir çok varlıkların menfaat ipliğine bağlanmasıyla olur ve irtibatsız varlık birimleri baskısız tahta hükmündedir ki yel alır, yel almaz ise el alır. (…) Osmanlı'da Müslüman, Hıristiyan, Yahudi ayrı ibadet ederler ama mabedden çıktıktan sonra elele verip dünyaca kazanacaklarını müştereken düşünürler. Ve her biri bu vatanı ana ve Devleti Âliye'yi baba bilirler (…) Gelelim millet meclisi bahsine. Vakıa bir devletin otuz-kırk milyon reayasının hayat ve mematı üç dört kimsenin elinde olmaktan ise birkaç yüz kişiden oluşan ve üyeleri her sınıf kavmin ileri gelenlerinden teşkil edilecek bir topluluğun elinde olmak daha evlâ ve akla uygundur. Zira, üç dört kişinin hergün kötü niyetle devleti idare etmeleri ve bundan ülkeye ve millete türlü zararlar gelmesi mümkün olmasına karşılık birkaç yüz kişinin birden bu hataya düşmeyeceği tabiidir."

Hemen ertesi günü "hükümet aleyhine zihinleri yanıltacak bazı yalan ve düzmeler yayınlamayı itiyat haline getirdiği ve özellikle son günlerde yasadışı, uygunsuz ve esassız şeylere yer verdiği için gazetenin bir ay kapatılması" kararı çıkar. Tasviri Efkâr bu kapatmayı onaylamadığını yazar.

Sorunun bireyin hakları ve efkârı umumiye oluşumu olmaktan tamamen çıktığı bellidir. Yönetim sistemi ve Devlet anlayışının ön plana çıktığı görülür. Tabii ki iki tarafın da haklı olduğu gerekçeler vardır. Batıya uygun yepyeni bir yapılanmanın tabii ki uzun bir hazmetme sürecine ihtiyacı vardı, nesiller gerektiriyordu. Bir anda hepsi gerçekleşemezdi. Yeni Osmanlılar ise, aradaki farkın giderek daha çok açıldığının bilinciyle bir an önce çözüm öneriyorlardı.

Avrupa'daki sürgün basınının yayınları üzerinde iki sebepten fazla durmayacağız. Birincisi bunların ülke içindeki etkilerinin gayet sınırlı oluşu, ikincisi ise dışardayken ileri sürdükleri görüşler üzerinde anlaşmazlığa düşmekle birbirlerinden ayrılıp, her birinin kendi yayınında ters tezleri savunması ve daha da önemlisi, ülkeye dönünce bazılarının bu görüşlerinden vazgeçmeleridir. Ancak en azından Avrupa'da çıkarılan gazeteye Hürriyet adının verilmesinin, içeriği konusunda farklılıklar olsa da yeni bir anlayışı kökleştirdiğini kabul gerekir. Sultan Aziz'in

Paris'e varmasından önce Fransız başkentini terketmek mecburiyetinde bırakılan Yeni Osmanlılar ilk sayısını 29.Haziran.1868'de Londra'da çıkarmak zorunda kaldıkları Hürriyet'in önsözüne "Hub el vatan minel iman" (= Vatan sevgisi imandandır) başlığını koymuşlardı. Vatana bağlılığı son derece yücelterek başlayan bu yazıda Osmanlı'nın büyüklüğünü ve hürriyetini sağlayan eski sultanlar, vezirler ve ulema övüldükten sonra bireye geçiliyor:

"Fertler ise gerek haricdeki vatan hasımlarına gerekse dahildeki hürriyet düşmanlarına mukavemet için can vermekten asla çekinmezlerdi. O kadar çalışkan şekilde davrandılar, o kadar yüce gayret gösterdiler ki Osmanlı tabirini yiğitlik ve insaniyet manalarının toplamını ifade eder bir övgü ünvanı makamına geçirdiler. Biz de o fedailerin ahfadıyız. Bizim damarlarımızdaki kan dahi vatanın en küçük bir yararı için yerlere dökülmek şanından olan Osmanlı kanındandır (…) Türkler o millet değilmidir ki medreselerinde Farabi'ler, İbni Sina'lar, Gazali'ler uzmanlıklarını göstermişlerdir. Böylesine cihan payitahtı itibarını kazanmış bir memleket şimdi bir iki haydut cemiyetinin saldırısından yerlere dökülüyor, ve öylesine muallimi âlem makamını kazanmış bir ümmet, eğitimin en sadelerine bakarak mucizeler görmüş gibi hayran oluyor. Bu da yönetimi istibdad altına almış olan kişilerin cemiyetimizin şan ve yüceliğine çalışmakta ne kadar aşağıda çaba gösterdiklerini kanıtlar…"

1870'de bu sürgün basında "idare-i cumhuriye" lehinde yazılar bile görülmüştür. Örneğin Namık Kemal'in yöneticiliğini bırakmasından sonra Cenevre'de çıkarılmaya başlanan Hürriyet'in 99. sayısında Cumhuriyet İdaresinin sadece halk yönetiminden ibaret olduğu belirtilir:

"Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı memleketin ahalisidir. Cumhuriyet idaresinde bir nice milyon halk birkaç menfaatperest şahsın hüküm ve keyfine esir olmayıp zengin ve fakir herkes hukuku hürriyetini muhafazada serbesttir. Cumhuriyet idaresinde gazeteler hükümete dalkavukluğa borçlu olmayıp kanun hükmü çerçevesinde her türlü eleştiriye hakları vardır."

Hürriyet'in 100. sayısında kapandığını anımsatalım. Fikir ayrılığında etkili olan Ziya Paşa'nın yurda dönüşünde Konya Valiliği sırasında

"bu milleti önce döğüp terbiye etmeli, sonra ona hürriyet vermeli" diyerek aksi tezi savunduğu biliniyor.(58)

Bir diğer örnek de Yeni Osmanlılar Cemiyeti yerine "Cemiyeti İslamiye" deyimini tercih eden ve diğerlerinden kopan Ali Suavi'nin Londra'da ilk sayısı 31.8.1867'de çıkan Muhbir'inin önsözünde mekteplerde okutulacak kitaplar için medreselerin faaliyete geçmesi önerilmesidir. Ancak bu kitapların sadece din değil "hangi fenden olursa olsun" seçilmesi de öneriliyor. Oysa yönetim dini dışlamamakla birlikte sadece bilim adamlarının eğitim verdiği tesisleri geliştirme çabasındaydı.

Yeni Osmanlıların bu Avrupa sürgünündeki çabalarının fazla etkili olmamasında Sultan Abdülaziz'in 21.Haziran 1867'de Avrupa gezisine çıkması da rol oynamıştır. Veliahdı ve şehzadeleri ile birlikte yedi hafta süren gezide Paris, Londra, Brüksel, Viyana gibi başkentleri ziyaret etmiş, hükümdarlar - Prusya kralı da dahil - ve devlet adamlarıyla görüşmüş, dolayısıyla Avrupa kamuoyları üzerinde olumlu bir etki yaratmıştı.

SABIRLI DEVRİMCİ TANZİMATÇI BAKIŞI

Aslında o sırada liderliğini sadrazam Âli Paşa'nın üstlendiği Tanzimatçı takım ile Yeni Osmanlı kuşağı arasındaki uzlaşmazlık, yönetim sorumluluğunu taşıyanların uluslar arası politikayı da dikkate alarak ihtiyatlı davranmalarından, Yeni Osmanlıların ise sorumluluk taşımadıkları için serbestçe fikir yürütebilmelerinden ileri geliyordu. 1864'de Teşkilâtı Vilayet Nizamnamesi ile halk temsilcilerinin de seçimle katıldığı Meclisi İdare'ler kurulmuştu. Ayrıca yılda bir toplanan Meclisi Umumi'ler vardı böylece halkın hem yönetimde söz sahibi olması hem de seçim sistemine alışması yolunda ilk adım atılmış oluyordu. 1868'de de Avrupa örneğinden alınan ilhamla Vahdeti Kuvva sistemi terk edilip kuvvetler ayırımı çerçevesinde Adliye'nin bağımsızlığı gibi padişahın yetkilerinin sınırlanması bile gündeme getirilmişti. Sultan Abdülaziz bile bu vesile ile düzenlenen törende "Yeni teşkilat, icra kuvvetinin icrayı adliye, diniye ve teşriiyeden ayrılması esasına dayanır" diye nitelemiştir. Engelhardt'ın deyimiyle, bu suretle kurulan Şurayı Devlet "ilkel de olsa bir Meclisi Mebusan" niteliği taşıyordu.

Yeni Osmanlıların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları kadar, aralarında Namık Kemal de bulunan çoğunun daha Âli Paşa zamanında ülkeye dönmeyi kabul etmesinde, bu olumlu girişimler kadar, onun 7.Eylül.1871'deki ölümüne kadar süren sadrazamlığı sırasında basında özgürcü ifadelerin de eksik olmaması etkili olmuştur. Ali Raşid ve Filip Efendi tarafından çıkarılan, Ebüzziya Tevfik, Hayreddin, Kemalpaşazade Said, Suphizade Ayetullah, Recaizade Ekrem'in yazılarıyla katkıda bulundukları Terakki de kamuoyu konusuna katkıda bulunmuştur. 28.12.1868 sayısında Balkanlardaki ayaklanmalar karşısında "Efkârı Amme'nin maddi terekkiyat ile hayalciliği ayıracak bir bilince vardığını" ileri sürer. Ertesi günkü 36. sayısında "Osmanlı'nın terakkiyatını aklımızın erdiği kadar pişgâhı umuma (= umumun huzuruna) sunmak ve vatan ve devlete hizmetle kendimizi mükellef sayıyoruz (…) saadeti umumiyemizin birinci derecede şartı bulunan 'husulü ittifakı efrad ve aksamı ahali ile avam ile yüksektekilerin konularına yardım edecek' bazı konuların yayınına çalışıyoruz."

62. sayısında (Ocak.1869) "Terakki'inin şartı teati-i efkâr (= fikir alışverişi), basın özgürlüğü ve üretilen eserlerin çokluğuyla sınıf sınıf ayrılmasına bağlıdır" diye başlayan yazıda efkârı umumiye'nin tanımlanmasına da girişilir:

"Her devlette birinci derecede merkezden çevreye ve çevreden merkeze fikirlerin bir sürekli akım halinde olması gereklidir ki efkârı umumiye emri, terakki ve medenileşmede memleketin yetenek ve gerçek ihtiyaçlarını bir ifade şekli üzerinde anlamayı sağlayıp ve genel konularda herkesin bir esasa bağlanmasını sağlayabilsin. Bu cereyan daimi olmadıkça ülkenin her bir tarafında bulunan halk fikirlerini yalnız bulundukları mahallin terakkisine hasra mecbur olup, bütün ülkede ilerleme hasıl olamayıp sadece bireysel kalır."

71. sayıda ise başlık "İttihadı Efkârı Umumiye" dir

"Madem ki işin aslında tasavvurlar çeşitlidir elbette efkâr da birlik değildir. Herkesin ahlâkı yaradılışına ve tavırları da terbiyesine bağlıdır. Fakat her şeyin gerçeği her fikre göre belli olmayıp eşyanın hakikatı değişmez olduğundan çeşitli fikirlerin bir hakikatı keşfetmekte mutlaka ittihada ihtiyacı vardır (…) Herkes özel amacında bir türlü fikirde bulun-

mağa mecbur olur ve fakat bir memleket ahalisinin özel amacından başka genel amaçları da olması zaruridir. Bu da genel çıkarların elde edilmesinin sebebi ve korunmasıdır ki bu noktada bütün efkârı müteferrika (=ufak tefek fikirler) birleşir ve daima efkârı umumiye, efkârı hususiye'yi eşit ve uygun bir hudut ile sınırlamakla fertlerin fikirlerinde bir itidal hasıl olur. Ama genel çıkarın sağlanması ve korunmasının yolu ittihad ile mümkün olamadığı takdirde hiç olmazsa eksriyetle kabul olunacak kadar açıklık ve belirleme düzeyinde olmak zorunludur ki fertlerin fikir hududu dahi tahdit olunmakla aşırı olmama terazisi sağlanabilir. Bu olmayınca fertlerin fikirlerinde ifrat ve tefrit eksik olmaz ve her toplum da bireylerden oluştuğundan aşırı keyfi parçalardan oluşan bir bütün asla itidale kavuşamaz. İşte bu itidali sağlayıp koruyabilmek için efkârı umumiye'nin birleşme noktası olması lazım gelen genel çıkarların mümkün mertebe kesin olarak belirlenmiş olması vazgeçilemez şarttır. Bunun çaresi de fertler arasında fikir alışverişinde bulunacak araçların bulunmasıdır. Herkes kendi menfaatini istediği gibi umumun faidesi çerçevesinde bulundurmayı arzu edebilir. Ama istediği yararı her şahıs kendi kendisine düşünüp bulamayacağından ve bulsa da endişeye düşmeden gerçekleşmesini beklemeye muktedir olamayacağına göre evvelâ onu teati-i efkâr (= fikir alışverişi) ile bütünleştirip sonra kendi hissesine isabet eden cihetinde gerçekleştirmeye elden geldiği kadar çalışmalıdır. "

Avrupalıların bu yolla başarıya ulaştıklarını bizim sanat erbabının ise tek başına kalmaktaki kararlılığını eleştirdikten sonra yazı şöyle bağlanır:

"İlerleme ve medenileşmeye eğilim olduktan sonra ses yükselterek sebebine teşebbüs edilebilir. Fakat bu tür sebeplere girişim hususunda efkârı umumiye'de birlik olması şarttır. Zira bu tembellik ve gevşeklik ile kıyamete kadar bir parmak ilerleme sağlamak bizim için mümkün ve hayal edilir değildir. Etrafımızda olan milletlerin her biri bir afet oldular. Dünyayı kullanıyorlar. Kadınlarına, çocuklarına varıncaya kadar dünya durumundan haberdardırlar. Hergün bir yeni şeyin icadını umuyorlar. Efkârı umumiye'leri fabrika gibi çalışmaktadır.

Biz de çalışalım ve gayret edelim, Osmanlı milletinin şan ve azametini bütün cihana tasdik ettirelim. Bulunduğumuz kıt'ayı mübarekeye bizden başkaları lâyık görülmesin, işte en mühim hususlar buralarıdır."

Örneğin İnkılâb gazetesinin çıkış bildirisinde (14.5.1870) basın hem "efkârı ahalinin vasıta-i ilânı" hem de "saltanatın hodserane (= keyfî) davranışlarını engelleme iktidarına sahip" olarak sunuluyordu.

Basiret gazetesi 18. sayısında (Şubat 1870) "Hitabeti Âmme" (= Kamuya hitap) başlığıyla ilginç bir yazı dizisi başlatır. 94 numaralı sayısında 10. yazısı bulunan bu dizi dünyada mevcut üç rejimin (Hükümeti müstakille, Hükümeti Meşruta, Cumhuriyet) mukayesesine adanmıştır. İlginç olan "Ey vatandaşlar! Size bazı mertebe vaaz edelim, sözümüz bilgiç geçinenlere değil, bilmeyenleredir; şimdi kulak veriniz de vaazı biraz da gazete ağzından dinleyiniz"" diye başlamasıdır. Dizinin "bizim hangi yolu izlememiz gerektiğini anlatıp efkârı umumiyeyi bir nokta-i ittihada çekmek" amacıyla hazırlandığı ve "hemmenfaat olanlar hemfikir olmazsa hepsinin zarar edeceği" belirtilmektedir. Âlî Paşa zamanında onun izni olmadan yayınlanması düşünülemeyecek olan bu dizinin cumhuriyete objektif bir şekilde bakması ilginçtir.

Toplumda iki kesimin varlığı kabul ediliyor: Eşraf ve ahad (=birey) . Yazar, eşraf yanlısı olmadığını açıkça belirtiyor ama amacının dünyada insanlar arasında mevcut durumu anlatmak olduğunu belirtip ekliyor: "Böyle oluyor ve olacak diyoruz." Cumhuriyet yanlısı olduğunu saklamıyor ama cumhuriyet eşrafda olursa yaşar, bireye dayanırsa her birinin diğerinin fikrini kabul etmemekteki kibirine bağlayıp bozulmaktan kurtulamayacağı fikrinde. Bir bakıma eşraf'ı Avrupa'nın burjuvası yerine koyduğu düşünülebilir. Bunun sebebini, eşrafın efkârı amme üzerinde daha etkili olmasına bağlarken, âmme'yi halkın ise adeta esir olmasına, olağanüstü bir şeyi bile makul olsa da kabul etmeyip de şahsi çıkar tutkularına yönelmesine bağlıyor. "Fertlerin tam birliği hayaldir, devletler arasındaki güç farkı gibidir, Avrupa'nın şu derecei medeniyetinde gerçekleşemediğine göre hiç kanunu tabiat (=doğa kanunu) değişir mi!"

İnsanlık tarihinde sadece üç toplumda - Roma, Arap, Amerika - cumhuriyet rejiminin görüldüğünü belirtmesi Fransa'dan hiç bahsetmemesi, Osmanlı düşünürlerini en çok etkileyen toplum olan Fransa'da bu rejimin o sıradaki bunalımından etkilendiğini gösteriyor. Bir toplumun rejiminin halkın eğitim düzeyine bağlı olduğu, maarif yaygın ise cumhuriyet, eksik ise mutlakiyet olacağı ve bedeviyette kalınacağı da dizide kaydediliyor:

"Yani (Bir toplumda) maarif ve ulum arttıkça hükümet ve idareye o kadar müdahale artar, çünkü bir ülke ahalisinin bireyleri olarak hükümete müdahaleye kendiliğinden hakkı vardır. Lâkin bu hakkını kötüye kullanmamak için sahibi temyiz (= iyiyi kötüden ayırır) olmak lazımdır. Rüşde ermemiş çocuğa gemi dümeni vermemeli istidadı tabii beklenmeli. Doğal yetenek geldikten sonra bunun önüne bütün dünya geçemez (...) Bir milletin ihtiyacatı tabiiyesinin ne olduğu ve bu ihtiyacatı karşılamanın neye bağlı olduğu herkesçe açıkça bilinmektedir. Hiç gizli kapaklı bir şey olmamaktır ve herkes her türlü düşüncede daima yek dil ve yek cihet bulunmaktır. Yoksa herkes aklına geleni söylemekle, örneğin bin sene evvelki Arap hükümeti kurulmalı gibi tımarhane saçması söylenmekle olmaz."

Yine Âli Paşa'nın döneminde Basiret gazetesinde çıkan bir dizi yazı "efkâr" hatta "efkârı umumiye" deyimini gündeme getirmekle bu alanda hayli etken olmuştur. Âli Paşa'nın ölümünden altı ay önce Mart 1871'de başlayan bu yazıların ilkinin (Sayı: 321) başlığı "Devleti Âliye'nin mesleği" dir:

"Memleketimizde efkârlar o kadar muhtelifdir ki hakikaten efkârlarımız ne merkezde olduğu fark ve temyiz olunamayacak surettedir. Her cihet ahalisi birer muhtelif (= farklı) efkârda bulunan memaliki Osmaniye'den sarfı nazar, yalnız Dersaadet'te (= İstanbul) şu geçmişin Karadeniz meselesinde efkârların ne zeminde idiğünü anlamak istersek hakikatini bilemeyiz. Bir takım ayak halkının bu meselenin ne olup neden neşet eylediğini bile bilmemeleri cihetiyle bu babda doğrudan doğruya efkâr edinmeden birer efkârda bulunmuşlar ve Hıristiyan ahalimiz ise bütün bütün başka efkâra hizmet eylemişler olup, fakat ekserisi hakikat ve netice-i maddiyi ne bilmişler ve ne de anlamaklığa düşmüşler güya bu mesele bize dokunmaz bir meseleymiş gibi üzerine bile olmamayı istemişlerdir.

Bu hallerde ise iki sebep ve cihet olarak birisi, ahalimizden ekserisinin henüz ahvali âleme ve hatta devletimizin baisi servet ve kuvveti ne idüğünden bilgili olmamaları ve diğeri dahi adı geçen ahalinin pek muhtelif ve ayrı ayrı olmaları sebebiyle her fırkası birer farklı efkârda bulunarak umumiyet üzere mülkümüzün çıkarı cihetini tabii göz ede-

memeleridir. Fakat biz memurunun devlet beyninde olan efkârını mevzuubahs edelim de o memurinden mürekkeb heyeti devletin politikası mesleğini arayalım."

Yazı Avrupa devletlerinin siyasi oyunlarını inceleyerek devam eder. Önemli olan, halkın bununla ilgili olmaması ama Hıristiyan uyrukların kendi inançlarında olduklarının belirtilmesidir. Bir bakıma onlarda bir kamuoyundan bahsetmese de Osmanlı çıkarlarını dikkate almayan bir anlayışın varlığını belirtiyor. 334. sayıda Avrupa devletlerinin sefaret ve konsolosluklarının kapitülasyonlardan yararlanarak kendi uyruk ve korumalarına uyguladıkları dokunulmazlığın bütün dünyadaki yasalara aykırı olduğu vurgulanıyor. Bunun yerli insanı aşağıladığı fikrinde. 335. sayıda bu tez "Biz de aynı şeyi Avrupa'da yapsak kabul ederler mi? Hayır, çünkü mahkemeleri müstakil" yargısıyla kendi eksikliğimiz belirtilerek devam ediyor.

18.Nisan.1871 tarihli 339. sayıdaki yazının başlığı "Milliyetimiz".:

"Esas milliyet ve kuvvetimiz İslamiyettir ama, Osmanlı hoşgörüsü bütün cemaatleri birleştirmeyi başarmıştı. Bugün ya namı Osmani'yeyi bir başka nam ile değiştirmeli, yahutta Devleti Âliye ülkesini birlik yapısına yönlendirmelidir. Avrupa devletlerinin Hıristiyanlara sahip çıkmasına mani olunmalıdır."

Aynı sorun 343. sayıda da devam eder. Özellikle Tanzimat'ca Milleti Hakime sayılan Müslümanların karşısında Millet deyimiyle anılan gayri-Müslim cemaatleri (Rum, Ermeni, Yahudi) hedef alarak:

"Tanzimat'tan beri Hıristiyanlar ticaret ve servetin yolunu tutup ehli İslam'dan hayli ilerlemişlerse de bu hal devletin İslam hakkında himmetsizliğine atfedilemeyip Müslim halk dahi Hıristiyanlar gibi tariki ticaret ve servete girmiş olabilirlerdi. Ve şimdi murad etseler olurlar. Ama Hıristiyanlara kabul edilen haklar onlara da kabul edilmeli."

346. sayıda toplumda hâlâ sayıca etkili olan tabandaki göçerlere atıf var:

"Memleketimizde İslamiyetin bir başlıca kuvveti, henüz hali bedeviyette gibi yaşayan ahali-i Müslimenin yararlanabilecekleri surette

medenileşmeleri ve servet sahibi olmaları başlıca sorundur (… Gereken) değişikliği getiremedik. Anadolu Kürt ve Türkmen aşiretleri siyah çadırlarda bedeviyane yaşıyorlar. (Bunun için girişim gerek…) Sadece sırf bedeviyette yaşayan Cezire-i el Arab çölleri kabileleri ve aşiretleri şimdilik işbu ıslahattan müstesna olacak , fakat bunlar İslamın bir cüzü kuvveti oldukları cihetle ek olarak Devleti Âliye'ye temayül ettirilmeleri ve saltanatı seniyenin yüce kuvvetinin kendilerine tanıttırılmasıyla beraber, hazreti padişahın himaye ve merhametinden başka selametleri olmayacağının dahi fikren telkin edilmesi gibi yollarla ve hâl ve mevkie uygun diğer girişimlerle esas itaatlarının pekiştirilmesine itina ve dikkat kılınması icab eder."

350, 353, 356, 358 numaralı sayılarda hükümetle ahali arasında bir güvensizliğin varlığı belirtilip halk yararına karar çıkmamasından yakınılıp, eski uygulamaların devamının halkın geleneksel eleştirilerden kurtulamamasına sebep olduğu belirtiliyor. Halkı zenginleştirip Avrupa'ya olan borçların onlarca tamamen tasfiyesinin sağlanabileceğinden bahsediliyor. Devletin kendi halkına borçlu olmasının önemli olmadığı anımsatılıp örnek olarak İngiltere'nin kendi halkına Osmanlınınkinden 20 kat daha fazla borçlu olduğu ileri sürülüyor. Asıl tehlikenin Avrupa'ya borçlanmak olduğu anımsatılıyor.

390. sayıda başlayıp 396'da devam eden "Muvazene-i Efkârı Atika ve Cedide" yeni eski fikirlerin uzlaştırılması arayışının yansımasıdır:

"Haddi mutavassıta'da (= Orta düzeyde) olan efkârı atika (= eski fikirler) bu devlette zuhura gelen inkılapları pek de nazarı memnuniyetle görmemektedir ve efkârı cedide (= yeni fikirler) ise değişmede oldukça ileri gidiliyor zannından ibaret kalıyor. Bu iki efkâr birbirinin zıddı oldukları halde bazı cihetce bir yürüyüş gibi, meselâ mülkümüze sanatın girmesi hakkında birisi niçin eski sanatlarımız ilerlemiyor ve diğeri de fabrikalar inşasıyla Avrupa mamulatı vücuda getirilmesine ne sebepten himmet olunmuyor vadisindedir. Her ikisi de Osmanlının terakkisi için ama… Devlet yönetsin deniyor. Bunu diyenler memurlardan hariç olan ahalinin ekserisi hasbel cehalet efkârlarına netice vermekte mazur olduklarını unutuyorlar. Sanat bütün bütün ahaliye ait olmak cihetiyle devletin himmetiyle istenen derecede ilerleyebilir mi?...Hayır.. Ahaliye

zengin olmaklık efkârı gelmedikçe ve bu millete servet kapıları bütün bütün açılmadıkça ne eski sanatlarımız ilerler ve ne de Avrupa mamulatı tamamiyle ahalimiz eline geçer.

Eski idare sisteminde suiistimal vardı. Yerli ürün dışarı mı satılsın yoksa içerde mi fabrikaya gitsin. Ziraati erbabı âtika eski usulde tutmakla hata ediyor. Cedidecilerden Avrupa'dan alet getirenler de pek de sevab sayılacak işlerde bulunmuyorlar… Makineyi köylü birleşip mi alsın?...

Maariften yana eski fikirler geçerli olamaz çünkü Devleti Âliye'nin şu geçirdiği felâketlere sebep olarak, maarifin yokluğuna dayalı olan bu efkârlar bulunmuş ve bundan böyle terakkiyatça her ne çalışıp kazanılacaksa teşkilatına maarif vasıta olmuştur. (…) Sonuçta eskisi bütün bütün duygusal, yenisi Devleti Âliye'nin çıkarlarını hakkıyla kapsamadığı cihetle noksan demektir."

400. sayıda içinde yaşanan bunalım özetle aktarılır: "Devleti Ebedi el Devam'da atikcilere bakıp devlet geriliyor sayılmamalı, cedidecilerin hızla ileri gidildiği tezinin de gerçekliği yoktur."

Temmuz.1871 tarihli 423 ve 425. sayılarda bir okuyucunun "Tashih ve salah efkârı Osmaniye" başlıklı yazısına yer verilmiştir: (Özetle)

"Geçmişizle övünmeye yarayacak pek çok konumuz var, dünyada hiçbir millet bizimle yarışamaz. Ama bugün bununla gururlanarak akıllıca bir hareket etmiş olur muyuz? Hayır… Çünkü geçmişle övünmek geleceği garantilemez. Bir iyi düşünür gözünün önüne daima geleceği getirmelidir 30-40 yıldır dışarıdan aldığımızı efkârı Osmaniye'ye katılıyoruz. İki cami arasında kalmış bînamaza dönüşüyoruz. Bu üzüntümüz yalnız efkârı milliyemiz içindir yoksa efkârı devlet bunun dışındadır. Geçenlerde alınan tıbbın Türkçe eğitilmesi kararı bunu kanıtlar. Ama efkârı Osmaniye'nin inkılâbı daha yerine oturmadı. Halkımız kuyumculuk ve manifaturacılığın çamaşırcılıktan âlâ olduğunu ne zaman öğrenecek. Buna çocuklarımızın durumuna bakarak karar verdik. Kahveci Mehmed Ağa'nın oğlunu mahalle mektebine devlet memuru olması için göndermesi ikinci sınıf halk arasında son derece yaygın bir an-

layıştır. Herkes nimeti devletten bekliyor. Kahveci de lazım ama kahveci kalmakla eğitim kesilmez. Bunu düşünen yüzde beştir. Ama bugün nüfusu bir milyonu aşan İstanbul'da nimet ve saadet umuduyla bekleyenler hep taşralılardır.

439. sayıdaki bu yazının devamında yine de İslami düzeyde savunmaya geçildiği görülür. "Sadece Osmanlılar yani Türkler değil Müslümanlar, Avrupalılardan daha medenidirler. Onlarda övünülecek ne var, en geniş hürriyeti diniye İslamdadır. Medeniyet tiyatroda bağırmak balolarda fink atmak değildir." Avrupanın yiyeceğini bizim gönderdiğimiz unutulmamalıdır. Bizde binlerce oğul Avrupa dilleri konuşuyor, Fransa, İngiltere, İtalya'da Türkçe okuyup yazan kaç kişi vardır. Okuyup yazmak şöyle dursun düzgünce konuşanı yok. Bu da Avrupalılardan ileri olduğumuzun delilidir.Hele doğal kabiliyetimiz daha fazla yükselmeye yeterli olduğumuzu kanıtlar. Kusurumuz onların gerçek yüzünü görememektedir. Avrupa'nın sadece Paris, Londra gibi büyük şehirlerini gezip İstanbul'da otel ve tiyatro gören onlar gibi değerlendirir. Oysa Avrupa'nın küçük kasabalarını görüp hayklarıyla temas etseler gerek efkârı medeniye ve gerekse kabiliyet ve çalışkanlık hususunda bizim koca Türklerle Frenkler arasındaki farkın derecesini iyice görmüş olurlar."

Avrupalının Türkçe bilmemesine karşılık Oriyantalizm bilimiyle bizi bizden fazle tanıdıklarını unutan bu yazara 441. sayıda "Yazık Yazık" başlıklı bir okuyucu yanıtı gelir. Osmanlı'daki ilerleme ve Avrupalılara üstünlüğü iddialarının ikisinin de eksik olduğu belirtildikten sonra İstanbul'da yeni basılan "Hezeliyatı Bahai" kitabının Sulukule küfürleri ve ahlaksızlık yaydığı belirtilip "eğer bu hürriyet ise bu tür hürriyet Paris'te bile kontrol altındadır" deniyor.

İki yıl Londra'da bir otelde kalıp herkesle konuştuğunu söyleyen bir diğer okuyucunun mektubu (no.519) öncelikle okuyup yazmanın kolaylığı iddiasına karşı çıkar:

"Önce, Türki, Farısi ve Arabi'nin her çeşidinden bu kadar milyon sözcüğün hafızı olmak lazım gelir. Sonra Hazreti Kur'an'ın nüzulu sebepleriyle birlikte bütün ünlü müfessirlerimizin yorumlarını bilmeli. Üçün-

cüsü üçbin hadisi şerifi bilmeli, dördüncüsü fenler dokuzda bir oranında tahsil edilmelidir. Okuyup yazmak kolay şey değil efendim. Avrupalılar sanat üretip paralarımızı alarak zengin oluyorlar diyorsunuz. Bakalım onlar mı zengin biz mi?.. Asıl zenginlik ziraattedir. O dururs a, mağazalar dolusu terzi makinesi neye yarar. Bizim vardığımız sonuç, ziraat yapamayanlar çalışıp yaptıkları şeylerin bedeliyle zaruri ihtiyaçlarını karşılamaktan başka bir şey istemezler."

Avrupa'da yaşamış bir düşünürümüzün bile oradaki köklü değişimin yapısal niteliği konusunda bilgi sahibi olmadığı görülüyor. Bir "burjuva sınıfı"nın çıkışı ve hem düşünce hem de ekonomi ve sanayi alanlarında yepyeni bir dünyanın oluştuğunu farkedemiyenlerin gazetelerde fikirlerini aktarmak imkanı bulmaları dikkati çekicidir. Osmanlının büyüklüğü düşüncesi böylece daha sonraki nesillere de aktarılacaktır.

Eski ve yeni fikirler arasındaki değerlendirmeyi Basiret, 2.Ağustos.1871 tarihli 432. sayısında "Efkârı Umumiye" başlıklı yazısında doruğa yerleştirir:

"Efkârımıza gelecek saadetimizin yavaşlığı açısından ümitsizlik veren haller ve efkârı Osmaniye'nin kurtuluşu ve düzeltilmesi diyerek husulünü arzu eylediğimiz şeyler dahi bu hallerin derecelere ayrılıp efkârı umumiye'nin inkılâbından ibarettir. Bu üzüntünün def'i yani kurtuluş ve düzeltilmesi efkârı Osmaniye sorununun hallinin, ötedenberi gazetelerin defatla dermeyan etmiş oldukları veçhile, çocukların fikrini ziynet ve maarifle tezyin etmeye mevkuf olduğu şüpheden varestedir.

Ancak bu babda en evvel düşünülecek şey efkârı selim (=sağlam) ve tabii müstakim (=doğru) ve de maarifin sadece devlet memuriyetinde bulunmak için olmadığını takdir ile ticaret ve sanayi ve sözün daha kısası insanın insan olmasının maarife muhtaç olduğunu bilen ve çocuklara cihanda saadetmahz (=su katılmamış) cümleden ziyade ziraat ve sanat ve ticaretle husule gelip terakkiyatı milliyeyi temin eden konular dahi ancak bunlardan ibaret olduğu efkârını telkin edebilecek, hasılı çocuklara herkesden önce selameti fikr ve istikamet tabiatı derslerini öğretecek olan hocaların tedariki meselesidir.

Yoksa okuyup yazan efendi olan adam için bir çiftliği idare etmek veya bir destgâhta (= atölye) sanatla meşgul olmak veyahut ticaretle uğraşmanın şanına kusur götüreceği ve bir şahıs okuyup yazmadıktan sonra tarafı devletten yeterli maaşlarla ve kemali refah ve saadetle yaşayacağı ve dünyanın böyle bir hazır ve kolay kazanç ve varidat uydurarak vaktini zevk ve sefa ile geçirmekten başka bir şeye tahammülü olmadığı fikirleri, henüz insanlık nedir, saadet nedir, iaşe nedir buralardan habersiz ve zihninin bolluk cilasından dolayı her ne arz edilirse mıknatıs gibi cezb ve kabule hazır bulunan nuru seyyidkârane ilk ders olarak talim ve telkin edilirse, efkârı Osmaniye sorununun kurtuluş ve düzeltilmesinin halli daha ziyade gecikir. Ve bu cihetle terakkiyatı milliyemizde gördüğümüz yavaşlık sürate dönüşemeyip bilakis ağırlaştıkça ağırlaşır ve o halde gayreti milliyesi olanların teessüfleri de arttıkça artar.

Bonjur, adiyö, mersi demekle her şey hallolmaz.

Okumak denilen şey çöl vahşilerinin işitmesine mukabil medenilerin işitmesi ve yazmak denilen şey dahi onların söylemesine mukabil bunların gelişmesi demek olup beyinlerinde şu kadarcık bir fark vardır ki, vahşiler belirtildiği gibi işitme ve konuşma güçlerini kendi familyacıkları arasında kullanabilip, medeniler ise yine belirtildiği gibi okuyup yazma denilen işitme ve konuşmalarını bir insan ailesi evi haline koymuş oldukları beş kıta içinde kullanabilirler. Şimdi, medeniyet dairesinde yaşayan ve vahşiler üzerinde kendi medeniyetiyle gururlanan bir adam okuyup yazmak dahi bilmez ise ne derecede kalır. Bir medeni okuyup yazmaktan başka bir şey daha bilmelidir ki ona itimat edilsin. Mesela hiç olmaz ise demir dökmeyi ve küçük bir dikiş makinesi yapmayı bilmelidir ki benim sanatım dahi demircilikdir diyebilsin.

Denecek ki, okuyup yazmak insan için tahsili en güç bir hünerdir, herkes yapabilir mi?

Etrafımıza bakalım, Almanya nüfusunun yüzde seksen beşi okuyup yazma bilir. Bu savaş ortaya çıkardı ki yüzde 95'i de biliyor. Hiç okuma bilmeyen adam olur mu! Sorun neden Osmanlı'da olmasın. Almanyalılar 320-330 seneden beri tamimi maarife himmet ederken biz ise 30-40 ya da 10-15 seneden beri bu yoldayız. Biz her cihetce bir derece

ilerledikse de bu cihetce hâlâ fikrimizi değiştiremeyip okuyup yazmayı efkârımızda en fazla büyülterek, güya bir adam okuyup yazar ise artık başka bir şeye ihtiyaç kalmaz yüce kemale vasıl olmuş saymak itikadında bulunuruz. Yazık ki, yazık.

Maamafih yine de yese düşmeyelim, himmetimize fütur getirmeyelim. Çalışalım, zira Cenabı Hak bizi öyle bir asra yetiştirdi ki, milli ihtiyaçlarımızın derecelerini takdir etmeğe başladık. "

Yazı, padişaha bağlılık notlarından sonra "İnşallahı Teâlâ yakında akran ve emsallerimize faik olarak şimdiki üzüntümüz sevinç ve memnuniyetle yerini değiştirir" yargısıyla sona eriyor.

İNKIYADI SERBESTANE'YE KARŞI NAMIK KEMAL

Artık Tanzimat'ın patrimonyal anlayışının yerine resmi kesimce de insan haklarının kabulünün benimsendiği görülüyor. Getirilebilen tek sınırlama halkın yeterince eğitilmiş olmamasıydı. Bu gerekçeyi daha sonra Abdülhamit kullanacaktır.

1870'de anlaşarak İstanbul'a geri dönen Namık Kemal'in, Âli Paşa'nın ölümünden sonra Sultan Abdülaziz'in Tanzimat'tan vazgeçiş niteliği taşıyan girişimlerine karşı atağa geçtiği fark edilir. İbret gazetesinin daha birinci sayısındaki (13. Haziran. 1872) "İstikbal" (= Gelecek) başlıklı yazısıyla başlar:

"Geçmiş ve bugün değil gelecek önemlidir... Efkârı umumiyedeki, geçmişin büyüklüğüne gıpta ve o şöhreti koruma hissi geleceğimizin güvencesidir ve büyük ümitler veriyor... Batı'da beliren aydınlık bize de yansıyor, terakki istemek, hakikatı aramak duygularını güçlendiriyor. Toplumumuzun birçok özelliği geleceğimiz için güven veriyor. Bunlar, dinsel anlayış, geriye bakışı ve duruşu red ediş, devletlerarası dengenin bağımsızlığımızı istemesi, Osmanlı askerinin savaşçılığı, ordunun gücü, tarımsal üretimin bolluğu, medeniyetimiz gibi şeylerdir... İslamın birlik ilkesi sebebiyle milliyetçi ayırım (Lazlık, Arnavutluk, Kürtlük, Araplık) belirmez. İslamlar bir gün terakkide Osmanlının çevresinde birleşecektir. Gayri Müslim vatandaşlar da bütün haklarının bu devletin yadigârı

olduğunu ve bunun devletin varlığıyla kaim olduğunu biliyorlar... Çünkü "bu devletin bekasında ümit yoktur, bari biz fırsat elimizde iken yükümüzü tutalım" diyenler çok değil, fakat "biz faniyiz, vatanımız bakidir, biz ölürüz, vatanımızı ihya ederiz" diyenlerin evlatları dünyaya geliyor... Tanzimat'ın korumasıyla gelişmeye başlayan terakki yakında emeklemesini bırakıp cihanı medeniyetle yarışmaya başlayacaktır. İşte o zaman biz de akranımıza üstün ve ecdadımızın hayırlı halefiyiz demeye lâyık oluruz... Halimizden memnun olmasak da endişelenmeyelim, geleceğimizin feyzini düşünelim."

Dikkate çeken, Tanzimat Fermanının Avrupa Kefaleti altında bulunmasını mazur görmesidir. Tarihsel ve sosyal bir değerlendirmeyle sorunları iyi saptayan Namık Kemal, Tanzimat Fermanı'nın "kısa zamanda ilerdekilere yetişeceğiz" mantığını yinelemektedir. Bunu "Tanzimat'ı o zaman efkârı umumiye'nin himayesine bırakmak cellat eline teslim etmek kabilinden bir davranış olurdu" diye izah eder.(59) Yine de Şinasi'nin ve Basiret yazarının düşüncesine katılarak geriye bakışı red etmekte, gelecek umudunu ateşlemektedir. Güvencesi olarak da, Batı'dan gelen aydınlığın yansımasını ve bunu benimseyen "vatanı yükseltmek için kendini fedaya hazır" yeni kuşağı görüyor. Jöntürk ve İttihatçı kadroların esin babası olarak Namık Kemal'i görmeleri bu çerçevede anlaşılabilir. Atatürk'deki geleceğe bakış ve eserini gençliğe emanet etme düşüncesini de aynı köke bağlamak olasıdır. İbret'in 3. sayısında bu konuyu tamamlayan ve efkârı umumiyenin rolünü ön plana çıkaran bir yazısı daha çıkmıştır. Avrupa'da hukukun bile efkârı umumiyenin koruması altına girdiğini belirtip, Osmanlı da devletin birçok başarıları (Mecelle, ordu, donanma, demiryolu, tıp, vb...) bulunmasına karşılık halkın üretici ve katkıcı olmamasını eleştirir. İnsanları, devlet ve Allah'tan medet ummayı bırakıp doğa yasaları uyarınca çalışmaya çağırır:

"Halkımızın göze görünecek bir eseri –Şinasi merhumun sayesinde– gazetelerin edebiyatça hâsıl edebileceği sınırlı bir değişmeden ibaret kalıyor. Eğitim eksik, fabrika yok, şirket yok, banka yok, servet yok... Biz hâlâ ecdadımızın mevki gibi, ahlak gibi mirasları sayesinde yaşıyoruz. Osmanlı şanı, terakki fikri bunu mu gerektirir?.. Biz ne arzumuz var ise gerçekleşmesini önce hükümetten ve olmaz ise Cenabı Hak'tan bekliyoruz. Bir hükümet halkın ne babasıdır, ne hocasıdır, ne vasisidir, ne

lalasıdır... Bize lalalık etmeye zorlamakta hakkınız var mı? Cenabı Halika ise ne âlemin ıslahı vaciptir, ne bir ülkenin bayındırlığı veya bir halkın eğitilmesi gereklidir... Nefsimizi veli ve vasi ihtiyacından arındıralım... İnsan için her ne hâsıl olursa say (emek) ile olur, insan her neye erişirse emek ile olur. Kanunu Tabiat (Doğa yasası) hükmünce her illet (sebep) bir diğerinin eseri, her eser bir diğerinin illetidir."

Bu dönemde efkârı umumiye tartışmalarına önemli oranda katılan biri de Ahmet Midhat'tır. Şinasi'nin öğretisinden "halk tarafından kolay anlaşılır olmak" temasını en çok benimseyen o olmuştur. Bu alana öncelik vermesi efkârı umumiye anlayışını da biçimlendirmiştir. Basiret'in 1.6.1872 tarihli sayısında "Bir varakacık" başlıklı yazısında İstanbul'daki beş Türkçe gazetede de (Basiret, Hakayikül Vekayi, Ruzname-i Ceride-i Havadis, Diyojen, Letaif) halka yarayacak yazılar bulunmamasından ve ifadelerinin halkın anlayacağı şekilde olmamasından yakınır. Gazetenin 5, 7, 12 Haziran tarihli sayılarında da sade dil üzerinde ısrar eder. Namık Kemal'e göre daha popülist bir çizgi izlemesinde bunun rolü vardır.

O sırada Basiret ile Bosna'da çıkan Gülşensaray gazetesi arasında çıkan "Devlet çıkarları-Millet çıkarları" konulu tartışmaya İbret de 10 ve 13. sayılarındaki yazılarla katılır. Bunlarda, Milletin üstünde ondan ayrı bir devlet fikri red edilmekte, ikisinin bir olduğu ileri sürülmektedir. Hükümetin gücünün bireylerden geldiği ve hakların insanların niteliklerinden biri olduğu eklenmektedir.

İbret'in 8. Temmuz. 1872 tarihli sayısında (no.18) Namık Kemal "Hukuku Umumiye" başlığı altında "insanın kudretten nail olduğu hakkı hürriyet" konusunu işlemiştir. devlet ile milletin ayrı şeyler olmadığını belirtir. "Her ferdin doğuştan malik olduğu istiklal sebebiyle her kimsenin kendi âleminin padişahı olduğunu; bu özel saltanatın hiçbir zaman hiçbir kimsenin tabiatından koparılamayacağını" da kaydedip ekler:

"Hürriyeti şahsiye, hürriyeti efkâr, hürriyeti metabi (= basımevleri), hürriyeti ictima, hakkı tasarruf, evin gizliliği gibi maddelerin şahıstan tecrit edilerek heyeti siyasiyeye aktarılması asla mümkün değildir. Hukuku şahsiyeden üstün bir hak yoktur." Burada evvelce savunulmuş fikirler yinelenirken en çok dikkati çeken serbestiyet yerine hürriyet'in Avrupa'daki sürgündeki gazetenin ismiyle topluma tam benimsetilme-

ye çalışılmasıdır. hürriyet kavramı bu yazıda her konuyu kapsar şekilde ele alınmıştır. Bunları bireyden ayırarak siyasi kuruma mal etmenin asla düşünülemeyeceğini, siyasetçinin lütfu olmadıklarını, hepsinin kişisel hukuk çerçevesinde sayıldığını belirtir: "Her kimse kendi âleminin padişahıdır, hukuku şahsiyeden hariç ve üstün bir hak yoktur" diyerek sonuca bağlar. Benzeri tema 19. sayıda "İstikbal" yazısıyla devam eder.

Mahmud Nedim Paşa hükümeti İbret'i 19. sayısında "Devletin yararlarına ve adabı umumiyeye karşı takındığı meslekte ısrar etmesi nedeniyle" dört ay müddetle kapatır ve başta Namık Kemal olmak üzere yazarları sürgüne gönderilir. Sadarette değişiklik yapılıp Midhat Paşa bu makama atanınca 30.9.1872 de çıkan 20. sayısında kapatılmanın haksızlığı şöyle anlatılmıştır:

" İstikbal başlıklı yazı dolayısıyla kapatılma haksızdı. Biz İbret'te istikbalimizin emniyetinden bahsettik. Bizim dört gözle beklediğimiz geleceği efkârı umumiye bizden daha çok mutluluk ve memnuniyetle karşılamadı mı? Hukuku umumiye'nin hukuku şahsiye'den başka bir şey olmadığını belirttik. Bir cemiyetin içinde ortak hukuk vardır, fakat bireyle hiç bağlantısı olmadan yalnız topluma ait olan bir hakkı umumi aklen mevcut olamaz. Çünkü hukukun şerefine nail olan insandır. İnsan ise doğal infirad (=bireyselleşme) ve istiklâl halindedir. Umum namına o istiklâle taarruz etmekte hiçbir ferdin katiyen hakkı olamaz. Buna inanıp kendi serkeşcesine davranışlarını devletin çıkarı diye göstermek isteyenler hem kendilerinin hem de bütün âlemin harabına gayret edenlerdir.

Ey ümmeti Osmaniye / Ey muhteşem şiri jiyân (= kükremiş arslan) / Bu habı gaflet (= gaflet uykusu) elverir / Şan günleri geldi, uyan."

1872 yılındaki efkârı umumiye tartışmalarına yeni bir gazete çıkararak katılanlardan biri de Ahmed Midhat'tır. Tuna ve Bağdat valiliği sırasında hizmetinde bulunduğu ve vilayet gazetelerinde çalıştığı Midhat Paşa'nın sadarete getirilmesi üzerine yayına soktuğu Devir gazetesinin ilk sayısında (29.8.1872) ona hitaben "Ey Vekili Mutlak" başlıklı tam üç sayfayı dolduran yazıda efkârı umumiye konusundaki temel görüşünü ortaya koymuştur:

"Osmanlı eski haline nazaran gerilemiş değildir... Hatta bazı cihetlerce babalarımıza üstünlüğümüz var, ancak biz Avrupa'nın bugünkü ilerlemesine nisbetle geri kaldık... Avrupa ile hâlâ savaşırız ama Avrupa'nın yeni silahlarına karşı bizim yatağan ve çakmaklı piştovumuz neye yarar?.. Terakki isteriz ey veziriazam, terakki isteriz! Yollarını sen bulup göstereceksin. Biz de senin bulduğun yollara girişeceğiz. Sen okul yap; eğer okumazsak kabahat bizim. Sen bize hürriyet bahşet; kötüye kullanırsak kabahat bizim. Sen bizi şan ve azameti milliyeyi korumak için cenge sevket, gitmek ve gereğine göre bire kadar kırılıncaya değin savaşmazsak (Yalnız kabahat değil) namussuzluk bizim!.. Padişahımız hattı hümayunlarla, fermanlarla bize hürriyet ve eşitlik bahşediyor... biz de uyrukluk gereğine uygun olarak serbest olalım, hür olalım, hükümetimizden korkacağımıza ona muhabbet edelim, sevelim. İtaatımız, inkıyadımız (Boyun eğmemiz) miskince olmasın, serbestane olsun. Miskince itaat eden, azmaya derman bulursa her fenalığa cüret gösterir. Fakat serbest ve hür boyun eğen birisi, ne kadar kuvvet bulur ise, bu kuvvetini yine özgürce boyun eğmesini muhafaza yolunda sarf eder diyoruz."

Özgürlüğün dinamizminin uyrukluk (ya da vatandaşlık) bilinci gereğince boyun eğmeyi getireceğine, yönetimle bir uyum yaratacağına inanan Ahmed Midhat, bunu efkârı umumiye olarak adlandırıyor. Yani devlet çizgisini temel aldığını inkâr etmiyor. Buna rağmen Bâbıâli'nin kendilerini anlamamasından şikâyetçi:

"... halbuki hükümet hiçbir şeyi nazarı dikkat ve ehemmiyete almayıp ve hattâ 'bizde efkârı umumiye yoktur' diye bir de peşin hüküm verip, keyfiyete dikkatle bakmadığı gibi, söylenen sözleri de dinlemiyor bile. Efkârı umumiye'nin varlığını kabule tenezzül edecek olsa bile, 'bunlar serbest olur ise kalplerine sığmazlar, hükümetten korkmalıdırlar, heybeti hükümet yüreklerini oynatmalıdır' fikrine kapıldıklarından yine bir sonuç çıkmıyor. Biz eğitim istiyoruz, adam olmak, medeni olmak istiyoruz. Hükümet, bunların eğitim ile gözleri açılır ise zabtürabtları zor olur diye bizden eğitimi uzaklaştırıyor (...) Hükümetin şimdiye kadar 'serkeşdir' diye suçlamak istediği basın bu gibi hitaplar ile hükûmeti seniyeyi biraz da geleceğimizi düşünmeğe davet ediyor. Çünkü efkârı umumiye bunu istiyor."

Efkârı umumiye'nin varlığını red etmemekle birlikte Ahmet Midhat'ın Namık Kemal'den farkı, devleti/hükümeti vasi sayması (Patrimoniyal anlayış) girişimleri bireyden değil onlardan beklemesi, bireyi yukardan verilen özgürlük oranında dinamik saymasıdır. İnkiyadı Serbestane = Özgürce boyun eğme efkârı umumiye için tanıdığı en uç dinamizm oluyor. Bu boyun eğmeci yazının bile gazetenin o ilk sayısında kapatılmasına yetmesi, hem de bunun Yeni Osmanlılar'ın en özgürlükçü saydığı Midhat Paşa'nın sadrazamlığı sırasında olması, Ahmet Midhat'ın yakındığı "Efkârı umumiye yoktur ve serbest bırakılırsa sorun yaratır" anlayışının Osmanlı yönetiminde ne köklü yer etmiş olduğunu gösterir.

Ahmet Midhat aynı konuya, Devir'in yerine çıkardığı Bedir gazetesinin 5. sayısında (2.9.1872) Namık Kemal'in "İstikbal" yazısına yanıt olarak yazdığı makale ile döner. Onun, vatan için kendini feda edeceklerin önemi ve efkârı umumiyeye dayalı bir geleceğin umut verici olduğu yolundaki görüşlerine katılmakla beraber onaylamadığı noktaları da sıralamıştır. Tanzimat'ın İslama uygun olmasına rağmen getirdiklerine uymayanların bulunması; terakki bize gelmeyecek biz ona gidecek iken yeterince gerçekleştirilememesi; Avrupa devletler dengesinin güvenilir olmaması gibi... Osmanlının Avrupa içinde onların lütfuyla bulunmasını yeterli saymamakta, Kanuni dönemi etkinliğini arzulamakta ancak eksikliği vurgulamaktan da geri kalmamaktadır: "O zaman silahlarımızı kendimiz yapardık, şimdiyse Martini tüfeği mi yoksa Chassepot mu alalım diye pazarlıktayız."

Namık Kemal'de ilk Tanzimatcılar'ın "acilciliği"ni bulmak olası; Ahmet Midhat ise umulan hızın gerçekleşemediğini fark edip, ağır işleyen bir çarka uygun formülü arayış içinde görünüyor. Gazetenin aynı sayısında yayımlanmış bir okuyucu mektubuna verdiği yanıtta konuyu daha ayrıntıyla incelemektedir. İsmi açıklanmayan bu okuyucu "Efkârı umumiyemiz olsaydı bu halde mi olurduk?" diyerek Osmanlı toplumunda böyle bir şeyin var olmadığını ileri sürüyor. Basının zayıf olduğunu ve okuma yazma bilenlerin bile ancak yüzde onunun gazete okuduğunu iddia ederek basından bir efkârı umumiye oluşması beklenemeyeceğini ekliyor. Efkârı umumiyeyi efkârı millet ve efkârı devletle özdeş sayıp herkesin refah ve mutluluğu devletten beklemesi yüzünden kendi fikirlerini ve milleti biraz çıkar karşılığı fedaya hazır davrandıklarını da

ekliyor. Ona göre, gerçek efkârı umumiye bulunsa terakkide koşa koşa önde gideceğiz ama efkârı umumiyenin yokluğu halkımızı ölü gibi bir halde bulunduruyor.

Bedir'in 6. sayısında buna yanıtını verirken özetle şöyle diyor:

"Bizde efkârı umumiye olmasaydı bugünkünden de beter olurduk... Tarihimize bakın onun varlığını kanıtlayan pek çok örnek görürsünüz... Bize zarar veren, onun varlığını red eden sadrazamlar olmuştur... Sırbistan, Memleketeyn (Romanya) kaybedilirken efkârı umumiye yok değildi, zaten asla yok olmaz, sadece uzaktan seyrediyor idi. Neyseki efkârı umumiyenin red edildiği bu dönem kısa sürdü... Efkârı umumiye fikirlerin birbirine açıklanmasından belirmez, o zaten vardır. Çünkü doğa hâsıl etmiştir. Umum denilen şey, sizin bizim gibi insanlardır. Herkesin bir fikri vardır. İşte efkârı umumiye diye böyle herkesin kendilerince olan düşüncesine derler. Fikirlerin karşılıklı açıklanması efkârı umumiyeyi ortaya çıkarmaz, onu bir nokta üzerinde yoğunlaştırır. Bunun aracı da basındır."

Bu noktada gazetenin yaygınlığı ile ilgili olarak yaptığı –evvelce açıkladığımız– bir hesap, Namık Kemal'in –teorik de olsa– kütledeki bütün bireyleri kapsayan anlayışına karşılık Ahmed Midhat'ın seçmeciliğini ortaya koyuyor. Ahmed Midhat'ın 220 bin okur yazar ve 55 bin gazete okuyucusu ile övünmesi, bir kuşak önce –1840 ve 1850'lerde– sayıların yarısından da az olabileceği kanısını yaratıyor. Gerek onda gerekse Namık Kemal'de efkârı umumiyeye güven duyulması bu yüzde yüzü aşan artışın sonucu olmalıdır. Devletten yardım ya da memuriyet beklentisiyle efkârı umumiyeyi yozlaştıranları, bir "ikbal sahibi"ne bağlananları eleştirmekle birlikte Ahmed Midhat "Gülşensaray gazetesi gibi devlet memuriyetinde bulunmayı kötü sayanlardan olmadığını" ve "Basiret gazetesi gibi namusunu korumakla birlikte devlet hizmetinde bulunmayı da bir nevi sanat, yani bir geçim vasıtası saydığını" vurguluyor. Bu yaklaşımıyla kişilerden (Kul tabakası) çok devletle bütünleşmeyi önermektedir. Bu da efkârı umumiyeyi çoğulcu değil, umum fikri olarak algıladığı anlamına geliyor. Namık Kemal'de olduğu gibi onda da, Osmanlı milletini oluşturan İttihadı Anasır'ın, efkârı umumiyenin serbestleşmesiyle bir parçalanmaya uğraması endişesinin varlığı hissediliyor:

"Türkler efkârı umumiyelerinin selameti cihetiyle bütün umudumuzu güçlendirecek haldedir. Müslüman halklar, Arap, Kürt, Laz, Gürcü, Pomak, Arnavut, Boşnaklar Müslümanlıklarının sağlamlığı ile beraber milli niteliklerini de korudukları gibi Hıristiyanlar da kendilerininkini korumuşlardır. Bütün halkımız fikir hürriyetine sahip iken İstanbul'daki dört buçuk kara talihliye bakıp üzülmek gereksizdir... İşin doğrusu şudur ki, bizde evvelce efkârı umumiye vardı, hatta pek parlak idi ama daha sonraları neredeyse söndürülmüştü... Şimdi var hatta öyle kuvvetlidir ki... bir kere terakkiyatımız hususunda çare sorulsun, bakınız efkârı umumiye öyle olur olmaz ukalâların gösterdiği çare gibi mi çare gösterir."

Bedir'in 9. sayısında Ahmed Midhat tekrar Namık Kemal'in "İstikbal" yazısını ele alır. "Geleceğin güvenceye alınabilmesi için her şeyden önce efkârı umumiye akla getirilmelidir, hatta sadece onun varlığı yeterlidir; bir millet her şeyden mahrum kalsa bile efkârı uyanık olduktan sonra her şeyi derhal tamamlayabilir" dedikten sonra bunun bir devlet için uluslararası alanda da destek sayılabileceğini belirtiyor ve örnek olarak Girit işinde Yunan efkârı umumiyesinin başarısını kaydediyor. Ancak, gazetelerin "geleceğimiz güvenli mi değil mi?" tartışmasını bırakıp efkârı umumiyeyi uyandırmaya çalışmalarının daha yararlı olacağını da ekliyor.

Gazetenin 5. sayısında açık mektubu yayımlanmış olan şahıs 10. sayıda yeni bir açıklama ile yeniden gündeme gelir. Fikir alış verişi sonunda tek bir nokta üzerinde birleşileceğini kabul etmekle beraber, bunda gazetenin rolü olamayacağını evlerde özel sohbetlerde ağızdan ağıza söylenti aktarmanın asıl etkili olduğunu ileri sürer. Yeni uygulamaların, aksine efkârı umumiyenin zararına olduğu inancındadır. Herkesin önce kendi milliyetini aradığını sonra uygarlık arayışı içinde olduğunu bu yüzden efkârı umumiye aslen var olsa da bu gidişle bütün bütün yok oluşa yöneleceğini belirtip açıklama istemektedir. Ahmed Midhat'ın buna 11. numaradaki yanıtı şöyledir:

"Bir köşeye çekilen bir işe yaramaz. Efkârı umumiye böyle özel meclislerde kuvvet bulur, gayreti Osmaniye onunla yenilenir ve onaylanır... Gazeteleri de böyle bir özel meclis saymak gerekir. Dışardan en çok meyus görünen gazetelerdir. Her noksanımızı sayar, her geriliğimi-

zi haber verir, bazı kere o kadar yılgınlık gösterir ki, insan hırsından gazeteyi paralayıp yırtacağı gelir. Yine de efkârı umumiyeyi onlar toparlar, milliyet ve gayreti Osmaniye'ye onlar canlılık verir... Uygarlık adına kendi milliyetini ayaklar altına alanlar var ve her millet önce kendi milliyetini belirtip sonra uygarlık ve insaniyetten bahsederken, bizimkilerin sade kendi milliyetlerini yok olmakta görmelerine de rastlanıyor ama bu bize yeis vermiyor. Çünkü fikrini yeni uygarlık ile layıkıyla yenilemiş olanlar da milliyet düşmanlarıyla savaşıyor... Gerçek Osmanlı tam bir insaniyetcidir... Genç Osmanlılar umudumuzu artıracak şekilde yetiştiriliyor."

Yazının ertesi sayıda devam edeceği kaydedilmiş ise de Devir de 13. sayıdan sonra kapatıldığı için yayımlanamamıştır. Bâbıâli'nin bu tür yazılardan hoşlanmadığı böylece kesinleşmiş oluyor. Kapatmada herhalde efkârı umumiye konusunun işlenmesi kadar Ahmed Midhat'ın 7-13 no'lu sayılarda yer alan "Hürriyet'in mahiyeti hakkında"ki yazı dizisi de rol oynamış olmalıdır. Medeniyet ve hürriyet kavramlarını her gazetenin kendine göre yorumladığını belirttikten sonra, bunlara sadece filozofca değil fizyoloji ve psikoloji gibi fenlere dayanarak da bakmak gerektiğini, kendisinin yorumunu yapmayıp Batılı düşünürlerin görüşlerini aktaracağını belirtiyordu:

"Her millet için saadet ve selameti kefil olacak hürriyet fikridir. Hürriyet bir insanın kendisine sahip olmasıdır. Hürriyet kendisine sahip olan insanın her madde üzerine istediği veçhile düşünmesidir... İstediği gibi karar vermesidir. O maddeyi istediği gibi icra etmesidir. Ve daha sonra yapmış olduğu işin iyi ve yanlışını dahi istediği gibi yargılayabilmesidir. İnsan hür doğmuştur, hürdür, hür olmalıdır. Bir ezici güç tarafından gasbedilse de bu hürriyeti asliyesi yok olmaz. Hiçbir milletin hürriyet azlığından yakınmaya hakkı yoktur. İnsan kısmı ne kadar hür olmak şanından ise her millet o kadar hürdür. Bazı dış etkenler karşı çıksa da yine hürdür zira dış etken doğa yasasını bozamaz. İnsan ancak öldürülmeli ki hürriyeti de kalksın."

Dizinin sonunda "Biz elimizde bulunan hürriyetle ne kadar hür olabiliriz?" sorusunu sorup yanıtını vermekten de geri kalmıyor. Gazetenin kapatılmasına bu bölümün sebep olduğu da düşünülebilir:

"Hükümetimiz hükümeti sultaniye olduğu için biz kemali (=eksiksiz) hürriyet davasında bulunamayız. Bizim için doğa yasası ve uygarlık yasasını uygulama yoluna gidilmemiş olduğu halde bir yasa konulmuşdur ki, yukarda hür olanların imza etmiş olduğunu anlattığımız kontrato (= Contrat social anlamına) hükmü gibi değildir. Çünkü hür olan bir uygar toplumun yasaları o toplumun bütününe eşit bir hayat tarafından yapılır ve hiç bir vakitte doğa yasasının dışına çıkılamaz (...) Elimizdeki yasayı inceleyecek değiliz. Yine de her yasa mutlaka hükümlerine biraz hürriyet katmıştır. Biz de elimizde bulunan hürriyeti takdir edebilmiş olsak biraz hürriyetci yaşayabiliriz... Hükümetten merhamet değil adalet isteriz... Görevi budur, görevini yapmaya çağırırız. Memur isek hergün 8-10 saatimizi devlete millete satar sonra hür oluruz... Amire şahsen değil yasaya göre itaat ederiz. Bir millet devlete sadece uygarlığın gerektirdiği hususlarda öneride bulunabileceği cihetle ve bugünkü gereksinmelerimize göre edilen çaba yetersiz olduğundan, eğitim, ziraat, sanat, ticaret için devletten tam yardım istemekte hür olabiliriz. Israr edebiliriz. Buna yetkiliyiz. Hukuk alanında noksanların düzelmesini istemek hakkımızdır. Dışardan tehdit olursa karşılanmasını isteriz... İstemekte hürüz. İşte elimizde bulunan hürriyete dayanarak bu kadar hür olabiliriz. Ancak Ah!.. Bir kere hürriyetin niteliğini hepimiz anlasak da kendi hürriyetimizin kaderini bilsek."

Tekrar yayınlanmaya başladığında, kapatma kararını eleştiren Devir'in 20 numaralı 30. Eylül 1872 sayısındaki yazıda, savunulmuş olan bütün tezlerin haklılığı bir kez daha yinelenmektedir:

"İstikbalimizin güvence altında olduğundan bahsetmiştik, bizim dört gözle beklediğimiz geleceği efkârı umumiye bizden daha çok sevinç ve mutlulukla karşılamadı mı? Hukuku umumiyenin kişisel hukuktan başka bir şey olmadığını belirttik. Bireyle hiç bir ilgisi olmayan yalnız topluma ait bir genel hukuk var olamaz. Çünkü hukukun amacı insandır ve insan ise infirat (Yalnızcılık) ve bağımsızlık halindedir. Her kimse kendi âleminin padişahıdır. Buna bakıp kendi serkeşçe davranışlarını devletin çıkarı diye göstermek isteyenler hem kendilerinin, hem de bütün âlemin harabına razı olanlardır. Uygarlık patlamaya başlıyor. Ülkemiz zamanımız zalimce davranışlara dayanamıyor. Zulme karşı ayaklananlar yollarında devam için her zulme dayanıyorlar. Bu fedakârlar

hem hürriyetlerine ulaştılar, hem de üzerlerine dadananların yenildiğini gördüler. Şimdi hepimiz anlıyoruz ki ülkemizde ilahi bir şeriat ve yürürlülük ve itaat yeteneğine sahip bir kanun ve karşısında dayanılması olanaksız bir efkârı umumiye var imiş."

Yazı şu değerlendirmeyle sona eriyor: "Eğer Cenabı Hakk'ın yasalarına boyun eğer, saltanatı seniyenin nizamlarına itaat eyler ve efkârı umumiyenin gücüne dayanarak milletimizi, devletimizi, vatanımızı gerçekten sever isek (...) çektiğimiz güçlüklerin mutluluğa dönüşmesi kaçınılmazdır. Bu kanıtlara bakarak güvenelim, geleceğimiz güvenlidir. Yaşasın Osmanlılar."

Ahmed Midhat'ın bireye haklar tanımakla birlikte, "saltanatın nizamlarına" itaati ön planda tutmaya devam etmesi "İnkıyadı serbestane"de kararlı olduğunu kanıtlıyordu, Namık Kemal ile temel ayrılış noktası buydu.

Hakayık'ın 687. sayısında Osmanlı ülkesinde efkârı umumiye diye bir şeyin bulunmadığı iddiasıyla yayınlanan bir yazıya "Efkârı Umumiye" başlığıyla verdiği yanıtta (İbret, 28.10.1872) Namık Kemal bu kavram konusundaki düşüncelerini çok daha kesinleştirmiştir. Hakayık, efkârı umumiyenin efkârı siyasiyeden (Siyasi fikirlerden) ibaret olduğunu bunun da memurların görevlerini iyi bilmesi ve mülkiye gibi okullarda iyi öğretilmesi demek olduğunu ileri sürüyordu. Başka türlü düşünenlere karşı da "bizde efkârı umumiye var iddiasında bulunmak mezarlarda hayat bulunduğunu iddiaya benzer" eleştirisini yöneltti. Namık Kemal o güne kadar Osmanlı toplumunda en bilimsel tanımlamayı yaparak Hakayık'ın tezini çürütmeye girişti. Efkârı umumiye'yi tanrısal bağlardan arındırıyor, her toplumda ve her zaman var olduğunu vurguluyor, umum'daki (Toplum, halk, kütle) bir ittifakı belirttiğini kaydederek sadece siyasal nitelikli sayılamayacağını savunuyordu. Bu uzun yazıyı şöyle özetleyebiliriz:

"Efkârı umumiye her zaman her toplumda vardı. Roma'da, İslamın doğuşunda, Amerika ziraatcilerinde, İsviçre dağlılarında da bulunur. Efkârı umumiyeden yoksun bir toplum düşünülemez. Bizde efkârı umumiye yok deyip milletin kurtuluş umuduyla alay eden ve bu tür

herzeleri (saçmaları) yazanların ağızları kulaklarına kadar yırtılsa revadır. Bir ülkede efkârı umumiyenin varlığını inkâr umumda fikrin varlığını inkâr demektir. Umum bireylerden oluştuğuna göre bireyde fikir olmadığını kabul demek olur. Kendilerinde fikir olmadığını kabul edenlerin böyle bir fikir ileri sürmeye hakları olabilir mi?.. Mademki herkeste fikir vardır, elbette o fikirler birçok veya hiç olmazsa bir kaç madde üzerinde olsun ittifak edebilirler. Kişinin özgürlüğü bir diğerininkinin başladığı yerde sınırlanır. Bu yüzden cemiyet için bir üstün gücün varlığı zorunlu olur. Dünyada temyiz (iyiyi kötüden ayırma) yeteneği aklın tekelindedir. Başka bir ayırıcı yoktur. Dolayısıyla bu üstün gücü akıldan ve insandan başka yerde aramamalıdır. Kişilerin doğal hukukunu korumak umumun gücüne bırakılmıştır. Ama umum bunu bizzat yapamadığından vekil tayini usulü gerekmiştir. Ancak bu vekiller (=Hükümdarı ve hükümeti kasdediyor) umumdan aldıkları yetkiyi onun aleyhine kullanabilirler (Örnek olarak 1. ve 3. Napolyon'u gösteriyor). Fakat insan her zaman her şeye boyun eğmez. İşte efkârı umumiye diye bu bahsettiğimiz ittifaka denir. İttifakın bütün bütün ortadan kalkması hiç bir zamanda ve hiç bir millette görülmemiştir."

Yazının Osmanlı'da kamuoyunun varlığını ispatlama ile ilgili bölümünde Türk kesiminden bahsetmesi, toplumdaki çeşitli cemaatlerin eylemlerinin ve ittihadı anasır'da onların bütünleştirici rolünün farkında olduğunu gösteriyor:

"Bizde efkârı umumiye varlığını kesin bir kanıtla ağırbaşlılığını bütün Avrupa'yı hayran bırakarak kanıtladı. Türklerin en büyük meziyetlerinden olan anlayış genişliği ve soğukkanlılık sayesinde intikamdan kaçıldı (Girit olaylarından bahsettiğini sanıyoruz) nefretin ilânıyla yetinildi. Başka yerlerde görülen şiddetli heyecanlar ve saldırganlıkların hiç biri vuku bulmadı. Henüz sükûnet uykusundan uyanmaya başladığını gördüğümüz efkârı umumiye –ki bütün vatan evlatlarının kalbindedir ve heyeti milliyemizin yaşam umududur– siyasal ahlak bozulduğunda hükümeti adalet dairesinde tutmak için daima bir nümayiş halinde bulunması lazım gelir iken, Rusya'da olduğu gibi son derece üzerine varılmadıkça açığa çıkmaz... Efkârı umumiye aşırılıkta iki uca da gidebilir. Bunun yaratacağı bedbahtlıktan kurtulabilmek için aşırı uçlardan uzak isteklerin edep ve ölçülülük içinde sükûnet ve itaatle yansıtılması gere-

kir. Eğer böyle olursa Hicri onuncu yüzyıldaki (Miladi 16. yüzyıl- Kanuni dönemi) yüceliğe 13. yüzyılda (Miladi 19. yüzyıl) erişiriz."

Namık Kemal'in Tanzimat'la başlayan sürekli ve köklü değişimlerin Osmanlı kamuoyu tarafından algılanışını değerlendirişi, hızlı bir sürece girmiş toplumun durumunu iyi fark ettiğini kanıtlar. Özellikle kamuoyunu yönlendirmekte Avrupa ve yardımcısı yerli gayri-Müslim tüccar kesiminin etkisini göz ardı etmemektedir.

İbret'in 16. Ocak. 1873 tarihli sayısındaki "Moda" başlıklı yazısında "değişiklik halinde daima durmak isteyen bir toplumuz, durduğumuz halde de daima değişiklik isteğinde bulunuruz" deyip örnek verir: "Başımızdan kavuğu çıkarıp da fes giydirdikleri vakit kıyametler koptu. Şimdi herkese fesi çıkartıp da kavuk giydirmek dünyanın altını üstüne getirmedikçe hâsıl olamaz." Bu davranışın örneği olarak son beş-altı yılı (1866'dan beri, yani Tasviri Efkâr ve Avrupa'da Hürriyet'in yayını dönemini) anımsatıp bunun etkisiyle gelen değişimi anımsatır.

"Bundan bir buçuk yıl önceye gelinceye kadar hükümetin bir idare tarzı vardı. Herkes ondan daha güzel bir yol tutulmak kabil olduğunu düşündüğü için her değişikliğe özenle bakmakta idi. Ondan sonra bir değişiklik geldi ve herkes memnun oldu (...) fakat ulusal ahlâk ve vatanın menfaati aleyhine o kadar zuhur etti ki –o değişikliklere neden olan halin değişikliğinden başka– her nevi değişim vatan için bir felâket olarak kabul edilmeye başlandı."

Ve sorunun kamuoyu ile ilgili olduğunu anımsatmaya yönelir:

"O hâl değişti, hâlâ da değişiyor, efkârı umumiye de o hâl ile başkalaşmış oldu; fakat değişikliğe asla meylettiği yoktur. Daha iyi bir halin meydana gelmesini umut edipde daima değişiklik isteyenler değişiklikten daha fazla sonuçları gördükleri için iki yıl önceki hâli bulmayı mutluluk, bir yıl önceki hale dönmeyi en büyük felâket biliyorlar. Bundan dolayıdır ki, şimdi efkârı umumiye bulunduğu yerde durabilmekten büyük terakki göremiyor. Yine bundan dolayıdır ki vatanın ne kadar düşmanı var ise hâlin bulunduğu derecede durabilmesini imkânsız hale düşürmek için her gün bir değişiklik meydana gelmesinden söz ediyor. İki üç

yıl önceki umutları bugün kim hâsıl eder? Meğer ki Allah... Bir yıl önceki hâli bugün kim ister? Meğer ki şeytan...”

Özellikle ekonomi alanındaki ve Avrupa ile gayri-Müslim kesimin kışkırttığı, kendilerine uygun değişiklik planlamasına dikkati çekip kamuoyunu uyarıyor:

“Şurasını efkârı umumiyeye bildiririz ki sürüp gitmekte ve daima tekrarlanmakta olan yalanlara inanmak neden gerekiyor? Otuz yıldır bu kadar vaatler işitiyoruz. Dört beş ayda değişim haberleri işitsek ne lâzım gelir?”

1870’lerin başında artık Tanzimatçı Paşaların da - Âli Paşa örneğinde olduğu gibi - her şeyin söylenebileceğini kabul ettikleri ama bunu iyiyle kötüyü ayırabilenlerin (seçilmişlerin) imtiyazı saydıkları görülüyor. Anlayışlarında, bütün vatandaşlar bu düzeye varınca cumhuriyete bile geçilebileceği tezi de var. Ancak efkârı umumiye’yi tek söylem ve tek yön diye (Bir anlamda devletle bütünleşme) olarak anladıklarını da saklamıyorlar. Namık Kemal ise bireyin doğa yasalarına dayanan hürriyetlerini sınırsız sayıyor. Toplumun ilerlemesini tanrıya bağlamayı ve hükümetin vasi rolünü red ediyor. Her şeyin insan emeğine bağlı olduğunu, özel girişimin sonuç sağlayacağını ve toplumun geleceğinin bununla güven altında olduğunu belirtiyor. Osmanlı toplumunun gerçeklerinden de tamamen kopmuyor. Başrolü oynayacağını kabul ettiği efkârı umumiyenin ilahi bir şeriat ve devletin yasalarıyla oluşturacağı düzeni ileri sürüyor. Namık Kemal’de değişik görüşlerin birbiriyle çatışması anlayışı var ama son tahlilde bunun tek bir amaçta birleşmesi (Osmanlı toplumunun ilerlemesi) düşüncesi de dışlanmıyor. Açıkçası Şinasi’nin efkârı umumiye anlayışına yaklaşıyor.

Namık Kemal o dönemde bizim toplumumuzu en iyi değerlendirebilen düşünürdür. Ancak o da daha Avrupa’da kamuoyunun dinamikleşmesinin kökenini tam çözmüş değildi. İstanbul’un İngilizce gazetesi Levant Herald’ın 24.9.1872 tarihli sayısında, İzmir tüccar kesiminin sözcüsü L’Impartial du Smyrne’den naklen Osmanlıdaki kamuoyunu değerlendirişi bu eksiğimizi net şekilde ortaya koymaktadır:

"Uygar ülkelerde kamuoyunu oluşturan unsurlar Türkiye'de hiç yoktur. Avrupa'da kamuoyu, orta sınıfın toplumda yerini alması ile belirmeye başlamıştır. Bu oluşumu belirlemek için tarihte çok eskilere gitmeye gerek yoktur. Yönetim gücünün soylular ile dinci örgütün elleri arasında toplanmasının sona ermesi dönemine kadar halk, cansız ve hareketsiz ve kaderin üzerlerine yerleştirdiğiyle yetinmekle yükümlü sayılıyordu. Bu orta sınıf henüz burada yoktur, dolayısıyla kamuoyu içimizde henüz varlık işareti vermemişse şaşırtıcı değildir. İmparatorluğun halkının fikirlerini yöneltmekte dini ve yönetici iktidar etkili olmaya devam ediyor. Ülkenin siyasi ve sosyal koşulları böyle olunca, basının burada karşılaştığı sayısız güçlüğü aşması için ve görevini yerine getirmesi için karşılaştığı zorluğu anlamak güç olmaz (...) Özgürlükler son derece sınırlıdır, oysa ilerlemek için tam özgürlük şarttır."

Açıkçası toplumun tabanı katılmadıkça kamuoyunun tam işlerlik kazanamayacağını anımsatmaktadır. Açıkçası bütün topluma mal edilebilecek bir gelişim bahis konusu değildir. Sadece basının çevresinde toplanan bir düşünür grubuna ait olduğu inkâr edilemez. Nitekim 1872 yılına ait bir fıkra bu değişimin sınırlılığın güzel yansıtır:

"Namık Kemal, iki yazar arkadaşıyla birlikte kayıkla Üsküdar'dan İstanbul'a geçerken fırtına çıkmış. Batma tehlikesi belirince yazarlardan biri söylenir: ölmemiz önemli değil, efkârı umumiye yok olacak."

Yine de toplumun içinde önemli bir değişmenin başlamış olduğu inkâr edilemezdi. Özellikle gayri-Müslim cemaatler içinde - Rum, Ermeni, Bulgar gibi - tabana dayalı eylem ve fikir oluşturmalar da hız kazanmaktaydı. Bunun özellikle Avrupa devletlerinden destek aldığı ve Müslüman ve Türk kesim üzerindeki etkisi de göz ardı edilemezdi. Bu ortam, kamuoyu konusunu işleyenlere yönelik yasaklamaların artırılmasını gündeme getirdi. İbret'teki yazıları yetmiyormuş gibi Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" konulu piyesinin Nisan 1873'de İstanbul'da binlerce sade vatandaşın sokak gösterisi yapmasına sebep olması, Saray/Bâbıâli'nin yeni yapısını büsbütün endişelendirdi. İbret kapatıldı , N.Kemal de Kıbrıs'a sürgün gönderildi.

BİRİNCİ MEŞRUTİYET'İN 32 YILINDA

ABDÜLHAMİD'İN TERCİHİ: EFKÂRI UMUMİYEYİ SELİME

Âli Paşa'nın Tanzimatı "ihtiyatlı devrimci" özelliğiyle yerleştirme yöntemi onun ölüp yerine Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam atanmasıyla yeniden sarayın ön plana çıkarılması geleneğine dönüşü gündeme getirir. Bunun kamuoyunun etkenliği konusundaki tartışmaları da etkilemesi kaçınılmazdı. Sultan Abdülaziz'e "Bir padişahı müstebidsiniz, her emrüfermanınızı icraya muktedirsiniz" dediği ileri sürülen yeni sadrazamın göreve başladıktan sadece 17 gün sonra (25.9.1871'de) devlet adamlarının bilâ muhakeme sürülmeleri kararını yürürlüğe koyması yeni yapılanmada ilk önemli adımdı. Önce Üç büyük Tanzimatçı'nın (M.Reşid, Âli ve Fuad) yetiştirdiği kadroların tasfiyesine girişildi. O zamandan, Abdülaziz'in tahttan indirilişine kadar geçen 4 yıl 8 aylık sürede sekiz sadrazamın değiştirilmesi ve örneğin Midhat Paşa'nın sadece 2 ay 19 gün makamda tutulması, Tanzimat öncesine dönüşü kanıtlıyordu. Ahmed Cevdet Paşa "Maruzat" adlı eserinde bu davranışın kamuoyunun dikkatini dağıtmaya yönelik bir taktik olduğunu şöyle anlatır:

"Öteden beri Devleti Âliye'de vezirler mabeyni hümayun ile efradı nâs arasında bir perde olup, durumun gereği olarak icrası lazım gelip beynen nâs (= halkın arasında) hoş karşılanmayacak şeyleri kendilerine mal ederler ve enzârı âlemde (= dünyanın nazarında) hoş görünecek icraatı övgülü bir dille Padişaha dayandırırlar. Bu cihetle eskiden beri halkın itirazlarına vezirler ve özellikle sadrazamlar hedef olup zatı padişahi aleyhine söz söyleye kimsenin dili varmazdı. Ve bir aralık beynen nâs dedikodu çoğalır ise vezirlerin değişimi yapılarak ezhanı nâs'a (= halkın zihni) sükunet gelir ve birkaç ay sonra eski vezirler, aleyhlerindeki sözler unutularak yine memuriyetlerine iade olunurdu."

Maruzat'ta Abdülaziz'in tahttan indirilmesine Mahmud Nedim'in, giderek zayıflayan sultanın simgeliğini yeniden canlandırma çabasının etkili olduğu belirtilir. Aslında bunu Abdülaziz'in kendisinin arzuladığı biliniyor. Oysa 1860'dan beri gelişen ortam toplum içinde tabana dayalı bir dinamizmin oluştuğunu kanıtlıyordu. Balkanlarda giderek yaygınlaşan Osmanlı'dan kopma akımlarına Avrupa devletlerinin desteği artar-

ken, 1875'de "Tenzili Faiz" kararıyla devletin mali iflasının ilanı sadece düşünür kesimi değil toplumun tabanını da etkiledi.

1876 yılı başından itibaren Balkanlardaki olaylar şiddet kazanırken Türkçe basında bunlara gereken tepkinin gösterilmesine izin verilmemesinin, buna karşılık başta İngilizce Levant Herald'in Bulgar olaylarını destekleyici yayın yapması ve Rumca, Ermenice gazetelerin katkısının havayı gerginleştirdiği biliniyor. 13.1.1876 tarihli Matbuat Dairesi'nin bildirisinde "gazetelerin görevi kamunun hayrına hizmet vermek ve kafaları karıştırmamaktır" deniyordu. Abdülaziz'in tahttan indirilmesine üç hafta kala 8.5.1876'da yayınlanan bildiriyle de gazete satıcılarının önemli haberleri bağırarak satış yapmaları yasaklanıyordu. Bu yolla halkın gazetelere ilgisinin artırılmasına yarayan davranışın engellenmesine çalışıldığı belliydi. Gazetenin adından başka bir şey söylendiğinde polisin müdahale edeceği anımsatılmaktaydı. İki gün sonrada yeni bir bildiri ile ön sansür konduğu, bütün gazetelerin prova sayfalarının daireye sunulacağı ve ancak onay alındıktan sonra baskıya geçilebileceği aksi halde kapatılacakları anımsatılıyordu.

Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren eyleme ordunun da komutanlarının güdümünde katılması şaşırtıcı değildir ama, özellikle İstanbul'daki suhtelerin (= softa ve medrese talebeleri, talebe-i ulum) de fiilen katılması dikkati çekicidir. Maruzat'ın, Mahmud Nedim Paşa'nın zamanında sürgüne gönderdiği paşaların el altından bunları tahrik ettiklerini kaydettikten sonra sorunu efkârı umumiye'nin varlığına bağlaması ilginçtir:

" İşte o aralık 'İstanbul'da ihtilal çıkacak imiş' gibi havadis işitildi. Lâkin suhtelerin cemiyeti yalnız zaptiyeler ile dağıtılarak ön ayak olan birkaç neferi uzaklaştırmak ve cezalandırmakla çatışmanın bastırılması kabil idi. Ve yetmiş seneden beri İstanbul'da isyan vaki olmadığından o türlü fikirler unutulmuş idi. Hele asker içinde saltanat aleyhine isyan hareketi çıkması pek imkansız idi. Maamafin tarihce denenmiş gerçektir ki hükümdarlar her ferde galip olup onlara karşı yalnız efkârı umumiye vardır. Ve efkârı umumiye bazı devletlerde aşikâr olup daima kendisini gösterir. Bazı devletlerde ise kapalı olup pek sıkılırsa birdenbire bir olay çıkarır. Dolayısıyla hükümdarlar her devlette efkârı umumiye'den çekinmişlerdir. Halbuki Abdülaziz Han hazretlerine bir hususta dolayı

‘beynen nâs (= halkın arasında) dedikoduya sebep olur” denildikte “nâs dediğiniz bizimkiler ise onların hükmü yok, ecnebiler ise onlara da hekim ve mühendis gibi Hıristiyanları karşı tutarsınız’ demiş olduğu yayılmış ve bu da ezhânı-ı amme’ye dokunmuştu.”

Midhat Paşa da anılarında “Efkârı Umumiye’nin Galeyanı” başlıklı bölümde, özellikle alışılmışın aksine Talebe-i Ulum’un öncülük ettiği bir eylem bulunmasını şöyle izah eder(60)

“Bulgarlar İslam ahaliyi kesip biçiyordu (…) Fatih Medreselerinde bulunan talebe-i Ulum’un çoğu ve belki de hepsi Rumeli ahalisinden oldukları için, bunların memleketlerinden gelen mektup ve haberlerde kiminin annesi babası, kiminin hısım ve akrabası Bulgarlar tarafından öldürüldüğü ve mallarının yağmalandığı veya durumlarının tehlikede olduğuna dair feci ve müthiş haberler alınması üzerine talebe takımı derslerini bırakıp öncelikle Mabeyni Hümayun’a şikâyeti havi bir arzuhal götürüp takdim etmişlerse de bir cevap alamamışlardı… Buna bazı taraftarları da katılıp kalabayık gruplar Meşihat’a, Bâbıâli’ye ve Yıldız’a yürüyüş yapmışlardır.”

Kamuoyunun bilgilenmesini önleme girişimlerine karşılık Dikkati çeken talabe-i ulum’un Sultana değil, özellikle sadrazam ile Şeyhülislam’a karşı olmalarıydı. Bu harekete tam bir kamuoyu ayaklanması denebilir miydi? Her ne kadar Midhat Paşa anılarında “Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesi meselesi mücerret olarak devlet ve milletin selameti için efkârı umumiye’nin oluşmasıyla meydana gelmiştir” derse de yeterli saymak mümkün değildir. Dönemin tanıklarından Ebüzziya Tevfik ve Mehmed Memduh’un değerlendirmeleri, sayılamayacağını belirtir(61):

“Eski Serasker Hüseyin Avni bu hareketin arkasında olup, Bursa’dan bu işi takip etmektedir. İstanbul’daki Yeni Osmanlılar grubu ulemâ ile birlikte aynı hareketin içindedir. Şehzade Murad’ın sarrafı Hıristiki bile perde arkasında olduğuna göre, Şehzade’nin dışarda olduğu düşünülemez. Kaynaklar Midhat Paşa’nın bu organizasyonun odak noktasında olduğunda birleşmektedir (…) Buna göre10 Mayıs 1876 tarihli bu talebe-i ulum nümayişi, halkın Rumeli olayları sebebiyle gale-

yanı değerlendirerek, iktidarı devirmek için kullanılmış planlı bir hareket sayılmalıdır."

Namık Kemal'in aşıladığı dinamik efkârı umumiye fikri asıl etkisini sınırlı sayıdaki seçkinler üzerinde göstermiş olmakla birlikte, toplumun tabanından hele sultana karşı talebe-i ulum'dan tepki gelmesi toplumda yine de bir değişimin ilk adımlarının atıldığını kanıtlıyordu. Keyfi yönetime yönelme eğilimi gösteren Sultan Aziz tahttan uzaklaştırılmış, ruhi durumu oluşumları hazmetmeye yeterli olmayan Sultan Murad tahttan uzaklaştırılmış ve hükümdarlığı Meşrutiyet rejiminde sürdürmeyi kabul eden II.Abdülhamid tahta geçirilmişti. İlk kez bir Anayasanın ilanı ve halkın oylarıyla seçilmiş bir Meclisin çalışmaya başlamasının zorlayıcı bir tabanın etkisiyle değil, devleti yaman bir vartadan kurtarmak için tepeden getirildiği bilinir. Bunun için gerekli eylem, devletle bütünleşen Tanzimatçı Paşalar ve düşünürlerin gayet sınırlı bir kesimiyle, onların güdümünde eylemi kabul eden askeri güçle sınırlı bir "talebe-i ulum" grubu tarafından gerçekleştirilmiştir.

Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren askeri darbeyi de bütün topluma mal etmek için kamuoyunu ön plana sürmekten kaçınılmamıştır. Saltanatı devraldığında yeni Sultan V. Murad adına yayınlanan Hattı Hümayun'da olaylarda kamuoyunun katkısına yer verilmesine özen gösterildiği dikkatlerden kaçmaz:

"Umumca malum olduğu gibi, biraz zamandan beri devletin iç ve dış işlerinin bulunduğu müşkül durum, efkârı amme hakkında bazı mertebe emniyetsizlik ile malen ve mülken birtakım zararlı haller ve türlü türlü rahatsızlıkları mucip olmuş olduğundan en önce bu halin ıslahı ile ülkenin ve devletin tüm uyruklarının asayiş ve güvenliğini ve maddi ve manevi mutluluk ve selâmetini sağlayacak bir yolun bulunması gereklidir..."

Bu bildiriyi tahta çıkmak bile istemediği bilinen Murad'ın değil darbecilerin hazırladığı şüphesizdir. Olayı efkârı amme'ye bağlamakla bütün toplumun desteğini sağlamayı tasarladıkları bellidir. Vakit gazetesi, 2.6.1876 tarihli 236 sayılı nüshasında yayınladığı bu Hattı Hümayun'un altına "Temini Efkâr-ı Umumiye" başlığı altında bir makale eklemiştir.

"Ülke ve ulusun mahvına neden olabilecek mali ve siyasi olumsuzlukları" sıraladıktan sonra devam eder:

"Matbuatın, efkârı amme'nin aydınlanmasına ve eğitimin yaygınlaşmasına ne dereceye kadar hizmet edeceği herkesçe bilinmektedir. Hatta devletimizde uygulanmaya çalışılan yeniliklerin başarılı olmasında matbuatımızın ne kadar gayret sarfettiği inkâr edilememektedir. Bundan böyle de matbuattan tam bir yararlanma sağlanabilmesi için basına gereken hürriyetin verilmesi lâzımdır."

Emirle hareket eden askeri birlikler ve katkıda bulunan talebei ulum dışında "efkârı amme" olarak nitelenen toplumun tümünün olaylara seyirci kaldığı biliniyordu. Gazetenin de belirttiği gibi girişim doğrudan doğruya basının dinamizmini etkilemiştir. Birinci Meşrutiyet'in ilânından efkârı amme değil gazeteler etkili olacaktır.

Türk kesiminin, içinde düzünelerle farklı cemaat bulunan Osmanlı yapısında tek ve devlete bağlı efkârı umumiye bulunmasını düşünmesine karşılık diğer cemaatlerde kendilerine özgü bir fikir ve grup oluşumu belirmesi kaçınılmazdı. Özellikle Lübnan bölgesinde Hıristiyan misyonerlerin başlatmış oldukları Arap milliyetçiliğinin, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi günlerinde İstanbul'un bir Fransızca gazetesinde (Stamboul) gündeme getirilişi dikkati çekicidir. Beyrut kökenli bir Hıristiyan olan, misyoner okulunda yetişmiş Halil Ghanem Bâbıâli'de devlet tercümanı olarak çalışıyordu. 8. Haziran.1876 tarihli sayıdaki son derece uzun yazısında Osmanlı bütünlüğünü o zamana kadar hiç rastlanmamış bir şekilde bölen tezi gerçekten önemliydi. Ona göre Osmanlı halkı üç gruptan oluşuyordu: 1) Türk = fatih ırk; 2) Müslüman = fethedilmiş/esir edilmiş ırk; 3) Hıristiyanlar.

Türkçülüğü hiçbir zaman gündeme getirmemiş Osmanlı'yı ırkçı bir bakışla ayırmanın, Müslüman adı altında Arapları onlardan ayrı saymanın, milliyetçilik akımına yeni bir ivme kazandırma hedefli olduğu belliydi. Müslüman Arap ile Hıristiyan Arabı tek bir kamuoyunda birleştirme adımında böylece önemli bir adım atılmış oluyordu. H. Ghanem'in buna eklediği istek de "Yönetimde Hıristiyanlara daha çok yetki tanınması" idi. Nitekim Suriye milletvekili Abdürrahim Bedran da daha son-

ra meclis kürsüsünden "Hürriyeti şahsiye müsavat ile meydana çıkar, Osmanlı yönetiminde müsavat yok" diyerek konuyu daha da açacaktır. Müslümanlar arasında yarışma başladıktan sonra bunun Hıristiyanlara daha geniş çaplı yansımaması mümkün değildi.

Anayasanın ilanı ve halkın oylarıyla seçilen milletvekillerinin katıldığı bir meclisin çalışmaya başlaması hiç şüphesiz kamuoyunun açıkça gündeme gelmesi açısından çok ileri bir adımdı. Ancak girişimin temelinde sadece Midhat Paşa ile birkaç arkadaşının bulunduğu, askeri gücün onlarca yönlendirilişinin ön planda rol oynadığı gerçeği dikkate alınmak gerekir. Midhat Paşa hiç şüphesiz daha çok Rusya'ya karşı Avrupa'nın desteğini getireceği düşüncesiyle halka dayalı bir rejimin tam işler olmasında ısrarcıydı. Meclisi Umumi'nin 18.1.1877 toplantısında Midhat Paşa'nın efkârı umumiye'ye güvendiğini gösteren bir ifade yoktur. Aksine Rus tehdidine karşı yeterli askeri güce sahip olunmadığını belirtir ve anayasanın ilanının Osmanlı'dan şikayetini artırmakta olan "Avrupa efkârı umumiyesi" ni teskin amaçlı olduğunu belirtir. Bunu "Konstitüsyon ile bir Osmanlı milleti gerçekleştirmekle" sağlayacaklarına inanmaktadır. Abdülhamid' e gönderdiği 30.Ocak.1877 tarihli son uyarıda ise hedefin istibdada dönmeyi kesin engellemek olduğunu açıkça belirtir: (62)

"Meşrutiyeti koymak ve ilandan maksadımız istibdatı kaldırmak ve zatı şahanenizi görevinizde ikaza ve devletin vekillerinin (= bakanlar anlamında) görevlerini belirleme ve milletimiz içinde tam eşitliği sağlayıp elbirliğiyle ve gerçekten milletin ıslahına çalışmaktır (…) Dört yüz yıldır milletimizi alçaklığa alıştırıp devleti gerilemeğe yönelten dalkavukluktan yakayı sıyıralım (…) Bendenizin hükümdarlığınıza fevkalâde riayetim vardır. Ancak Şer'i şerif hükümlerini uygulayarak milletimizin çıkarlarına muzır olan en ufak hususta bile size itaat etmekten mazurum, çünkü mesuliyetim ağırdır (…) Padişahım, Osmanlılar kendi kendilerini ıslah ve idare gücünü haiz olmalıdırlar. Usulü meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz?... Milletimin beni mesil tutmasına yönelik tarzda çalışacağım ve bununla övünürüm.(…) Dehşetli zelzelelerden yok olup çökme derecesini savuşturan devlet binasını tamire çalıştığımız sırada, siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim…"

Bu kesin ihtilalci üsluba rağmen - evvelce de belirttiğimiz gibi - hanedana bağlılığını, bildirinin altına imzasını "Kulunuz Midhat" diye atarak belirtmekten de çekinmez. Herhalde gözdağı verirken güvendiği kamuoyunun desteğiydi. Abdülhamid'in de bundan endişelendiğini, paşayı bindirttiği gemiyi hemen Avrupa'ya göndermeyip bir gün bekletmesi kanıtlar. Bâbıâli Caddesi' nde "bir avuç terakkiperver"in yaptığı nümayiş üzerlerine gönderilen askeri kuvvet tarafından kolayca dağıtılınca gemi yola çıkarılır (5.2.1877) ve "efkârı umumiye'nin henüz toplumsal bir güç niteliği kazanmamış olduğu kararına varılır. Nitekim Midhat Paşa'nın yanı sıra, Namık Kemal ve diğerlerinin de sürgüne gönderilmesine rağmen toplumdan tepki çıkmaması kamuoyunun ilgisizliğini kanıtlar.

Bu ortamda Hayal dergisinin 20.2.1877 tarihli sayısında çıkan elleri ve ayakları zincirli Karagöz karikatüründeki konuşma basının tepkisini yansıtır. Hacivat'ın "Nedir bu hal?" sorusuna Karagöz'ün yanıtı kamuoyuna açıkça görüş yansıtmaya izin verilmeyecek bir düzenin tasarlandığını anımsatıyordu: "Kanun dairesinde serbesti, Hacivat". Bir ay sonraki 331. sayısında da Hayal, Meclisi Mebusan görüşmelerinin gizli yapılması kararının da onları toplumdan ayırmak amacını güttüğü görüşünü savunur. "Mebus efendiler milletin vekilleri oldukları halde müzakerelerini milletten gizli tutmaları dava vekilinin kendi düşüncelerini vekilliğini yaptığı kişiden saklamasına benzemez mi?" gerekçesiyle eleştirir.

Basın özgürlüğünü istemesindeki haklılığına karşılık, dünyanın her meclisinde mevcut kapalı oturumları yermesi, kamuoyu yanlılarının da tam bir fikre varmamış olduğunu kanıtlıyordu. Bu iddiaları sonucu Hayal'in sahibi Teodor Kasap hapsa mahkum edilecek, padişahın affıyla kurtulacaktır. (63)

Halk için yeterli olan, Sultan Abdülhamid'in 19.Mart.1877 günü Meclisi açış konuşmasında devrimci davranışı onaylarken hedefin "halkın can, mal, ırz ve namusunu korumak" olduğunu belirtmesiydi. Hiç şüphesiz "iyi bir yönetimle medeniyet aleminin bugünkü ilerlemesine yetişmek ve istibdada karşı meşveret yanlısı olduğu" ifadesi de Tanzimat'ın ilkelerini benimsediğini kanıtlıyordu. Kamuoyu konusunu gündeme getirmez, sade "ülke kanunları arâyı umumiye'ye (= genel görüşe) dayanması gerektiği için" anayasayı ilan ettiğini açıklamakla yetinir.

Üyeleri sultan tarafından seçilen Ayan Meclisi'nin cevabi metni onunkine benzer bir içerik taşır. Milletvekilleri adına yapılan konuşmada ise "Efkârı umumiye'nin inançlarının sıhhat ve isabeti olaylarla sabit olmuştur" denilmekle, toplumun tabanı ile doğrudan ilişkili kesimin konuya daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim başlangıç için 80'i Müslüman ve 50'si Gayri-Müslim olan milletvekillerinin gündeme getirdikleri İstanbullulara tanınan askerlik muafiyeti, devlet memurlarından şikayetler gibi konular bunu kanıtlar. Belediye Reislerinin devletçe atanması yerine halk tarafından seçilmesi isteğine Şurayı Devlet temsilcisinin "Halkın seçimi olmaz, mevzuatı bilmezler" gerekçesine, "Ama halk kendi seçtiği adamdan daha ziyade emin olur" diye karşı çıkan da vardır. Yine de kamuoyu etkenliğini gündeme getiren yoktur. Nitekim toplum tabanının tam bilgili olmadığı da saklanmıyor. Aydın mebusu Yenişehirlizade Ahmed "Bizde bir nahiye teşkil edilse yazı bilen adam bulunmaz" deyince Halep milletvekili Nafi tamamlar: "Bu mahzur Arabistan'da dahi böyledir."(64)

Bu ilk hazırlık meclisi asıl meclisi mebusan seçimleri için yeni yasaları hazırlamakla görevliydi ve Haziran sonunda kapandı. Yeni seçilenlerle toplanan meclisi 13.Aralık.1877'deki açış konuşmasında Abdülhamid yine "sınıfı tebaanın tam eşitliğinden duyduğu mutluluğu" belirtir ve ekler:

"Kanuni ve siyasi meselelerde hakikatı bulmak ve memleket menfaatini temin etmek, meşvereti umumiye erbabının tam serbestlik ve fikir alış verişinde bulunmasına bağlı olduğundan ve anayasa da sizlere bunu emrettiğinden başkaca isteklere hacet göremem…"

Toplumun hepsini kavrayan bir kamuoyu kavramının bahis konusu olmadığı açıktır. Yandaşı yazarlar arasında efkârı umumiye deyimini kullanan bulunmasına karşılık sadece "meşvereti umumiye erbabı" deyimiyle yetinmesi meclisin dışında bir aşırı özgürlüğü düşünmediğini kanıtlıyordu. Mebusların cevap konuşmasında da anayasa ile elde edilen "kanun ve siyaset konularındaki tam özgürlüğün sağladığı fikir teatisinden yararlanmakla yetinecekleri" belirtilir. Bu çerçevede özellikle başta Araplar olmak üzere her cemaatin kendi ana dilinin resmi dil olarak kullanılması, bölgesel özerklik taleplerinin yoğunlaşması - ki ayrılıkçı akım-

ları yansıtmaktadır - dikkatleri çekmektedir. Açıkçası dönemin deyimiyle "münevverler = aydınlar" arasında kalacak ilişki ile yetinilmektedir.

Bu tartışmaların Osmanlı ordularının bozguna uğradığı, Doğu Anadolu ile Balkanların kaybedildiği, İstanbul'un göçmenlerle dolduğu, Rus ordularının İstanbul'a girmek üzere olduğu bir sırada cereyan ettiği anımsanmalıdır. Hele cephelerden doğru dürüst haber alamayan hükümetin hergün meclise gelip durum hakkında hesap vermemesine yöneltilen eleştiriler, devlet düzeyindeki aczi büsbütün ortaya çıkarıyordu. Böyle bir ortamda Mecliste toplumun tabanını düşünen yoktu. Bir tek kişinin, Yanya milletvekili Abdül Bey'in 14.Ocak.1878 günkü konuşması toplumun temelindeki eksiklik konusunu gündeme getirdiği için geleceği de etkilemiştir: (Ana hatlarıyla)

"Geleceğimizi güven altına almak için dakika kaybetmeden almamız gereken temel önlemleri anlatmaya çalışacağım (...) Devleti Âliye'nin gereken ilerlemeden geri kalmasının sebebi nedir? Kanımca evvelâ cehalet, ikinci olarak istibdat ve üçüncüsü yönetimdekilerin yeteneksizlik ya da sefahat düşkünlükleri sebebiyle devlet ve milletin ilerlemesine gerektiği gibi özen göstermemeleridir (...) Tanzimat ile adil bir nizam geldi ama ne vilayetler nizamnamesi ne de belediyeler işledi, maarif nizamnamesi yayınlandı ama mektep denilecek numunelik bir mektebimiz vücuda gelmedi (...) Nizamları icraata sokacak memurlarımız yok. Bir devlet ve bir milletin esası en ileri maarif ve adil nizamlar ve bunları icra edecek memurlardır (...) Dünyada refah ve mutluluk ile medeniyetle ilgili ne kadar şey varsa cümlesi maarif sayesinde vücude gelmiştir. Maarifsiz hiçbir millet ilerlemedi, günden güne geriledi. Bizim maarifimizin pek noksan olduğunu hepiniz tasdik edersiniz. Bizdeki eğitim boş yere talebenin ömürlerini yok ediyor. Gayri muntazam bir takım medreselerden olabildiği kadar işe yarar askeri mekteplerden başka millet için ne mekteplerimiz var? (..) Başkent böyle, ya taşra. Eğitimi yolsuz rüşdiyeler gibi, rüşdiyesi bulunmayan kasabalar var, köylerde ise sıbyan mektebi bile yok (...) Şu biçare ahaliden Müslüman olduklarına dair hüccet aranılsa maarifsizlik sebebiyle isimlerinden başka ibraz edebilecekleri senetleri yoktur. Artık insaf, bu cehaletle biz nasıl medeni olabiliriz? Nasıl terakki edebiliriz, dini mübinimizi nasıl muhafaza edebiliriz? (...) Devlet ve milletimizin refahını ve geleceğini güvenceye almak için anayasaya göre gö-

revli olduğumuzdan medeniyetin gerçek koruyucusu olan maarifin en büyük hızla gelişmesini her şeye tercih etmeliyiz. Mevcut bulunan medrese ve mekteplerin eğitim kurallarını tamamen lağvetmeli ve kadın ve erkeğe ayrı ayrı, köylere varıncaya kadar sıbyan ve rüşdiye mektebi, her sancakta birer idadi ve başkentte bir darülfünun açmalıyız... Ama şimdiki darülfünun gibi değil, Avrupadakiler gibi..."

Asıl sorunun toplumumuzdaki temel kültür eksikliği olduğunu net bir şekilde açıklayan bu konuşmanın Abdülhamid'in daha sonraki politikalarında etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim bir yandan anayasayı askıya aldırırken diğer yandan daha sonraki otuz yıllık iktidarı boyunca eğitim kurumlarının - özellikle kadın eğitimi de dahil - geliştirilmesi için büyük çaba sarfettiği biliniyor. Maarif Nezaretinin 27. 1.1898'de Agence Ottomane tarafından yayınlanan bildirisinde Abdülhamid tahta çıktığında bütün ülkede toplam 19.205 okul bulunduğu, 22 yılda buna 9901 tesisin eklendiği ve öğrenci sayısının 896.424'e eriştiği iddia ediliyordu. Gerçekten eğitim alanında en köklü canlanma onun saltanatında başlamıştır. Bu da toplumun tabanı bilinçli hale gelmeden hürriyet kavramının gereği gibi anlaşılamayacağını fark ettiğini kanıtlar.

Başkenti işgale uğrayacak derecede en ağır yenilgisini aldığı ve ayrılıkçı akımların büyük hız kazandığı bir sırada hiçbir yönetimin özgürlük sorunu ile - bu çerçevede kamuoyu ile - uğraşması mümkün olamazdı. Buna karşılık gerekli önlemin tasarlandığı, hem eğitim alanındaki canlandırma, hem de belirmeğe başlayan ilk kamuoyu canlılığını frenleyecek önlemlerin alındığı fark ediliyor. Bu hususta özellikle kültür oluşmamızın kökeninde bulunan basının özel bir yapıya yöneltildiği, Avrupa'nın canlanışında baş rolü oynayan kitap kültürünün ise frenlendiği dikkatlerden kaçmaz. Abdülhamit önce "inkiyadı serbestane"ci olduğunu bildiği Ahmed Midhat'a, başta Midhat Paşa olmak üzere tam özgürlükçülerin politikalarını eleştiren ve kendisine haklılık yakıştıran Üssi İnkılâb ve Zübdetül Hakayık = Gerçeklerin özü isimli kitapları yayınlattırır, arkasından da sarayın mali desteği ile yine ona Tercümanı Hakikat gazetesini çıkarma imkanını sağlar.

1877-78 yenilgisindeki kayıpları, Ruslara karşı Avrupa devletlerinin desteği ile bir ölçüde hafifletmeyi sağlayan Berlin Antlaşmasının görü-

şüldüğü (imzası 13.Temmuz) dönemde yayına giren Tercümanı Hakikat, sürekli olarak özgürlüklere karşı görünmeme tezini savunurken, bunu "inkıyadı serbestane = özgürce boyun eğme" anlayışına bağlama yolunda çaba sarfeder. Gazetenin 1.Temmuz 1878 tarihli 5. sayısında aşırı bir özgürlük çizgisi izlendiği iddiası bile vardır:

"Zamanın nezaketine rağmen özgürce yayınımıza karşı gazetemizin bir tehlikeden korunması için daha itidalli davranmamızı anımsatanlar var. Teşekkür ederiz ama özgür fikir ve sözlerimizi yeterli bulmak şöyle dursun henüz yetersiz buluyoruz. Söz ve fikir hürriyeti devrindeyiz. Korkulacak şey serbesti değil serbazi'dir (= atılganlık). Serbazi her memlekette cezalandırılmaya lâyıktır ama serbestlik kanun dairesinde hareket etmektir. İçeriğimiz devlet ve milletin menfaat ve selameti noktasına yönelik değilse ondan kaçınmalıyız. Vatanperverlikte cümlemizi hakkıyla geçmiş olan padişahımız efendimiz gerçekleri 'ıttıla-i umumi'den (= genelin bilmesi) saklamayıp en ileri adımları atmışlardır. Son iki yılki olaylar için yazdırdığı 'Zübdetül Hakayık' kitabı bunun kanıtıdır. Kendisi cümlemiz için örnektir. Ona uyarsak milletçe selamete ulaşırız."

Hükümdara tam uymaya ve içeriğini tartışmadan sadece kanunların varlığına dayanma mantıklı kampanya sistematik şekilde Tercümanı Hakikat tarafından sürdürülür. 3.Temmuz sayısında bir Avrupa gazetesinden tercüme "Hukuk ve vezaifi ahali" başlıklı makaleden " akıl ve izan Allahın vergisidir; bu bir kanunu ebedidir; bunu ne ayan ne meclis ne de ahali bizden alamaz" görüşü aktarılarak, meclisin kapatılmasının birey haklarının ortadan kaldırılması anlamına gelmediği anlatılmak istenmektedir.

Aynı sayıdaki "İstibdat" makalesinde, baskıcı rejimin hükümdarla bir ilgisi olmadığı anlatılmaya çalışılmaktadır. İstibdadı getirenin hükümet kadroları ve memurlar olduğu "Adil müstebid hükümet" türünün yanı sıra "zalim müstebid hükümet" çeşidinin de varlığı ileri sürülüyor. "Zulümden en çok nefret eden hükümdar olmalıdır" dedikten sonra ekliyor:

"Dünyada her şey bir çıkara erişmek veya bir zararlıdan korunmak için kabul ediliyorsa hükümdarlar nezdinde en büyük menfaat uyruk-

larının sevgilisi olmak, en büyük zarar ise bunun aksidir (…) Hükümdar her şeyi göremez, memurları görevlendirir, istibdadı bunlar yapar (…) Enzarı umumiye de bunları fark eder."

Toplumda efkârı umumiye'nin değil enzarı umumiye = topluca bakış'ın varlığını kabul etmesi dikkati çekicidir. Ve devam eder:

"Eğer zulüm ve doğru yoldan sapmanın gerçekten önü alınmak için bir çare düşünülüyorsa bunun için alelumum halkın hürriyetçi yeteneğinden ve kanuniyetçi fikirlerinden başka yol yoktur. Bir adamın yeteneği ne ise onun hakkında edilecek muamelenin de ona göre olması zaruridir. Bir miskin adama, bir hamala, esnafdan birisine, nihayet bir insanı kâmil'e yapılacak davranış mutlaka bunların miskinliği, hamallığı, esnaflığı ve faziletleri ve olgunlukları nispetinde olur. Böyle olmayıp da hepsine birden eşit bir nazar ile bakmak ve ona göre davranmak her ne kadar insani terbiye ve beşeri hak gereğinden sayılır ise de terbiyenin bu derecesi ne yazık ki yüz bin adamdan birisinde bulunmaz.

Bununla şunu belirtmek isteriz ki, bir halkın zulüm görmesi o halkın medeni terbiye ve faziletleri açısından haiz olduğu yetenek nispetindedir. Şurası kesin olarak bilinmelidir ki, zulüm ve yolsuzluğu kendi çıkarlarının sağlanmasına vasıta sayanlar bu meşru olmayan davranışta tek başlarına da değildirler. Yardımcıları vardır ve nassı (= halkın zihnini) aldatırlar. Halkın gözü açık değilse zulmün nereden geldiğini anlamaz. İstibdadı besleyen şey, evvel beevvel halkın terbiye ve medeni ilerlemede eriştiği düzeydir. Kendi çıkarına çalışanda bunu yaratır. Hükümdar ise öyle yücedir ki buna ihtiyacı olmaz. "

4.Temmuz tarihli "Hürriyeti Kanuniye" başlıklı yazıda aynı görüşlere şu eklemeler yapılıyor:

"Her halkın gördüğü muamele medeniyetçe haiz olduğu yetenek nispetindedir. Bir halkda o istidat bulunmayacak olursa o halka hürriyet ve kanuni adalet verilse bile istifadeye muktedir olamayıp ancak kendisine özgü yeteneği düzeyinde yararlanabilir (…) Bir halk medeniyetin maddi ve manevi ilerlemesi ile beşeri faziletlerini ve insani terbiyesini tamamlamış olursa zulüm yapana esir olmaz, onlara karşı durur. Aracı-

lar ortadan kaldırılmadıkça kanunlardan hiçbir fayda sağlanamaz. (…) Kanun denilen şey bir halkın hükümdarı ile bir de o halkın kendi arasında bir tarafdan gereken ve diğer tarafca kabul suretiyle kesin yerleştirilen hükümlerden ibarettir ki bu hükümleri icra eden hükümdar 'adil' sıfatını alır, o hükümleri içeren kanunlara itaat eden halk da 'hür' olarak anılır. Bu durumda asıl müstebit kanuni hükümleri uygulamayandır (…) Bir medeni cemiyette her fenalık her intizamsızlık dahi işte böyle mevcut ve geçerli olan adli kanunların hükmünü icra etmeyip de kendi fikirlerini hem de bildiği gibi uygulamaya çalışanlar yüzünden husule gelir."

Kendi halkının yetersizliğini ve ona bütün haklar verilse de bunun işlemeyeceğini kabul eden anlayışın çözüm olarak, öncelikle toplumunun kültür temelini yükseltmesi gerektiği anlayışı böylece Abdülhamid dönemi siyasetinin temeli olarak yerleştirilmeğe başlanmış oluyordu. Nitekim Sultan da, "Avamı - halkı - susmuş, havass'ı - üst tabakası - teşekkür etmiş bir milletin meşrutiyete ne kadar lâyık olduğu" nu belirtmekle bunun bilincinde olduğunu saklamamıştı. Toplumdaki gayri-Müslim cemaatlerde ayrılıkçı bütünleşmeyi hedef alan kamuoyu oluşmalarının belirdiğini fark etmemek imkansızdı. Ancak kamuoyunu hâlâ bütün toplumu birleştiren bir anlayışa bağlamak tercih edildiği için herhangi başka bir çözüm önerilemiyordu.

Tercümanı Hakikat' in 2.Eylül .1878 tarihli sayısında "İstanbul'dan Amerika'ya Mektup" başlığıyla yayınlanan bir yazıda, efkârı umumiye ve grup oluşması çok ilginç bir şekilde ele alınmaktadır.

"Size başkent olan İstanbul'un özel durumundan haber vereceğim ki, bu bilgileri belki tarihlerde dahi göremeyeceksiniz. Belki de tarihler bile bu bilgileri şu mektuptan alacaklardır. Sorunların asıl sebebi Osmanlı Devleti'nin ıslahat konusunda gecikmesidir deniyor. Doğrudur... (Yunanlılar, Bulgarlar) eğitim ve Avrupa'ya tahsile gidenler sayesinde vahşetten çıktı... Avrupa zifiri karanlıkta iken efkârı umumiyesi aydınlanmıştı... Doğu halkları ise, gözlerini açar açmaz, Avrupa'nın ışıklarının parlaklığını görünce, yangın görüpte uyanan adamlar gibi birdenbire yerlerinden fırlayarak hiç uyumamışa döndüler... Bu gerçeği anlamamış bir yer varsa o da İstanbul'dur. Bir buçuk milyon adam var, dünyanın her tarafından adam gelip yerleşmiş, ecnebi iken yerli olmuş ve yer-

li olduktan sonra hâlâ ecnebi kalmak yalnız İstanbul'da görülen garabetlerdendir... Müslümanlar sadece memur ve fakir... Şimdi bu ülkede efkârı umumiye denilen şeyin adeta var olmadığına kanaat etmek lazım gelir. Çünkü ecnebilerde İngilizler hâlâ İngiliz, Fransızlar hâlâ Fransız, Almanlar, Yunanlılar, İranlılar hâlâ kendi siyasi milliyetleri dahilinde devam ediyorlar. Bunlar Devleti Âliye'nin ilerlemesi ya da gerilemesine karışmazlar. Rum ve Ermeni benzeri gayri Müslim olan halk ise Osmanlılık çerçevesinde ilerlemekten adeta umutlarını kesmiş olup bunlar kendi komiteleri dairesinde çalışmakla birlikte, bağımsızlık hususundaki umutlarını da toplu bir yenilgiye bağlarlar, ya da bir yabancı devletten umutvardırlar. Müslümanlara gelince, bunların sanat ve ticaretle meşgul olan kimi hâlâ efkârı siyasiyeden tamamen mahrum gibidir. Dairelerden birine bağlı olarak maaş alanlar ise özgürlüğe ihtiyaç duymayarak, herhangi bir daireye ya da herhangi bir adama mensup iseler ona nisbetle vakit geçirirler.

İşte bu sebepledir ki İstanbul'da efkârı umumiye yok hükmündedir. Vakıa siz Amerika'da, yalnız efkârı umumiye'nin hükümet sürdüğü bir ülkede yaşadığınız için benim sözüme pek de inanmaz iseniz de bunun böyle olduğunu size temin ederim.

Bir ülkede efkârı umumiyeden sonra heyeti müdiranı memleket nazarı dikkat ve ehemmiyete alınacak şeylerdendir. İstanbul'dakiler hiçbir memlekettekine benzemezler. Avrupa'da birbirinden başka türlü düşünen "partiler" fırkalar vardır ki, bunların yekdiğeriyle anlaşmazlıklarından bir gerçek meydana çıkar, bu gerçekten de ülkeye büyük büyük hizmetler sağlar. Burada ise ya hiç yoktur yahut herkes kendi zatınca parti demektir. Partilerin hiç bulunmadığına şundan hükmederim ki, herkesin kendi özel geçiminden başka tamamen önem verdiği bir siyasi mesleği olmadığından öyle efkârı atika (Eski fikirler) ve efkârı cedide (Yeni fikirler) ve usulü hürriyet ve usulü istibdad gibi çeşitli eğilimlerden birine bağlı fırkalar kurulmasına lüzum bile görülmemiştir. Herkesin kendisince bir parti teşkil etmesi dahi tamamen bu sebepten ileri gelmiştir. Güzel yaşamaktan yahut zengin olmaktan başka bir şey düşünmeyenler de kişisel çıkar daima herkesi, kendi kişiliği dahilinde bireyci ve bağımsız eyler."

Osmanlı Devlet adamlarının birbirlerini atlatmak için entrikalarla uğraşmaktan ülke işleriyle meşgul olmaya ve dünyayı öğrenmeye vakit bulamadıklarını belirttikten sonra kütleyi ele alıyor:

"Bu cümle içinde yalnız bir umut varsa o da Osmanlı halkının olağanüstü yeteneğidir... Bu ahali yalnız cenkte bu kadar yetenekli değildir, uygar ilerlemeye de daha çok yeteneği vardır. (Halkın bu yeteneğini en iyi anlayanın Sultan Abdülhamid olduğunu belirttikten sonra onun iyi niyetini ekliyor) ... şu kadar var ki teşvikatı İstanbullulara ve onlar arasında özellikle iş adamlarına henüz layıkıyla ulaşamamıştır, Osmanlılığın ilerleme ve uygarlaşmaya olan yeteneğini zatı şahane bir kere kendi gayretine bağlayabilecek olursa akıllara hayret verecek kadar yakın bir zamanda Osmanlıların en büyük bir millet olacaklarına şüphe yoktur. Fakat zannıma kalırsa, Osmanlı ülkesinin her tarafı ıslah olunduktan sonra diğer bir mertebede olarak Istanbul islah edilmiş olacakdır."

Bu değerlendirmenin önemi, sultana tanrıdan aldığı varsayılan yetkilerle yönetmeyi değil, kamuoyunu dikkate alarak davranmasını önermesindedir. Türk ve İslam toplumları için hayli devrimci bir öneri olduğu bellidir. Avrupa'nın ilerlemesini halkın eğitilmesine ve kamuoyunun aydınlanmasına bağlıyor. Osmanlı'da kamuoyu bulunmadığını, ticaret burjuvazisinin dışa bağımlılığını, fikri görüşlere bağlı grup-parti örgütlenmesinin eksikliğini, yönetici kadroların (Eski Kul Tabakası) kişisel çıkarcılığını belirtiyor ve sultanın ancak kütleyle bütünleşmekle ilerlemeyi gerçekleştirebileceğini ileri sürüyor. En ilginci tıpkı Tanzimat Fermanı'ndaki gibi başarının "akıllara hayret verecek kadar kısa bir zamanda gerçekleşeceğini" iddia etmesi. Bir başka vesile ile de, aracı grubun bulunmasını, padişah ile milletin bütünleşmesiyle ilerlemenin gerçekleştirilmesinin adeta şartı sayıyor. 1877-78 yenilgisinin şokunun arkasından Ceride-i Havadis gazetesinin düzenlediği basın tarihimizdeki ilk anketlerden birine verdiği yanıtlarda (11.10.1878) Tercümanı Hakikat şunları belirtiyor:

"Devletin yaşaması, millet denilen vücudu gerçekten var eylemekle mümkündür... Din ve millet bir olduğu gibi, siyasette de devlet ile millet birdir... Siyasiyatta aslolan padişah ile millettir... İstibdat padişahların değil, kanunların hükümlerine riayet etmeyenlerin istibdadıdır...

İlerleme taassuptan çıkma ile mümkündür, bu İslama ait taassup değildir. Keşke İslamın taassubuna saplanıp onun ilerletici yanını devam ettirseydik... Avrupa bizim aleyhimize ne sebeple döndüyse lehimize dönmesi için de o sebebin aksi lazımdır... Kusurumuz yapacağız dediklerimizi yapmamamızdandır..."

Özellikle örgütlü grupları saf dışı bırakan bu önerileri, içerdikleri çelişkilere fazla dikkat etmeden Abdülhamid ilham etmiş ya da benimsemiştir. Yine Tercümanı Hakikat'ın 29.10.1878 sayısındaki "Efkârı Umumiye" başlıklı yazıda "efkârı umumiye-i selime (= sağlıklı ya da sağduyulu kamuoyu)" kavramının gündeme eklendiğini görüyoruz. Aynı zamanda fikrini açıklama hakkının "doğru söyleyenlere tanınmasını" ve "hiç söylettirmemenin yanlış söyletmeye çalışmaktan daha zararsız sayılabileceği"ni ekliyor. Bir bakıma inkiyadı serbestane'nin yerini almaktadır. Bu anlayışların Abdülhamid dönemi basın rejimi için yönlendirici olduğu inancıyla bahis konusu yazıyı olabildiğince ayrıntıyla aktaracağız:

"Genel ilerleme, cemiyeti beşeriyeyi teşkil eden insanların hürriyetlerini birer birer iade ve temin ettikten sonra birer evrensel itaat olunan kanun ile bunları idare etmek suretini meydana çıkarmış, yani insanları sürü (raiyyet) gibi idare olunmaktan kurtarıp yine insan gibi idare olunmak nimeti medeniyesine ulaştırmış, sonra da uygar toplum üyelerinden her biri kendi mensup olduğu heyetin çıkar ve selameti emrinde milletinin ve hükümetinin en büyük adamı kendisi imiş gibi düşünmek hakkını dahi özgürlük hukuku (Hukuku ahrarane) kapsamında bulmuş ve işte herkesin bu hakla herşeyi kendi fikrinin yeteneği derecesinde düşünmesi sonucunda ulusal ve devletler üzerinde binlerce, yüz binlerce ve hatta milyonlarca fikirlerin düşüncesi belirmekle bunların topuna birden "efkârı umumiye" denmiştir. Efkârı umumiye denilen şeyi bu suretle tarif eder isek, az çok aklı olup da düşünen adamların birbirine zıt düşüncelerinin de (Efkârı mütezadde) yine efkârı umumiye genel kavramına dahil etmiş ve hiçbir fikri dışarda bırakmamış oluruz. Hattâ efkârı umumiyeden hükümetlerin fikri dahi hariçde kalmaz, zira kim ne sıfat ve surette düşünürse düşünsün, doğal genel özgürlükler (Hürriyeti tabiiyeyi umumiye) gibi bu düşünme hürriyeti dahi insan ile birlikte anasından doğup dünyaya geleceği cihetle "düşünmek" denilen şeyin genel niteliğinden hariçte tutulamaz.

Bazı yazarlar görülür ki insanlığın fikirlerini (efkârı beşeriyye) bir takım tabakalara bölerek, bunların yücesini adisinden ayırırlar. Hatta bazı sınıf insanlar, sanki düşünce gücünden bütün bütün yoksunmuş gibi bütün bütün ayırarak onlara yalnız icraya (iş görmeye) mahsus bir nitelik tanıyabilirler. Eğer herkesin istediği gibi düşünebilmesi yasak değilse biz şöyle düşünürüz ki, fikirlerin alevi hep birbirine bağlılık ve üzerinde düşünülen madde hakkındaki uygunluk (mutabakat) ile ölçülebilir. Yoksa genel bir bölme ile şu fikirler yüce bunlar adidir diye hükmedilemez. Hele halktan bir kısmını düşünce gücünden mahrum ad ile onları yalnız çalışmaya vasıta saymak hiç doğru olamaz, (...) Kafa kemiği içinde az çok bir miktar dimağı bulunan her insan doğasından düşünür olup bilgi çevresine dahil olan her mesele hakkında yine doğal olarak düşünmek için yaratılmış olduğundan bir adama "sen düşünme" demek kadar abes bir lâkırdı olamaz. Ama o adam doğru düşünemese de kendisine böyle bir emir verilemez, zira o adam doğru düşünemiyorsa kusur kendisinde olmayıp, ayrıca düşünmemesi hakkında aldığı emre uysa bile buna gücü yetmez.

Buna karşılık söylemek kendi seçimi dahilindedir. Söylemek ise düşünmek gibi insanın kendi seçimi dışında değildir. İnsan düşündüğünü söylememesi için diline hâkim edilebilir. Ağzına susma mührü vurmak mümkündür. Nasihat veren biri "şu lâkırdıyı söyleme" diye nasihat verir ise abesle uğraşmamış olur. Vakıa "düşündüğünden başka türlü söyle, şu şeyi beyaz görüyor isen siyah de" yollu bir emir vermek o adamın hürriyetine tecavüz olursa da "hiç söyleme" diye verilen bir emir bundan daha zararsız bile görülür. Ancak böyle bir emri abeslikten kurtarmak için onun verilmesine gerek görmek ve göstermek lazım gelir. Eğer hiç gereği olmadan "Sen bu sözü söyleme" deniliyor ise o zaman bu emir dahi abes (saçma) olur. Bir şeyi doğru düşünüp doğru söyleyenlerin sözünden belki yararlanılabileceği cihetle dünyada doğru bir düşüncenin ürünü olan doğru bir sözü de yasaklayacak hiç bir uygar toplum farzedilemez. Demek oluyor ki bir adamın söz söylemekten men edilmesi için o adamın fena düşünmesi ve fena söylemesi lazımdır. Böyle olan bir adamı engellemeğe görülen lüzum ise olsa olsa sözlerinden bir kötülük geleceği düşüncesine dayanabilir.

Acaba güzel düşünemeyen bir budalanın hezeyan yollu söylediği sözden ne kötülük gelebilir? Efkârı umumiyeyi yanıltabilir mi (Taglit)? Böyle bir durumda böyle bir adamın sözüyle efkârı umumiyenin yanıltılabilmesi için efkârı saire erbabının kendisinden daha budala olması icap eder. Ve tabii o sözü söyleyen budalanın hezeyanına efkârı saire erbabı kahkahalarla gülmekten başka bir etki yaratamaz. Eğer o efkârı saire erbabı o doğru düşünemeyip doğru da söyleyemeyen budaladan daha budala olur ise, o halde dahi bu budalayı engellemek değil kutsamalıdır, çünkü herkes kendisinden daha budala ise o adam halkın en akıllısı ad olunur.

Bu yaklaşımımız kabul buyurulursa herkes, düşünmesinde hür bırakılması doğal olarak zaruri olduğu gibi düşünsün, istediği gibi söylesin. Her iki durumda da efkârı umumiyeyi yanıltmak mümkün değildir. Zira efkârı umumiyenin bir nokta üzerinde kanaat hâsıl etmesi, onu bir itikat ve daha doğrusu ve kuvvetlisi onu bir hükmü umumi ad edebilmek için o şey hakkında başka türlü düşünüp hüküm vermek ihtimali bulunmadığı kesinleşmelidir. (Örnek olarak zehirin öldürücü olmadığı hakkında bir budalanın söyleyeceğinin efkârı umumiyeyi yanlışa götürmeyeceğini belirttikten sonra) Ama düşündüklerini söylediklerini icraya kalkışırlarsa o zaman hüküm bütün bütün değişir. Buna cüret edenleri engelleyici maddi güçle zorlamaya her hükümetin hakkı vardır. Zira bu girişimin cihet cihet kötülükleri görülür. Halkı aldatmakta ısrar ve zorlamaya başvurmak genel insan özgürlüklerine de dokunur. Hele bu yoldaki adamların efkârı umumiyeyi selimeye (= Kusursuz, sağlam bir kamuoyu) karşı olan düşünceleri selamet ve menfaati umumiyenin de karşısında olursa, bunlara müfsid (=Bozguncu) ve hain gözüyle bakılarak kendileri efkârı umumiyenin de menfuru (=nefret edileni) olurlar. Böyle olmayıp da yalnız düşüncesini ortaya koyanları engellemek ve zorlamak ve özellikle bir halkı özel olarak istenen bir inanca çekmeye çalışmak kanımızca en beyhude bahislerden ad olunur."

Bu açıklamada dikkati çeken, İslami ögelerin hiç kullanılmamasıdır. Buna karşılık dönemin Avrupa'da çok yaygın kavram ve anlayışlarını içeriyor. Terakkiyatı Umumiye deyimi, Batı'da artık iyice yerleşmiş olan "progrés= sürekli ilerleme" anlayışının benimsendiğini gösteriyor. Bu, evvelce de belirttiğimiz gibi, İslamdaki, Peygamber'den sonra be-

lirecek sürekli kötüleşme anlayışının tam tersi bir görüştür. Yani –söylenmemekle birlikte– bu dünyada mükemmelliğe ulaşılabileceği anlayışı onaylanmıştır. Said Paşa "Gazeteci Lisanı" adlı kitabında şöyle özetler: "Medeniyet hali terakkiyi icap ediyor. Hangi millet hali tevakkufu (durmayı) ihtiyar eylerse daire-i medeniyete giremez. Bir vakit için girse bile kalamaz." Ayrıca her insan için geçerli evrensel özgürlük kavramı, zıt düşünceleri de içeren bir kamuoyu, düşünmeye ek olarak açıklamanın da kabulü, yaklaşımın yeni olan yanlarıdır. Buna karşılık düşünce ve sözlerin eyleme dönüştürülmesine karşıdır.

Günümüzdeki kamuoyu anlayışıyla karşılaştırırsak şu farklar görülür:

Doğru ve yanlış deyince bunun kararını kimin vereceği yok. Dinden hiç bahsedilmediğine göre şeriata dayanılmıyor, ama onun yerine konan unsur da açıkça belirtilmemiş. İslamdan kopmadan bir tür laik anlayışın yansıtıldığı görülüyor. Yanlışın eyleme dönüşmesi halinde hükümete bastırıcı olmak hakkının tanınması onu seçici saydığını gösteriyor. Peki, hükümetin yanlışı olursa toplum buna nasıl müdahale edecek?.. En önemli fark, grup örgütlenmesinin benimsendiğini gösteren bir kaydın bulunmaması. "Halkı bir inanca çekmeye çalışmak beyhudedir" kaydı bunun kanıtı. İçinde zıtlıkların bulunmasını kabul ettiği egemen bir "Efkâru Umumiye-i Selime"nin yanılmazlığı dogmasının işlerliği ise şüpheli. Burada yönetimle bütünleşmiş bir kamuoyu anlayışı ön plana çıkıyor. Dikkatle bakarsak, İslamın emire itaat anlayışının, onu uyaracak –sadece uyaracak– açıklamaların serbest bırakılması yöntemiyle bağdaştırılması suretiyle yumuşatıldığı bir sistem öneriliyor.

Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu şartlara göre bir ölçüde mantıki görünen bu anlayış pratikte geçerli olabildi mi?.. 26.5.1879'da Tercümanı Hakikat ile Vakit gazetesi arasındaki edebiyat konusundaki bir tartışmayı Matbuat Müdürlüğü'nün""haddi marufu (= bilinen sınırı) aştığı" gerekçesiyle yasaklaması şaşkınlık yaratmıştır. Sultanın sözcüsü olarak bilinen Ahmed Midhat bile itiraz yazısı yazar ama dinleyen çıkmaz ve basında tartışmalar da yasaklanır.

İTTİHATÇI ÖZLEMİ: MEŞVERET = CUMHURİYET

II.Abdülhamid'in saltanatı (1876-1909) dünyanın en keyfi sansürcü uygulamalarının yapıldığı dönemlerden biri olarak tarihe geçmiştir. Ancak bu uygulamayı sadece onun desteklediği sanılmamalıdır. Kesin dağılma sürecine girmiş bir imparatorluğun son nefesini verme aşamasında bir tedavi çaresi olarak düşünüldüğü ve buna yanındaki kadroların da katıldığı bilinir. 1877-78 savaşında yaşanan yenilginin tam bir dağılma psikozu içine girmiş olan toplum tabanını daha da bozguna uğratmaması için Osmanlı yapısı içinde başka bir yönteme başvurulması mümkün görülmemektedir.

Bütün Balkanlardan milyonlarca göçmen, nereye yerleşebileceğini tahmin edemeden Anadolu'ya kaçıyordu. Oysa Kars'ı ele geçirmiş olan Ruslar Erzurum'u da kuşatmıştı. Sultan adına Mabeyni Hümayun Başkâtibi Said (Paşa) tarafından Doğu Cephesi kumandanı Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderilen 21.11.1877 tarihli İradei Seniye'de açıkça belirtilmekteydi: (64b)

"Erzurum giderse Devleti Âliyye'nin noktai istinadı müstakbeli (= Gelecek için dayanma noktası) olan Asya kıtasının kilidi Erzurum olduğundan bir kere oraya düşman girecek olursa artık milleti İslamiyenin duçar olacağı tehlikenin büyüklük derecesini Mevlâ'dan başka kimse kestiremez (…) Civarınızdaki vilayetleri din ve vatan muhafazası için vazifeye davet ediniz…"

Gerek Ahmet Muhtar Paşa'nın ve gerekse başkâtibi Mehmed Arif Bey'in anıları, tek sığınma yeri kalmış Anadolu'da Müslüman kitlelerin çeşitli sebeplerle (Açlık, silah yokluğu, çapulla geçinme, Moskoflu ve İranlıyla uzlaşma, hatta tarikat çekişmeleri) orduya tam destek vermekten kaçındığına dair örneklerle doludur. Mehmed Arif açıkça yazar:

"Dinimiz uğruna hep ölürüz ve bir kalıncaya kadar kırılırız sözü halk arasında yerleşip kalmış kuru bir laftır. Bu sözün şu zamanda hakiki manasından mahrum bulunduğunu ve ihtiyaç halinde işe yaramadığını gördük."

Nakşibendi Şeyhi Ubeydullah Efendi'den asker sağlamasını istemesi talimatına karşı Ahmet Muhtar Paşa'nın yargısı "Bunlardan bir semere hasıl olmaz, müritleri Şeyh Efendi'yi tekkesinde iken daha ziyade severler" şeklinde. Nitekim Şeyh İran'dan para alıp onların uyrukluğuna geçmeyi yeğlemiştir. Kürt ve Kızılbaşlar arasında Moskof Sevgisine tutulanlar bulunduğu da kaydediliyor. Başıbozuk askerlerinin münesebetsizlikleri ve halkta doğurduğu tepkiler de sık sık anımsatılıyor. Son umut bölgesi olarak Anadolu kalmışken onun ortasında böylesine yaşayanların bulunmasının suçunu Mehmed Arif ise Osmanıl yönetiminin kültürel politikasına bağlıyor:

"Gerçi onlar daima vahşet halinde iseler de şu asırda ve şu zamanda, öyle Anadolu'nun ve her tarafı oldukça medeni memleketlerin orta yerindeyken, böyle vahşi cemaatlerin bulunmasının ayıbı, hükümetimize aittir…İmanım, neredeyiz? Afrika çöllerinde mi bulunuyoruz, yoksa Sibirya sahrasında mı?Zaman onların bile çarelerine bakmak tasavvurlarında iken, bizim Kürdistan kıtasının haline acımamak mümkün değildir. Canım bu adamların faydasından vazgeçtik. Bari devletin meşgul olduğu bir sırada zarar vermeseler, en büyük menfaat ve faydaları bu olmuş olur."

Böyle bir ortamda kamuoyu kavramı iki sebeple geçiyor. İlki Moskofların esir ettiklerine uyguladıkları işkencelere karşı onların ölülerinin kulak ve burunlarını keserek intikam almaya çalışan yerli kadınlarla ilgili. Bu davranışın "Avrupa efkârı umumiyesi'ni kandırmak ve alayhimize yürütmek için ipucu olarak kullanılacağı" gerekçesiyle. Hem de Karadağlılarla yapılan savaşta böyle bir yalan iddianın ileri sürülmesinin doğurduğu zorluk gündeme getirilerek.

1877-78 Savaşı'nın tek başarılı komutanı olarak tanınan ve Erzurum'u kurtarmakla Anadolu'nun işgalini engelleyen Ahmet Muhtar Paşa'yı, Kars'ı, Erzurum'u ve bütün orduları Moskof'a satmış diye suçlamaya kalkışanlar da çıkmıştır. Paşa, Trabzon üzerinden İstanbul'a dönerken bu şehir kadınlarının onu taşa tutmayı planladıkları öğrenilir. Anılarında "kadınların böyle bir şeyi kendiliklerinden akıl edemeyeceklerini bunun bir tertip olduğunu" yazar. Trabzon'da Rum ve Ermeni nüfusun yoğunluğu ve Moskoflar ve İngiliz Konsolosluğu ile ilişkileri

düşünülürse, tahrik edilmiş olabilecekleri düşünülebilir. Bu da kamuoyuna yön vermede kendi etkisizliğimizi kanıtlıyordu. Mehmet Arif şöyle değerlendirir:

"Halkın ağzında adının böyle insafsızca bir hezeyan ile yad olunması, mutlaka cehaletten, doğruyu yanlışı ayırt edememekten ve ahlak fesadından dolayıdır. Efkârı umumiye'si bu gibi bâtıl sözleri derhal ve süratle kabule hazır olan böyle bir milletin içinde mevki sahibi olup da çekinmeden iş görmek gerçekten pek güç bir şey imiş diye kendi kendime teessüfler ettim. (…) Geçmişin alimleri 'avamın düşüncesi şimdi böyle, şimdi şöyle olur, her saat değişir' demişlerse de bu netice bütün şarklıların ahlakı neticesi midir, yoksa Garp ve Şark'ın hepsine birden şamil midir?' diye birçok zaman düşündüm.

(…) Gördüm ki bu hastalık, insanoğlu'nun huy olarak ve doğuştan bağlı olduğu eski ve müzmin bir derttir. (…) Meydana gelen bir iyilikten bir milletin en ehemmiyetsiz bir çobanı bile iftihar hissesi alarak kendisini o güzel işin en mühim icraatçılarından sayıyor da koskoslanıyor. Ama umumi olarak gelen bir fenalıktan ise herkes temize çıkararak muayyen bir şahsa yükleniyor."

Yine de Batılı Doğulu farkını belirtmekten kendisini alamıyor:

"Garplıların yöneticilikteki intizamları umumi efkârın öyle münasebetsiz yere heyecanlanmasına mani oluyor. İş erlerinden daima milletin menfaatine uygun semereler alınıyor ve o zatların da umum nazarındaki kadrü şerefi artıyor. Lâkin bizim idaremiz, intizam ve kaideden çok, baht ve talihin hevesine mahkum olduğundan, zaruri olarak milletin yüzünü ekşitecek ve hatırını kıracak vukuat peşpeşe olup duruyor. Bu ise iş başındakilerin ihanet ve hiyanetle tanınmasına sebep oluyor (…) Efkârı umumiyenin hırsı bu suretle bir veya birkaç muayyen şahıs üzerinde sakinleştiriliyor. Devlet dahi mecburen o şayiaların akıntısına uyup giderek nice günahsızların kanına girmiştir."

Yok olmaktan ve Balkanların tamamını kaybetmekten son anda Avrupalıların buraları Ruslara kaptırmamak istemesi sayesinde kurtulabilen Osmanlı yapısında kamuoyuna bir dinamizm düşünmek tabii ki

mümkün değildi. Yedi defa sadarete atadığı, dolayısıyla fikirlerine en çok başvurduğu kişi sayılan Küçük Said Paşa 13.12.1882 tarihinde sunduğu tezkerede Avrupa kamuoyları' nın etkisini ileri sürerek işe girişir:

"Avrupa efkârı nass'ının (= halkın fikirlerinin) tercümanı efkârı olan gazeteler Osmanlı aleyhtarıdır. Avrupa'nın muzır fikirlerine hizmet yani Devleti Âliye'nin durumunu enzarı umumiye'de (umumun nazarında) karışık gösterip Doğu Sorunu'nun sonuçlandırılmasını hızlandırmak amacındalar (…) Bize Avrupa'nın siyasi ricaline ve efkârı amme'sine bilgi ulaştıracak yetenekli elçiler gereklidir (…) Memleketimizde ekseriya gazetecilik yabancıların elindedir, hiçbir devlet ise buna izin vermez. Bir ecnebi gazeteci doğru adam olsa bile fikirlerini mensup olduğu sefaretin veya kavmin ya da genel olarak özel niyetlilerin menfaatlerinden daha çok misafiri olduğu ülkenin menfaatine sarfetmesini akıl almaz…"

Böylece bir sadrazam kültür yenilememizi sağlayacak temel araç sayılan basında yabancı etkinliğinin üstün olduğunu kabul etmekte dolayısıyla önlem gerektiğini ileri sürebilmektedir. Benzeri bir tezi de Salih Münir 5.2.1883 tarihli tezkeresinde belirtir: "Yabancı basın Osmanlı ülkesine girmekle efkârı amme'nin yanıltılmasına ve siyaseten bir takım şikayete sebep olacak söylentiler meydana getirmektedir."

Bu öneriler, yerli basının tam sansüre sokulması kadar yabancı basının ve muhabirlerin para ile satın alınarak aleyhteki yayınların engellenmesi yönteminin giderek aşırılaşmasına sebep olur. Ancak bunun sonucu, aleyhte yayın yaparsa durdurması için para kazanacağını fark edenlerin işi tam bir ticarete dönüştürmeleri olmuştur. Ülke dışındaki düşmanca yayınlar artar; bunları ülkeye sokmamak ve yerli basına yansımaması için sansür şiddetlenir; her kararın Yıldız'dan çıktığının bilinciyle sansür görevlileri keyfiliği artırırlar; okur yazarın artması gibi gazete okuyucusunun da çoğalması, bunların yayınlardaki sansürden ileri gelen tutarsızlıkları gizlice de olsa tartışmaları ortamını doğurur. Buna 1890'lardan itibaren ülke dışındaki özgürlükçü Jöntürk yayınlarının da eklenmesi ile ülke içinde bir örtülü kamuoyu ortamı belirir. Abdülhamid rejiminin ülke içinde düşünür örgütlenmelerine hiç izin vermemesi sebebiyle bireysel girişimlerin ön plana çıktığı dikkatleri çeker.

Ancak şunu da eklemek gerekir ki toplumun tabanındaki sorun sadece özgürlüklerin kısıtlanmasından gelmemektedir. Ekonomi alanındaki sıkıntıların artması, bütün alanlarda yabancı girişimlerin ve onların destekledikleri Gayri Müslim ortakların ön plana çıkması, mali sıkıntı dolayısıyla memurlara aylıklarının ödenememesi, onların da yaşamak için halktan para sızdırmaktan başka çare bulamaması ön planda etkilidir.

Bu ortamda efkârı umumiye konusunu çok değişik bir açıdan gündeme getiren Mizan gazetesi 21.Ağustos.1886 tarihinde İstanbul'da yayına başlar. Daha sonra Mizancı Murad diye ün yapacak olan yayıncısı, aslında Avrupa türü bir bilim adamı olduğu için kamuoyu anlayışına da yepyeni bir bakış getirecektir. Dağistan doğumlu olan Murad, Rusya'da bir süre tıp eğitimi görmüş, 1873'te yirmi yaşındayken İstanbul'a gelince, dil bilgileri sebebiyle Hariciye Nezareti Matbuat Kalemi'nde göreve atanmıştı. Dolayısıyla hem Avrupa hem de İstanbul'da basılan Türkçe ve Avrupa dilli yayınları izliyordu. Kendisi de Türkçe gazetelerde daha çok dış politika ile ilgili yazılar yayınlıyordu. Bu bilgi zenginliği sebebiyle Mektebi Mülkiye'de siyasal tarih ve coğrafya dersleri vermekle görevlendirilmişti.

Avrupa basının kamuoyu oluşturmaktaki etkisine karşılık İstanbul basınının taşradaki etkisizliğinin tam bilincine varıp Mizan gazetesini çıkarma kararını alışını şöyle açıklar:

"Trabzon'a gittiğimde İstanbul'un saygıdeğer gazetelerinden birinin iki haftalık 14 sayısını alıp üç saatte okuyunca içerikteki kargaşa ile şaşkına döndüm (…) İstanbul'daki Tarik, Tercümanı Hakikat, Saadet, Ceride gazeteleri sadece İstanbul ahalisinin eğilim ve tabiatlarına göre yayınlandıklarından taşra için yetersiz kalmaktadırlar. İstanbul'da her gün gazete çıkmasıyla toplum taze habere ulaşırken taşra ise bayat haberle bilgilenir. Ülkemizin ekseri cihetlerine posta ancak haftada bir defa gitmekte olduğundan bir haftalık evrakı havadis bağlanıp toptan taşra müşterilerine gönderilmektedir.

Gündelik gazeteler taze haber vermek tutkusuyla olayları hemen sütunlarına alırlar, gerçeğe uymayan yanları için sonradan düzeltme-

ler ya da tekzipler gerekir. Haberler ekseriya müdür ve yazı heyeti dağıldıktan sonra gecenin dokuzu ile onikisi arasında geldiğinden iş musahhih (= düzeltmen) ile baş mürettibin (=yazı dizici) kendi bilgilerine göre rastgele yazı koymalarına varır (…) Bu yüzden müdür ve başyazar marifetiyle düzenlenen icmaller (= köşe yazıları) ve birinci sayfa havadisleri dışındaki üç sayfadaki içeriğin tümünde karışıklık ve uygunsuzluk görülür. İstanbul halkı taze havadis istediğinden çokluk bu karışıklığa önem vermez. Ya birinci sayfadan gerisini okumaz, yahut okusa da ertesi güne kadar aklında tutmaz. Ertesi gün yeni nüshayı okurken evvelki sayı ile karşılaştırma zahmetine girmez. Buna karşılık bir haftalık sayıları birden alıp tetkike mecbur olan taşralıların merakının nasıl çözüldüğünü düşünmek gerek."

Basının işlevi konusunda toplumun asıl büyük kısmını - yüzde 90'ını - oluşturan taşrayı dikkate alması, bir bilim adamı olarak duruma baktığını kanıtlamaktadır. Başkentteki gazete okuyucularının bir ölçüde bilinçlenmesine karşılık taşrada bir kamuoyunun oluşmasının imkansızlığını fark etmiştir. Diğer taraftan Osmanlıdaki, kültürün kitaba değil gazeteye dayalı olduğu kamuoyunun da bu vasıta ile olgunlaşacağı fikrine katıldığı için, herşeyden önce gazete içeriğinin sağlıklı hale getirilmesi yanlısıdır. Nitekim gazete izni için başvuru dilekçesinde de bunu açıklamıştır:

"Medeni ülkelerde gazete sadece halka havadisfüruşluk (haber satıcılığı) ve ehil olanlara ticaret aracı olmaktan ibaret değildir. Esas görevi maarif ve adabı umumiyeye hizmet ve ülkenin hukuk ve çıkarlarını savunmaktır."

Bu çerçevede gündelik değil haftalık, böylece okuyucuya ulaşınca taze haber içeren değil, sağlam haber içeren , "İstanbul okuyucularını memnun edip etmeyeceğini bilmesek de vilayetlerin müşterilerini hoşnut edecek" bir gazeteyi tercih ettiğini ve hedefinin iç oluşumlar değil dış oluşumlar, bütün İslam dünyasıyla ilgili olduğunu belirtir:

"Avrupa basını Türk mezalimi, Türk Barbarlığı, Türk taassubu konularında yaygaralar sürdürüyor (…) Üzüntüyle görüldüğü üzere bugünkü günde Avrupa'da mevcut hükümetlerin çoğu, hükümet yönetimin-

den nasipsiz olması doğal olan efkârı amme'ye tabi durumdadır. Vaktiyle din memurları tarafından tahrik olunan işbu efkârı amme şimdi evrakı havadise bağlıdır. Bu suçlamalar efkârı ammeye nakledilir, onları bahane ederek taleplerde bulunurlar. Bizim halk, köylü bunun sebebini tam çözemediğinden işi din ayrılığına bağlamaktadır. Biz bu düşünceye katılmıyoruz."

Böylece efkârı amme deyimini özel bir çerçevede gündeme getirmektedir. Bunun varlığını arzulamadığı için gazetesine izin verildiği düşünülebilir. Bu kavramın Fransa ve İngiltere'den bütün toplumlar için geçerli evrensel bir çerçevede, yeni bütünlüğünü oluşturma aşamasındaki İtalya ve Almanya'nın ise ulusçu bakışının tabii ki farkındaydı. Müslüman-Türk-Osmanlı bütünlüğünün savunucusu olduğunu iddiası (24.2.1887) tabii ki Avrupadakilerden ayrı bir efkârı amme tasarladığını kanıtlıyordu. İstanbul'da Beyoğlu'nda çıktıkları için "Karşı Taraf Gazetesi" diye anılan Levant Herald'ın İngiliz, Moniteur Oriental'ın ise Rus yanlısı olmalarının, ayrıca Rumca ve Ermenice basınların içeriklerini de dikkate alarak ülkede bir bölünmüşlüğün farkındaydı. Devleti Ebed Müddet kavramını her fırsatta tekrarlar. Ancak geri kalmışlığın da bilincinde olarak Türkçenin özelliğini vurgulamakla birlikte "Hilafeti mukaddese ve saltanatı muazzamayı Osmaniye'nin ihtiyaçları içinde ilk evvel gündeme getirilmesi gerekenin maarif ve umuru nafia olduğunu da" belirtir 11.11.1886)

Özellikle Mısır ve Rumeli sorunları onu çok ilgilendirmektedir. Ona göre "Rumeli'deki ayaklanma ile en çok ilgilenen efkârı amme'yi Osmaniye'dir (29.10.1886). Buna karşılık Tarik gazetesini eleştirirken gazetelerin tutumunu kamuoyu karşıtı görmekten kendini alamaz:

"Gazetelerimizin dışişleri sorunları hakkında şu yakınlara gelinceye kadar efkârı umumiye'nin tercümanı yad olunmalarına yakışacak değerde görüşler beyan etmekten kaçınmaları Devleti Âliye'de 'matbuatı milliye' ünvanı altına girebilecek yayınların varlığını inkâra meydan vermektedir. Ve de Osmanlı âleminin fikirleri medeni Avrupa'ya yabancı elçiliklerin propagandasını yapan bir iki Karşı Taraf gazetesi ile ulaştırılıyor." (10.3.1887)

Bu davranıştan sıyrılan Türkçe gazeteyi - Tarik'i - kendi fikirlerine uygun tezler ileri sürmese de önce takdirle anarken arkasından " İngiliz politikasının yeni şeklini Avrupa efkârı umumiyesi memnuniyetle kabul ediyor" diye yazan aynı gazeteye "Ama Osmanlı âleminde ne suretle telakki olunduğunu beyan zahmetiyle zihnini yormak istemiyor" sorgusunu yöneltir.

2.Şubat.1888 tarihli sayısındaki "Matbuatı Osmaniye ve İdare-i Matbuat" başlıklı hayli uzun makale özellikle Osmanlı'da efkârı umumiye'yi oluşturan tek araç sayılan basının durumu ve buna "gem vurulması" gerektiğini savunduğu için önemlidir. Asıl üzerinde durduğu ise, basın kadrolarının bilgisizliği ve de yabancı çıkarlara bağlı olmasıdır:

"Bir buçuk asırdır matbuat siyasettedir. Filhakika yakınlara gelinceye kadar dünyada esası bulunmayan basın şimdi yok farzedecek olunursa bugünün cemiyetinin manevi zaruri ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı tasavvur olunamaz. Günümüzde basın hem hissiyatı milliyenin yansıtma aynası, hem de efkârı umumiye'nin rehber ve tercümanıdır. Dolayısıyla basının sebep olabileceği zararı tam kavramak kabil olmadığı gibi, iyi katkılarını sayabilmek için de vakit bulunamaz. Bu sebepten Avrupa'da bile zararları önlemek ve semereleri toplamak için devlet büyük masraflarla Matbuat Daireleri kurulur.

Basına tam hürriyeti destekleyen hayalciler ile sadece fikir ve hürriyet aynası nazarıyla bakanlar ise bu konudaki masrafı beyhude sayıp basının tamamen serbest bırakılmasını isterler. Ama bu fikir yararlı ve makul değildir. Paris basınının şimdiki durumunu tetkik bunu kanıtlar. Basın sadece milli fikir ve hissiyatın tercümanı olup onlar üzerinde etkisi bulunmasa idi bu fikir makul olabilirdi. Oysa basının fikirleri kışkırtma hususundaki yeteneği pek açık olduğundan bu kuvveti "gemsiz" bırakmak yönetim hikmetine uygun düşmez.

Bunun sebebi, cemiyeti beşeriyede yaşayanların hepsinin bulundukları koşullardan memnun olmamalarıdır. Yüz kişiden ancak biri ihtiyaçtan sonra hırs ve isteklerini tatmin edip şikayet etmez ve gerçekten muhafazakarlık fikrini benimser. İnsanlar hiçbir şan, unvan, servet ve saadetle doymak bilmez olduklarından yüzde birine bile itimat edilemez.

Dolayısıyla birinin benimsediği muhafazakarlık diğerinin memnuniyetsizliğine sebep olur. Dolayısıyla bunları engelleyecek önlemler gereklidir.

Bizim bu alanda bahsettiğimiz "Gem" kanun ve nizama uygunluktur. Bizdeki Gem'e karşı çıkanların çoğu devlet işleri gibi basının da kendisine özel bir yönetimin kontrolundan kurtarılmasını ve genel nizamların nezareti altında bırakılmasını arzu ederler. Ancak bu fikir itirazlara dayanamaz. Basın genel yasaların kontrolu altında bulunursa ne zararının önü alınabilir, ne de yeterince istifade edilebilir. Özellikle devletimiz gibi çeşitli cinslerin yaşadığı bir siyasi heyette zararı engellemek mümkün olamaz. Bu durumda bir özel basın idaresine gerek olduğu şüphesizdir.

Bugünkü uygulama ise Osmanlı menfaati açısından pek noksan ve yolsuzdur. Bizdeki gazete imtiyaz sahipliği için gerekli sıfatlar o kadar sınırlıdır ki, bazı memleketlerde mürettiplik (= yazı diziciliği) için bile yeterli sayılmaz. Kötü itibarlı, yabancı çıkarlarına hizmet veren, hukuku umumiyeye saldıran, namus ve haysiyeti ihlal edenler bile gazete sahibi olabiliyor. Bu durumda basın idaresinin en zorlusu olan 'sansür' bile istenen sonucu sağlayamaz, yani fenalığın sonunu alamaz. Zira ecnebi entrikasına alet olmuş, fesatçıların yaldızlı haçlara sokulmuş öldürücü zehirinin kötü etkisini engelleyemez.

Osmanlı basınının ıslahı için önce gazete imtiyazı alacaklarda bir vilayete atanacak vali ya da bir vezirde bulunacak nitelikler aranmalıdır. Ayrıca yetenek dışında devlete sadakat ve iyi niyet de aranmalıdır. Bu sayede her iki taraf için maddi ve manevi uygunsuzluklara sebep olan sansür usulünden güvenle kurtulunabilir. Sansür memuru akıllı ve bilgili olduktan başka sadakat ve milli onur ve haysiyete de sahipse bizimki hali tıfliyette (= çocukluk aşamasında) bulunan basın için şefkatli bir lala ve yararlı bir hoca yerine geçebilir. Aksi halde ne olacağını belirtmekten kaçınırız. Bilgisizce kırmızı kalemle yapılan sansür çıkartmaları yazarında daha iyisi için gayret bırakmadığı gibi, halk da basından fikrini aydınlatacak bir bilgi sağlayamaz.

Çeşitli ülkelerde yüz sene zarfında basının ne gibi kalıplara girdiğini ve ne gibi fenalıklar ve iyilikler sağladığını belirten tarih sayfaları haf-

talarca tetkik edilir, sonra da dizilmiş olan bu yazımız adi bir bahane ile baştan aşağı kırmızı kalemle sansüre uğratılırsa ne gibi etki yapacağını insaf sahiplerine bırakırız. Böyle bir durumda devlet ve millete sadıkane ve ciddiyane hizmet gayretinde bulunan bir adam için gazetecilik etmek güç olur.

Bizdeki memurların basın düşmanı olmadıklarını müjdeleriz. Sansürler ilk planda Osmanlı basınının çıkarlarını gözetiyorlar. Böyle yapmasalar padişahın esas mesleğine aykırı hareket etmiş olurlar, dolayısıyla hareketlerinden dolayı sorumlu sayılmazlar. Kabahat memurlarda değil usuldedir. Sütü bozuklar yaptıklarını Matbuat idaresine atıyorlar iddiası var. Bu iddia yalandır ama daha kötüsü toplumun ahlakını etkiliyor. Osmanlı ahlak ve fikri asırlardan beri cihanın dillerinde destan olduğu halde, sözde efkârı umumiye'nin aynası olan haber yapraklarında 'kemik' atmağa yetenekli olanlara karşı iyi haber verip sevindirme yöntemi ile ikiyüzlülük, yalancılık, yahut hakaret dolu, iftira ve tecavüzler sebebiyle, ayaklar altına alınmış bulunuyor.

Gazetelerimizin imtiyazları bu Osmanlı ahlâkına uygun kimselere verilirse, gazetelerin yayınlarından adabı umumiyeyi kurtarabilmek üzere başka bir önleme gerek kalmaz."

Tek kamuoyu oluşturacak araç saydığı basının yabancı ve ayrılıkçı akımlar etkeni sebebiyle görevini yapamayacağını kabul ettiği açıktır. Gerçi bu makale sansüre uğramamıştır ama Mizan'ın yayınının sekiz defa sansür tarafından durdurulduğu biliniyor. 27.12.1888'de Murad imtiyaz sahipliğinden vazgeçmez ama "sağlığı sebebiyle gazetenin yönetimini bir heyeti mahsusaya" devrettiğini açıklar. Yine de perde gerisinden yönlendirmeyi devam ettiği biliniyor. Yayınının özellikle İngiliz, Rus, Fransız gibi Müslümanları sömürgeleştirmiş devletlerin politikalarına yönelmesinin dış ilişkilerinde son derece dikkatli olmaya özen gösteren Abdülhamid'i rahatsız ettiği anlaşılıyor. Özellikle İslam toplumlarına ait haberlerde yoğunlaşması, her sayısında Osmanlı topraklarında "Şerefi İslamla müşerref olanlar" listelerini vermesi, ister istemez Panislamcı bir hedef izlediğini gösteriyordu. Abdülhamid'in Müslümanlar arasında dayanışma yanlısı olduğu ama asla eylemci "cihadcı" yani Panislamcı fikre yanaşmadığı bilinmektedir. Mizan gazetesi ise, içeriğinde

büyük oranda bu konularda Avrupalıları eleştiriyordu. Ayrıca Diyanet işlerinden aldığı bilgilere dayanarak ülkenin bütün kentlerinde İslama giren Hıristiyanların listelerini yayınlamakla bu kampanyasına hız veriyordu. 1888 Şubatı ile 1889 Şubatı arasında 48'i İstanbul'da (34 kadın, 14 erkek) 209'u taşrada (93 kadın, 116 erkek) toplam 257 ihtida olayını, isim değişikliklerini de vererek bildirmişti.

Avrupalıların Orta Afrika'yı paylaşma girişimlerine karşı Hilafetin Çad bölgesinde bir Medrese-i İslamiye kurup Kara Afrika'ya İslamı yayma önerisi (5.6.1890) "uyarılara aykırı olarak serkeşana yayında ısrar" gerekçesiyle sansür tarafından üç ay kapatılmasına sebep oldu. Fikir özgürlüğünü savunmaktan yine de vazgeçmiyordu. Efkârı umumiye kavramını artık pek gündeme getirmediği düşünürlerin kişisel özgürlüğü ve basının içeriği üzerinde daha çok durduğu dikkati çeker: (4.12.1890, no.158)

"Fikir vicdanın mahsulüdür. Bunun için bir kimse başkasına 'sen kesinlikle şöyle bir fikirde bulunacaksın' diyemez. Doğru ve haklı olmayan bir fikre karşı olan bu fikri değiştirebilmek için yerinde delillerle fikir sahibinin vicdanını etkilemeye çalışır. Ya da 'filan fikir benim işime gelmez, yayınına izin vermem' demekle yetinir. İktidar ise yukarda verilen örnekler bakımından biz gazetecilerden hoş görüsünü esirgememelidir. Memleket ve devlete yarayacak her bir fikrin yayımını yapan kimse için olagelen sistemimiz aslında uygundur. Osmanlı basını bundan hakkıyla yararlanamıyorsa, demektir ki yararlanma yolunu bulmaktan aciz kalıyor. Hükümet de bir bildiri ile bu tür yanlış düzeltmelerin tartışılmasını engelledi. Bahanesi, düzeltmelerin gerçek değil birbirini kötülemek için kullanılması iddiasıydı."

Buna Yıldız'dan bir tepki gelmemiştir. Ama Yıldız'ın özel izni ile tekrar yayına girmesine karşılık Abdülhamid'in dış politikası ile ters düşecek fikirleri savunmaya devam etmesi tekrar istenmezliği gündeme getirdi. Örneğin bütün İslam ülkeleriyle (Fas, Zengibar, Habeşistan gibi) ilişkilerin geliştirilmesi kampanyasını başlattı. 11.12.1890 tarihli 159. sayısında da "Sansüre tabi Rusya gazetelerinin uygunsuzlukları niçin Rusya hükümeti tarafından kabullenmiş sayılmıyor da bizimkiler sayılıyor" türü eleştiri de görülünce tekrar kapatıldı.

Murad'ın Mizan'daki "İslama ve devlete karşı çıkmadan fikir özgürlüğü" çizgisi 1889'da Tıbbiye ve ders verdiği Mülkiye'nin öğrencileri arasında başlayan Jöntürk akımını kuranları etkilemişti. Onu başlarına getirmeyi istediler. Murad, yönetimini eleştirdiği Sultan/Halife'yi - ki kendisini etkisizleştirmek için Düyunu Umumiye'de bir göreve atamıştı - suçsuz sayma ilkesini devam ettirip buna pek yanaşmadı. 1895'de Ermeni Komitacı eyleminin İstanbul'u karıştırdığı ve Avrupa devletlerine yeni bir baskı bahanesi yarattığı ortamda hazırladığı yeni bir yönetim projesini dinlemeyi Abdülhamid kabul etti, hatta "liberal bir anayasa hazırlama" önerisine de karşı çıkmadı. 26.Ekim 1895 tarihli raporunda bütün Tanzimatçı Paşalar (Reşid-Âli-Fuad) ile Midhat Paşa'yı ve destekçilerini eleştirir, halkın içinde kökleri bulunmadığına dikkati çekip, meclis ve milletvekillerinin de halkın çoğunluğunun gözünde önem kazanmadığına işaret eder. Abdülhamid'in büyük başarılar sağladığını ileri sürdükten sonra yönetimin Yıldız sarayında toplanmasını eleştiriye girişir. Halk arasında Meşveret Meclisi deyiminin itibarını korumasına rağmen "genel oy yöntemi ile çalışan parlamento sisteminin Avrupa'da da gözden düştüğünü ve değiştirilmeye çalıştığını ileri sürer. Çözüm sultanın görevinde devamı, adalete uymayan ve ezilenlerin yakınmalarını değerlendirecek bir yetkili kurulun kurulması ve özellikle Avrupa devletleri ile işbirliğine son verilmesidir.

Kendisini ön plana çıkarmayı hedeflediği düşünülebilecek bu projesine Abdülhamid ilgi göstermez, tekrar görüşme isteğini de red eder. Bunun üzerine Paris'e kaçan Murad bu kez yayınladığı ve bütün Avrupa hükümetlerine de ilettiği Fransızca bir kitapçık ile (65) sultanın şahsına en ağır suçlamaları yöneltir ve bu kez Avrupa devletlerinin müdahalesine dayanan bir formül ileri sürer. Halk oylaması ile oluşmayan bir müzakereci 25 kişilik Meşveret Meclisi bakanları kontrol edecektir. Bu meclisin Avrupalıların önerisi ile alınacak 6 üyesi dışındaki 19'u yaşam boyu görevde kalacaktır. 5'i cemaatlerin temsilcileri olacaktır. Padişaha karşı tek sorumlu sadrazam olacak, onun kurduğu hükümet de Avrupa devletleri elçilerinin oluşturacağı komite tarafından kontrolda tutulacaktır.

Osmanlı toplumunun kendisini yönetme yeteneğini tamamen kaybettiğini kabul eden, kamuoyu etkenliğini tamamen red eden bu tezin Jöntürk kesimi içindeki bölünüşü desteklediği anlaşılıyor. Paris'te

ve daha sonra Belçika'da kampanyasını sürdüren Ahmed Rıza'nın yayınladığı Meşveret (Fransızcası Méchveret) dergisindeki tezleri ise işe Avrupa'yı karıştırmaya tam karşı olmanın yanı sıra kamuoyunu gündeme getirmeyi de hiç dikkate almıyordu. 15.12.1895 tarihli 2. sayıda hedef "Biz ihtilalcı değiliz, hanedan değişikliği istemiyoruz, sadece mevcut kanunların tam uygulanmasını istiyoruz" şeklinde belirtilmiştir. 18. sayıda da (Ağustos 1896) tekrarlar:

"İhtilalci anarşist değiliz… Fırkamız 'légitimiste (= Hanedana bağlı) denilen muhafazakârlardan ad olunacak kadar mutedil fikirlidir. Biz mevcut kanunların uygulanması dikkat ve usulü Devleti Âliye'ye dindarane riayet edilmesini talep etmekle yetiniyoruz."

1.Mart.1907 tarihli 185. sayıda da tekrarlar: Yüzüncü defadır tekrarlıyoruz, istediğimiz 1876 anayasasıdır:"

Abdülhamid Jöntürk takımındaki bölünmeyi kullanma fırsatını kaçırmaz. Mali desteğiyle Paris'te "Journal d'Orient"ı çıkaran M.N.Nicolaides'e derhal bir 23 sayfalık broşür yayınlattırılır ve "Doğu'nun gerçek hastalığını Murad Bey'in sırtında taşıdığı" ileri sürülür.Üstelik Ahmed Rıza'nın yayınlarının daha tutarlı olduğu en azından Avrupa müdahalesini red ettiği belirtilir.

Murad oradan Mısır'a geçer ve 23.1.1896'da Mizan'ın 160. sayısını yayınlayarak kampanyasını devam ettirir. Nicolaides'in broşürüne hemen cevap verir. Tutuklanmasının istendiği hakkındaki iddialara karşı, davası aleni yaptırılır ve savunmasının gazetelerde serbestçe yazılmasına izin verilirse hemen teslim olmaya hazır olduğunu yazar. Kendisini, 162. sayıdaki "Hakipayi Cenab Hilafetpenahi'ye Ubudiyetname" sinde "Etrafınızı almış olanlardan ziyade devlet ve selametinize sadık Murad kulunuz" diye tanıtır. Altı sayıda (164-169) devam eden "İkiden biri ya kabulü meşveret yahut terki hükümet" başlıklı dizide kendisini "şehid olmağa mahkum, gazi olması da muhtemel açık alınlı Murad kulları" diye tanıtır.

Mizan'ın bu yayını çok etkili olmamasına karşılık Paris'teki Jöntürk'ler arasında Ahmed Rıza'ya karşı olanların desteğiyle olağanüstü toplantıda İttihat ve Terakki'nin liderliğine getirilmesini etkilemiştir. Mizan

da resmi sözcü sayıldı. Ancak Jöntürk diye nitelenen kesimin kendi içindeki anlaşmazlık artınca örgüt merkezini ve Mizan'ı 1897'de Cenevre'ye taşıdı. Bir sene sonrada Murad yönetimden ayrıldığını açıkladı. Bunda, 1897'de Yunanistan'a karşı elde edilen zaferin Osmanlı yönetimi karşıtlarını yumuşamaya yöneltmiş olması etkili olmuştur. Fırsatı iyi kullanan Abdülhamid, uzlaşmak için pazarlık yapmak göreviyle serhafiye Ahmed Celaleddin Paşa'yı Avrupa'ya gönderdi. Tek Ahmed Rıza'nın ödün vermeye yanaşmamasına karşı nerdeyse bütün Jöntürklerle anlaşmaya varıldı, ülkeye dönmek istemeyenlere de yurt dışında elçiliklerde görevler verildi. Murad da gerekli gördüğü reformların yapılması karşılığında Mizan'ın yayınını durdurmayı ve İstanbul'a dönmeyi kabul etti. Rahat yaşamasını sağlayacak bir görev verilmesine karşılık reformları gündeme getirilmediği gibi, kendisi de çok sıkı bir denetim altına sokularak 2. Meşrutiyet' in ilanına kadar etkisiz bırakıldı.

Bu ortamda 1899/1900 yılında Kahire'de İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yayınlanan "İmamet ve Hilafet Risalesi" belki de ilk kez olarak Meşveret ile Cumhuriyet'in aynı anlama geldiğini , halka danışmakdan destek almayan Hilafet'in İslam'ın temel kurallarına uymadığını ilan ederek hem cumhuriyete geçişin hem de laikliğe yönelik bir anlayışın işaretini vermiştir.

Metin önce 1315'de (1899) Kahire'de yayınlanan İttihatçıların Kanunu Esasi gazetesinde tefrika edilmiş ertesi yıl da yine Kahire'de 49 sayfalık bir risale halinde yayınlanmıştır. Risalenin kapağındaki sunuş yazısında metnin "Bütün zahir ve batın bilimlerde büyük yetenek sahibi, fıkıh ilmi üstadlarının şeref duyduğu, benzerlerinden üstün olan, övgüye lâyık bir zat tarafından" yazılıp gazetede neşr olunduktan sonra risale şeklinde yayınlandığı bildiriliyor. Risalenin, önsöz'ü izleyen 22 sayfası sadece Hazreti Peygamber ve Hulefayı Raşidin zamanında toplum yöneticiliği olarak İmamet'i, İmamın atanma yöntemini, İmametin koşullarını, Ululemr'e itaatı incelemeye ayrılmıştır. Bunu izleyen dört sayfada "Meşveret Usulü"nün işleyişi anlatılıyor. "Hatime" başlıklı son 13 sayfa 19. yüzyılın son yıllarında Meşveret'in Cumhuriyet diye algılanışını yansıtmaya ayrılmış. Konumuz gereği, daha çok bu son kısım üzerinde ayrıntıyla duracak, ilk kısımları özetle aktaracağız.

Her şeyden evvel dikkati çeken imamet kavramı ile İslami anlamda devlet yönetimi ve en baştaki Halife/Sultan'ın yetkilerinin incelenmesidir. Mukaddime' de amaç şöyle özetlenmiş:

"Hilafet, imamet ve ululemr'e itaat usulü meşveret gibi umuru mühimme-i şeriatımızın ahkâmı celilesinden, bunlardan maksud olan ise tesisi medeniyet ve muhafaza-i millet ve icrayı adalet ile dünya ve ahiret olduğu cihetle…"

Hulefayı Raşidin döneminin arkasından en üst kademe yöneticilerin zorba hükümdar (Müluku mütegallibe) halini aldıkları, yönetimlerin "Hükümeti vahşiyeye" dönüştüğü, bir "vadii cehalet" sonucu "idarei keyfiye"nin yerleştiği ve bu yüzden "her türlü asarı medeniyetten mahrum kalındığı" hatta "ecnebilerin maskarası durumuna düşüldüğü" belirtiliyor. Bütün geçmiş suçlanmakla birlikte asıl hedef olarak II. Sultan Abdülhamid'in rejimi gündeme getirilmektedir:

"Siz bu dünyaya bir adamın keyfine hizmet etmek ve onun sefahatine kurban olup gitmeye mi geldiniz? denildikte biçare millet Şeriatı Ahmediye'nin kendilerine ihsan buyurmuş olduğu hürriyet ve müsavattan gafil olarak gurve-i mekruhin (= iğrenilecek cemaat) tarafından papağan kuşu gibi bellenmiş olan ululemre itaat vacibdir, Halife-i ruyi zemin öyle istiyor, biz onun emrinden başka bir şey tanımayız, onun yolunda mal ve canımızı fedaya mecburuz tarzında bir takım boşboğazlıklar ile mukabele ederler (…)"

Nihayet "müceddidin" (=yenilikçiler) vasıtasıyla buna karşı çıkıldığı, Meşveret, Osmanlı, Kanunu Esasi isimli gazetelerle karşı akımın başlatıldığı ve halkın gözünün açıldığı ama hâlâ Halife'ye karşı çıkılmaz düşüncesiyle buna katılmayanların bulunduğu belirtilip duruma tam açıklık getirmek için yazının hazırlandığı belirtiliyor.

İsmi açıklanmayan yazar Allah'ın Hazreti Peygamber'e "dünyaya müteallik her şeyde ümmet ve ashabınla müşavere et" dediğini belirttikten sonra ekliyor: "Bu sayede ona muhabbet ve hulus taatlerini sağladı. Eğer Resulü Ekrem her işi kendi kendisine yapmış olsaydı bu hal ashab ve ümmete bir nevi hakaret demek olacağından ara yerde soğukluk ve sertlik hasıl olarak emri intizam kökünden kopardı."

Hadislerden örnekler veren yazar, imam atamanın şer'an değil aklen vacib olduğunu ısrarla belirttikten sonra Sonsöz (Hatime) kısmına şöyle girer:

"Ey ehli İslam! İşte kutubu diniyemizin en muteberlerinden aktararak imamet ve hilafet ve ululemr'e itaat ve usulü meşveret'in ne demek olduğunu bu risalede size beyan ettim. Binaenaleyh aklınızı başınıza alınız! İttihad ve ittifak ediniz! Eimme-i (imamları) din tarafından beyan olunan imamet şartlarını kendisinde toplayan bir zat arayınız! Eğer bulabilirseniz onu halife atayınız. Ve eğer bulamazsanız Hazreti Ömer'in yaptığı gibi Şurayı Ümmet yani Cumhuriyet teşkil ediniz. (…) İmamet şartlarından hiçbirini haiz olmayan bir takım zorbaya 'halife' ve 'ululemr' namı mukaddeselerini vermekten artık vazgeçiniz. Ve şimdiye kadar böyle hataya cüret ettiğinizden dolayı da tövbekâr ve günahların affını isteyen olun!"

"Dünya ve ahret saadetlerine nail olmanız için şeriatı Ahmediye iki meslek gösteriyor: Birisi, bir halife-i Hakk'a tabi olma; diğeri de işlerin yönetimi için tesisi cumhuriyet."

"Bu zalim heriflerin kavuklarını sallamaktan ve keyfi idarelerine hizmet eder sözler söylemeden sarfı nazar edin de milleti ya bir halife-i hakka tabi olmaya veyahut "tesisi cumhuriyet ve usulü meşverete teşvik ve isteklenmeye say ve gayret ediniz."

"Bu yoldaki gayretlerin şer'i şerife uygun olduğunda şüphe yoktur. Zira, şu risalemizin mündericatından sureti muhakkakada malumunuzdur ki, İslamiyet adeta bir Cumhuriyet demek olup gerek Hazreti Resulü Ekrem ve Sallallahü Aleyhi Vessellem ve gerek Hulefayı Raşidin efendilerimiz hazeratı kendi kendilerine hiçbir iş görmezler ve cümlesi cumhuriyet şeklinde birer idare teşkil ederek kendilerini o idareye cumhuriyetin reisi mesabesinde bulundururlar idi."

"Binaenaleyh eğer siz, milleti bir cumhuriyet teşkiline teşvik ve tergib ederseniz Resulü Ekrem ve Hulefasının mesleklerine halkı teşvik etmiş olursunuz. Ve bu teşvikden dolayı Allah'ın nhazarında maacur (= ettiği iyilikten mükafat gören) olursunuz. Eğer bunu yapamazsanız, bari

milleti bir meclisi mebusan teşkiline sevk ve teşvik ediniz. Çünkü bu da şer'i şerife muhalif bir iş değildir."

"İki cihanda selamet ve saadet kavaidini yayan ve beyan eden dini mübini İslamın teşkil ettiği hükümet haddi zatında şura usulünün takviyesine dayanan bir nevi cumhuriyet demek olduğuna şüphe yok ise de maalesef bir takım zorba hükümdarlar o usulü diniyeyi kendi istibdadlarına kurban etmişler ve bir takım ikbalperest ulemayı alet ittihaz ederek efkârı umumiyeyi İslamiye' den külliyen silmeğe muvaffak olmuşlardır. Hatta cumhuriyet ve bizim şura demek istediğimiz meşrutiyet kelimeleri İslam dillerinde adeta bir takım Frenk sözcüğü makamında telakki edilmekte bulunmuştur."

"Herhalde şimdiki müstebidane idarei hükümeti değiştirmek ve meşruti hükümeti tesis ve teşkil eylemenin en gerekli bir vazife ve selameti mülk ve saadeti millete yegâne ve emin bir çare olduğu beyan olunur. Bir hanedana ait olan şimdiki İngiltere hükümetine cumhuriyet denmiyorsa da Fransa cumhuriyeti'nden ziyade ilerlemeye, hürriyete müsait, adalet ve insaniyete de yardımcıdır."

Efkârı Umumiye deyimini pek az kullanmasına karşılık meşveret kavramı ile islami anlayış çerçevesinde kalmaya özen gösterildiği anlaşılıyor. Halifenin Kureyş'den olması şart olmadığını Osmanlı'dan çıkabileceği ama Abdülhamid türü diktatör olmaması gerektiği de açıkça belirtiliyor. Bunun İngiliz desteğinde bir Arap Hilafeti kampanyası sürdürülen Mısır'da yazılmış olması, hâlâ Klasik İslam dönemi alışkanlıklarından çıkmayı düşünemeyen İslami kesimden ne derece ayrılmış olduklarını göstermektedir.

Sistemli bir eylemci girişim olmak özelliğine sahip olan İttihat ve Terakki, bu tür yayınlarının yanına ülke içinde örgütlenme özelliğini de katarak 1908 başarısının temel hazırlığını başlatmış oluyordu. 1908'in ve hatta Cumhuriyet rejiminin bu görüşten etkilendiği düşünülebilir. Bu arada şunu da ekleyelim ki, ülke içinde jurnalcilerin izlemesine uğramadan toplanabilecek bir yer - örneğin kahvehane - bulamadıkları için üst düzey yöneticileri kapitülasyon çerçevesinde dokunulmazlığa sahip bir Mason Locasında bir araya gelebiliyorlardı.

Abdülhamid'in saltanatı sırasında ülke dışında 57 sürgün yayınının çıktığı ve sultanın şahsına saldırının gittikçe yoğunlaştığı bilinir. Buna karşı çözüm, içerdeki basını olabildiğince siyaset ve tartışma dışında tutmaya yöneltilir. Abdülhamid'in maddi desteğiyle çıktığı bilinen Servetifünun bile sadece bilim, edebiyat ve resim konularıyla ilgilenirken en ufak fikir üretiminde cezalandırılır. Mahmud Rauf'un Haziran 1901'da 539. sayıdaki "Hayatı Matbuat" yazısının, basının üretici niteliğini kaybedip sadece para kazanma aracı haline geldiğini ileri sürmesi açısından tepki aldığı anlaşılıyor:

"Bizdeki gazete muharrirlerinin siyasi ve ictimai ilimlere ihtiyaçları yoktur. Zaten bu kadar büyük külfet de istenmez çünkü bizde gazete muharriri demek adi bir tercüman demektir. Avrupa ve Karşı (=Beyoğlu) gazetelerinden burnu, kulağı kesilerek tercümeler yaparlar. Bunlar kendilerine ödenen paraya göre muharrir olurlar. Gazeteler menfaati amme için değil, özel menfaat için bir ticaret oldukları için ilk görevleri en az masrafla en üst düzey kâr sağlamaktır. İhtikârlarından o kadar şikayet ettikleri ticari şirketlerden farkları yoktur. Dört gazetenin muhbirliğini tekele almış sadece müdürden para koparmak için yaşayan iki zavallı, eli boş, beyni boş, cebi boş, midesi boş olarak matbaaya düştükleri zaman müdürün istediğini yazarlar. Ciddiyet ve vakar asıl müdürde vardır. Bütün sermaye sahipleri gibi gözlerinden okunan para kazanmanın çekiciliğinden sıkılmayarak size menfaati umumiye namına ettiği ziyanlardan başka bir şeyden bahsetmez. Her gazetenin batacağı söylenir ama yıllarca yaşarlar. Gazete para kazanmak için çıkarılır.

Bir gazete büyük muharrirlere para vermeyip de makaleler yazdırmazsa, havadisini Avrupa gazeteleriyle karşı gazetelerden alırsa, müştercimlerine mümkün olduğu kadar az para verirse, masraf sadece baskı, dizgi ve kâğıttan ibaret kalmaz mı!..Eski, viran bir idarehane, tozlu çamurlu merdivenler, havasız bir yazı odası, kirli koltuklar, Yahudi hokkaları, kırık kalemler, bunlar çok masrafa mı mal olur dersiniz? Gazete başına yapıştırılan pul kaldırıldı, ama sadece sahibinin kazancı arttı.. Ama menafii amme yerine kumpanyalara ihtarlarda bulunarak çıkar sağlamak."

Bu yazıdan dört ay sonra 16.Ekim.1901'de Hüseyin Cahit'in basının Avrupadaki niteliği konulu Fransızcadan yaptığı bir çeviri Servet-i Fünun'un kapatılması ve başta Tevfik Fikret olmak üzere yazar kadro-

sunun görev dışı kalmasına sebep olmuştur. Açıkçası toplumun tabanına yönelik yazılara kesin olarak izin verilmeyeceği bildiriliyordu. Bu kadrodan Tevfik Fikret kendi içine kapanacak ama gizli olarak devrimci şiirlerini topluma aktarmaya başlayacaktır. Hüseyin Cahit ise 1908 eylemini bekleyecektir.

Jöntürk akımının bir başka ivme kazanması 1899'da Prens Sabaheddin'in babası ve kardeşiyle birlikte Paris'e sığınmasıyla başlar. Bu aynı zamanda Jöntürk akımıyla İttihat ve Terakki anlayışının tam kopuşa girmesinin başlangıcı olmuştur. Sabaheddin Şubat 1902'deki "Osmanlı Liberalleri Kongresi"nde Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyetçilik ilkesini gündeme getirmek ve sorunlarının çözümünde Avrupa rolünü dışlamamakla, toplumun tabanının özetle kamuoyunun etkisini dışarıda bırakan bir görüş getirmiş oluyordu. Toplantıya başkanlık eden Prens Sabaheddin bütün Avrupa devletleri Hariciye bakanlıklarına gönderdiği mektup ve bildirisinde, Türk, Arap, Grek, Ermeni, Arnavut, Kürt Çerkes Müslüman, Hıristiyan, İsraelit vs… olan katılımcılara Osmanlı milleti çerçevesinde bütünlüğü benimsedikleri konusunda teşekkür eder. Oysa başta Ermeniler diğerleri de aksine ayrılıkçı akımlarından vazgeçmeyeceklerini zaman zaman açıklamışlardır.

Buna karşılık Ahmed Rıza ile ilişki sürdüren, Balkanlarda gelişen İttihat ve Terakki örgütlenmesi daha başka bir çizgi izleyecektir. Özellikle Makedonya' yı ele geçirmek için çabalayan üç dört ülkenin gayretlerini engellemek hedefi, bu girişimde birleştirici amacı ön plana getiriyordu. Osmanlı bütünlüğü her şeyden özellikle 1878 Berlin antlaşması koşullarından da önde tutuluyordu. Oysa Ademi Merkeziyetçilerin bildirisinde 1878'e tam uyma kaydı vardı.

1889-1908 arasının Jöntürk hareketinin yine toplumun aydın=münevver kesimi arasında önemli bir gelişme ve örgütlenme doğurduğu, ancak kamuoyu oluşmasına yarayacak bir tabana yayılma hareketi göstermediği kesindir. Bu ortamda, dönemin düşünür kesimini en çok etkileyen yazar olarak Tevfik Fikret'in de çözümü toplumun tabanından ziyade genç kuşağından ve Ferda'dan (= yarından) umduğunu belirtmeliyiz. Bu isimli şiirinde belirtir;

Gençler, bütün ümidi vatan şimdi sizdedir.
Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin.

II. MEŞRUTİYET'TE

SULTAN VE ORDUYA SAYGILI İNKILÂB

Osmanlı toplumuna önemli bir dinamizm getiren girişim, II. Meşrutiyet'in ilanı olmuştur. Bununla Osmanlı bütünlüğüne halel getirmeden yönetsel açıdan eskiden vaad edilmiş bir değişimin gerçekleştirilmesi hedeflenmişti. Açıkçası bütünüyle değişim - yani Devrim ya da o çağda kullanılan deyimle İhtilâl - bahis konusu değildi. Genelde sınırlı değişim anlamına gelen "İnkılâb" tercih ediliyordu. Bu farklılığın ayrıntılarına çalışmamızın en son bölümünde gireceğiz.

23.Temmuz 1908 günü Balkanların ortasındaki Manastır bölgesindeki Resne'den "Zatı Şahaneye" başlığıyla doğrudan doğruya Yıldız Sarayına kısacık bir telgraf gönderilir:

"Arzuyu umumi ile bugün burada hürriyet ilan edildi, tasdikine ferman buyurulmasını makine başında bekliyoruz." (67)

Aynı gün Selanik şehri ile vilayetin bazı kazalarında duvarlara "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik Merkezi" imzasını taşıyan - Binbaşı Fethi'nin (Okyar) hazırladığı - bildiriler asılır. (68) Bunda da sultandan hiç bahis yoktur, sadrazamdan başlayıp bütün yönetim kadroları ve halkı soyan "İstanbul'daki alçaklar" hedef alınmaktadır. "Ey Vatandaşlar, Ey Ahali, Ey Çiftçiler"diye eyleme destek vermeleri istenen kitleye de amacın sadece meclisin tekrar açılması, yani anayasanın yeniden yürürlüğe konması olduğu bildirilir. Özellikle cins (=millet) ve mezhep ayırımı olmadan bütün vatandaşların tam hür olmasının tasarlandığı ekleniyor.

Bir zamandır Selanik - Manastır ekseninde bu amaçla faaliyette bulunduğunu ve kökeninin asker ağırlıklı olduğunu bildiği örgüte karşı kendi askeri girişimlerinin etkisiz kalmış olduğunun bilinciyle Sultan II. Abdülhamid kendi açısından başarılı bir siyasi taktik uygular. Danışmanlarının askerle bastırmaya devam önerisini dikkate almaz. Bir gün önce beş buçuk yıldır sadrazamlığını yapan ama Makedonya olaylarının bastırılmasında etkili olamayan Ferid Paşa'yı görevden alıp Said Paşa'yı yedinci defa sadarete getirmiş olması bir hazırlık içinde olduğunu kanıt-

lıyordu. 23. Temmuz (Eski tarihle 10 Temmuz) günü gazetelere gönderilen "Tebliği Resmi", ne cemiyetten ne de efkârı umumiyeden bahsetmiyor sadece sultandan gelen emri aktarıyordu:

"Yüce tesisi ulu Halife hazretlerinin eseri olan Kanunu Esasi'de kurulması belirtilen Meclisi Mebusan'ın toplanmaya davetiyle ilgili olan İradei Seniyei Hilafetpenahi'nin gereği olarak bütün vilayetlerle mutasarrıflıklara tebligat yapılmakla oralarda da bahis konusu kanunda kayıtlı sıfatı haiz azanın seçilmesine girişilmesi."

Abdülhamid döneminin haberlerin sunuluşunda heyecan uyandırmama ilkesi çerçevesinde bildiri ayrıca büyük başlık verilmeden tek sütunda birkaç satırlık yazı ile sunulmuştu. Sadece resmi bildirilere özgü olarak başyazının da üstünde ilk haber olarak yerleştirilmişti. Gazete okuyucusu olanları bile genelde fazla ilgilendirmeyen bir sunuştu, dolayısıyla büyük kütleler için büyük ilgi uyandıracak bir haber niteliği taşımıyordu. Amacın heyecan yaratmamak olduğu belliydi. Buna karşılık sadrazam Said Paşa tarafından anayasa uyarısının geldiği Rumeli vilayetlerinin Müfettişi Umumisi Hilmi Paşa'ya sabahın ikisinde ulaştırılan mesajda kamuoyunun hedef alındığı dikkatleri çeker:

"Halkın izhar ettiği istek ve Sultan hazretleri tarafından verilen iradeye uygun olarak 1876'da ilan ve bazı sebeplerle durdurulan anayasa yeniden yürürlüğe konulmuştur. Meclisi umumi yasanın belirlediği sürede toplanacaktır. Bu haberi halkın bilgisine sunmanızı rica ederim."

Rumeli'deki aslında ayrılıkçı hareketlere dayanan eylemlerin tatmininin sağlanması isteniyormuş gibi bir düşüncenin bu sunuşa egemen olduğu anlaşılıyor. Diğer bölgelerde halkın bir katkısı ya da eyleminin düşünülmediği hatta karşıtların bulunduğunun düşünüldüğü anlaşılıyor. Örneğin, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Trablusgarp'da yayına giren El Terakki gazetesinin 1.Eylül tarihli 2. sayısında M.El Buseyri'nin "İttihat ve Terakki el Vataniye Cemiyeti adına" imzalı yazısında bu husus özellikle belirtilir:

"Ahali kanunu esasiyi anlamadıkları için tam katılmıyor. Şûra İslam'ın bir kuralıdır ama İslam'a aykırıdır diyenler var. Kanunu esasi

eşitliktir. Belediye ve meclis seçimleriyle Osmanlı tebaasına refah getirecek, zalimlerin ellerini bağlayacaktır."

Bahis konusu tepkinin arkasında gücünü kaybedeceği korkusuna kapılan belediye başkanı Karamanlı'nın yönlendiriciliği bulunduğu fark edilir. İttihat ve Terakki karşıtlığı önlemek için Mustafa Kemal'i gönderir ve onun iki ayı aşan çabaları sonucu karşıtlık aşılır.(69) Benzeri tepkinin Hicaz'da ve diğer bazı Arap bölgelerinde belirdiği biliniyor. Bunun, Abdülhamid saltanatında kamuoyunun dinamikleşmesine asla izin verilmemesi ve yerel ağa ve aşiret reislerine özel imkanlar sağlanmasının sonucu olduğu bir sır değildi. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yayına çıkan Misbah gazetesinin birinci sayısında toplumun o dönemdeki durumu şöyle anlatılır: (70)

"Memlekette söyleyemez diller, işitmez kulaklar, görmez gözler, tutmaz ellere sahip gibi görünen biz sabırlılar kalmışdık. Fakat hep işitirdik, her şeyi görürdük. Kalbimizde her şeyi tekrar ederek o cellatlara gözlerimiz iliştikçe, lisanı hâl ile muzafferiyetin yine de bizde kalacağını anlatır, lânet okurduk."

Lisanı hâl, insanın yüzünün hareketlerinden duruşundan anlaşılan şey anlamına gelir. Kısacası bir eylemin ya da açık ifadenin bulunmadığı sadece eylemsiz tavırla tepki gösterildiği açıkça kabul edilmektedir. Bazı okul toplantılarında "Padişahım çok yaşa" diye bağırılırken bazılarının sadece yanındakiler duyacak şekilde "Padişahım baş aşağı" dediklerini andırır bir tepki vardı. Dönemin en etkili yönlendiricilerinden Hüseyin Cahit Yalçın anılarında toplumdaki şaşkınlık ve ilgisizliği şöyle anlatır:

"24 Temmuz 1908 Cuma günü gazetenin başında ufak bir devlet bildirisi anayasanın yeniden uygulanması konusunda padişah buyruğu çıktığını bildiriyordu (…) Gazeteyi merakla, coşkuyla gözden geçirdim; hiçbir değişiklik yok. Bir gün önceki gazetelerin aynı, boş, kuru, sahte cansız bir edebiyat! Meşrutiyet böyle mi olurdu? Yıllardan beri bin türlü üzüntüler ve acılar içinde, erişilmez bir amaç halinde düşlerini kurduğumuz Meşrutiyet, en küçük bir kolluk olayından daha sessiz, daha gösterişsiz, daha doğal bir biçimde mi olacaktı? Nasıl dünya yerinden

sarsılmıyor, nasıl toplar gürlemiyor, nasıl sokaklar coşkun halk sesleriyle dolmuyor, ne bileyim nasıl evren doğal gidişini izleyebiliyordu?

(…) İstanbul'un basın ve düşünce hayatına merkez olan Bâbıâli Caddesi de kesin bir habersizlik ve şaşkınlık içindeydi. Hiçbir tarafta çıt yoktu… Anayasadan ve Meşrutiyet yönetiminden söz eden yoktu… Biraz dolaşmak istedik. Eminönü'ne geldik, köprüyü geçtik. İstanbul'un her günkü yaşamı hiçbir yerde günlük görünümünü değiştirmemişti. Herkes sessiz, işine gücüne gidiyordu. (…) İkdam gazetesine uğradık. "Yarın ne yapacağız?" dedim. Gazeteler nasıl çıkacaklardı? Meşrutiyet ve özgürlük için hiçbir şey yazmıyacaklar mıydı? Durumun garipliği hepimize bir şaşkınlık ve kararsızlık veriyordu. Şimdiye kadar ülkede bir özgürlük devrini belli bir biçim içinde düşlemiştik. Ama bunların hepsi Abdülhamid'siz bir özgürlük ve meşrutiyetti. Bir ayaklanma ve devrim sonucunda elde edilecek özgürlüktü. O zaman ne yapılacağı pek açıktı. Ama şimdi 'Kızıl Müstebid' bütün gücü ve saltçılığıyla yine padişahtı. Anayasanın yeniden yürürlüğe gireceği yine onun resmi diliyle, garip, kısa bir biçimde gazetede duyuruluyordu. Bu özgürlüğün içyüzü neydi? Buna ne dereceye kadar inanılabilirdi? Ve sonunda, ulusa verilen hakların sınırları ne kadar genişti?

Ertesi gün yalnız İkdam'ın meşrutiyeti alkışlaması yetmezdi. Bütün gazeteler aynı mutluluk sarhoşluğuyla coşkun bir özgürlük havası yaymaya çalışmalıydı. O tarihte bütün gazeteler deyimi yalnız İkdam ile Sabah'ı kapsıyordu. Sabah gazetesinde çalışan arkadaşlar, Babanzade İsmail Hakkı, Ali Reşat, Mahmut Sadık da İkdam matbaasına geldiler. Artık hep bir arada konuştuk, söyledik, coştuk. Ertesi gün İstanbul gazeteleri yeni yönetim yoluna yaraşır bir yüzle ulusun karşısına çıkacaklardı. Ama sansür?... Artık anayasa vardı, basın sansüre bağımlı olamazdı (…) Verdiğimiz karar gereğince her iki gazetenin yazıları dizilecek, sansürcüye gönderilmeden sayfalar makineciye verilecek ve gazeteler basılacaktı. Öyle de yapıldı (…) En gencimiz Adnan (Adıvar) çıkan gazetelerden bir deste kucakladı, Bâbıâli Caddesi'ne fırladı. Doğan özgürlüğün ilk çığlığını İstanbul onun ağzından işitti."

Dönemin tanığı ve konuyu ABD'nin Columbia Üniversitesi'nde doktora tezi olarak işlemiş olduğunu evvelce de belirttiğimiz Ahmet Emin (Yalman) da eserinde şöyle özetliyor:

"Halk kütleleri olayların gerçek yüzü hakkında bilgi sahibi olmadığı için - üstünde başlık bulunmayan üç satırlık - bu haber onlarda gerekli yankılanmayı doğurmamıştı. Gazeteciler daha iyi bilgi sahibiydiler. Halkı canlandırmak için ilk adımları attılar. Bazı çekingen sokak gösterilerinin düzenlenmesine sebep oldukları gibi, mutluluk işareti olarak bina cephelerinin ışıklandırılması için gazete patronlarını da zorladılar. 25 Temmuz'da çıkan gazeteler bir sevinç feryadından başka bir şey değildi (…) Yayınlanan makaleler uzun yıllardır yazmalarına izin verilmemiş yazarlarca kaleme alınmıştı. Etkileri müthiş oldu. Uyuyan şehir birden heyecan ve coşku ile doldu. Hafiyelerin fark edecekleri korkusuyla hızlı yürümekten kaçınılan sokaklar, devrimci nutukları dinleyen ya da kamu binaları, gazete büroları ve elçilikler önünde gösteri yapan insanlarla dolmuştu.

(…) İçini boşaltma arzusu bir çılgınlık haline gelmişti. Herkes zulüm ve baskı kâbusunun sona erişini bolca konuşarak ve yazarak kutlamaya çalışıyordu. Bültenler halinde yoğun bir sokak edebiyatı ve karikatürler geceleri üretiliyor ve geniş yayılma olanağı buluyorlardı. Birkaç hafta içinde Türkçe gazetelerin sayısı üçten 15'e çıktı. Yeni dönemin ilk aylarında sayıları beşten ona çıkan mizah dergileri de yerleşti."

Meşrutiyetin ilanının birinci yılı tamamlanırken izin alınmış yayın sayısı bütün ülkede 120'den 730'a (İstanbul'da 52'den 377'ye) çıkmıştı. Dikkati çeken aynı birinci yılda, iki düzüneden fazla Türkçe dışı dil bulunan Osmanlı ülkesinde bunlara da 422 yeni yayın için izin verilmiş olmasıdır. Aslında geçmiş dönemin matbaaları son derece sınırlandırmış olmasının bu sayının daha da artmasını engellediği anlaşılıyor. Nitekim Selim Sırrı (Tarcan) Millet'teki yazısında (3.Eylül) "Basında karmaşa var rastgelen gazete çıkarıyor" dedikten sonra ekler "Matbaa ve dizgicilerin azlığı daha yüz kadar yayının belirmesine engel oluyor."

Özellikle 1908'in son beş ayında her isteyenin gazete çıkarmak hele hergün yayın yapmak imkanını bulabildiğini söylemek mümkün değildir. Birkaçı dışında haftada üç iki hatta sadece bir sayı çıkaranlar çoğunluktu. Necmi Terakki 20.Ağustos.1908 tarihli birinci sayısında bunu açıkça belirtir: "Şu zamanda devri istibdadın zulüm ve özelliklerinden harabe halinde ayakta kalabilen matbaaların iş çokluğu sebe-

biyle kâğıdın da azlığından dolayı gazetemiz arzu ettiğimiz şekilde doğamadı." Açıkçası, düzenli çıkan ve ömrü uzun olan yayın sayısının gayet sınırlı olduğunu kabul gerekiyor.

1914'e kadar bütün dillerde 1600 kadar izin alındığı biliniyor. Tam anlamıyla bir basın patlamasının yaşandığı açıktır. Bunun yanı sıra bütün kaynaklar bütün ülkede aylarca süren mitinglerden bahsederler. Dışarıdan bakışla bütün toplumun bu heyecana katıldığı izlenimi alınmıştır. Genelde bütün kaynaklar, ülkenin dört bir tarafında geniş kapsamlı mitingler yapıldığından, meşrutiyetin getirdiği kazançları bilinçli içerikle niteleyen nutuk ve bildirilerden, bütün halkın bunlara katıldığından bahsederler.

Aslında konumuz açısından sorun, ne derece bilinçli bir kamuoyu bulunduğudur. Gerekli dinamizmin kamuoyundan yani halkın kendisinden gelmesi beklenirken ön plana basının ve nutuk meraklılarının çıkışını Hüseyin Cahit "Basın aşırılık ve bilinçsizlik yüzünden yedi başlı bir canavar niteliğine büründü" diye tanımladıktan sonra ekler "Meşrutiyet'in ilk zamanlarında bir nutuk hastalığı vardı, kimisi söz söylemek hastalığına tutulmuştu, kimisi de dinlemeğe, Abdülhamid zamanındaki 33 senelik sessizliğin acısı çıkıyordu." Toplumumuzda Yıldız Rejimi diye de bilinen dönemin sıkıntısını çekmiş iki kesim vardı. Yaşanan ekonomik krizin sorunlarını yaşayan nüfusun yüzde 90'ından fazlası ki bunlar okuma yazma bilmeyen kesimdi. Dolayısıyla basın tarafından etkilenmeyenlerdi. Yüzde ona ancak ulaşan grup ise yarı yarıya Türk/Müslüman ve Gayri Müslim iki kesimden oluşuyordu. Rum, Bulgar, Sırp, Ermeni gibi Avrupa desteğinde bağımsızlık peşinde koşan bu ikinci grubun meşrutiyete bu temel hedefleri açısından destek veriyor görünmeleri doğaldı. Dolayısıyla mitinglere heyecanlı bir katkıda bulundukları biliniyor. Müslüman kesimden Arap ve Arnavutların bağımsızlık yanlıları da aynı şekilde davranıyorlardı.

Bu ortamda, Osmanlı toplumunun Türk kesiminde kamuoyuna yön gösteren iki dinamik kadro belirir. Biri henüz yapısı tam oluşmamış, gizlilik aşaması devam eden dolayısıyla niteliği toplum tarafından da tam bilinmeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Düşünmeli ki, Masonlukla fiili bağı olmamasına, sadece bir Mason locasını Abdülhamit

jurnalcilerinin izlemesini engellemek için toplantı yeri olarak kullandığı için cemiyete bu bağın yakıştırılmasıyla pek çok kişi, yeni rejimde üst düzey makam kazanmak için onlarla hiç ilişkisi olmayan Mason localarına üye olmaya kalkacaktır.(71) Tanin gazetesi de "Yeni usul dolandırıcılık" diye nitelediği bir yaygın davranıştan yakınır: "Bazı kimseler kendilerine İttihat ve Terakki ajanı süsü vererek ötekine berikine müracaatla para toplamaya kalkıyorlar."

Diğeri ise, otuz yıldır uysal davranması için en sert kurallar altında yaşamış ama bir anda sınırsız özgürlük hakkını nasıl kullanacağını kestiremeyen basındır. Üstelik kadrolarının büyük çoğunluğu gazeteciliğe meslek - Batı'da yerleşmiş dördüncü erk - bilinciyle değil, salt polemik hırsıyla sarılmış kimselerdi. İkinci Meşrutiyet dönemindeki kamuoyu karmaşasında en önde rolü onlar oynayacaktır.

Bir anda baş bilgi kaynağı gazeteler olmuştu, ancak bunların içerikleri, basın mesleğinin deneyimine sahip kişilerin değil, heyecanını yansıtma tutkusu içindekilerin yönlendirmesi altındaydı. Tam otuz yıl boyunca kendisine bağımlı dışında gazeteci çıkmasına izin vermeyen Abdülhamid'in bütün karşıtları, yurt dışında yaptıkları yayınlarında en şiddetli eleştirilerden başka bir şey üretmemişlerdi. İçerde sessiz durmak zorunda kalanlar da sadece gizlice ellerine ulaşan bu yayınlardan esinlenerek düşünce oluşturmuşlardı. Dolayısıyla basın özgürlüğü var denir denmez, otuz senelik birikimden intikam almak en doğal davranış oldu. Sorun "gerçekten bilinçli bir kamuoyu oluşturmayı hedef edinmişler miydi, ve bunu yapan kadroların kendileri ne derece bilinçliydi?" ye odaklanıyor. Bu konuda da gününün tanığı Cenab Şehabeddin'in Eylül 1908'de kaleme aldığı "Gazete ve gazeteciler" ve "Muhbir" başlıklı makalelerinde ilginç bir yargısı vardır: (72)

"Şu aralık bizim gazete ve gazetecilerimiz o kadar hoşgörüyü hak ederler ki (…) Düşününüz ki gazetecilik bizde daha elli günlük bir sanattır. Bu kadar genç bir tecrübeden büyük ustalıklar beklenemez (…) Gazetelerimizin eksiği haber yokluğudur. Yazar haber toplamaz bu işi muhbir (muhabir anlamına) yapar. Avrupa'da asıl saygı duyulan muhabirdir , yazardan önemlidir. En kıdemli gazetemiz daha onlu sayı hanesini geçemedi."

Sansürsüzlüğü dünyada eşine rastlanmayan bir özgür davranma mantığı içinde kullanmakta ısrar eden bu basının yansıttığı bunalımı da Ahmet Emin şöyle özetliyor:

"Her gün bazı gazeteler yok oluyor yerlerini yenilerine bırakıyorlardı. Yeni gazetelerden sadece üç tanesi ünlü gazeteciler tarafından çıkarıldı ve ayakta kalmayı başardı. Başarısız kalan gazeteler bu alanda deneyimi olmayan kişilerce yayınlanmıştı. Bunlar ya sadece gazete çıkarmak modasına kapılıyor, ya da reklamla siyasi ün kazanmak peşinde koşuyorlardı. Daha iddialı bazı kimseler, batı ülkelerinde mevcut olan yayınların yeni meşruti ülkede aynen bulunması gerektiği inancındaydılar. Bu açıdan, mevcut hiçbir ihtiyaca uygun düşmeyen yayınlar kurdular. Komünist haftalık 'İştirak' bunlardan biridir. Başlığında eski Türk atasözü 'Biri yer biri bakar, bütün kavga bundan kopar'a yer vermişti."

İkinci Meşrutiyetin ilanıyla, aşırı bir özgür toplum mantığı içinde oluşturulmaya çalışılan kamuoyu anlayışının daha sonra Devletin sonunu getiren dönemin hazırlığını yaptığını anımsamak gerekir. Şunu da eklemekte yarar var ki, bu anlayış daha sonra Kurtuluş Savaşı süreci ve Cumhuriyet Döneminde de etkisini sürdürecektir. Dolayısıyla basınımız ve üst düzey düşünürlerimiz çerçevesinde bu anlayışın oluşumunu İkinci Meşrutiyet basınını ayrıntıyla inceleyerek aktarmaya çalışacağız.

Yeni çıkan yayınların geçmiş 32 yılı yermeleri doğaldı. Buna karşılık o dönemi sarayın "atıfetleri" ile yaşayarak geçirmiş olanların bir hesaplaşma içine girmeleri kaçınılmazdı. Başta Abdülhamid'in sözcüsü olarak bilinen Ahmed Midhat'ın Tercümanı Hakikat'i var. Durmadan "Yaşasın Padişahımız" diyerek kararı överken 29.Temmuz'da İttihat ve Terakki'nin halkı "itidal ve sükunete davet" bildirisi üzerine bir zamanlar lânetlediği bu kuruma "vatanın ilerlemesi için yararlı olan bu cemiyete her suretle hizmet vermeye ve yardıma hazırız" diye işbirliği önermekten çekinmez. Bu arada kendisinden geçmiş bağlantı sebebiyle hesap soranlara karşı 31 Temmuz ile 5 Ağustos arasında hergün "Geçmiş Gelecek" başlıklı bir dizi yayınlayarak cevap yetiştirmeye girişir. 1865'de Tuna gazetesinde İsmail Kemal'e çırak olarak hürriyet fikrine hizmet etmeye başladığını ileri sürer. Midhat Paşa'dan - kendi ismine Midhat'ın ona bağlılığı sebebiyle eklendiğinden - bahsetmemesi, buna karşılık Jöntürk kad-

rosunda Avrupa'ya sığınmış olan İsmail Kemal'i ustası olarak göstermesi sıkıntı çektiğini gösteriyordu. Kendisi Osmanlı bütünlüğünü savunurken İ.Kemal'in Arnavut ayrılıkçı akımının başını çektiği biliniyor.

Sarayın emri ve parasıyla yazdığı ve özellikle Midhat Paşa ve arkadaşlarını hedef alan Üssü İnkılâb kitabının hiçbir satırına o zaman itiraz gelmediğini ileri sürer. Politikayı sevmediğini ama "zamanın gerektirmesi sonucu bu alana da girdiğini" kabul eder. Hergün bir yazı yazarken şahsiyata - tabii kendisine de - yönelik yazıları eleştirir hatta bir zamanlar karşı çıktığı "Haddi Maruf" anlayışının aşılmaması gerektiğini önerir (19.8). Kur'an'ın Türkçe tefsirinin gerekli olduğunu savunmaktan geri kalmaz (5 ,8, 11, 16 Eylül). Ama 20.Eylül tarihli yazısında "Avrupa filozofisinin biz Müslümanlar ve Osmanlılar için maddeten ve manen gayet muzir olduğunu" belirtir. Oysa Abdülhamid zamanı romanlarında "fesimiz dışında her şeyimizle Avrupalıyız" diyebilmişti. Arkasından da o zamana kadar ismini anmaktan kaçındığı "Jöntürk" konusunda yazdığı ve çektikleri sıkıntıları anlatan bir romanı gazetesinde tefrikaya girişir.

Geçmiş dönemi aşırı şekilde yerme yarışına, Meşrutiyet öncesinde de var olan ve Yıldız'ın desteğiyle yaşamış olan Sabah ve İkdam da katılıyorlardı. Ancak aynı zamanda sultana saygı sunmakta da hiç çekingen davranmadıkları dikkatlerden kaçmaz. Abdülhamid kendi açısından son derece başarılı bir siyasi taktik ile Meşrutiyeti ilan edivererek kendisini temize çıkarıvermişti. Ancak bunda, bütün muhaliflerinin saltanat ve hilafeti hedef almayıp hükümete ve Yıldız yaranına eleştiri yöneltmesinin taktiğini kolaylaştırdığını da kabul gerekir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Selanik'te yayınlanan ve kendisine de ulaşan Meşrutiyet bildirisinde, hedefin sadece "Padişah ile milletin arasına giren namussuz ve zalimler" olduğu belirtiliyordu.

Böylece temel sorun olarak milletvekili seçimlerini ve hemen arkasından meclisin toplanarak icrayı tam kontroluna almasının gündemi işgal etmesi gerekiyordu. Nitekim meşrutiyetin ilanından beş ay geçmeden 17.Aralık' da bu toplantı gerçekleşmiştir. Ancak sultanı dışlayarak sürdürülen bir hesaplaşma engellenememiştir. Bu ortamın, İttihat ve Terakki'nin son yılında yeniden Abdülhamid'i övme kampanyasını başlattığı da anımsanmalıdır.

Yeniden yayına giren Mizan daha ilk sayısında "Otuz senelik istibdat acuzesi"nden bahseder ama ekler: "Kanunu Esasiyi harfiyen muhafazaya Kur'anı Kerim üzerine yemin eden Padişah efendimizi bağlısı olan milleti Osmaniye üzerinden nice nice seneler eksik etmesin. Amin… En iyi nümayiş Padişahım çok yaşa (dır)." 11. sayıdaki "Tarihçe-i İnkılâb" başlıklı yazıda yine de "idarei sabıkai müstebidenin baskısı altında mahvolan Osmanlı vatan ve milleti" kaydı vardır.

Millet'te (no.1) Hüseyin Rahmi (Gürpınar) "Otuz senedir zulmeti istibdat ile kararmış gözlerimiz şimdi mührü münir hürriyete - bir asrın üçte birinde söylenmesi cinayet ad olunan bu kelimei mukaddese - bakmaktan kamaşıyor…" dedikten sonra ekler "Bize bu nimeti ihsan eden ey büyük padişah…" Gazetenin birinci sayfasında da sultanın bir resmi övgü dolu resimaltı ile sunulmuştur.

Metin gazetesi de (no.1) "maarifsizlikten zinciri cehaletle otuz iki senedir bağlı duran bu millet" diye yakınır ama başta Hicaz demiryolu inşaatı olmak üzere bir çok girişime de övgü yağdırır.

Bu geçmişi engizisyona benzeten bile var (İncili Çavuş no.1): "Alemi insaniyeti dağdar eden şu son 32 senelik devri zulüm ve istibdat ve esaretin her bir günü hatta saati, belki dakikası engizisyon hadisatı elimesine rahmet okutacak kadar feci cinayetlere temel olmuş, mülk ve milleti perişan etmiş kati bir çöküş gibi batışa sebep olmuştu."

"32 senedir zulm ve istibdad bulutları altında kapalı kalan toplum", "maarifsizlikten zinciri cehaletle 32 senedir bağlı duran bu millet", "31 sene süren kahrı istibdad", "30 senedir milleti mevta (ölü) gibi yaşattılar" türü yakıştırmalara da bütün gazetelerde bol bol rastlanır . Hepsini de yayınların birinci sayılarından aldığımız bu yargıların yanıbaşında yine sultandan övgüyle bahis vardır. Çoğunun birinci sayfasında resmine, bazılarında şehzadelerinkilere de yer verilmiştir. Açıkçası Osmanlı hanedanına bağlılıkta kararlılık görülür.

Bu davranışa, o dönemde - henüz gayri resmi de olsa - tek bir siyasi kuruluş niteliği taşıyan ve eylemin temelinde bulunan İttihat ve Terakki'nin sözcüsü Tanin'de de rastlanır. Bildirinin basın aracılığıyla açıklanmasından sekiz gün sonra Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit ve Hü-

seyin Kâzım tarafından yayını başlatılan gazetenin ilk sayısında Hüseyin Cahit'in başyazısında, kısa da olsa, "Halk padişahın hüsnü niyetinden emin olduktan sonra" ve "Padişah kanunu esasiye riayet edeceğini yeminle temin etmiştir" denerek ona yönelik bir suçlamaya gidilmeyeceği ifade edilmiştir. Aynı sayıda Tevfik Fikret'in rejimi eleştiren ünlü "Sis" şiiri tam metin yayınlandığı gibi, Halide Salih (H.Edip Adıvar) imzalı yazıda da Tevfik Fikret'in "Kaç nâsıye - alın - vardır çıkacak pâk ve dirkeşânan - parlak-" tanımlaması kaydedildikten sonra örnek gösterilir: "Böyle bir mukaddes kanunu bahş eden padişahın alnı var ki bugün pırıl pırıl parlıyor."

Tanin bu konudaki kampanyasını kesmez. 5.Ağustos'ta resmi bildiri ile padişaha karşı yayınlanmış suçlama bildirileri ile İttihat ve Terakki'nin ilgisi olmadığı "hazreti padişaha sadakat ve ubudiyet ile bağlı olunduğu" eklenir. İki gün sonra ilave edilir "Artık padişah ile millet arasında hiçbir kuvveti hainane kalmamıştır, artık mümayişlere son verilsin." 1.Eylül sayısında ise Sultanın tahta çıkışının 34. yılı vesilesiyle yargı kesindir: "Osmanlılar için hakiki bir bayramdır. Padişahımız efendimiz hazretleriyle milleti Osmaniyenin tamamen birleşmiş olduğu bugünde tam bağlılık (gereklidir)."

Sultana yönelik kalıplaşmış övgülere karşılık, henüz gizliliğinden çıkmamış olan İttihat ve Terakki'nin "Hürriyet, Adalet, Uhuvvet" sloganlarının yanı sıra bütün gazetelerde ve sokak gösterilerinde İnkılâb'ın kahramanları olarak isminden bahsedilen, sadece iki gepegenç subaydı: Enver ve Niyazi. Hürriyet kahramanları diye anılıyorlardı. İkisi de fikir üretme açısından sınırlı, üstelik tanınmayan ve sadece komitacı olarak eylemcilikleriyle bilinen kişilerdi. Buna karşılık orduya yönelik övgü mesajlarının yoğunlaşmasına büyük katkıda bulunuyorlardı. Şunu da tekrar anımsatmalıyız ki Osmanlı toplum anlayışında ordu, toplumla, kamuoyu ile değil devlet ile tam özdeşleştirilen kavramdı.

Halide Edip Tanin'in birinci sayısındaki makalesinde anayasayı yürürlüğe koyduğu için padişahı övmesinin hemen arkasından devam eder: "Sonra maksatları kan dökmek olmayan ve cins ve mezhep duvarlarını kavmin arasından kaldıran bir ordu, Osmanlı ordusu var." Basındaki yazarları ve gençliği, bu ikisini anlayıp alkışlayan kesim olarak sunar.

Millet birinci sayısının ilk sayfasını tamamen Abdülhamid'i övmeye ayırmıştır. Geçmiş dönemde "kaçınılmaz bir atalet" içinde bulunan ordumuz ve donanmamızın "devri hürriyet padişahinin ilk asarı hakikiyesinden olmak üzere" canlandığını bile yazar. Ama asıl değerlendirme Ahmet Refik'in "İnkılabı hâzır ve ordumuz" başlıklı yazısındadır. Bunda, padişahtan gelen bir canlanma değil tam aksi tez ileri sürülür; yazının içinde iri harflerle "Hürriyet verilmez alınır" kaydı vardır.

İncili Çavuş, devletin tehlikeye düştüğü bir aşamada "İttihat Terakki ve kahraman ordumuzun her türlü tehlikeyi göze alarak meydana atıldığını ve bir damla mazlum kanı dökülmeden kanunu esasiye, hakiki hürriyete ulaşıldığını" belirtir. Meşakkat'in birinci sayısında da Ahmed Faruki "Bizi esaretten kurtaran, saadetimizi sağlayan o cemiyeti mukaddeseye, o zabitan ve askere ilanı minnet ve şükran etmek birinci farz değil midir" dedikten sonra o güvence altında beklediklerini de şöyle özetler:

"Yegâne emelimiz, vatanın terakkisi ile temini istikbaline, hürriyetin, müsavat ve adaletin istikrarı, padişahı millete sevdirmek, daima tarafsız hareket etmek, daima hakkı müdafaa etmek, kimsenin aleti agrazı (niyeti) olmamak, her vakit hür kalmak…"

Şuunu Umumiye gazetesi 30.Eylül.1908 tarihli birinci sayısının birinci sayfasına Enver ve Niyazi ile ordu armasını yerleştirmiş ve altına "İttihad ve Terakki Cemiyeti celilesine, alemdarı adalet Osmanlı Ordusuna" kaydını koymuştur. Teşekkür yazısında da ordudan şöyle bahsediyor:

"Ey muhterem ordu! Sana can bulmuş hukuku hayatiye, kurtulmuş hukuku hürriye namına arzı tazim eylerim. Zira ululuğun gücünle, gayretin hamiyetinle (onur ve haysiyet) pek büyük bir gaza ettin, adaleti ihya ettin (…) Ey civanmerd, fidakâr asker! Sana hakkın galebesi, adalet gazası namına sonsuz tebrikler. Çünkü bu cihadınla yıkmadın, yaptın."

Cemiyeti İlmiye-i İslamiye'nin yayın organı Beyanül Hak'kın başyazarı Mustafa Sabri orduyu överken adeta günah çıkarmaktadır: "İstibdadı inkâr ulemanın görevi iken biz vaktiyle görevimizi maatteessüf yerine getirmediğimiz için bu meşru görevi şanlı askerimizle İttihat ve Te-

rakki erkânı yerine getirdi. Binaenaleyh bizim bu efradı hamiyete karşı teşekkürlerimiz mahcubiyetle kaynaşmıştır."

Daha sonra bu iki yayının da İttihat ve Terakki ve ordu aleyhtarı kesileceğini anımsatalım.

GÜNDEMİ EFKÂRI UMUMİYE OLUŞTURUYOR

Sultan ve ordunun ön planda tutulduğu bir ortamda her devrimci girişimde olduğu gibi tasfiyesi gereken bir kesim de bulunması gerekiyordu. Otuz iki yıllık baskıcı iktidarın tek söz sahibi olan Sultan Abdülhamid'in sorumlu sayılmaması doğal olarak yardımcılarının hedefe konmasını gerektiriyordu. Günlük gazeteler kadar otuz senedir hiç izin verilmemiş mizah gazetelerinin - ki 1908-1918 arasında 92 tane çıktığı saptanmıştır - hepsi de Yıldız Erkânı olarak bilinen ve aralarında yolsuzlukla servet yapmışlar bulunan, bazıları yurt dışına kaçmış kişileri hedef aldı: Selim Melhame, İzzet Paşa, Ebülhuda, Kabasakal Mehmed Paşa, Başkâtip Tahsin, Bahriye Nazırı Rasim Paşa, Fehim, eski serasker Rıza Paşa, Beyoğlu mutasarrıfı Hamdi… Bunların yolsuzluklarına, kişiliklerine ait yazı dizileri belirdi.

Ancak onların yerini alacak kadroların da inkılâbcılarla uyuşma içinde olması gerekiyordu. Otuz küsur yılda yetişen bütün devlet yöneticilerinin Yıldız damgalı olması Jöntürk/İttihatçı kadrolarının pek çoğunun da zamanında Sultanla anlaşıp onun hizmetine girdiği bilindiğine göre, devletin başkentinde beklenen değişimin devrim çizgisinde olması tabii mümkün değildi. Nitekim ilk iki hükümette ancak bir-iki İttihatçıya en yetkili olmayan görevlerin verildiği bilinir. Asıl hedefini, milletvekili seçimleri ve meclisin toplanıp iktidara tam hakim olması sürecinin tamamlanmasına bağlayan İttihat ve Terakki, bu geçiş sürecinde ihtiyacı olan desteği kamuoyundan sağlamayı tasarlamıştır. Selanik'te Binbaşı Fethi (Okyar) tarafından kaleme alınıp bütün topluma açıklanan meşrutiyetin ilanı bildirisinde bütün eleştiriler "milletin kanını emen zalim ve müstebid hükümete" yöneltilirken desteğin toplumun tabanından beklendiği dikkatlerden kaçmaz:

"Ey vatandaşlar (…) Ey ahali, ey çiftçiler sizin namuslu çalışmanızla kazandığınızı İstanbul'daki alçaklar keselerine dolduruyor (…) Çağdaş-

laşmadan diğer milletlerin binde biri nisbetinde istifadeye engel olanlar, askerlerimizi sefil ve çıplak bırakanlar…"

Jöntürk diye nitelenenlerle İttihatçı diye nitelenenler arasındaki temel fark buradadır. Jöntürkler - örneğin Ahrar'cılar - sorunlara yukardan, daha çok ekonomi ve Avrupa ile ilgisi, açıkçası uzlaşmacı açıdan bakıyorlardı. Kapitülasyonların da kaldırılması yanlısı olan İttihatçılar ise, özellikle sorunun temelini oluşturan Makedonya sorununda çözümün en tabana bağlı olduğunun farkındaydılar. Yıllardan beri, Bulgar, Sırp, Arnavut, Yunan komitacılarıyla sürdürdükleri mücadelede tek destekçileri kendi köylüleri olmuştu. Osmanlı toplumunda efkârı umumiye'nin Avrupa örneği çerçevesinde gündeme gelmesi bu ortamda başlar. Ancak henüz örgütü yeterince kökleşmemiş olan cemiyet tabanın kendisini de şüpheyle karşılayabileceği düşüncesiyle, bahis konusu bildirisini şu kayıtla bitirmiştir:

"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bilgisi olmayan erbabı namus ve sadakat vatandaşlarımız bize uyacak metanetten mahrum iseler hiç olmazsa icabatı namus ve haysiyetten katiyen ayrılmasınlar. Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet."

Açıkçası girişimde en büyük destek halktan bekleniyor, ama onların tam bilinçli olamayacakları da gözden uzak tutulmuyordu. Nitekim yapılan sokak gösterilerinde halkın daha çok seyirci olarak izlemeyi tercih ettiği dikkatlerden kaçmamıştır. Bu sebeptendir ki yönlendirme aracı olarak sadece gazeteler önem taşımıştır. Bu ortamda çözümlerin Osmanlı geleneğinde pek alışılmış olan "devlet erkânından" beklenmesi doğaldı. Nitekim Hüseyin Cahit bile 3.Ağustos tarihli yazısında bunu saklamıyordu:

"İstibdadın zincir kuvvetleriyle otuz senedir zaptedilen milletin efkâr ve amâli (fikirleri ve dilekleri) bugün manialardan kurtularak hür kalınca coşan ve çağlayan bir velveleli sel gibi fırlayıp taşmağa başladı. Hakiki devlet adamları, daima bu sellere bir düzgün mecra tayin ederek taşmasının tahribatına meydan vermeyen, efkârı umumiyeyi sağlam kanunlar içine alanlardır. Böyle yapılmazsa taşmanın ne kadar yayılacağını kimse temin edemez."

Bu işlevde yönlendiriciliğin de efkârı umumiye ile basın ilişkisine bağlı olduğunu da belirtmekten geri kalmaz. Meşrutiyetin ilanını izleyen ilk 4-5 güne - henüz Tanin'in yayınlanmamış olduğu günlere - ait anılarını yansıttığı "Cemiyeti Matbuatı Osmaniye"nin kuruluşu vesilesiyle yazdığı bir yazısında da (Tanin no.43) bu düşüncesini şöyle açıklar:

"25-26 Temmuz'da ortada kurulu hiçbir hükümet kalmamış gibi göründüğü telaşlı zamanlarda, Bâbıâli nümayişçiler ile inlerken, bütün halk heyecanlar içinde çırpınırken ortada mümkün olduğu kadar kendisi şaşırmamak isteyen yalnız bir kuvvet vardı: matbuat. Fakat gazetecilerin dili okuyucuların hissiyatını aynı şiddetle ifade etmiyordu. Bu sakinlik ise bazı aşırılık yanlıları tarafından ihanet suretinde telakki edilecek kadar fikir ve değerlendirmelere şiddet ve asabiyet getirmişti. Basın bu ilk buhranlı günlerde görevini hakkıyla yerine getirmiş olmakla övünmektedir (…) Basın özgürlüğü bütün bütün sakıncalardan salim ad edilemez. Fakat bu mahzur yalnız basın özgürlüğüne değil, her hürriyete bağlıdır. Bunun içindir ki basına karşı ancak efkârı umumiye etkili bir kontrol görevi ifa edebilir (…) Tek gazete istediğini yazabilir ama umumi efkâr bundan hariçtir. Cemiyet onaylamadığını açıklayarak tek bir yayının umuma ait olmadığını belirtir." "

Çözümleri, basın ve kamuoyu'nun yönlendirişi ama bunu da Matbuat Cemiyeti'nin bilinçlendirmesi çerçevesinde arıyordu. Hedefler de görevinde kalması onaylanmış Sultanın artık Sadaret ve Meşihat'tan başka bir makama atama yapamayacağı anlayışına dayanıyordu. Sadece bu ikisinin davranışlarını anayasaya uygun bulmazsa değiştirme hakkı var sayılıyordu. İnkılâbcılar ise geçmiş rejimin, en üst kademedeki saray erkanı ve bakanlarından en alttaki basit memurlara kadar bütün damgalılarını görevden uzaklaştırma ve hesap sorma sorumluluğunun hükümete düştüğü inancındaydı. Artık Yıldız'a yani Saray'a yönelik eleştiri hedefinin yerini Bâbıâli yani hükümet alıyordu. Abdülhamid' in o dönemde yönetimini emanet ettiği ilk iki sadrazamın birincisi Küçük Sait Paşa ikincisi ise Kâmil Paşa idi. İlki geçmişteki altı sadaretinde 7.5 sene, ikincisi iki sadaretinde 6 sene iktidarda kalmışlardı. Son karar daima sultandan çıkmakla birlikte onların da bunlara katkısı olduğu inkâr edilemezdi. Hükümet başkanını seçim hakkı hükümdara tanınınca onun da otuz senenin neredeyse yarısında söz sahibi

olmuş dolayısıyla sorumlulukta payları bulunan kimseleri getirmesinin bir türlü kendini güvene alma amacı güttüğü inkâr edilemezdi. Bu taktiğin inkılâbcıları her şeyden önce Bâbıâli yani hükümetle didişmeye yönelttiği açıktır.

Bu ortamda hükümet de çok nadir rastlanır bir davranışla devletin resmi gazetesi, yani sadece resmi bildirileri yayınlayan, yine de bir kez sarayla ilgili olmadan yıldız sözcüğünü kullandığı için yaklaşık 15 yıldır kapatılmış olan Takvimi Vekayi'yi tekrar yayına sokmuştur. Ancak ilginç olan bu yayında resmi bildirilerin yanı sıra, basında rastlanan yanlış haberlerin düzeltilmesini hedef alan yazılara da rastlanması oldu. Şüphesiz resmi makamlar ciddi düzeltmelere yöneliyorlardı, ancak bunun kamuoyundaki karmaşayı yumuşatmasının imkansızlığı açıktır. Zira resmi gazeteyi basın mensuplarının bile okudukları şüpheliydi.

İttihat ve Terakki'nin resmi sözcüsü'in 1.Ağustos tarihli ilk sayısındaki başmakalesinde Hüseyin Cahit'in sadece daha sekiz gün önce kurulmuş ve Meşrutiyet bildirisi onun tarafından hazırlanmış Said Paşa hükümetini hedef alması dikkati çekicidir. Osmanlı politikasında yüzyıllardır uygulanan "liyt ve leal" taktiğini, yani 'bakalım ve bugün ya da yarın gibi sözlerle kararları aylarca sürüncemede bırakma' yönteminin terki gerektiğini belirterek söze "Bu siyasi meslek meşrutiyet idaresi döneminde devam edemez" yargısıyla devam eder:

"Hele şu inkılâb günlerinde memleket şayanı itimad bir siyasete hakikaten muhtaçdır. Kanunu Esasi'nin mevkii tatbike konulacağı ilan edildiği gün kimse bunun ciddiyetine inanamadı. Herkes bunu efkâr-ı nass'ı (halkın fikirlerini) avutmak için bir girişim ad etti. Fransızların dediği gibi 'haşlanmış kedi soğuk sudan bile korkar'. Şimdiye kadar hükümetin hiçbir icraatında iyi niyet eseri göremeyen halkın kanunu esasi ilanı kadar mühim bir hadiseyi de şüphe ile telakki etmesi tabii idi. İşte bu sırada en büyük vazife Bâbıâli'ye düşüyordu (…) Halkı tatmin etmeli, bu hürriyetin ciddi ve sahih olduğuna emniyet verilmeli idi. Bu kanaati husule getirmek için senelere, aylara, haftalara lüzum yokdu. Teferruatı idarenin ancak senelerce çalışmadan sonra intizam kazanacağı tabiidir. Fakat efkârı nass'ı (halkın zihnini) tatmin edecek girişimler bir an önce yapılmalıdır.

Halbuki Bâbıâli ortada hiç hükümet yokmuş gibi davrandı. Sokaklarda yalnız sevinç eserleri görülüyor. Hürriyet avazeleri dolaşıyor. Aynı zamanda hükümetin sessizliğine, yokluğuna karşı endişeler uyanarak şüpheler hasıl oluyordu: Affi umumi niçin ilan olunmadı? Vükeladan değiştirilmedi? Saray erkanı neden padişahın yanından uzaklaştırılamadı? Gösterilerin sona erdirilmesi için yarı resmi bildiri yayınlandı. Halkın hürriyetin adını doya doya söyleyebilmesinden başka bir şeye nail olduk mu? Görülüyor ki onu da elimizden almak fikrindedirler. Ortada zabıta kuvveti de kalmamıştı. Milletin yaradılış terbiyesinde noksan olsa idi üzücü olaylar zuhur edebilirdi (…) İhtimal ki şu yeni doğan hürriyeti lekelemek için böyle vakaları da beklediler."

Yazı affı umumi emrinin Bâbıâli'ye ulaşmasına karşılık açıklanmamasını eleştirdikten sonra yeniden iki kez efkârı umumiye'nin rolünü öne çıkararak sona ermektedir:

"İhtimal ki Bâbıâli'ye kalsa kendiliğinden herkesin kalbine tatmin edici gelecek bir icraatte bulunmayacaktı. Fakat Selim Melhame, Arap İzzet gibiler efkârı umumiyeden korkarak kaçtılar. Nazırlardan biri istifa etti. Efkârı umumiyenin tazyiki, gazetelerin lisanı şiddetini artırdı. Bu sayede Zabtiye nazırı, Tophane müşiri değiştirilerek yerlerine güvenilir zatlar getirildi. Maarif nezaretine davranış ve meziyetleriyle saygıdeğer olan Hakkı Efendi tayin olundu. Bunlar hep iyi fakat yine eksiktir. Hâlâ meclisi has'da ahalinin muvakkaten de olsun itimat edemeyeceği kimseler vardır. Arap İzzet gittiyse hâlâ başkâtip mabeyinde."

Devletin başkentinde tam disiplinli ve programlı bir siyasi örgüt henüz bulunamazken, bütün eylemlerin efkârı umumiye adı verilen düzensiz sokak gösterilerine ve bunların gazeteleri etkilemesine bağlanması, İkinci Meşrutiyet girişiminin devrim vasfının sınırlılığını kanıtlar. Nitekim Seyyare de ilk sayısındaki "Muhafazai itidal nasıl olur?" başlıklı yazısında basının rolünü övdükten sonra ekler: "böyle durumlar heyecan getirir bu halde yapılacak en yararlı şey efkârı umumiye'de toplanıp coşma vesilesi arayan milli cereyanın bir yararlı mecraya akmasını sağlamaktır." Açıkçası kamuoyunu tek bir görüşe dayalı ve sadece milli akıma bağlılardan oluştuğunu düşünmektedir. İşin şahsiyat tartışmalarına dönüşmesini engellemek için basından kamuoyunu yönlendirmesi bekleniyordu.

1.Eylül sayısındaki "Serbesti-i Matbuat" başlıklı yazıda ise gayet açık şekilde efkârı umumiye'nin sadece basının ürünü olduğu belirtilmekte yine de ulusal çıkarların dikkate alınması gerektiği savunulmaktadır:

"Bir cemiyeti beşeriye içinde bugün etki icra eden kuvvetlere artık matbuat da dahildir. Diğerlerine nazaran pek yeni olan bu medeniyetin evladı az vakit içinde arkadaşlarını adeta hükümsüz bırakacak bir şiddet ve istiklal ile nüfuzunu his ettirmeye başlamıştır. Basın bu kadar yayılıp ilerlemeseydi efkârı umumiye bir şekil ve hüviyet kesb edemezdi, vücut bulamazdı. Bugün bir milletin efkârı umumiyesi basın sayesinde dünyanın bakışına çıkabilir (…) Gerçi gazete sayfalarında birbirine zıt fikirlere rastlandığı her gün görülüyorsa da gazetelerin haline, mazhar olduğu kabule göre bu karşıt fikirler arasından çekiştiricileri, azdırıcıları ayırmak pek güç bir iş olmaz.

Memleketimiz bugün basın özgürlüğüne maliktir. Dünyanın en hür memleketlerinde basın için bundan fazla bir hürriyet tasavvur edemeyiz. Böyle olduğu halde çok kere kullanacağı bir tabirin kapsam ve anlamını düşünerek tereddüt eden, zamanın icabını ve durumu fark ederek bazı bahisleri kapayan kalemler nadir değildir. Basın bugünkü şekliyle dehşetli bir silahdır. Bir tüfek bir top sınırlı yerlerde kötü etki yapabilirler. Basın ise, bütün memlekete zarar verebilme önemini haiz bir silahtır. Vatanını seven, haysiyeti kalemiyesini düşünen yazarlar ellerindeki ateşin karşı koyulamaz etkisini ancak milli çıkarları temin uğrunda kullanmak göreviyle yükümlüdürler."

Basının kamuoyu oluşturmaktaki önemli rolünü öne çıkarmakta yazar haklıdır. Ancak devrimci olayları kamuoyunun başlatması ve tırmandırmasının peşinden basının tam hedefe yönlendirmesi ilkesi yerine, inkılâbın ayakta kalmasını basının sağlayacağını ileri sürmek, toplumsal yapımızın özelliklerinin tam farkında olduklarını kanıtlıyordu. Nitekim Meşrutiyet'in ilanından iki hafta sonra Selanik'te yayına sokulan, cemiyetin resmi sözcüsü "İttihad ve Terakki" gazetesi de birinci sayısındaki "Tayini Meslek" başlıklı yazıda aynı tezi ileri sürer:

"İttihat ve Terakki bir cemiyeti milliye olduğundan gazetemiz de bir ceride-i milliye telakki edilebilir. Hakikat hiçbir şeye feda edilemez.

Yayınlarda vatanın çıkarları ve millete hizmet esastır (…) Otuz iki senedir Osmanlı basınını esir eden ve istibdadın en büyük kuvveti olan sansürün vücuda getirdiği tahribatı tamir eylemek, paslanan efkârı umumiye'yi canlandırmak bugün gazetecilerin birinci vazifeleridir. Halen eski esaret sisteminin etkisi altında mahkum kalarak bir yalan ve riya lisanına başvurmak - her kime karşı ve her ne hakkında olursa olsun - zorla alınan hürriyetin kötüye kullanılmasından başka bir şey olmaz. Biz bu hürriyeti yerine sarf etmek istediğimiz için bu gazetenin içerik dairesine girecek her söz vicdanımızın sedası olacakdır."

Açıkçası toplumun tabanından gelen bir eylemin yönlendirilmesi değil, toplumun tabanının nasıl kullanılacağını bilmediği bir girişimin yukardan yönlendirilmesi bahis konusudur. Bu görevi de gazete yazarları üstlenecektir.

Saffeti Ziya "Resimli Gazete"de basın özgürlüğünün felsefesi'ni incelediği yazısında (28.Ağustos) efkârı umumiye karmaşasını gözler önüne serer:

"Bir kısım halkın özel fikirleri hiçbir zaman efkârı umumiye gibi telakki edilemez. Anayasanın ayrılmaz parçası olan basın özgürlüğü ile hakikate, ilerlemeye doğru gideceğiz. Ve şüphe yoktur ki, 'halimiz iyi olacaktır'. Ne çare ki efkârı umumiye bile bu alanda fena halde yanıltıldı. Ürkütüldü. Basiret sahibi milletin bekçisi olan basına bir ihtiras maddesi ve kincilik yakıştırıldı ama öyle değildir. Basın, bizim bildiğimiz, bizim çalıştığımız basın, bir gerçeklerin ve adaletin koruyucusu , bir korkusuz millet ve vatan koruyucusudur. Görevi pek büyüktür. Azınlık ve tutuculuk yanlılarının tarafgirane fikirleri ve görüşleri ne yazık ki efkârı umumiye gibi gösterilmek istendi. İtirazları şöyle özetlenebilir: Öncelikle görevin önemini , büyüklüğünü gazetecilerin takdir edememesi meselesi var, ikinci olarak da basının hükümetin işlerine karışmaya kalkıştığı iftirası. (…Avrupa basınından örnekler verdikten sonra…) Şu meselede bu hata edildi zemininde makaleler yazmak, hükümet işlerine karışmak demek değildir. Gerçeği söylemek, efkârı umumiye'yi uyarmaktır. İşte gazeteler ortada, tetkik edilsin. Bu görevde kusur edilmiş mi? (…) Gazeteler ne olup ne bitiyor anlaşılmak için okunur. Bu basit olan hakikat artık anlaşılmalı! Basının önem derecesi, hükümet ile millet arasın-

da bir birleştirme çizgisi olduğu takdir edilmezse, toplum hükümetin icraatından en mükemmel ve kesin şekilde haberdar edilmezse işte o zaman nazırlar yalan yanlış itirazlara, tenkitlere hedef olarak bir 'garipler' oyunudur başlar ki,sonucunda efkârı umumiye heyecana, basın ciddiyetsizliğe, vekiller heyeti güvensizliğe uğramış olur (…) Özetle ciddi Osmanlı basını, şahsiyattan kaçarak, işin içyüzünü tetkik ve tenkit eder… Şikayet var ise bunu basın özgürlüğünden çok şahıslara bağlayarak ve yönelterek, ehliyetli, namuslu görevine sadık hakimler sağladıktan sonra mahkemelerin kapılarını ardına kadar açarak 'şikâyeti, davası olanlar buyursunlar' demeli, medeni, ilerici bir meşruti hükümetin üyeleri için leke olan şu 'basın özgürlüğü ile halimiz ne olacak' şikâyetini ortadan kaldırmalıdır."

Cenab Şehabeddin de Eylül ayı başlarında kaleme aldığı "Gazetecilik" ve "Gazete ve Gazeteciler" başlıklı yazılarında efkârı umumiye ile basın arasındaki ilişkinin karmaşasından bahseder:

"Olgunluğa erişen gazete, gerek efkârı umumiye'nin gerekse cereyan eden olayların bir fotoğrafı ve yazarları günlük havadislerin birer tercümanı olacaktır. Gazete millet ile hükümet arasında bir tercümandır. Basında elinde bir meşale ile kamuoyunun önüne düşer, olayların karanlık köşelerini aydınlatır (…Ama) gazeteler hiç de iyi gitmiyor… Evrakı havadis bir büyük belâ kesildi…Yazarlar memleketin zarar ve çıkarlarının farkında değil… Bir aydanberi halkın ağzında salyalanan bu şikayet cümlesi kahve köşelerinden, gazino masalarından, tramvay arabalarından dolaşarak yavaş yavaş her yere girdi."

İttihat ve Terakki sözcülerinin basın ile kamuoyu arasındaki ilişkileri çözmek açısından toplumumuzdaki ilk incelemelere yöneldikleri açıktır. İsmail Hakkı' nın 38 Numaralı Tanin'de (6.Eylül) yayınlanan "Matbuat ve Efkârı Umumiye" başlıklı yazısı bu konuda en ayrıntılı olanlardan biridir:

"Basın mı efkârı umumiye'ye tercüman oluyor, efkârı umumiye mi basının fikirlerini meydana getiriyor? İşte bir soru ki, hukuk bilimcilerinden zannederim hiç biri buna gerekli açıklık ve kesinlik ile cevap verememiştir. Pek eski 'Yumurta mı tavuktan, tavuk mu yumurtadan?" bil-

mecesi ne vakit hal olunursa yukarıdaki soruya da o vakit bir yanıt vermek mümkün olur. Efkârı umumiye ile basın birbirinin adeta vazgeçilemez lüzumlusudur (…) Fikir ayrılıkları olabilir. Kalemini kirletmemiş, vatanının selametinden başka bir şey düşünmemiş, hakkaniyetten maada hiçbir maksada alet olmamış bir yazarın da yok fazla yazmış, yok eksik yazmış yolunda okuyucuları tarafından vaki olan sürekli eleştiriyi nazarı itibara almayacak derecede fikir ve davranış tutarlılığına malik olması şarttır.

(…) Yazarın her şey için, siyasi ve ilmi nazariyeler şu merkezdedir, hakikat mutlaka şundan ibarettir diye mevsimli mevsimsiz söylenmemesi icap edeceği gibi , okuyucu da yazarın bazen hakikat ve teorilere hizmet yolunda vaki olan önderliğini, içinde bulunulan zaman ve çevreyi yırtarcasına geleceğe doğru attığı adımları mazur ve haklı görecektir. Bir yazar fenden, siyasi hukuktan, sosyolojiden fikir alıp oluşturarak ileri doğru geniş bir adım atar; fakat milleti arkasında bulamaz, efkârı umumiye'de de henüz bu adımı atacak bir kabiliyet görmezse tabii geri döner ve o adımı atmak için daha uygun bir fırsat bekler.

Bu ayrıntılara göre basın hürdür demek efkârı umumiye'nin henüz hazırlanmamış olduğu meseleleri - isterse kanun tarafından izin verilmiş olsun - ortaya koymak ve bir basın alanı kahramanı sıfatıyla hissiyatı umumiyenin zıddına gitmek demek değildir. Efkârı umumiye bazan memleket için yanlış zararlı bir çıkmaz sokağa sapabilir. O zaman yazarın görevi büsbütün nezaket doğurur. Yazar gerçeği acı acı, diri diri söylese çok çekiştirilip ayıplanacak; söylemese vatanı, hürriyeti tehlikeye düşecek. İşte ezici müthiş bir tereddüt anı.

Kaleminin hakkını ifadeye bihakkın kadir olan bir kalem sahibi böyle buhran ve bölünme zamanında bir diplomat gibi sözünü idare ve zamanına bağlı ifadede bulunur. En müthiş hakikatleri öyle makul ve herkesce makbul bir tarzda anlatır, her şeyi söylemekle beraber hata yüklü hissiyatı umumiye ve fikirlere dışarıdan o derece riayetkâr görünür ki okuyucuları bilmeyerek ve hatta istemeyerek adeta ondan ilham alırlar.

(…) Okuyucu gazetedeki fikirleri kendi fikrinden alınmış farz etmeye başlar. Varsın o öyle farz etsin, amaç bir fikri düzeltme, bir düşünce-

yi silme gibi hayırlı, yararlı bir iş olduktan sonra bunu temin şerefi ister yazara ister okuyucuya ait olsun, önemsizdir.

Okuyucu ile yazar arasındaki ihtiyarî ya da zorunlu katılım ve onaylama fikrini biraz tahlile lüzum gördük. Çünkü basınımız özgürlük kazandığından beri vuku bulan fenalıkların pek çoğu basına mal edildi; "gazeteler olmasaydı şu iş olmayacaktı" denildi. Bu eleştirinin ispat edilemeyeceği meydandadır. Buna karşı basın "efkârı umumiye böyle olmasa idi, gazeteler de bu türlü yazmaz, yazamazdı" cevabını verir. Zira dediğimiz gibi bu iki kuvvet yekdiğerinin etkisi altındadır. Basının sayfaları, divan yazılarındaki gibi ananeci, erdemli ve son derece hakikat arar olamaz. Gazete memleketin selametini, cereyanı efkârı düşünerek bazı hakikatleri zorunlu olarak saklı tutar ve bu saklamayı emreden sansür değil fakat vicdandır. Vicdanın kalem üzerindeki sansürü devri sabıkda yazıların üzerine çizilen kanlı hatların boşluğundan daha çok etkilidir. Bir insan nasıl ki ahlaki görevini ifa ederken mutlaka kanunların emir ve yasaklarına uymayı düşünmeyerek kanunun, nizamın eleştiriye lüzum gösterdiği bazı şeyleri bile Allah'ından, vicdanından çok yerme ve umumdan ayıplama, kişisel çıkarının çözüm bulamama ihtimalinden korkarak yapamazsa, basın da basın yasasının sessiz geçtiği her maddeye izin vardır diye henüz pişmemiş yönetimi yok edemez. Düşünmeliyiz ki davranışlarımızı, konunun kanunlarından başka ahlaki yasalar ve adabı umumiyedeki gelişme yöneltmektedir."

İNKILÂBCI - İHTİLÂLCİ - KÖYLÜCÜ

Burada dikkati çeken bir yandan kamuoyunun etkisi kabul edilmekle birlikte bir yandan da yanlış yönlendirmelerin kaynağı olabileceği endişesinin gündeme getirilmesidir. Gizli örgüt niteliği ve kadrosunun asker ağırlıklığı hâlâ devam eden İttihat ve Terakki, giriştiği inkılâb için kamuoyunun tam desteğini gerekli bulmakta, ama daha ilanının üzerinden sadece iki hafta geçmişken, bunun topluma yansıma şeklinin doğurduğu fikir karmaşasının rahatsızlığını hissetmektedir. Özgürlükleri getirenin İttihat ve Terakki olduğu herkesce kabul edilmektedir, ancak onun yöneticileri de sınırsız bir özgürlük uygulamasının anarşiye sürükleyebileceğini fark etmişlerdir. Dolayısıyla yazar İttihatçı yazar İsmail Hakkı, ileriye yönelik devrimci fikirler bulunsa da şimdilik "vatanın selâmeti" amacıyla yetinmenin gereğini anımsatıyor.

1908 yılı ortamı dikkate alınırsa sorunun sadece Osmanlı toplumunun bir iç sorunu olmadığı, ayrılıkçı akımları teşvik eden Avrupalıların girişimlerinin - ki ilerde ayrıntılarını vereceğiz - etkisinin dikkate alınması gerektiğini farkedenlerin bulunduğu görülür. Dolayısıyla kamuoyunda her çeşit farklı görüşlerin bulunabileceğini kabul eden yazar, bunun en azından şimdilik basın tarafından frenlenmesi gereğini ileri sürmektedir. Yani sınırsız bir devrim değişikliği bahis konusu değildir. Sultan ve orduya saygılı bir inkılâb için kamuoyunun en canlandırıcı aracı sayılan basın şimdilik "akılcı bir çerçevede hareket etmeye" davet edilmektedir. Bu anlayışın henüz Selânik ve Manastır'da bulunan İttihat ve Terakki yöneticilerinin düşüncelerine uygun düştüğü bellidir. Her fırsatta, her şeyden önce meclisin toplanması için milletvekili seçimlerinin bir an önce ve fazla tartışmaya girişilmeden, padişaha da fazla eleştiri yöneltilmeden yapılması yanlısıdırlar.

İstibdadcı rejime karşı mücadele vermiş diğer bir kesimin Jöntürklerin Ademi Merkeziyetçi kanadı lideri ve Teşebbüsü Şahsi (ekonomide tam serbestlik) fikrinin savunucusu Prens Sabaheddin yanlılarının bu anlayışa karşı çıktıkları fark edilir. İnkılâbcı olmaktan ziyade İhtilâlci bir çözüm arayışı içinde izlenimini vermektedirler. Kendisi İttihatçılar gibi Makedonya dağlarında Komitacılık yapmamış ve devletin bölünme tehlikesini pek hissetmeden, Paris'te sosyal bilimler üzerinde çalışmış olmanın etkisiyle, teorik bir devrimci tezi ileri sürer: (73)

İnfirâdî (= bireyselleşmiş) toplumla Tecemmüî (=kütleselleşmiş) toplum farkı üzerinde durur. Hiç şüphesiz Fransız İhtilâli'nden esinlenmektedir. İnfiradî'de her şey bireye ve girişimlerine bağlıdır; Önemli olan da "teşebbüsü şahsi"dir. Hususi hayat, umumi hayata hakimdir. Böylece merkezi otorite (bir anlamda Devlet) sınırlanmış ve kuvvetler ayrılığı ile parçalanmıştır, böylece "ademi merkeziyet" esas olmuştur. Özetle toplum bireyi yönlendirmeyecek birey sahip olduğu geniş özgürlük alanı ile sosyal yapıyı belirleyecektir, yani karar verici hükümet değil bireydir. Bunun gerçekleşmesi için toplumun "içinde sarsıntılı, kaynayan" bir yapıda olması gereklidir. Osmanlı Devleti Tanzimat ile böylesine bir iç sarsıntıyı kabul etmiş olduğuna göre İnfiradîleşebilir. Tam bireyselleşmedikçe de ne kadar inkılâb yaparsa yapsın tecemmüîlikten kurtulamaz. Nitekim 23.Temmuz İnkılâbı yeterli olmamıştır, İhtilâl'in

gerçekleşmesi için bireysel girişimin tam yerleşmesi ve merkeziyetçi anlayışın da tamamen terki gereklidir.

Bu konudaki kararlılığını daha Abdülhamid döneminde Paris'te sürgündeyken gönderdiği, ama topluma yeni açıklanan bir mektubunda şöyle anlatmıştır:

"Biz yalnız tarzı idaremizin ıslahını istemek, vatandaşlarımıza belirsiz bir birlik teklif etmekle yetinmiyoruz. Asıl yaşam tarzı geçimimizin ıslahı gereğini anlatmak; birincideki fenalığın, ikincideki noksanlardan ileri geldiğini göstermek; maddi manevi durgunluğumuza karşı efkârı umumiye'de kuvvetli bir tepki hazırlamak istiyoruz. Bir Abdülhamid'i ortadan kaldırmakla hürriyet ve şahsi istiklâli hiçbir vakit temin edemeyiz. Sefaletlerimizin asıl sebebini keşf ile izalesi çaresine dört elle sarılmadıkça bugünkü Abdülhamid'in yeri hiçbir zaman boş kalmaz; o gider yerine başkaları geçer."

Tanzimat'la Batı örneğini kabullenmiş düşünürler takımı içinden böylesine en uç formülü benimseyenin çıkması doğaldı. Ancak bunun Osmanlı Devleti'nin - Avrupa'nın Hasta Adamı'nın - içinde bulunduğu ortamda nasıl uygulamaya konulabileceği hakkında bir fikri bulunduğunu kabul etmek zordur. Ayrılıkçı akımların doruğa oturduğu, Avrupalıların bunlara desteğinin daha da arttığı, kapitülasyonların kaldırılmasından bahsedilir bahsedilmez Avusturya'nın Bosna-Hersek'e el koyduğu, Bulgaristan'ın devletten ayrıldığı, Yunanistan'ın Girid'i ilhak ettiğini ilan ettiği, üstelik Müslüman ayrılıkçı akımların da (Arap ve Arnavut) kampanya başlattığı bir ortamda bu fikirler Osmanlı Devleti karşıtları için bahane oluşturdu.

Sabaheddin yanlılarının kurdukları İttihat ve Terakki karşıtı Ahrar (Hürler) Fırkası bunların hepsinden tam destek aldı. Cemiyete alınmayan Mizancı Murad ve Ali Kemal de onlara katıldılar. İttihat ve Terakki'nin isteğine uyarak Kâmil Paşa hükümeti, Osmanlı ekonomisini en çok zayıflatan kapitülasyonların kaldırılması için çaba sarfederken karşı çıktılar. Genelde Rusya hariç Avrupa devletlerine uygun bir politika izlenmesi yanlısıydılar. Özellikle Sabaheddin'in ademi merkeziyetçiliğinin ayrılıkçı eğilimlere destek sağladığı gerekçesi başta Tanin bir çok

gazetenin eleştirilerine sebep oldu. Gerçi aslında Osmanlı'nın dağılması yanlısı bir fikir savunmadığını sözcüsü Satfet Lütfi açıklarsa da bu kimseyi inandırmaz. Onun "Türkiye'nin birlik siyasetine halel getirmemek şartiyle anasırı Osmaniye' nin bu konuda uzlaşma" yanlısı olduğu tezine karşılık bütün ayrılıkçıların Ahrar'a destek vermesi ortada iyi niyet olsa da gerçeğin tam tersi olduğunu kanıtlıyordu. .

Satvet Lütfi'nin de belirttiği gibi tartışmalar "şahsiyat" alanına yöneldi. Savunma yazılarında onu "efkârı ilmiye sahibi" ilan etmesi ve "efkârı münevvere"yi etkileyişinden bahsetmesi toplumun sadece belli bir üst düzey kesimini hedeflediğini kabul ettiğini gösterir. Hatta şunu da kaydeder:

"Tartışmalar yüzünden efkârı umumiye'ye açıklama yapmak gereğini hissetmiş ve bazı mektuplar yayınlamayı tasarlamışsa da yaşanan gerginlik içinde İstanbul efkârı umumiyesinin sükunete ihtiyacı olduğundan yayınları ertelenmiştir… Bu mektuplar İttihat ve Terakki'nin hatalarını saymak efkârı umumiye'yi aleyhine tahrike çalışmak gibi aşağılık bir maksatla yayınlanmıyor. Liyakat sağlamaları içindir (…) Sabaheddin Bey memleketimizin sosyal yükselişini fırkalardan çok, milletin fikri ilerlemesini içten inançla tam bilmeyi hedefleyen zümrelerden bekliyor."

Bunlar ancak 1912'de İttihat ve Terakki iktidarının düşüş aşamasında yayınlanacaktır. Dolayısıyla toplumun bütün tabanını harekete geçirmenin değil, belli bir üst düzeyin hedef alındığı bellidir. Bunun için de, hedefin yasa ıslahatından çok milletin fikri ilerlemesini düşünen zümreler olduğu belirtiliyor. Nitekim meşrutiyetle yönetilen yerlerde de istibdat yönetiminin hakim olabildiği inancı bu yazılarda belirtilip ekleniyor:

"Halen 32 sene evvelki anayasamızın bile içerdiği bir usulü idarenin açıktan açığa anlattığı çıkarlara mecburiyet görüyoruz. Bu mecburiyet, en ulvi amaçları en süfli menfaatlere fedadan sıkılmayan bir sürü garezkârın efkârı umumiye'yi iğfale çalışmalarından ileri geliyor. Fakat yeni neslin münevverleri gerçekleri yayınlamak ve yaymakta azimli bulundukları için garezkârlar vicdanı milliyi daima aldatamayacaklardır."

Sabaheddin kitaptaki birinci mektubunda ülkenin tek kalkınma yolunun ziraat olduğunu belirtmekten kaçınmaz. Maddi manevi sermayeden mahrum olan köylerin basitliğini ve en çok ezilenin de köylü olduğu vurgulamaktan da geri kalmaz ama hedefin bir anda onlardan burjuva sınıfı yetiştirmek olduğunu ileri sürmek gibi hayalci olmaktan da çekinmez:

"(Çözüm) köylüyle iktisadi mevkileri gittikçe daralan şehirli gençler arasında zirai ve sosyal ilişkiler yaratarak Anglo-Saksonlar'da centilmen sınıfının üstlendiği o büyük rolü münevver gençlerimize yüklemektedir. Onları üretici gayretleriyle zenginleşebilecekleri malikanelerin başına geçirmeli ve bu suretle sefalet menbaı olan toplama tutkusundan sosyal yaşam saadetinin halkı olan "teşekkülü infiradiye'ye (= bireysel girişimcilik) doğru ahenkli bir azm ile yürümeli, girişimci bir üretici olmalıdır… Gençleri liselere doldurmak yetmez."

Çözüm olarak da İngiliz "public school" sisteminin köylere de yayılması öneriliyordu. Batı âleminin belki bin yılda ve hem kültür hem de ticaret ve sanayi alanlarında devamlı yenileşmesi sonucunda gerçekleştirebildiği bir değişimi 1908 yılı ortamında dağılma aşamasındaki bir yapıya önermenin hayalcilik olduğu inkâr edilemez. Özellikle kapitülasyon bağının her türlü girişimi frenlediği, ticaret ve sanayi yapısının tamamen onların kontrolunda olduğu bir ortamda böyle bir ihtilâlci önerinin işleyebileceğini sanmak başka türlü tanımlanamaz.

Düşünür ya da dönemin deyimiyle Münevver kesimimizde, sadece Batı âlemine bakarak çözüm önerme tutkusunda Prens Sabaheddin takımı yalnız başına değildi. O güne kadar topluma açıklanmasına izin verilmemiş bir sürü konu arasından Sosyalizm'in ve grevin gündeme geldiği görülür. Zaten pek az sayıda ve genelde Avrupalıların yönetiminde olan, işçileri arasında oradan gelmişlerin çoğunluk oluşturduğu - özellikle İtalyanlar - sanayi tesislerinde çalışanlardan başkasını ilgilendirmeyecek bir konuydu. Aralarında Ali Namık'ın Hukuku Umumiye'deki "Türkiye'de Sosyalizm" , Selim Sırrı nın Millet'te "Grev ve tatili eşgal -çalışma- " makalesi bile bulunan yazılarla işçi sorununun, çalışanının yüzde 95'i köylü olan bir topluma anlatılmasına ilgilenenin fazla çıkmaması doğaldı. Sanayi emekçisi haklarından bahsetmek, kendini bu alan-

da en ileri aşamaya gelmiş Avrupa ülkeleri düzeyinde farzetmek oluyordu. Bir iki çok sınırlı grev olayı yaşanmıştır ama, o yazarların kendileri de bunu genel bir kamuoyu olayı diye nitelemekten çekiniyorlardı. Yine de eleştiri bahanesi arayanlar bu konuyu gâvurlaşmanın bir aracı gibi sunmaktan çekinmemişlerdir. 1910'da Türkler tarafından Sosyalist Partisi kurulur, İştirak dergisi ile topuluma bilgi verilir, Refik Nevzat Fransız l'Humanité'ye benzeterek Beşeriyet adını verdiği dergide ihtilalci görüşler bile yansıtır.(74) Sanayi bölgelerini dolayısıyla büyük şehir halkını sınırlı ilgilendiren işçi sorununa karşılık köylü konusunun hiç de açıkça gündeme getirilmediği dikkatlerden kaçmaz. Bu konuda gerçek bir bildiri niteliği taşıyan - bizim araştırmamıza göre - tek örnek oluşturan Tunalı Hilmi'nin Meclisin açılış günü olan 17.Aralık.1908 tarihiyle Kahire'de yayınladığı 20 sayfalık Köylü risalesidir. Sadece başlığı bile - yanyana değil alt alta dizilmişlerdir - tek bir hedef kitlenin belirlendiğini kanıtlar:

"Köylülerime Armağan - Dertli Köylü - 4 aylık kanun - Mebuslar Meclisi Kapısında bir - KÖYLÜ"

Risaleyi yazış sebebini şöyle açıklar: "Çocukluğumdan beri benim zikrim fikrim hep köylülerledir… Köylüler için birkaç aydanberi böylece düşünmekte iken İstanbul'da mebuslar meclisinin açılacağı bugüne bu büyük 'Osmanlı Bayramı'na kavuşunca şu Kahire Osmanlı Kardeşleri de - benim hâlâ o garip yoldaşlarım - şenlikler yaptılar. Bir şey söylesene dediler. Osmanlı'da başda sonda her iş için köyler gereklidir. Mebuslar köylülere başvurmalı dertlerini dinlemelidir, aralarından köylü mebuslar çıkarmalıdırlar."

Jöntürk kadrolarına katılmış, Harbiye'de okurken İttihat ve Terakki ile bütünleşmiş olan 37 yaşındaki yazar, uzun yıllardan beri Avrupa ve Mısır'da Abdülhamid rejimine karşı mücadeledeydi. Osmanlı, Kanunu Esasi, Hakimiyet gazetelerinde yazılar yazmıştı. 1902'de Fransızca olarak "Un projet de souveraineté du peuple en Turquie" (= Türkiye'de halkın hakimiyeti için bir proje) adlı bir kitap da yayınlamıştı. Açıkçası toplumun alt tabakasının ön plana çıkması konusunda kararlıydı. "Köylülerimize, çoban armağanı, çam sakızı" ifadesiyle başlayan metin, onları "Kardeşlerim, köylülerim, benim en büyük büyüklerim" diye niteliyor-

du. Şiirlerinden birine "Dertli Köylü" başlığını koymuştu. Çok azı düzyazı, büyük kısmı şiirleştirilmiş dizelerden oluşan ve gayet sade bir Türkçe ile kaleme alınmış metindeki görüşleri özetle aktarmaya çalışacağız.

"İnil inil inliyordunuz, ben de sizin için inliyordum. Kendimi hepinizin yerinde tutuyordum. Yıllar böyle geçti… Kara bela muhtarlar, çoluk çocuk aç durur, vergi ister tahsildar; köylüyü toplamalı, dağlara yollamalı, ormanda da odun yok, olsa bile kolcu çok; bir taraftan kuraklık / bir taraftan korkaklık ; canım kurban devlete, lâkin yazık millete, bütün halkı batırdı, düşman mı ne ümmete?.."

İttihat ve Terakki Fırkacılarına anımsatır: Yıkılan istibdad hayatıdır. Bu siyasidir. Şimdi ister istemez ictimai ictihadı bulma zamanı geldi. Bu da "demokrat demokrasi" denilen "halklı, halklılık" iyiliğine yönelmekle olur. Böyle bir fırkaya temel atacak olana can kurban."

"Bir taraftan kuraklık / Bir taraftan korkaklık / Osmanlı'ya yakışmaz / Hainlere uşaklık" ve ekliyor "Köylüyü toplamalı / Dağlara hoplamalı".

Şehirlinin özgürlükleri getirişine saygılıdır ama köylüyü hedef dışı bırakan bir sisteme de razı değildir:

"Osmanlılar Frenkler gibi değildirler. Baksanıza köylünün Anadoluluları bile yarının müjdecileridirler (…) Yaşasın köylüler de şehirliler de. Yaşasın alın teriyle kazanıp geçinenler de, insan yürekli miras yiyenler de. 'Nitekim böyle oldu! Oh yaşasın Osmanlılar / Köylüler!,, Ey bütün Osmanlılar… Mebuslar meclisiniz mübarek olsun… Ey benim can köylülerim selam."

Eserinde, İstanbul'da Mebusan Meclisi açılırken kapı önündeki şenlikleri görmeye gelmiş bir köylünün duygularını da uzun uzun yansıtır:

"Yerli malı sarığım / Can armağan çarığım / Al püsküllü şu çöl heybem / Yırtık şalvarlı şu baldırım (…) Şu topraklı ellerimde ne var? / Bana sövmek olamaz bundan hiç beter / O ellerdir ki bütün gün tarla sürer / Azık katık hep onlarla durmaz ürer / Hep onlarla cennet olur bu şanlı

yer / Bilin bilin o ellerdir silah tutan (…) O mebuslar meclisi / Güldürünce herkesi / Beni neden okşamasın /? / Böyle dedem işte geldim / Taa… Bucağından Anadolu'unun / Ama kapılar neden kapalı? / Hemşehrilerim, yiğitlerim / Buna karşı ne yapmalı?"

Hedefi toplum içinde ne dinci ne de ırkçı bir ayırımdır, milliyetçilik de yoktur, aksine Osmanlı'daki cemaatler bütünlüğünü savunmaktadır. Meşrutiyet' in ilanı ile ortaya çıkan Bosna, Girit ve Bulgar olaylarının ayrılıkçı etkilerini red eder. Avusturya'ya karşı yürütülen fes boykotunu destekler ve bütün cemaatleri bu yolda birleşmeye çağırır:

"Hey kardeşlerim, bir olalım…Hepimiz! / Hoca, papas, şu haham / Sanki canlı bir bayram / Oyna!.. Oyna!.. Ey Uzoğlu / Paşa!.. Paşa!.. Osmanoğlu!.. / Bizler insanız, hem Osmanlı'yız / Kucaklaşalım… Bir vatanlıyız / Bir vatanlıyız hep Osmanlı'yız / Kardaşlaşalım bir vatanlıyız biz / Hep Osmanlı'yız / Hep Osmanlı'yız / Hep Osmanlı'yız"

Bu satırların altına el sıkışan iki elin resmi yerleştirilerek kitap sona ermektedir. Belki de Osmanlı toplumu için "demokrat demokrasi" hedefini koyuşu da dikkati çekicidir. Kahire'de hiç şüphesiz az sayıda basılan broşürün İstanbul'daki düşünürlere bile güç ulaştığını tahmin zor değildir. Nitekim ben ancak yazarın Şehzade Abdülmecid Efendi'ye şahsen imzalayarak gönderdiği nüshasına Dolmabahçe Sarayı'ndaki yeni açılan kitaplıkta rastlayabildim. Bu durumda bütün savunmasını üstlendiği köylüye ulaştığını iddia mümkün değildir. Ayrıca okuyanın da fazla etkilenmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bütün özelliğini, Osmanlı tarihinde rastlanmamış şekilde köylüye dayalı bir yeni yapılanmayı savunmasındadır.

Toplumun tabanını köylü diyerek anan çok azdır. Bir de Vazife dergisinin Ocak 1911 tarihli 7. sayısında Nüzhet Sabit'in "Bilmem bu memleketi kim kurtaracak ?" başlıklı yazısında rastladım. "Bu memleketi kurtarmakla birinci derecede muvazzaf olan hükümettir, ikinci derecede muvazzaf olanlar da hükümet memurlarıdır. Çünkü bu memleketi Anadolu, Rumeli köylüsü harap etmedi. Hükümetle memurlar harap etti. Harap ettikleri şeyleri tamir de onlara yani bizlere düşer (…) Emekli maaşını almaktan başka şey düşünmeyenlere."

Arkasından, görevin İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf, Mülkiye Mezunları kulüpleri ile Arap, Arnavut, Çerkes ve benzeri toplulukların kulüplerine düştüğünü belirtip ekliyor: "Bunların siyasi görevleri yanında bir de sosyal görevleri vardır." Oysa bunların hepsinin de sadece siyasi çekişmelerle ve birbirleriyle uğraşmakla vakitlerini geçirdiklerini bilmeyen yok.

TARTIŞMALARIN ŞAHSİYAT'A DÖNÜŞMESİ

Bir fikir birliğine varılması mümkün değildi. Türkçe basın kendi arasında farklılıklar gösterirken buna Osmanlı cemaatlerinin gazeteleri kadar Osmanlı ülkesinde yayınlanan Avrupa dilli gazeteler de katkıda bulununca arzulanan tek bir çizginin belirmesi mümkün olamazdı. Bu ortamda tartışmaların yazarların kişiliklerine yönelmesi, o günkü deyimle Şahsiyat kavgaları'nın yoğunlaşması kaçınılmazdı. Bu da bütün toplumu birleştirecek bir efkârı umumiye sorununun hemen ilk günlerden itibaren gündem dışı kalmasına zemini hazırlamıştır.

4.Ağustos sayısında Tanin, gazeteye kişiler aleyhinde varakalar geldiğini belirtip "ufak tefek hafiyeleri teşhir ile kaybedecek vaktimiz yok, şahsiyata karşıyız; şahsiyatı bırakıp idarei hükümete yönelelim" diyerek asıl hedefi gösterir. Ama toplumda - isterseniz kamuoyunda - asıl ilginin bu konuya yönelik olduğunu 7.Ağustos tarihli sayısındaki yakınışı kanıtlar:

"Günde hatta dakikada bir idarehanemize merdivenlerini aşındırarak getirilen evrak arasında yüzde 95'i şahsiyata dairdir. Bunların hiçbirini gazetemize geçirmemek azmindeyiz."

Üç gün sonra yine Tanin'de Halide Edib'in kaleme aldığı "Hafiyeler - Gazeteciler" başlıklı yazı, Abdülhamid dönemi jurnalci ve hafiye sisteminin işlevini yeni ortamda gazetecilerin üstlendiğinden yakınmaktaydı:

"Dün 'Kırmızı Feslilere' bütün gazeteciler kandilli temennalar 'bende-i acizleri' ile hitap ediyor; aldıkları konakların, söndürdükleri yangınların, evlerinden dışarı attıkları her adımın toz bağı ile gazeteler doluyordu. Bugün en adi bir gazete muharriri 'höt!' der demez, paşa,

bey, genç, ihtiyar bütün hafiyeler kimi zaptiyede, kimi serasker kapısında, kimi 'beni almağa mı geliyorlar?' diye yük ve sandık içinde. Yine bir gazeteci parmağını kaldırır kaldırmaz bütün ahali 'Aman efendim, zaman efendim' diye gazete muharrirlerinin peşinde, gözleri muharrirlerin ağzında, paşa, bey, genç, ihtiyar, çil yavrusu gibi dağılarak gazetecilerin emellerini icrayı seyrediyorlar.

Dün küçük büyük her memur istibdat idaresinin esiri; bugün gazetecilerin hizmetkârı. Dün her mevkii iktidarda olan vekile dua ve niyaz ve tabasbus; bugün her gazete muharriri karşısına bir nazır, bir paşa çekmiş; bak paşa efendi, bak nazır bey! diye meşruti idare şartlarını, belki zavallı nazırın muharrirden iyi bileceği vazifesini ona telkin ediyor.

Dün İttihat ve Terakki Cemiyeti dikti, bugün gazeteciler biçiyor. Dün İttihat ve Terakki Cemiyeti bizi hafiyelerin elinden kurtardı; bugün gazetecilerin diline düşürdü."

Son not olarak yazıya "Hükmü galip gelen verir" tekerlemesini koymuş.

Ancak coşkunun durulmasını ve basının sadece en üst yönetimi hedef almasını savunan Tanin'in bile basının sınırsız özgürlüğünden yana olduğunu - hem de Hüseyin Cahit'in kaleminden - açıklayış şekli gerçekten ilginçti. "Bir korkulu Rüya" başlıklı yazısında şöyle diyor:

"Hürriyet var diyeni kesiyorlarmış. Gazeteler kapanmış hiç haber yok. Konuşanın dilini kesiyorlar. Beni de parçalıyorlar… Uyandım, ilk işim gazetelere sarılmak oldu. Hepsini aldım öptüm. Oh dedim, siz zulmet olayları içinde yürüyen milletlerin hidayet (= doğru yola yönlendiren) ışığısınız!. Siz olmasanız hiçbir medeni millet yaşayamaz!. Her kusurunuzu af ediyorum, ne yazarsanız yazınız, her gün çıkınız da."

Bu arada İttihatçıların kendilerinin de eski jurnalciler ve Yıldız hafiyelerine karşı kampanya sürdürmelerinin havayı kızıştırdığını kabul gerekir. İlkeli görünse de gazetenin diğer bir çok yazısında da şahsiyat akımını pekiştiren haber ve yazılara rastlanıyordu.

"Vekiller heyeti ile basın arasında bir yanlış anlama var. Daha doğrusu bakanlar meşruti idareye sahip bir memlekette her basının kullanabileceği dile alışmamıştır… Basın özgürlüğüne karşı en küçük tecavüz Osmanlı hürriyetine karşı ilk cinayeti teşkil eder. Evet basından korkulur ama vatana hizmet değil hiyanet edenler korkar.." (No.38, Hüseyin Cahit)

"Bir aylık Kamil Paşa hükümeti o kadar şikayet ve nefret sebebi olan basının birçok haklı ve haksız eleştiri ve yermelerine uğradı ama halkın bütün şikayetlerine karşı bir Ebülhevl (= Mısır'da ehramların civarındaki insan başı şeklindeki sfenks) sessizliğini tercih etti. Halkda bunu bir şey yapmaktaki aczine veriyor."(no.40, İsmail Hakkı)

"Son günlerde şaşkın ve beceriksiz gazeteler o kadar çoğaldı ki insan bunların hepsini okumak değil, saymağa vakit bulamıyor. Bu sabah gazeteleri elime aldığım zaman yine kim bilir ne çirkin tariflere, ne adi ve soğuk kelime oyuncaklarına tesadüf edeceğimi düşünerek kalbim titriyordu." (No.46 Müştak)

İttihat ve Terakki'nin başta gelen sözcüsü daha başlangıçta kamuoyunun devlet adamlarınca kontrola alınmasını önerirken, İttihat ve Terakki'nin ilk temelinin atıldığı kurumlardan olan Mülkiye Mektebinde siyasi bilim ve tarih dersleri vermiş olmak kadar, daha sonra bu teşkilatın Paris-Mısır örgütü liderliğini de yapmış olan Murad Bey, meşrutiyetin ilanından hemen bir hafta sonra (30.Temmuz) tekrar yayınlamaya başladığı Mizan gazetesinin başyazısında "istibdat acuzesi tekrar geri döner mi?" sorusuna yanıt ararken daha da frenleyicidir:

"Dün ile bugünün karşıtlığını hakkıyla tasvir edebilmek için ciltlerce kitap yazmak lazımdır. Yapmayacağız. Tertemiz vazifemiz kendi zillet ve meskenetimizi (= aşağılık ve beceriksizliğimizi) örtebilmek üzere geçmişin önüne unutma perdesi çekmek ve emeller ve davranışlarda itidal gözetilerek vatanın geleceğini temin eylemekten ibarettir (…) Hürriyet erginlik beratını, oyuncak kutusunu koltuğuna sıkıştırmaya kalkışan çocuk gibi biri çıkarsa, lalası ya da dadısından ayırmak gereğiyle velilerince acele davranılıp davranılmadığı hakkında tereddüt hasıl olur. Hele o beratı yere serip üzerine oyuncakları dizerse kulağının ucundan tutulup dadısına iadesi vacip olur."

Daha da ilginci toplumda bir dinamik kamuoyu bulunamayacağı kanısına öyle inanmış görünür ki gösterilerin sultanın hafiyeleri tarafından düzenlendiğini iddia etmeye bile kalkışır:

"İsterüz, istemezük gibi Yeniçeri davranışları bitsin. İki gün bayram yeter. Heyecanları başka yola çekiyorlar. Şimdiye kadar asayişi kim ihlal ediyordu? İğrenç hafiye namına sahip olan it sürüleri değil mi?.. Tekrar gelmek için kışkırtıyorlar (…) Sokak nümayişleri bitsin, işe yarayacak adamlar meclise seçilsin… En iyi nümayiş 'Padişahım çok yaşa'dır…Geçmiş zamanla unutulur."

Aslında bu tezinin arkasında, dönemin münevver/aydın diye tanınan düşünürleri arasında çok rastlanan ve şahsiyat yapma anlayışının egemen olduğu bir davranış bulunduğu açıktır. Bir siyaset bilimci olarak kamuoyunun gelişmesi fikrini savunmak yerine gazetesinin aynı birinci sayısında İttihat ve Terakki'ye yeniden kabulünü öneriyor ve açıkçası oradan milletvekili adayı gösterilmeyi arzuluyordu.

Evvelce de bahsettiğimiz gibi, Selanik-Manastır kökenli İttihat ve Terakki ile Paris-Mısır bağlantılı olanı arasında kesin fark vardır. 1895'de gazetesi sansür tarafından kapatılmış, Abdülhamid'e sunduğu rapor red edilmişti. Sığındığı Avrupa'da İttihat ve Terakki hareketindeki bölünmenin sonucu liderliğe geçirilmişti. Fakat sonra Abdülhamid'in çağırısına uyarak istifasını verip İstanbul'a dönmüş, Şurayı Devlet'te görev kabul edip istibdat karşıtlığını terk etmişti. Bu kez, gazetesindeki "İttihat ve Terakki Cemiyeti Riyasetine" açık mektubunda tekrar kabulünü isterken soruyordu: "Son on bir yıldır namus ve haysiyetle davrandım. Cemiyetinizin hakkımdaki fikri nedir bilmiyorum. Tekdirden en ağır cezaya kadar kabule hazırım."

Bu başvuruya Cemiyetten gelen ve Sabah ile bir iki diğer gazetede çıkan cevabı Mizan da 26. sayısında "Murad Bey'e ihtar" başlıklı olarak yayınlar: "İttihat ve Terakki'den cemiyetiniz diye bahsediyorsunuz, biz sizi tanımıyoruz. Cemiyette muhalif nidalar diyorsunuz. Yoktur. Efkârı Umumiyeyi böyle hezeyanlarla ifsad etmekten vazgeçin yoksa buna mecbur edilirsiniz." Buna yanıtını da Murad 32. sayıda verir: "Sıra neferi olarak vazife yapmaya hazırız." Ve yazıya 1895'de Sultan Abdülhamid'e sunduğu parlamenter rejim ile ilgili raporu ekler.

Dikkati çeken, toplumda devlet yönetiminin de üzerinde sadece basının yönlendirdiği bir kamuoyunun varlığını kabul etmekteki kararlılıktır. Mizan'ın 46. sayısında "Artık Kâfi" başlıklı yazısında bunu şöyle açıklamaktadır:

"Matbuat bugün idarei devlette en yüksek mertebeye eriştirilmiştir. Bugün Bâbıâli ile devlet dairelerine hakim denilecek mertebededir. Hatta yarın millet meclisinin üstünde bile hakemlik vazifesini ifa etmeğe hazırlanacaktır. Gazeteler tecessüm etmiş (= belirmiş) efkârı umumiyeyi memleket demektir. Edebileceği iyiliğin sınırı olmadığı gibi fenalığın derecesi dahi her bir tahminin üstündedir."

Basını da susturmak gerektiğini 16.Eylül tarihli 49. sayıdaki "Matbuata karşı bir iki söz" başlıklı yazısında tekrarlar: "Kırk gündür feveran yeter." Daha sonra özellikle Ramazan ayı vesilesiyle, gazetelerin ayrıca piyasaya sürdükleri ilavelerin ortalığı karıştırdığını ve salt "menfaati şahsiye" amaçlı olduklarını ileri sürer. Hedefi sürekli olarak kendisini içine almayan İttihat ve Terakki'dir. İlerde ayrıntıyla inceleyeceğimiz din üzerindeki tartışmalar sırasında, tutucu dinci kesim yanlısı yazıları sebebiyle eleştirilere de uğrayacaktır.

Tartışma kızışınca Tanin'den "Matbuatta Kundakçılar" başlıklı yazıyla ağır bir suçlama gelir (24.Eylül):

"Mahalleye kundak koyup çapulculuk gibi şimdi de sıra basına kundak koymaya geldi. Nazif Serveri, Uryanizade Cemil, basına sureti hakdan görünecek yolda müfsidane yayınlar ile kundak koyarak efkârı umumiye'yi ateşlemek, yangının maddi tahribatına bir de manevi bir afet ekleyerek milletin hürriyet ve adalet şenliğinden alçakça bir intikam almak mesleğini takip ettikleri elhamdülillah anlaşıldı (…) Basın şu hile ve fitneyi keşf için gayret ettiği gibi sadrazam paşa hazretleri de maddeten önünü almak için Nazif, Cemil ve Murad'ı nezdine çağırarak gerekli uyarılarda bulunmuştur… Nazif ve Cemil'in niteliklerini bilmeyen bir okuyucu bulunmadığından izahata ihtiyaç yoktur. Yalnız Murad bey'in niteliği hakkında ihtimal ki bazı kimseler aldanıyorlardı. Şimdi kimlerin arasında bulunduğunu görünce artık aldanmak ihtimali kalmaz."

10 Ekim tarihli 73. sayıda ise Mizancı Murad bir gün önce tutuklandığını kaydeder ve halk gösterilerine karşıtlığını "lehimdeki nümayişi, aleyhimde olandan daha kötü sayarım" cümlesiyle belirtir. Aynı sayıdaki Askeri doktorlardan Mustafa Safi imzalı "Hulasa-i Efkârı Umumiye" başlıklı yazıda, yalan yazan gazetelere şiddetle çatılmaktadır: "Eğer serbesti-i matbuat böyle ise kahrolsun, mahvolsun, Allah belasını versin… Matbuat gaflet uykusundan uyan…"

Gazetelerin kamuoyunu ve toplumun sorunlarını bir kenara bırakıp sadece birbiri ile hesaplaşmayı son derece hızlandırdığı bu dönemde Mizan bu sayısı ile kapanır. 74. sayısı ancak hükümet değişikliğinin arkasından 21 Şubat.1909'da çıkacaktır. Kendisini "Mücahidi hürriyet ve meşrutiyet" diye sunar. Yoğun bir İttihat ve Terakki karşıtı kampanya sürdürür. 31.Mart diye ünlü meşrutiyet aleyhtarı ayaklanmanın kışkırtıcılarından olur. Olay bastırılınca tekrar tutuklanıp ömür boyu kalebentliğe mahkum edilir. Konumuz gereği biz İttihat ve Terakki karşısındaki tutumundaki haklılık ya da haksızlık üzerinde durmuyoruz, ancak dikkati çeken tamamen "menfaati şahsiye" diye nitelediği kişisel bir çizgiyi izlemesi ve meşrutiyeti tamamen geri çevirmeye yönelik bir eylemde destekçi rolünü üstlenmiş olmasıdır.

Bu geçmiş hesaplaşmaları, basında jurnalciler ve zamanında sundukları jurnaller hakkında de bolca gündeme getirilir oldu. Avrupa'da Jöntürk'lük oynarken Abdülhamid'e jurnaller de yolladığı ortaya çıkan Ali Kemal'e şiddetli eleştiriler yöneltenlerin yanı sıra Mizan gazetesi bile "uslu otur" uyarısında bulunur.

Bu çerçevede İttihat ve Terakki üyesi olup olmamak konusu da gündeme getirilmeye başlandı. İlginç bir örnek, en ünlü dergi Serveti Fünun'un sahibi Ahmed İhsan'a karşı Millet gazetesinde görülür:

"İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından Ahmed İhsan'ın bundan 12 sene evvel parlamento aleyhinde bazı resimler seçerek devri istibdadın faziletlerini (!) ve parlamentonun rezaletlerini (!) göstermek üzere zamanımızın hürriyetperverlerinden (!) fazıl meslekli (!) Ahmed Midhat Efendi hazretlerine yazdırdıkları ve 368 nolu (1896 yılı) Serveti Fünun'da yayınladığınız makaleyi bugünkü hürriyetperverlerin eski mesleğini göstermek için aynen yayınlıyoruz."

Uzun yıllarını sürgünde geçiren Ebüzziya Tevfik de, geri döner dönmez

14.Ağustos.1908 tarihli İkdam'da geçmişin bütün kötülüklerinin temelinde Abdülhamid'in değil, Said Paşa'nın bulunduğunu, Midhat Paşa'nın kötü akibetinin onun eseri olduğunu belgeler yayınlayarak ispata girişir. Bu arada, Midhat Paşa aleyhine saraya sunulan iki jurnalden birinin kendisine ait olduğunu anımsatanlar da vardı.

Said Paşa'ya yönelik eleştiri kampanyasının temelinde, Millet'in hemen birinci sayısında belirttiği gibi, "Milletin hukukunu müdafaa eden gazeteler hakkında kanuni takibat yapılması" iddiası vardı. Ve uyarılıyordu: "Millet sizden iş bekliyor, sizden ise ciddi icraat görülmüyor. Bir vaka zuhura gelecek olursa mesulü, sebebiyet vereni sizsiniz." Millet gazetesi onun hükümetinin hiçbir iş görmemiş olduğunu ısrarla vurguluyordu. Bu saldırılar sonucu, göreve atanmasından sadece 13 gün sonra sadaretten uzaklaştırıldı. Görevi bıraktıktan sonra Paşa gazetelere kendisini savunan ve yeni sadrazam Kâmil Paşa'yı suçlayan yazılar gönderdi. O da yanıt verecek daha sonra ikisi de bunları anılarıyla birlikte yayınlatacaklardır. Bütün dikkatleri yeni dönem yerine eskisi üzerine yoğunlaştırmış oluyorlardı.

Bu tezler sert tartışmalara sebep oldu. İstanbul'un İngilizce gazetesi Levant Herald'dan da destek alıyorlardı. Bu gazete Midhat Paşa'nın da Ademi Merkeziyetçi anlayışta olduğunu ileri sürünce bu kez oğlu Ali Haydar Midhat karşı kampanyaya girişti. Bu ortamda Abdülhamid'in ince bir taktikle sadece 26 yaşındaki Ali Haydar Midhat'ı Ayan meclisine üye ataması da ortalığı karıştırmak için fırsat oluşturdu. Yaş sınırı dolayısıyla İttihat ve Terakki karşı çıktı. Sadrazam Kâmil Paşa, Ahrarcılar ve İngiltere sefareti desteklemeğe girişti. En sonunda İspanya'ya elçi tayini ile olay kapatıldı. Şahsiyat çekişmeleri bu hale gelmişti.(75)

Bu polemiklerin yararsızlığını belirtip kamuoyundan değil, basının kendisinin üslup değiştirmesinden medet umanlar belirmişti. Muzaffer gazetesi "şahsiyat, tarafgirlik, riya terk edilsin" diyerek yayın hayatına başlamıştı. Tevfik Fikret'in ünlü şiirinden esinlenen "Ferda" gazetesi de bu amaçla çıktığını birinci sayısında ayrıntıyla anlatıyordu:

"Otuz yıldır sessizliğe mahkum edilmiş şikayet dili yeni doğan güneşle bir mutlu kalp gibi söylenmeğe başladı (…) Bir buçuk aydan beri bütün efradı ümmetin nümayişleri her vatan köşesinden yükselen mutluluk nağmeleri bizi geleceğin aydınlık günlerine götürdü. Tam eşitlik yaşanıyor (…) Artık bu nümayişlere nihayet vererek her türlü ilerleme ve gelişmeye, servet sahibi olmaya her suretle kabiliyetli olan bu güzel vatanın hakiki çıkarlarına çalışmak (…) zamanı geldi. Sükunete ihtiyaç var. Dolayısıyla birçok gazetelerimizin düşmüş oldukları şahsiyat vadilerini terk ederek hep birlikte genel çıkarların tamamlanması çarelerini düşünelim. Herkes hissesine düşen görevleri yerine getirsin.

Vatan gençlerden pek çok şey bekler, ilerlemeyi sağlamaya yönelmeliler. Ferda'yı bu hususta efkârı umumiyeye bir tercüman olması maksadıyla yayınlıyoruz. Otuz senedir milleti ölü gibi yaşattılar…Hiçbir şey okutmadılar… Şimdi ise okunacak, yazılacak zamanlar geldi. Ferda, şahsiyatı hiçbir zaman sevmez. Hürriyet kanunlara uygun yaşamaktır, şahsiyat ise başkasının hakkına tecavüz demektir, hürriyete karşıdır."

Dikkati çeken, aslında kamuoyunun doğal yansıtıcısı olan gazetelerin işledikleri konuların ele alınmasına karşılık, fikirlerin toplumdaki grupsal köklenişleri üzerinde hiç durulmamasıdır. Millet'deki "Hayatı Matbuat" konulu yazı dizisinde Tevfik Nadir (24 ve 28 Ağustos, 2.Eylül) hürriyeti kötü kullanan kişilere saldırır, herkes anayasayı överken anayasayı yetersiz bulan karikatürü eleştirir. Hiç şüphesiz toplum için gerekli olan ilkönce meclisin toplanıp meşruti sistemin yerine kesin oturmasıydı. Bunun yerine parti görüşleri üzerine tartışmaya yönelmek - ortada belirgin yapılı parti yokken - tamamen kişisel, şahsiyatçı tartışmalara yönelmek anlamı taşıyordu. Selim Sırrı (Tarcan) "Şahsiyat" başlıklı yazısında (Millet 3.Eylül) basındaki karmaşaya ve rastgelenin gazete çıkarmasına çatarken bir yandan da "matbaa ve dizgicilerin azlığı daha yüz kadar haber yayınının belirmesine engel oluyor" demekle adeta buna destek veriyor gibidir. Aynı gazetede Ahmed Refik "Usulü meşruta ve vazifei ahali" yazısında (4.Eylül) toplumun da dikkate alınması gerektiğinden bahsederken, ertesi gün Necib imzalı "Serbesti-i matbuat" yazısında "kimseye sınır ve gazetelere kayıt konamaz, böylece çoğulculuğa katkıda bulunulmuş olur" yargısı açıklanmaktadır. T.Nadir de madde madde basın kanununu ele alarak "Hürriyeti Matbuatı" belirtmeğe çalışır.

Maşrıkı Hürriyet'te İbrahim Edhem de, 1908'in Eylül sonunda başlayan Ramazan ayı vesilesiyle yazdığı yazıda "Allah zalimleri sevmez" hadisini anımsattıktan sonra kamuoyu anlayışını, basının "menafii umumiye = genel çıkarlar" ve "âmali umumiye = genel emeller" çerçevesinde ve menafii milliye hedefi olarak değerlendirir, ama işe hazırlıksız girdiklerini de saklamaz:

"Gazeteler millet ve ümmetin dili olduğuna göre amaçları menafii umumiye ve hattı hareketleri de hak ve tarafsızlık yolunda olmak gerekir. Çünkü gazetelere ve gazetecilere umum millet tarafından dolayısıyla ve açıkça herhangi bir vekâlet verilmediği halde kendilerine o sıfatı vermeleri, şüphe yok ki, milletin menafi milliye ile ilgili emel ve maksatlarının da o yüce emellere yardımcı olduğunu bildiklerinden ileri gelir. Milletin âmali umumiyesi, menafii umumiye cihetinde yerleşmiş olduğu her türlü tereddütten azade ise de her yayının bu hedefe yöneldiği kolay kolay kabul edilemez. Şu halde bir gazete kendisinden o sıfatı ortadan kaldıracak bir durumda bulunursa ortadan vekâlet kalkar. Lisanı millet değil, bir ferdin lisanı olur. İşte bu belirttiğimiz hususu nazarı dikkate alarak gazeteciliğin müşkül ve nazik bir meslek olduğunu itiraf eder ve bu yolda Allah'ın yardımının bize bütünüyle bir rehber olması davetini tekrar ederiz (…)

Maşrıkı Hürriyet'in konu alanı pek geniştir. Maalesef o genişlik çerçevesinde tamamiyle görevimizi yerine getirmeye bir çok engel karşısında bulunuyoruz. Bunları bertaraf ettikten sonra sebepleri ve araçları tamamen hazırladıktan sonra basın dünyasına çıkmak daha uygun ve makul idiyse de ne çareki menafii umumiye' ye şiddetle hizmet arzusu "hepsini anlamıyorsan hepsini terk etme" alimane kavlince bize bir rehberi hareket ve cesaret vesilesi oldu (…) Gazetemiz sırf menafii umumiye' ye sütunlarını vakfedeceği gibi tarafgirane hareketten de katiyen kaçınacak ve her nerede hak ve hakikati görünce hiç çekinmeden yazacaktır. (…) Delilsiz soyut bizce hiçbir vakit hüküm temeli olamayacağı gibi şahsiyata girişmekten de şiddetle kaçınacağız."

Maşrıkı Hürriyet, izleyeceği çizgiyi belirlememiş olduğunu ve durumun gerektirdiği acil davranış çerçevesinde milli hedefe doğru yürünmesinden başka bir şey düşünmediğini saklamıyordu. Ancak mil-

li hedef neydi?.. Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü denebilir. Oysa asıl sallantıda olan oydu.

İkinci Meşrutiyeti bir dinamik kamuoyunun gerçekleştirdiğini düşünen de vardı ama bunun, çözümü Allah'a bırakıp kadere razı kalmış (tevekkülden) bir toplumdan çıktığını düşünebiliyordu. Musavver Mevsim birinci sayısında bunu belirtmekteydi:

"Medeniyet çevreleri acaba senelerce bir tevekkül sessizliğinden hiçbir hürriyet sesi duyulmayan bu memleketi uykuda mı sanıyordu? Hayır, hayır. Bugün (…) bütün millette görülen faaliyet onun kadar hürriyeti ne derecelerde anlamış, ondan mahrum olmanın acısını ne zehirli bir surette his eylemiş olduğunu gösteriyor. Bu vatanın en ücra köşelerinde bir hürriyet ateşi sevdasıyla ağlayan vicdanlar vardı (…Bu ortamda) birdenbire meydana bir 'Mevsim' çıkıyor. Yazılıyor, basılıyor. Matbuatın şu andaki terakkiyatı içinde bizim gibi mini mini bir gazetenin ne tesiri olacak? Bunu öyle dememeli… Mesleğimizi gazetemizin atisi gösterecek."

Eski bir kaymakam olan Necib Nadir'in çıkardığı "Fedakâranı Millet Cemiyeti"nin sözcüsü "Hukuku Umumiye" gazetesi de "hiçbir kimsenin şahsi hürriyetine ve şahsi davranışlarına ait görüşlerde bulunmayacağını, Osmanlıların hepsinin şahsi hürriyetlerine malik ve başkasının hukukuna tecavüz etmemekle yükümlü olduklarını" ileri sürer. Bu tam özgürlük mesajına şunları da ekler:

"İttihadı millet, terakki mülk ve memleket, fertlerin istirahati, umumun yükselmesi için gereken hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet, amali mukaddeseyi sağlamaya gerekli olan dini vecibelere bağlılık , milli adetlere sahip çıkan, adil yasalara hürmet ve meşruti hükümete riayet emrine hizmet etmek üzere kurulan cemiyetlerle ittihad içinde bulunacağız."

Aynı gazetenin 26 ve 38. sayılarında ise Ş.Mağmumi'nin "Düşünüyorum ki" başlıklı yazılarında ise bireysel yönlendirici arayışı dikkati çekmektedir:

"Altı yüz seneden beri kurulmuş tarzı istibdadı bozmak yerine yeni tarz hürriyet ve meşrutiyeti yerleştirmek için bir dahi ortaya çıkma-

lı ki, maatteessüf mevcudların içinde göremiyoruz…Devri istibdatta at var meydan yoktu. Hürriyette meydan var fakat koşturacak at bulunamıyor. Kime ortalığın halinden bahsedilse kahtı rical, fıkdanı rical'den (=yetenekli yönetici yokluğu anlamında) yanıp tutuşuyor. Önce bende varlığına inanmıştım, yanılmışım…Rütbeler lağvedilsin."

Kamuoyunu bireysellikte arama çabasının bir diğer örneğini de aynı gazetenin başyazarı Mevlanzade M.Rıfat 59. sayıdaki "Efkârı Umumiye" başlıklı yazısında verir. Kamuoyu yerine devlet yönetim kadrolarına öncelik verişi dikkatlerden kaçmıyor:

"Bir Fransız Bulgaristan'da efkârı umumiye yok demiş. Olmasa bile Bulgaristan ilerliyor, iyi çalışanı göreve getiriyor. Bizde hâlâ kötü eski devir memurları var. Hâlâ gâvur diyecek memurlar, Yahudi vatandaşlarımızla eğlenecek hakimler, valiler, mutasarrıflar istemeyiz. Zamanı hazırı pek iyi idrak edecek muktedir, namuslu memurlar istiyoruz."

Aynı Mevlanzade kendisinin çıkarmaya başladığı "Serbesti" gazetesinin 16.Kasım 1908 tarihli birinci sayısındaki "Meslek" başlıklı yazısında toplumsal birlik amaçlı bir kamuoyu anlayışından bahsederken asıl hedefinde yine bireysel girişimin bulunduğunu saklamaz:

"Serbesti bütün manası ile hürdür. Tamamiyeti mülkiyemizi , meşrutiyet idaremizi muhafaza zımnında fedakarlıktan kaçınmayacaktır. Efkârı umumiye 'nin aydınlatılmasına ve Osmanlıdaki çeşitli unsurların birliğine çalışarak sosyal yapımızı hakikaten yek vücut bir hale getirmeye ve harici düşmanlara karşı bir kuvvet hazırlamağa say ve gayret eyleyecektir. Serbesti, hükümet memurlarının milli çıkarlara aykırı davranışlarını bilhassa ayıplarını daima şiddetle takbih ve tenkit edecektir. Ve bu gibi davranışları tahkikten sonra milletin görüşlerine arz edecek ve milletin hukukunun koruyucusu olan 'kanun' yegâne rehberi gibi olacaktır (…) Bugün mesleğimizde görünen fırkaların, komitelerin, cemiyetlerin fikirlerinin yayıncısı olmadığı gibi, milli çıkarlara aykırı olduğu takdirde hiçbir şahsın emel ve amacına hizmet etmeyecek, yalnız hakikatı söyleyecektir. Din ve anasır farkı gözetmeden bütün vatandaşlarımızın savunucusu ve fikirlerinin tercümanı olacaktır."

Kamuoyu çerçevesinde bakış iddiasına karşılık gazetesinin daha 18.Kasım tarihli üçüncü sayısında yer alan resmi bildiri ve Mevlanzade'nin yanıtı şahsiyatı tercih ettiğini kanıtlıyordu:

"Sadrazamın (Kâmil Paşa) mülk ve millete hizmet etmekte olduğuna milletçe şahid olunur ve bilinir iken aleyhinde yayında bulunması, Harbiye nazırının hakikaten muhterem bir zat iken ona tecavüz etmesi, Bahriye nazırının hizmetleri gerekli iken haysiyetine dokunur saldırılarda bulunması, şehremininin haysiyetini olamayacak özel makalelerle yayınlaması sebebiyle, Hukuku Umumiye gazetesi'nin eski müdürü ve Serbesti gazetesinin müdürü Mevlanzade Rıfat Bey'in üç ay müddetle hapsine ve idaresinde bulunan gazete ile ilanına…"

Bunun altına eklediği yanıtta kendisi "Vatana millete hizmet yolunda gireceğim zindanlar, vükelamızın o debdebeli muhteşem kâşanelerinden daha şanlıdır. Ve işte bu niyet ve itikad ile mesleki serbestide devam edeceğim" deyip nazırları milli çıkarlara aykırı gaddarane tecavüzlerde bulunmakla suçlar.

Şahsiyat konusunu ilginç bir şekilde gündeme getiren "İttihat ve Terakki'nin hatibi" diye tanınan Ömer Naci olmuştur. "Rezil Matbuat" başlıklı yazısında (Şurayı Ümmet 13.1.1909) dört ay önce, Abdülhamid'in ünlü polis müdürü Fehim Paşa'nın karşısında teslimiyetçi davranışı yeğleyenleri halkın da bir memnuniyetsizlik gösterisiyle izlediğini belirttikten sonra eklemektedir:

"Şimdi memleket hür ve serbest(…) Ama halkdaki memnuniyetsizlik yine devam etmektedir, neden? Zavallı kardeş, sen bilmiyor muydun ki o miskinliği (yeğleyenlerin…) şimdi o zulm zindanlarının kapısını kıran o temiz ve namuslu elleri ısırmaları, hürriyete aşık olmalarından değil, mebusluk derecesine çıkarılmamalarındandır."

Bu iddiada haklılık payı bulunduğunu 5.Nisan'da İstanbul'un eksik bir milletvekilliği için yapılan oylama kanıtlar. İttihat ve Terakki'nin adayı Rıfat Paşa'nın karşısına çıkanlar Ali Kemal ve Mizancı Murad'dır. Rıfat 281 oyla seçilirken diğerleri 129 ve 51 oyda kalmışlardır.

Şahsiyat akımını durdurabilmenin çaresini "Boykotaj Heyeti" imzasıyla yayınlanan bildiri şöyle ileri sürer: (Tanin, 1.Nisan.1909)

"Şahsiyat ve yararsız tartışmalarla uğraşmak bilhassa bu son zamanlarda birtakım yerel yayınımız için bir iğrenç illet olmuştur. Bu gibi şahsiyat ile uğraşan gazeteler, herkesin tertemiz haysiyetini zedeliyor. Hükümete daima yöneltmekten çekinmediğimiz zaaf ve aczi en evvel kendi ahlâkı umumiyemize yöneltmeliyiz. Ne kadar üzücüdür ki, cümlemiz bir vatanın evladı, bir Osmanlı olduğumuz halde yine hepimiz birbirimizden nefret ediyoruz. Bu çarpık hal bu meslek biraz daha devam ederse Osmanlı ülkesinde konuşmaya lâyık hiçbir kimse kalmayacaktır. Garibi şurasıdır ki, bu gibi gazeteler, şahsiyata dair yazmış oldukları boş olaylar ve fesat içerikli meseleleri hep hak ve hukuk diye telakki ediyorlar. Halbuki hak da hakikat de bu gibi adi şahsiyattan gayet yüce ve herhalde daha geçerlidir. Şimdi her Osmanlı vatandaşlarımızdan niyaz ve rica ederiz ki herkes mensup olduğu milletin terbiyei hakikiyesi haricinde yazılan bu gibi yayınları katiyen eline almamak suretiyle bir boykot yaparak akıl ve bilgiye, insanlığa tamamen aykırı bulunan bu gibi şahsiyat ile dolu gazeteleri, hangisi olursa olsun okumamak suretiyle, hem bu belli yayınları ahlaki bir uyanmaya davet etsin, hem de milli onur ve haysiyetini, insani yeteneğini göstermeye hizmet buyursun ki hepimize insanlığın gerçek tarifi tam uysun; yoksa, bu acıklı durum aşırılıkta devam ederse, doğrudan doğruya insanlıktan istifasını ilandan başka bir şey değildir."

Bu açıklamanın altına Tanin gazetesi şu notu eklemiştir: "Tamamiyle tasvip ediyoruz. Basın hürriyetine malik memleketlerde ahlâkı umumiye yazarların düzenleyici lisanıdır. Ahlâkı umumiye böyle şahsiyat ile uğraşanlara karşı nefretini yansıtırsa elbette tesiri görülür."

Böylece çeşitliliği kabul eden efkârı umumiye kavramının yerini, 31 Mart isyanına iki hafta kala şahsiyatı yani kişisel çekişmeleri engellemesi beklenen ahlâkı umumiye kavramının aldığı dikkatleri çekiyor.

AVRUPA'NIN OSMANLI KAMUOYU'NA ETKİSİ

İkinci Meşrutiyet'in ilanını izleyen 2.5 aya yakın süredeki efkârı umumiye ve şahsiyat odaklı tartışmalar gerginliği artırırken Bâbıâli'nin asıl büyük sorunu uluslararası politikanın - gerçek niteliğiyle Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik planların - gündeme gelmesiydi. 3.Ekim günü hükümetin Makedonya Islahatı konusundaki kendi projesini açıklaması ve Avrupa müdahalesini tamamen konu dışı bırakması, yepyeni bir ortamın belirmesine yol açtı. Daha önce de, İttihat ve Terakki'nin haklı olarak karşı olduğu kapitülasyonların lağvı düşüncesine karşıtlıkları sebebiyle Meşrutiyeti çıkarlarına aykırı ilan etmeye başlayan Avrupa devletlerinde ve basınında tepki daha da arttı

İkinci Meşrutiyet'in ilanında baş etkenin Makedonya Sorununa sömürgeci bir anlaşma - İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasındaki Reval buluşması - yapıldığı iddiasının sebep olduğu bilinir.(76) Açıkçası Balkan vilayetlerinin özgürlüklere dayalı çağdaş bir yaşama kavuşmasının Avrupa kontrolu altında yürütülmesini engellemek amacıyla bütün ülkeyi kapsayan bir özgürlük sistemi tercih edilmişti. Dolayısıyla inkılâb'ın o çağda dünyayı yöneten Avrupa güçleriyle hesaplaşma sorunu da vardı. Yani tatmini gereken kamuoyunun kapsamı düşünülürken bu etkenin de dikkate alınması zorunluydu.

Meşrutiyetin ilanının ilk günlerinde, Avrupa yönetimleriyle basınlarının bunu överek yansıttıkları hakkında Osmanlı basınında çok habere rastlanır. Selanik'de yayına başlayan Cemiyet'in sözcüsü "İttihad ve Terakki" daha birinci sayısında konuya özel bir yer vermişti. 1856 Paris antlaşmasıyla "alemi insaniyeti medeniyete daldırmaya çaba sarfeden Avrupa Devletleri arasında yer almakla" medeni şartlarda meşru bir idare altında yaşamayı kabul etmiş ve 'Hürriyet veya Ölüm' diyerek bu ilkeyi gerçekleştirmiş bir toplumun övgüye lâyık olduğunu belirtip ekler:

" Biz de o paslı Şark Meselesi'inin meşveretle hal olunduğunu iddia edenlerden değiliz, fakat Şark Meselesini hal edecek olan yine kendi gayretimiz kendi harekatımız, kendi ilerlememizdir. Şark Meselesini Osmanlı milleti, Osmanlı Devleti halledecektir. İngiltere Hariciye Ve-

kili Grey'in parlamentodaki beyanatı da bunu teyit eder: Eğer Osmanlı Devleti usulü idaresini düzeltmeyi başarırsa ve bundan Müslim ve Gayri Müslim değişik unsurların eşit şekilde yararlanması sağlanırsa Makedonya meselesinin hallini kendisine terk etmek daha hayırlıdır, demiştir (…) Bütün Avrupa basını da hiç ayırımsız başarımızdan memnuniyetlerini beyan ediyorlar."

Metin gazetesi birinci sayısında şöyle anlatır:

"Temmuzun 23'üne kadar son nefesi veriyordum (…Şimdi) hastalıktan eser kalmadı, bilakis saniye geçtikçe kuvvetim ve gücüm artmaktadır. Dünyanın devletler dengesi dahi mevcut olduğundan, akıllı ve insaflı İngilizler, Fransızlar ve diğer kavimler bile sağlığımı kazandığıma sevindiler. Dünya dengesi kurtuldu. Meşrutiyet Devleti Âliye'ye üstün bir mevki kazandırmış olduğundan artık Makedonya meselelerine nihayet verilmiş demektir."

Temaşa'da da Melih Fikret (3.Eylül), devletin ölümünü doğal sayıp mirasına konmak için yatak odasına toplananların şaşkınlığını belirtip ekler:

"İngiltere, esasen her hürriyetçi hükümetin dost ve yardımcısı olan bu güçlü devlet, büyük bir iyi niyetle idaremizin olgunluk peyda etmesine bakıp bu amaç gerçekleşmezse akıbette neler olacağını düşünüyor. Böyle düşüncelere daldığı sırada dünyanın en çok Müslüman uyruğuna sahip bir devleti olduğu ve makamı Hilafeti İslamiye ile bütün Müslümanların gittikçe artan bir ilişkisi bulunduğunu katiyen hatırdan çıkarmıyor. Osmanlı Devleti Japonya gibi arzu ettiği bir medeni ve düzenli bir devlet olursa onu ittifakına almayı düşünüyor."

Dikkati çeken, bütün Avrupa'nın meşrutiyetimizi olumlu karşıladığının belirtilmesi sırasında bütün yayınların özellikle o sırada dünyanın en büyük gücü sayılan İngiltere'nin kamuoyumuzda ön plana çıkartılmasıdır. Zaten toplumda da bu düşüncenin varlığını, Meşrutiyet'in ilanından bir hafta kadar sonra İstanbul'a varan yeni İngiliz elçisini halkın coşkuyla karşılaması, arabasının atlarını çözüp Sirkeci'den Beyoğlu'na kadar çekerek götürmeleri kanıtlamıştı. Oysa Meşrutiyet'in ilanını öğ-

renir öğrenmez İngiltere Dışişleri Bakanı elçisine şahsa özel bir mesaj yollayıp özgürlüğün kendi müstemlekelerinde - başlıca Mısır ve Hindistan - bağımsızlık eylemlerine yol açabileceğini belirtip girişimi baltalamaları talimatını vermişti.(77) Bu çerçevede görünüşte destekçi gibi davranmakla birlikte İngiltere el altından Meşrutiyet rejimini baltalamağa devam edecektir.

3.Ekim.1908'de Osmanlı hükümeti Makedonya ıslahatı ile ilgili yabancı müdahalesini tamamen dışlayan projesini ilan edince ortalık büsbütün karıştı. 5.Ekim'de Avusturya-Macaristan imparatorluğu Bosna-Hersek'i resmen topraklarına kattığını ilan etti, Bulgaristan da tam bağımsızlığını ilan edip Osmanlı devleti ile bağını tamamen kopardı. 6. Ekim'de de Yunanistan Girit adasını topraklarına kattığını resmen açıkladı. 24.Temmuz coşkusunun yerini bir anda Şark Meselesi bütün etkenliği ile aldı. İlk girişim hükümetin dışında basının güdümüyle toplumun Avusturya mallarına boykot ilanı oldu. Bir ölçüde etkili göründüyse de Osmanlı ticaret alanına tam hakim olan bütün Avrupa sermayesinin tepkisi fazla bir sonuç alınmasına izin vermedi. Açıkça kamuoyu bu konuda pek işlemedi.

Avusturya'ya saldırmayı kimse öneremezken Bulgarlar ve Yunanlılarla çatışma söylentileri basında yer almaya başladı. Gazetelerin yanısıra bu konularla ilgili ilaveler yayınına girişildi. İşin ilginci bu sırada İngiltere'nin Bulgar bağımsızlığına karşı çıktığı, Osmanlıyı desteklediği haberlerinin yayılması ve bu sebeple yine İngiliz elçiliğine yönelik dostluk gösterilerinin artması oldu. Bu arada tartışmalar, tamamen hükümetin politikası üzerine yoğunlaşmaya başladı. Artık kamuoyu değerlendirmeleri terk edilmiş şahsiyat çekişmeleri artmıştı. 12.Ekim tarihiyle Tanin'de yer alan bir "İradei Padişahi"de tartışmaların son derece karmaşık bir hale geldiği görülüyordu:

"Bazı vatan hainlerinin memlekette idarei istibdadı geri getirme fikrinde olduklarına dair bir takım söylentiler dolaşmakta olduğundan derinine ve tarafsız araştırma yapılarak hakikatin meydana çıkarılması ve teşvik edenlerin her kim olursa olsun cezalandırılması tarafı Hazreti Padişahi'den sadrazam paşaya emir ve ferman buyurulduğu haber alınmıştır."

Bilinçli ve birliğe dayalı bir kamuoyu oluşturma arayışlarının yerini böylece, dışardan gelen parçalayıcı akıma eklenen içerdeki bölücü akımlar almaya başladı. İngiliz Times gazetesinin İttihat ve Terakki'nin programındaki bilimsel eğitimin Türkçe olması tezine tepkisi Millet gazetesine "Resmi dil Türkçe olmasın mı?" sorusunu sorduruyordu. Rumlar gibi Araplardan ve Arnavutlardan da kendi dillerinin de resmi dil olması istekleri belirmişti. Ermeni Birliği'nin Paris'te yayınladığı bildirideki istekleri, Rumca bütün yerli basının - Proodos, Neologos, Kostantinopolis - Girid'in Yunanistan'a bırakılması kampanyası, Bosna-Hersek'i kurtarmak için Bosna adında bir gazetenin kampanya başlatması, Protesto gazetesinin daha ilk sayısında İstanbul'da Arap milliyetçilerinin kurduğu Aha el Arabi cemiyetinin fesatçılığına saldırmaya başlaması, o bütünleşmiş bir kamuoyu arayışının yerini tam bir ayrılıkçığın aldığını kanıtlıyordu.

Bu ortamda seçimlerde milletlere ayrılan kontenjanların - nüfus yüzdelerinin - gerçeğe uygunluğu konusu da tartışmalara, tepkilere yol açmıştı. Rumlar Bâbıâli'ye şikayetler yağdırdıkları gibi 22.Ekim günü Beyoğlu'nda düzenledikleri büyük mitingle, özellikle, Avrupa'yı Osmanlı olayları konusunda en çok bilgilendiren çevreyi etkilemeye çalışmışlardı. Siyasete karışmaması gereken Rum Ortodoks Patriği de işe karışınca olayların efkârı umumiye'deki etkisinin daha da kapsamlı olduğunu kabul gerekir. Bu arada Lübnanlıların özerk bir bölge oldukları dolayısıyla meclise milletvekili göndermek zorunda bulunmadıkları gerekçesiyle seçime katılmamış olduklarını da dikkate almak gerekiyor. Bu kesimin de hem Mısır'daki Arap milliyetçisi akımından hem de bölgeyi sömürgeleri arasına sokmayı uzun zamandır tasarlayan Fransızların İstanbul'da çıkan gazetelerinden destek gördüğü bir gerçektir.

Efkârı Umumiye deyimini kullanarak toplumun bütününü birleştirmeyi hedef edinen İttihatçı kesim, vatan ve millet konusunda bir bütünleşme sağlamak böylece Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirme amacını güdüyordu ama bunun karşısında iki güçlü cereyan vardı:

1- Devletin varlığının devamını istemekle birlikte bunun İttihatçı formülünün dışında daha "hürriyetperverane" anlayışla uygulanmasını düşünenler: üyelerinin ve öncülerinin çoğunluğunu İttihatçı karşıtı

Türklerin oluşturduğu, Ademi Merkeziyetçi Prens Sabaheddin yanlılarının Ahrar Fırkası gibi. Bu ortamda efkârı umumiye'nin gereksizliğini Mevlanzade 'nin Hukuku Umumiye gazetesinde savunduğundan da evvelce bahsetmiştik.

2- Hürriyet kavramını ayrılıkçı bir akımın temel ilkesi sayıp Osmanlı'dan ayrılmanın gerekçeleri olarak kullananlar: Rum, Ermeni, Sırp, Bulgar, Arnavut, Arap, vb... Onlar için kamuoyu kendi cemaatleri için gerekliydi. Açıkça ulusçu akımlar yürütüyorlardı. Bu sebeple, asıl hedeflerini belirtmeden Ahrar Fırkasını destekliyorlardı. Milletvekillerinin çoğu da bu fırkaya katılmıştır. Ahrar'ın ayrıca "teşebbüsü şahsi" yanlılığı ile serbest piyasa fikrini savunması ve kapitülasyonlar konusunu gündeme getirmekten kaçınması da bütün bu grubun işine geliyordu. Bu yüzdendir ki, İttihatçıların oluşturduğu "vatan ve millet için tek bir efkârı umumiye" kavramını Türkçülük olarak nitelemişlerdir. Özellikle resmi dilin Türkçe olarak kalması konusundaki ısrar buna gerekçe oluşturmuştur.

İngiliz elçiliğinin el altından güdümü çerçevesinde Lewis G.Mizzi adında bir avukatın yönettiği İstanbul'un İngilizce gazetesi Levant Herald'in "İttihat ve Terakki aleyhindeki haberlerinde "bir ruhu habis gibi öne çıktığından" Tanin hep yakınmıştır. Tanin Mart 1909'da "Ne dolaplar dönüyor" başlıklı bir dizi ile bu avukatın Yıldız jurnalcilerinden yurt dışına kaçmış İzzet'in ülkede kalan haklarını korumaya çalıştığını belgelere dayanarak ileri sürer. Levant Herald'ın bu kişiden hep Arap İzzet diye bahsetmesine de karşıdır. Osmanlı içinde milliyetçi ayırım yapılmasını istememektedir. İzzet'in Tanin'e gönderdiği mektupta İttihat ve Terakki aleyhinde tek bir kelime kullanmadığını belirtmesine karşılık gazetenin her iddiası bölücülük hedefi güder. 19.Mart 1909 tarihli sayısında Tanin açıkça "Levant Herald bütün anasırı Osmaniyeyi Türkler aleyhine ayaklandırma amacı güdüyor" suçlamasını yöneltmiştir. Bir gün sonra da, Mizzi ile iş yapan ve onu öven Rumca Prooodos, Neologos gazeteleriyle Zografyon Mektebi, Kadıköy Rum Cemaati Cemiyeti ve Tatavla Rum Ahalisi derneği'nin birlikte memleketi karıştırmaya çalıştıkları uzun uzun anlatılmıştır.

L.Herald, Neologos ve Proodos gazetelerinin sahip ve başyazarlarının hep yabancı uyruklu olmaları, dolayısıyla kapitülasyonların sağla-

dığı özel dokunulmazlıklardan yararlanarak aşırı suçlamalar gibi, ayrılıkçı akımı desteklemeleri de dikkatleri çekiyordu. Proodos'taki Yunanlı yazar İspanodi'nin "Türkleri Yunanlılar aleyhine Tanin'in kışkırttığını" yazması da tepki çekmişti. Yanıtta Osmanlı'da Elen'lerin değil Rumların bulunduğu vurgulanmakla asıl ayırımcılığı kendilerinin teşvik ettiği belirtiliyordu. Hüseyin Cahit "Rumlar ne istiyor?" başlıklı yazısında (25.3.1909) Türk, Rum ve Ermeni'nin eşit menfaatlere sahip olduklarını ve bunun Osmanlı menfaati çerçevesinde bir gerçeklik taşıdığını belirtiyordu. Neologos ise bunu mümkün görmediğini kaydedip "Türkler geçmişteki hatalarının hepsini tasdik ettiklerini itiraf etmeliler" gibi bir genel suçlamada bulunuyordu.

Beyoğlu'nda alkollü Yunanlıların ateş açması buna polis arkasından zorunlu olarak askerin müdahale etmesi de tartışmaları artırdı. 25.Mart günü Sultan Ahmed meydanında bu üç gazetenin ayrılıkçılığı kışkırtma kampanyasını sona erdirmek amacıyla yabancı uyruklu olan yöneticilerinin hudut harici yapılması isteğiyle bir miting de düzenlendi. Ancak dikkati çeken Yeni Gazete, Osmanlı ve İkdam'ın halkı bu mitinge katılmak için çıkarılan çağırıyı yayınlamamalarıdır. Üstelik Osmanlı gazetesinde İsmail Mahir'in "Artık bu vatanın şimdiye kadar tahkir edilmesi yetişir; bu basın rezilinin nifak arayışına bir son verilmelidir" tepkisine "Kahrolsun basın özgürlüğü" yargısını eklemesi de ortalığı karıştırıyordu.

L.Herald, Neologos ve Proodos işbirliği halinde Kastamonu'da toplu öldürme olduğunu ve 6 Rumun öldürüldüğünü de yazdılar. Kastamonu milletvekillerinin soruşturması bunun yalan olduğunu ortaya çıkardı . Hatta Kastamonu Rum Kilisesi ruhanisi Papayorgi de böyle bir şey olmadığını onayladı (Tanin 1.4.1909). Ertesi gün Serbesti'nin olayların Kastamonu'da değil Samsun'da olduğu hakkındaki haberi de araştırılınca aslı olmadığı kesinleşti.

Aynı dönemde Anadolu'da Ermenilere saldırılar yapıldığı hakkında haberlerin de çıkmaya başlaması dikkati çekiyordu. Manzume-i Efkâr'ın Sıvas'ta Ermenilerin gasp ve katliam korkusu içinde olduklarını yazması üzerine durumu validen soruşturan hükümet Takvimi Vekayi'de kesin olarak böyle bir durum bulunmadığını açıklıyordu. Asıl amaç, Ermenilere 1878 Berlin anlaşması çerçevesinde yeni haklar istenmesiydi.

Bu tür uydurma olaylara daha pek çok örnek vermek mümkündür. Aslında İttihatçıların Osmanlıcılık içinde bütün cemaatleri kaynaştırmak fikrinde kararlı kaldıkları, ancak önce Libya'nın arkasından 1913'te Balkanların kaybını takiben Türkçülük akımına yönelmeye başladıkları bilinir.

Meşrutiyetin ilanından bir bütünleşmiş Osmanlı yapısının çıkması beklenirken özgürlüklerin kışkırttığı ayrılıkçı akımlar karşısında hükümetin davranışı gündeme gelmeye başladı. İttihat ve Terakki, efkârı umumiye kavramı içinde gerçekleşmesini arzuladığı bütünleşmenin gerçekleşmesinde hükümetin kendi yönünde ve inkılâb ilkeleri kapsamında etkisini bekliyordu. Kâmil Paşa ise uzlaşmacı biri olmasının yanı sıra İngiliz yanlısı olarak bilinen bir politikacıydı. Genelde de Ahrar'cılar'ı destekliyordu. Ayrıca İkinci Meşrutiyet dönemindeki 6,5 ay süren sadrazamlığı sırasında asıl çözmek zorunda kaldığı sorunlar Avrupa güçlerini tatmindi. Üstelik basına o zamana kadar hiç tanınmamış bir özgürlüğün doğurduğu bilinçsiz karmaşayı, hiçbir devrimci niteliği bulunmayan 76 yaşındaki sadrazamın frenlemesi mümkün değildi. İttihatçıların başsözcüsü Tanin ise bu açıdan suçu, 14.Şubat 1909'da görevi bırakmasından önce de sonra da ona yükler ve bunu efkârı umumiye'yi tatmin edememiş olmasına bağlar.

İttihat ve Terakki'ye daha yakın bir hükümetin kurulmasından umutlarının arttığını ve efkârı umumiye'nin rahatladığı görüşünü de 219 sayılı Tanin'deki "Asarı İntibah = Olgunlaşma İzleri" başlıklı makale belirtir:

"Efkârı umumiye'de olgunlaşma izleri bize umut veriyor. Artık bu garaz selinin uyuşturuculuğundan herkesin kulakları dolmuş, kalbi nefretle taşmış gibi görünüyor. İşte bu gazeteler için bu büyük bir terbiyeci, şahsiyata ve ahlaka tecavüz edenler için en büyük ceza. Efkârı umumiyemizin basını bu yolda terbiye edebilecek, makul daireye geri götürebilecek bir kabiliyeti haiz olması bugün için son derece şayanı memnuniyettir."

Buna karşılık yeni hükümete yönelik eleştiriler artınca kişisel suçlamalar de artar. Ali Kemal'e "Nuru Osmaniye'den zembille inen bin lira"

nın hesabı sorulur. İkdam'a, on yıl önce Avrupa'dan geri dönünce alkışladığı Murad'ı beş ay önce haini vatan ilan etmişken şimdi göklere çıkarmasının hesabı sorulur. Karşı saldırılar da artar Hukuku Umumiye gazetesi İzmir'de Basın özgürlüğü için miting düzenletir, saldırı Tanin'edir. "Bütün satırlarının garez dolu olduğu" yazılır. Serbesti ise çok daha sert ve saldırgandır. Neologos'tan, küfürlerden hoşlanan Hüseyin Cahit'e ve diktatörce siyaseti dolayısıyla İttihat ve Terakki'ye saldırılar devam eder.

Bu ortamda sorunu asıl doğuranın, efkârı umumiye'yi kötüye sevk eden yandaşı basını kışkırtan Kâmil Paşa olduğunu 5.Nisan tarihli "Kâmil Paşa ve Gazeteler" başlıklı yazısı ile Tanin kanıtlamağa çalışır:

"Gazetelerin neden dolayı birbirlerine saldırı ve hücuma başladıklarını, basında niçin şahsi ihtirasların bu kadar yol aldığını merak edenler birkaç aydan beri yayınlanan gazetelerin nüshalarını tetkik edecek olurlarsa buna en birinci sebebin Kâmil Paşa olduğunu görürler. Islahatı dahiliye namına hiçbir harekette bulunmadı… Kendisini savunan gazeteler boldu… İki ordu gibi karşı karşıya mevki alan gazeteler arasında bir harp başladı. Eğer bir ictihad hatasından olsaydı tartışma ile uyum sağlanabilirdi. Ama ne olursa olsun Kâmil Paşa'yı müdafaa etmeğe mecbur olan gazetelerle hiçbir zemin üzerinde anlaşma imkanı olamazdı.

Gazetelerin bu nefretleşmesi efkârı umumiye'yi de bittabi karıştırdı. Fırsattan yararlanmak isteyen Ahrar fırkası Kamil Paşa'ya yönelerek kendisine bir varlık sağladı. Kâmil Paşa nüfuzunu yayacak ve sağlayacak her teşebbüse iltifat gösterdi. Şu suretle memlekette fırkalar değil ayrılıklar vücut buldu. Gazetelerin bu nefretleşmesi efkârı umumiye'yi de bittabi karma karışık etti. Fırsattan istifade etmek isteyen Ahrar Fırkası Kâmil Paşa'ya meyl ederek kendisine bir mevcudiyet verdi. Kâmil Paşa kendi nüfuzunu artırmayı sağlayacak her teşebbüse bilerek iltifat gösterdi.

Kâmil Paşa'nın düşüşünden sonra eski gayretkeşlik yeni kabineye hücum şeklinde belirdi. En küçük hadiselerin en gürültüye lâyık şekle sokulması adet hükmüne geçdi. Fakat artık efkârı umumiye sabırsızlık göstermeğe başladı. Lisanlara biraz incelik geldi, tartışmalar yatışır gibi oldu. Herkes artık rahat nefes alacağını umut ediyordu."

Tanin Kâmil Paşa'nın kanunu esasi düzenlemesinde hiç yardımcı olmamasını eleştirirken İkdam "Meşrutiyette bulunulmasına rağmen meşrutiyetin şartlarının mevcut olmadığını, Meclisi mebusanın teferruatla meşgul olduğunu, esas görevini yerine getiremediğini" ileri sürüyordu.

Kendisine yönelik suçlamalara Kâmil Paşa'nın bir açıklama yapması ve bunun yandaşı İttihatçı karşıtı basın tarafından (Osmanlı, Mizan, Yeni Gazete) yayınlanıp olumlu yorumlanması İttihatçı basını kızdırdı. Tanin "Bunun siyasi değil garabet içeren bir hicviye" olduğunu ileri sürüyor ve soruyordu "Efkârı umumiye'yi karıştırmalarındaki maksat acaba nedir?"

Dikkati çeken, milletvekili çoğunluğu İttihatçı olan meclisin, anayasayı daha çağdaş bir yapıya kavuşturma yolundaki çabasına karşı anti-İttihatçı basının ve kesimin yoğun karşıtlığı idi. Bu ilkesinde İttihat ve Terakki çok haklıydı. 1876 anayasasının daha ilkel bir yapı içerdiğini bilmeyen yoktu. Ancak Meclisteki milletvekili sayısının yarıdan biraz azının İttihat ve Terakki karşıtı ayrılıkçı gruplarla Ahrar'a mensup olması orada da meşrutiyetin ilanı ile beklenen sonuçların alınmasına izin vermiyordu. Bu durum artık konunun efkârı umumiye anlayışına dayalı bir çözüme bağlanmaktan çıktığını tamamen meclisin içinde bir hesaplaşmanın bahis konusu olduğunu gösteriyordu.

6.Nisan'da Hüseyin Cahit'in "Meclisi Mebusan ve Matbuat" başyazısı da tamamen basın özgürlüğünün etkisine yönelikti:

"Gazeteleri bir müddettenberi dikkatle izleyenler fırka çekişmeleri namı altında saklanan şahsiyat gürültülerinin pek garip ve memlekete pek zararlı bir cereyan halini almağa başladığını anlamakta güçlük çekmezler. Basın özgürlüğü bir memleketin ilerlemesi ve saadetini sağlamak açısından en birinci mevkiyi tutan meşrutiyetin araçlarındandır. Bu silah ya iyi niyetten ya da gerekli bilgilerden mahrum ellerde bulunacak olursa büyük büyük zararlar getirebilir.

Bu zararlara bir örnek bulmak için işte dört beş aydanberi efkârımıza gelen birçok şubelere açılma ve anlaşmazlıklara bir bakmak yeterlidir.

Çünkü anlaşmazlıkların yegâne sebebi basındır. Fikir farklılıklarını bir zarar gibi göstermek ihtimal ki birden bire garip görünür. Çünkü hiçbir zaman en ufak yerde de tam fikir birliği olmaz, farklar vardır. Bizim şikayet ettiğimiz ayrılıklar bu değil hak ve hakikatı kabulden kaçınmak ve inat edecek surette bir fikir tarafgirliğidir. Maatteessüf memleketimizde biz bu yolda bir fikir tarafgirliğinin yerleşmeye başladığını görüyoruz. Bir kere böyle bir fikre saplanacak olursak artık bizim için doğruyu görmek kabil olamaz (…) Meclis de tenkid edilir ama ben mahv olacağıma memleket mahv olsun diye düşünen sadece nazariyatı değil uygulamaları düşünmeli, memleketi ve zamanı da. Avrupa'da meşrutiyetten de şikayet edilir, meclisten de ama biz yeniyiz. Garazkârane tenkit zarar verir. Otuz yıldır beklendi, sinirlerimiz hassas, halk her şeyi meclisten bekliyor. Her şeyin iyi olmasını kederlerin bitmesini istiyoruz. Meclisi basın desteklemelidir. Mevkiini, haysiyetini yükseltmelidir."

6.Nisan gecesi, Tanin'in eleştirilerini en çok yönelttiği gazetelerden Serbesti'nin başyazarı Hasan Fehmi öldürülecek gerginlik daha da artacak, onun lehinde mitingler düzenlenecek, böylece 13.Nisan'da yaşananan ve tarihimize Hicri Takvim diliyle 31 Mart Olayı olarak geçen ayaklanmanın kışkırtıcı ortamı hız kazanacaktır.

Babanzade İsmail Hakkı'nın ayaklanmadan üç gün önce Tanin'deki 10. Nisan tarihli "Meclisi Mebusan ve Gazeteler" başlıklı yazısı, başlangıçta her şeyin dayatıldığı efkârı umumiye kavramının, meşrutiyetin ilanından yaklaşık yedi ay sonra nasıl çok farklı bir şekilde anlaşılır hale geldiğini anlatması bakımından ilginçtir:

"Basınımızın bir kısmında garip bir ruh hali görülüyor ki, açıklanması milletimizin geleceğinin selameti açısından çok gereklidir. Eleştiri hakkına evet! Basın özgürlüğü meşrutiyetin şartıdır, evet! Ama basında özgürlük olması memlekette mevcut ve ayakta duran her şeye birden balta ile hücum anlamına gelmez… Basın özgürlüğünü bekleyen halk bunu iyi bulmuştu. Başlangıçta cemiyet ve efkârı umumiye'den başka hiçbir amil ve müessir (sebep ve etken) bulunmadığı için gazeteler sanarak ve kural dışı davranışla kendilerine vekâleti, efkârı umumiye'nin tercümanı, ahalinin nasihatcısı sıfatını vermişlerdi. İnsafla düşünmek gerekirse basınımız hürriyetin bahş ettiği ilk sevincin temiz sarhoşluğu

ile hakikaten kin ve hileden, ihtirasdan uzak bir meslek takip etmişti. Büyük bir olasılıkla inkılabın yüceliği ve büyüklüğü yazar kesimi üzerinde manevi ve büyüleyici bir etki husule getirmiş olduğu için kalplerdeki korku ve endişe o sırada henüz bütün bütün silinmemiş idi.

Fakat hürriyetin yüreğindeki bu takdire şayan ahlak temizliğine uyma az, pek az sürdü; yavaş yavaş ihtiraslar, çıkarlar, şahsiyat kalemleri hakim oldu. Artık memlekette saygıdeğer, kutsal hiçbir şey kalmadı. Kalem iktidar ve maharet derecesine göre kiminin elinde amansız bir neşter (=hekim bıçağı), kiminin de elinde adeta bir kazma kürek oldu. Fikirler damla damla zehirlendi. Nihayet artık üzülerek görüyoruz ki bu aranılan uğursuz hal hasıl oldu. Kafalar tamamen sarsıldı yandı, asaplar gerildi. Ufak bir kıvılcım ile maazallah yalnız başkent değil, bütün Osmanlı ülkesi bir şimşek hızıyla yuvasız bir yangın şeklini almak istidadına erişti. Zaten pek zayıf olarak istibdattan çıkan devletin vücuduna son kahrımızı da vurmak istersek bu yolda devam edelim.

İlk günlerde geçmiş dönemin ileri gelenlerine istibdat devri diye hücum ettik. İstibdatı hakkını verelim bir daha belini doğrultamayacak derecede yere çarptık. Basının bu ilk savaşını hiç şüphe yok bütün milli onur ve haysiyet yanlıları takdirle karşıladılar. Fakat bu müthiş darbenin garip bir aksi tesiri de oldu. İstibdat kalesi bir yığın toprağa dönüştü, yerine konulacak malzeme bulunamadı. Hükümet büyük bir şaşkınlığa uğradı. Hâlâ da o şaşkınlığı ortadan kalkmadı, zaten kalkamazdı. Göğün doruğundan düşerek tuz ile buza dönmüş binanın çöküşünden hasıl olan sersemliğin birkaç gün, birkaç ay içinde ortadan kalkacağını iddia etmek adeta Allah'ı , basamak basamak gelişmeyi inkârdan başka bir şey ifade etmez. Ancak basın düşmanı o kadar korkunç, o kadar sağlam zan ediyordu ki en şiddetli hücum hamlelerini bile esirgememekte kendini gerçekten mazur görüyordu.

İstibdata vurulan bu darbelerin şiddeti nisbetinde cemiyet için sitayiş ve aferin sadaları da adeta aşırı derecede yükseliyordu. Mukaddes cemiyet, muazzez cemiyet, muhterem cemiyet sadaları ağızlarda dolaşıyordu (…) Derken İstanbul halkının istibdat sayesinde geçinenlerinin yaşamı aksadı, diğer gayrı memnunlar onlara eklendi, Kâmil Paşa bunların son dayanağı oldu. Gazeteleri oluştu. Kâmil Paşa'ya halef olmak-

tan başka kusuru olmayan Hilmi Paşa kabinesini hedef aldılar. Hergün vatan mahvoluyor feryadı taşıyan yazılarla efkârı nass'ı (halkın zihinlerini) fesada uğrattılar. Sorarız: Hükümet dışarıdan ve içerden bu kadar kuvvet ve nüfuzca kırılmış iken ve kendisine maddeten ve manen her türlü yardım ve destek sağlanması lazım geldiği bir sırada hergün okuyucuların kulağına "yangın var" diye feryat etmek acaba basının üzerine düşen nazik ve özenli bir görev ile uyumlu mudur?

Eleştiri ve yermeyi herkes anlar fakat aşırılaşmamalı, bilhassa her bir isnad mutlaka akli ve mantıki bir delile dayanır olmalıdır. Karanlığa kurşun sıkar gibi hücum etmek memleketi harabeye yöneltir. Fakat bir hırs veya menfaat için bir değil bin vatanı fedaya hazır olanlar için bu umurlarında değil. Önce hükümeti hedef aldılar, ama meclisin tuttuğunu görünce saldırıyı meclise yönelttiler. Meclis hiçbir şey yapmıyor imiş, taşrada kıtlık ve pahalılık hadsiz iken meclis bir çare bulamıyor imiş. Meclis bir Reisin (=Ahmed Rıza) kölesi olmuş. Bir cinayet işlenir sorumlusu milletvekilleridir, bir soygun olur meclise gidelim… Şimdiye kadar henüz "kahrolsun milletvekilleri" çirkin feryadı duyulmadı. Fakat kabineden, cemiyetten öç alamamaktan beliren umutsuz hiddet devam ettikçe en kestirme yol meclisi mebusana taarruz olacağına ve dolayısıyla altı ay evvel meşrutiyet yasalarına adeta bir küfür, bir reddediş telakki olunan aşırı durum ve davranışları beklemek icab edecektir.

Mesele hükümeti düşürmekse Meclis şu anda yapmaz. Yazarlar sorumlu değildir sırtlarında yumurta küfesi yok, ama meclis tarihe karşı da millete karşı da sorumludur. Meclisi mebusan bir serseri nizamnamesinin maddesini ta mahşere kadar sürükleyecek imiş. Milli onur ve haysiyeti şahsiyeyi sınırlayacak bir tarifi böyle incesine ele aldığı için meclisi tebrik gerekir (…) İnsaf etmeli ve düşünmeli ki daha bizde bu ilk meclisi mebusandır. Siyasi bilimler ülkemizde daha şimdiye kadar kitaba aktarılmamıştır ki milletvekillerinin her biri bir siyaset alimi farz olunsun. Her fırsatta meclise saldırı ne insafa ne de vatanperverane milli onur ve haysiyete sığmaz.

Birinci defasında en üst düzeydeki istibdat ile dağılan meclis ikinci defasında alt kattaki istibdat ile kapanırsa bir daha toplanamaz, meclis ile beraber vatan da mahv ve ünsüz olur gider. İkinci seçimde kazan-

mak hülyası ile meclisin dağılması sebeplerini - yangın için ortalığa petrol dökmek kabilinden - bir tür yayın ile hazırlamak aklı selimin idrak edemeyeceği akılsızlıklardandır. Bu yolda düşünenler sonra günahkâr ve nasipsiz olurlar.

Bir de taşrayı düşünmeli. Taşra başkent gazetelerinin bir kısmı tarafından milletvekillerine karşı gösterilen bu haksız saldırılara tahammül edemez. Efkârı umumiye yalnız İstanbul'un memnun olmayanlarından oluşan bir kısmıyla sınırlı değildir. Her şeyi yıkmayalım. Milletin icab edince dayanacak bir tek direği olsun bulunmalıdır."

Bunun hemen altında imza yerine yıldız konmuş bir yazıda "Ademi Merkeziyet" konusu işlenir. "Osmanlı milletinin amacı merkeziyet mi yoksa ademi merkeziyet mi?" yani yerel özerklikler kabul edilecek bir yapı mı yoksa merkezden tek idare mi sorusuna yanıt aranmaktadır. Ahrar'cıların bu anlayışına karşı İttihat ve Terakki'nin politikası şöyle açıklanıyor:

"İttihat ve Terakki Fırkası siyasiyatta merkeziyet, idariyatta tevsii mezuniyet (= yetki genişliği) yöntemlerini onaylamıştır. Bu programın aksini gerekli saymak vatanın çökmesine çalışmaktır. Çünkü merkeziyet usulü Osmanlı milletinin beşiği olduğu gibi ademi merkeziyet usulü de mezarıdır."

Yazı Selçuklu ve ilk Osmanlı dönemi örnekleriyle devam eder. İkdam'ın Harbiye ve Maliye nazırlıklarıyla meclis başkanlığına kendi adaylarının getirilmesiyle bir uzlaşmanın mümkün olabileceği şeklindeki yazısı da biraz alayla karşılanır: "Böylece efkârı umumiye sükunet bulacakmış. O zaman Ahrar gazeteleri bugün fena dedikleri şeye iyi diyecek, hükümeti alkışlıyacaklarmış."

Aynı sayıda, Fransız ve Avusturya gazetelerinde İngiltere'nin başlangıçta İttihat ve Terakki yanlısı olan politikasının şimdi Ademi Merkeziyetçi Ahrar'ı desteklediği, Mısır'daki Türk-Arap çekişmesinde de Arapların desteklendiği yolundaki haberlere de tepki vardır. Tanin her iki iddianın da doğru olmadığını ileri sürmektedir, oysa bunların doğru olduğu zamanla öğrenilecektir.

Aynı günkü Ahrarcı gazetelerde Ahrar Fırkası'nın Umumi Kâtibi Nureddin Ferruh'un açıklaması çıkar, bunda partisinin bombalar hazırladığı ve İstanbul'un ateş üzerinde olduğu hakkındaki iddiaları tekzip etmektedir. Tanin ise rivayeti yayanların Ahrarcılar olduğunu ve isimlerini açıklayabileceğini belirtir.

12 Nisan tarihli Tanin'deki Salahaddin Beyin mektubu "Gazetelerin bu çekişmesi devam ederse vuruşmaya varır" uyarısını içerir. Ertesi gün de çatışma başlar. Böylece Avrupa çevrelerinden de destek alan şahsiyat tartışmalarının daha da kızıştırdığı fırka çekişmeleri, kamuoyunu, toplumun tabanını filan bir kenara atıp, iktidar çekişmesini gündeme getirir.

EFKÂRI UMUMİYE'Yİ RED EDEN 'VOLKAN'IN ROLÜ

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte basında, kadınların toplumda daha aktif görev üstlenir duruma gelmesi konusu fazlaca gündeme gelmeye başlar. Özellikle gerek Balkanlardaki mitinglerde kadınların da kürsüye çıkıp nutuk atması, benzeri davranış ve mitingleri izlemede İstanbul'da da kadınların fazlaca görünür olması muhafazakâr kesim için önemli bir eleştiri konusuydu. 9.Eylül tarihli Serveti Fünun'da Bedia Nurünnisa'nın Hamdullah Suphi'ye yanıt nitelikli "Serbesti-i Efkâr" başlıklı yazısı ilginçti. Kadın konusunun ikinci derecede bir konu olduğu tezini red edip toplumun birinci derecedeki sorunu olduğunu ileri sürüyordu. Tartışmalara Fatma Aliye, Fahrünnisa, Halide Salih, Emine Seniye, İsmet Hakkı gibi kadın yazarlar katıldılar. Seniha Nüzhet "Nisvanı İslam" açısından yaklaştı. Konuya iman açısından çözüm aranmasına girişilince bu kezde "dinimizi bu gibi dinsizlere mi müdafaa ettireceğiz" gibi iddialarla amacından saptıranlar da çıktı.

10 Eylül günlü Tanin'deki başyazısında Hüseyin Cahit "Nifaka (= Ara bozmaya) kimler sebep oluyor" başlıklı yazısında basında organize bir çete bulunduğunu halkın kadın konusunu da karıştırarak dini hisleri galeyana getirerek ülkede münasebetsizlikler doğurmağa, sonra da bu bulanık suda balık avlamağa çalışacaklarını ileri sürer. İşin ilginci sahte imzalarla din tahrikçiliği yapanların isimlerini de açıklar: Ali el Mevlevi aslında Nazif Serveri'dir, telgrafhaneden ihraç edilmiş Haydar şimdi Tevfik Nadir ismini kullanıyor, takma isim kullananlardan biri de eski

Matbuat Müdürü Kemal'dir. Olayları kışkırtan, Abdülhamid rejimine hiç ödün vermemiş olmakla ünlü Ahmed Rıza'nın kızkardeşi Selma Hanıma bir Belçika gazetesinin yanlış olarak yakıştırdığı bir makaleyi Haydar'ın tercüme edip Millet gazetesinde yayınlattırması olmuştur. Bu ortamda İkdam'da çıkan "Taassub - Ademi Taassub" başlıklı, aşırılıktan kaçınmayı öneren yazıya karşı Mizan gazetesinin "Uslu Oturalım" yazısı ile sert bir yanıt vermesini, Tanin Murad'ı hain ilan ederek şöyle değerlendirir:

"Dini ve milli duyguları rahatsız edecek yayınlar düzenli bir plan dairesinde yayına sokuluyor. İşin gerçeğinden habersiz olan zatlar da meseleye karışıyor. Zaten amaç da bu kişileri işe katarak ortalığı alevlendirmektir. Derken İkdam'da 'taassub-ademi taasub' ünvanlı makale yayınlanıyor. İki gün sonra Mizan gazetesinde "uslu oturalım" gibi tehdit amaçlı bir başlık ile buna yanıt veriliyor. Murad Bey artık kendisine mesleğini çizmiştir. Her girişimi dine aykırı gibi gösterecek, faraza ıslahatı maliyeden bahsolunsa "bizim vergilerin esası dine dayanır, bunu ecnebi anlamaz" yolunda pek ayak takımı yaltaklanma ile kendisine aferin dedirtecek, güya İslam hukukunun koruyucusu olacaktır."

Konuyla ilgili olarak 59 sayılı Tanin'deki açıklamasında Selma Hanım ilginç bir uyarıda bulunur:

"Ümmeti Muhammediden ricam yazıları okuyanlar dikkatli olsun! Selameti ümmet ancak sükun ve asayiş içinde birlik ile yerleşebilir. Bunu düşmanlar da bilir. O İttihadı bir nevi ihtilal ile çökertmek istiyor, kadınla erkek arasına bile bozukluk düşürmeğe gayret ediyorlar. Biz de bunu bilelim ve ona göre hareket edelim."

Müslüman kadınlara yönelik suçlamaların "açık saçık gezmelerinin bahane edilerek bunlara taarruz edileceği söylentilerine kadar vardığı" yolunda iddiaların belirdiğini, daha sonra da Hıristiyan kadınlara Müslümanların saldıracağı buna eklendiğini de Tanin gündeme getirir (No.89). Ama bunların ciddiye alınacak şeyler olmadığını anımsatmaya özen gösterir.

Kadın konusundan etkilenmiş olsa da din konusu çok daha başka gerekçelerle gündeme geldi. Abdülhamid zamanında en kesin şe-

kilde tartışma konusu yapılmasına izin verilmeyen bir alandı. Sadece tartışma değil, dine ait bilimsel konuların da, tarikat sorularının da gazetelerde yer alması yasaktı. Ayrıca İslam dini dışındaki dinlere - özellikle Hıristiyanlık ve Museviliğe - karşı kampanya da bahis konusu değildi. Ama dinin önemli günlerinde tören haberlerine yer verilir, üstelik Sultan'ın halife sıfatına övgüler yağdırılmasından da geri kalınmazdı. Meşrutiyet'le birlikte dinci görüş sahiplerinin de yayın yapmaya başladıkları görüldü. İslama karşı Hıristiyanlığı öne sürmeye başlayanlar belirince onlar da savunmalarında haksız sayılmazlardı. Dolayısıyla şimdi görevlerini üstleniyorlardı. Ancak dikkati çeken bu alana el atanların başlangıçtaki ılımlı sunuşlarına karşılık giderek dini siyasete alet etme çabasını artırmaları ve 31 Mart diye bilinen ayaklanmaya varılmasıdır. Açıkçası kamuoyu din güdümünde eyleme geçirilmek isteniyordu.

Metin gazetesi 10.Ağustos tarihli birinci sayısında kendi işlevini anlatmaya girişirken söze, Hazreti Peygamber hadislerinin Sokratları, Eflatunları hayretler içinde bıraktığı teziyle başlar. O'nun daima ümmetine çalışmayı telkin ettiğini belirtir. Özellikle fen ve bilimlerin önemini vurguladıktan sonra "maarifsizlikten inleyen, zinciri cehaletle 32 senedir bağlı duran bu milleti maarifin yakıcı ateşiyle canlandırmak vakti geldi; bu mukaddes vazifenin gerçekleştirilmesi basınımızın borcudur" diyerek, basının sadece bir kamuoyu oluşturma aracı değil tam bir eğitim kaynağı olduğunu da ileri sürer. Böylece Osmanlıların Viyana kapılarına kadar dayanan babalarının niteliklerine varis olduklarını kanıtlayacaklarını belirtir. Hürriyete ulaşılarak sağlanan başarının, Allah'ın bir cilvesi, Peygamberi zişanın bir parlak mucizesi, bir "bâsübadelmevt = ölümden sonra diriliş" olduğunu anımsatır ve devam eder:

"İslamiyetin Osmanlı beyti mukaddesinin yıkılmasının mümkün olmadığı herkese isbat edildi. Bu beyti mukaddesin , Avrupanın telakki ettiği gibi bir harebezâr değil bir mamurei cihan olduğunu herkese gösterelim(…) Maarifsizlik içinde maarif icadına muktedir olan genç fikirlerimiz yeteneklerini ortaya koysun. Şimdi maarif hayatımızdan boşa gidecek her dakika varlığımızdan kopan bir parça kadar kıymetlidir (..) Şimdi hepimize düşen bir vazife varsa o da en küçük bir hareketimizden bin türlü manalar çıkarmaya çalışan Avrupa'ya karşı sükunet ve itidalimizi göstermek, kendilerinin kanlarla dahil olduğu tarihi ilerlemeye Os-

manlıların burnu kanamaksızın girdiklerini ve memleketin ilerlemesine yararlı olacak icraata başladıklarını kanıtlamaktır. Bunun için önce hükümeti rahat bırakmak lâzımdır, herkes tam bir sakin davranışla kendi işine gücüne baksın."

Dine bağlılığının yanına çağdaş bilim ve kültüre ulaşma ilkesini katan bu görüşe karşı çıkan olmadıysa da, Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesi konusundaki tartışma daha ciddi bir gerginlik doğurdu. Cenab Şehabeddin ile Fatih dersiâm'larından Mustafa Sabri arasında başlayan tartışmada özellikle medreselilerin bilim alanından uzak duruşu hatta "ulumu islamiyede bile ilkel düzeyde oldukları" tezi gündeme gelmişti. Millet gazetesindeki "Hayatı Matbuat" dizisinin 2.Eylül tarihindeki üçüncü yazısında Tevfik Nadir geçmiş dönemin en zararlı ve toplumun geleceği için en endişe verici olayın mekteplilerle medreselilerin görüşüp tanışmamaları olduğunu belirtir. Bilgi açısından birbirini tamamlamaları gerektiğini ileri sürer. Ancak Millet gazetesi adına eklenen bir notta "din konusunun işin bilginlerine bırakılması" önerisi görülür.

Aynı gazetenin 6.Eylül sayısında ise Süleyman Tevfik el Hüseyni Mustafa Sabri'nin "Türkçe tefsir olmasın" görüşüne "Ben ise birkaç tane olsun isterim" diyerek karşı çıkar ve ekler:

"Ben sarıklı değilim, dersiâm da değilim fakat lisanı Arabi bir kitabı tercüme edecek, birkaç yüz sahifelik bir eser yazacak kadar bilirim. Ayrıntılı bir Türkçe tefsiri şerifim yakında yayınlanacak, hepinizle tartışmaya hazırım. "

Tartışmaya başka düşünürler da, hatta Ahmed Midhat da katılır , Mustafa Sabri ısrarla karşı olduğunu savunur. Bu ortamda 9.Eylül gazetelerinde hükümetin bir resmi tebliği yayınlanır:

"Bazı gazetelerde bir müddettenberi ahkâmı şer'iyye ve adabı İslamiyeye aykırı makaleler ve fıkralar yayınlanması ehli İslamın kalplerini etkilemekte ve heyecanı efkâra sebep olmaktadır. Şer'i hükümlere ve İslamın şiârına aykırı neşriyatta bulunan gazetenin imtiyaz sahibi ile makale sahipleri hakkında kanuni işlem yapılması kararı bulunduğundan bu gibi durumlardan kaçınılması gereği kesin surette ihtar ve ilan olunur."

Buna hemen ertesi gün Tanin'in 54. sayısında "Müphem tehditler" başlıklı yazısı ile İsmail Hakkı karşı çıkar:

"(…Bildiriyi) okuduğum zaman hayret ve teessürden kendimi alamadım. Şuur üzerinde baskı icra ediyor. Kanunu Esasi'nin yürürlükte olduğu bir memlekette böyle lastikli ve her türlü yönlendirmeye müsait bir resmi tebliğin hangi siyaset dehasının mahsulü olduğunu bilmez, bilmek de istemeyiz. Bu basın özgürlüğüne resmi bir darbedir. Yüce dinimizin bile hürriyeti sınırlandırılmak istenmektedir. İslam'da her şey açıktır, açık konuşulur, tartışılır, sansür yoktur. Bizce şer'i hükümler, adabı İslamiye gibi geniş kapsamlı sözlerin arkasından genellikle basına hücum etmek, gazeteleri böyle mühim ve umumi surette İslamiyetin aleyhinde şeyler yazmakla suçlamak, basına dolayısıyla dinsizlik isnat ederek bu suretle nazarı ammeden (=kamudan) düşürdükten sonra onu tamamen ezmek için zemin hazırlamaktan başka bir şey değildir. Şüphe yok ki bu bir baskı başlangıcı ve istibdaddır… Tarih tekerrür mü edecek?"

Suç unsuru taşıyan bir yayın varsa ondan doğrudan hesap sormak yerine bütün basını susturma ve tehdit yöntemini eleştiren yazar "Hükümet efkârı umumiye'yi karıştırmak istiyor" yargısında bulunuyor ve ekliyor: "Şer'i hükümler ve adabı İslamiyeye aykırılığı kanun belirler, hükümet değil, bir iki cahilin yanlış yorumuyla değerlendirme olmaz." Daha da ilginci, gelecek yıllarda tartışmaların merkezine oturtulacak kişi ve temaların ilk haberini veriyor:

"Neden hâlâ keyfi ve kendini beğenmiş nitelikli işler görüyoruz. Neden faraza Sıratı Müstakim gibi hakikaten din işlerine yardımcı bir yayın hakkında bile yanlış yorumla nüshalarının toplattırılmasına teşebbüs derecesine varılıyor? Ve neden faraza Musa Kâzım efendi gibi günah ve haramdan sakınan ve perhizkâr, hakikaten araştırmacı ve gönlü açık bir zatın kâfir diye suçlanmasına kadar ileri gidiliyor. Bu anlayışsızlığımızı, şimdiki hürriyete yeteneksizliğimizi ne vakte kadar çirkin bir manzara şeklinde yar ve ağyara göstereceğiz."

Dikkati çeken tartışmada isimleri geçen Musa Kâzım İttihatçı iktidarı döneminde şeyhülislamlığa getirilecek 1918 sonrasında ise suçlu-

lar arasında mahkumiyetine karar verilecek olan kişidir. Mustafa Sabri ise İttihat ve Terakki'ye hep karşı olan, Sultan Vahidettin'in saltanatında şeyhülislam atanan, Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara hükümetine karşı çıkan, zafer kazanılınca yurt dışına kaçan ve 150'likler listesine alınan, yurtdışında cumhuriyet aleyhinde yayın yapan kişidir. Bu örnek de İkinci Meşrutiyet'in ilk aylarında kamuoyu önünde başlayan tartışmaların geleceği nasıl etkilediğinin kanıtıdır.

Din konusunu Abdülhamid'in de karşı olduğu Panislamcı bir anlayışla gündeme getirenlere İttihat ve Terakki'nin Sıratı Müstakim ve Musa kâzım örnekleriyle çıkması konunun cemaatler arası bir iç çekişmeye dönüşmesini istemediğini kanıtlıyordu. 14.8.1908'de ilk sayısı çıkan Sıratı Müstakim'in sadece din alanında değil, dünyadaki bilim düzeyi konusunda da bilgi sahibi olan Ebülula Mardin, Eşref Edip ve başyazar olarak Mehmed Akif 'in (Ersoy) yönlendiriciliğinde olması bu tercihin başlıca sebebiydi. 31 Mart'ı hazırlayan olayları "sureten dini, gerçekte ise siyasi ve irticai" olarak tanımlamaları Volkan'ın çizgisine katılmadıklarını kanıtlıyordu.

Bu ortamda Ekim'in ilk haftasında Mustafa Sabri'nin başyazarlığı altında Cemiyeti İlmiye-i İslamiye'nin yayın organı olarak Beyanül Hak gazetesinin birinci sayısı çıktı. Evvelce de belirttiğimiz gibi yazar özgürlük mücadelesinde asıl görevin ulemaya düştüğünü ama İttihat ve Terakki'ye yardım etmemiş olduklarını kabul ve bunu sağlayan o kadrolar ile askerlere teşekkürlerini sunar. Bu eylemsizliği de jurnalcilerin en çok talebei ilim ve talebei ulumu ihbar etmelerine bağlar ve yeni görevi belirtir:

"Dün öncülük edemediysek bugün arkasından giderek bunu telafi edeceğiz (…) Amacımız milyonlarca ehli İslamı özgür terakkiye teşvik etmek, İslamiyetin aşık olduğu yönetimin meşruti idare olduğunu anlatmak, böylece yeni adil hükümet ile kanunu esasiyi ısıttırmaktır (…) Bazı kötü niyetlilerin yayınları bizden meşruti yönetime karşı davranış bekliyorlar, dini İslamın hürriyet ve eşitliğe karşı olduğu fikrindeler ki batıl bir inançtır… Dergimizin amacı Müslim ve Gayri Müslim bütün Osmanlı fertleri arasında iyiliği sağlamak, özellikle İslam dininin terakkiye engel olmadığını isbattır.."

İstibdad döneminde hiçbir şey yapmadıkları hatta kötüye hizmet ettikleri dolayısıyla meşrutiyet döneminde kendilerinden yararlanılmaması yolundaki iddialara karşı savunma da yapıyor. O zamanki basın sansürü sebebiyle fenalıklar gazete sütunlarına geçmediği için bazı olayların bireysel olay niteliğinde kalarak "adabı umumiye-i İslamiye" üzerinde etki yapamadığını belirtip yeni dönemde yönetimin kontrolu altına girmeyi değil, eğitim alanında - tabii özellikle dini - kendilerinin kontrolculuğu üstleneceğini şöyle değerlendiriyor:

"Bugün ise - bütün iyi şeylerin sui istimal ile fena olabilmesi kabilinden olarak - basın özgürlüğüne ufacık bir kötü davranış karışmasıyla yayın alanına sunulması muhtemel bulunan inkârların gündeme gelebileceği ve adeta genel kabule lâyık bir etkisi olabileceğinden dikkatten uzak tutulmaması gerektiği için…"

Arkasından, din konusunda, bütün dünyayı İslamlaştırma gibi çok iddialı bir yayın olarak "İttihadı Muhammedi Cemiyeti"nin sözcüsü olmak iddiasıyla Volkan gazetesi, Derviş Vahdeti'nin yönetiminde 11.Aralık.1908'de ilk sayısıyla piyasa çıktı.(78) Hedefini şöyle açıklıyordu:

"İstikbalde küremiz bir din ile dindar olacaktır. O dinde İslamiyet'tir. O zaman mutlak adalet, mutlak hürriyet, mutlak eşitlik, mutlak kardeşlik Osmanlı bayrağı altında gerçekleşecek ve bütün dünya sakinleri Osmanlı bayrağı altında yaşayacaktır(…) Milliyetçi yaklaşımlar 'insaniyeti sagir'dir (= küçük)'; 'insaniyeti kübra (= büyük) kavramı/ İslamiyetindir."

Zamanında İngilizlere - kendisi Kıbrıslıdır - sonra Abdülhamid'e hizmet vermiş, emrinde olduğu Paşayı Yıldıza jurnallemeğe kalkışması üzerine sürülünce İttihatçılara yanaşmış, Meşrutiyet'in ilanından sonra ise istediği bir yüksek görev kendisine verilmeyince Volkan ile varlığını işittirmeye yönelmişti. İttihat ve Terakki ve ondan yana yayınları hedef alıyordu bu sebeple Ahrar Fırkasından yana bir tutum içindeydi, ama asıl desteği dinci kesimden sağlamak peşindeydi. İngiliz The Times ve Fransız Le Temps gazetelerinin meşrutiyetle ilgili tezlerine de olumlu bakması dikkatleri çeker. 19 Aralık.1908 tarihli sayıdaki Ömer Faruki' nin yazısında toplumunun koyun sürüsüne benzetilmesi bir kamuoyu anlayışını kabul etmediğini kanıtlar:

"Basın, milletin durumunun tercümanı olmaktan daha ziyade, fikirlerin tercümanı olmalıdır. Çünkü milletin işleri, durumların sayılması ile değil, fikirlerin döndürülmesi ile görülür. Durumların sayılması ekseriyetle tartışmayı gerektirir. Çünkü sevap bile olsa kişisellik kokusu vardır. Halbuki fikirlerin döndürülmesi iyiliklerin meydana gelmesini kolaylaştırmaya araçtır. Çünkü hata bile olsa hakkaniyet kokusu vardır. İnsan elektrik bataryasına benzer. Bir ruhani akıntının mecmuasıdır. Bir türlü tesire uğradımı tepki diğer tesire maruz kalmadıkça evvelki tesirinde devam eder. Bu sebeple insanlar koyun sürüsüne benzer. Birisi suya atıldımı artık cümlesi bu sevki tabiiye tutularak atılır gider. Önündeki tehlikeyi fark edemez. Bugün basınımıza uyan milletimiz aynen bu haldedir. Uyanıklıkta bir uyku halinde."

Bunu tamamlayan düşüncelerinden bazıları da şöyle:

"Bütün millet basının manyetizması altında esir olamaz (…) Bizim asaleti milliyemiz, necabeti diniyemiz olduğunu hatırdan çıkarmamalıyız, Bu asaleti, bu necabeti hiçbir veçhile zevk ve şehvetlere kaptırmamanın çarelerine bakmalıyız.Yabancıların eleştirici bakışları, hırslı bakışları, hep bize doğrudur. Öyle birkaç gazetenin sebebine koskoca bir milletin alaya hedef olması, sonra da zarara uğraması çekilir yüklerden değildir."

Volkan'ın 11. sayısında çıkan bir yazıda ise fikir üreten özgürlerin - ahrarı fedakâran - yani ülkeden kaçmış ya da sürülmüş olanlar arasındaki şahsiyata yönelik tartışmaları eleştirip kesin yargıda bulunuluyor: "Millet ordunun kuvvetine katılmamış olsaydı meşrutiyet elde edilemezdi…Herkes bilmeli ki meşrutiyeti elde eden ne Paris'te bulunmuş olan (Ahmet Rıza'yı kastediyor) ve ne de İstibdat idaresince Anadolu'dan Arabistan'a, Fizan'a sürülenlerdir."

İşin ilginci Arabistan ve Fizan sürgünlerinin büyük kısmının da ordu mensupları olduğunu anımsamamasıdır. Basında sürgün yıllarının sıkıntılarına dair yazılanlara karşı kendilerinin de içerde sıkıntı yaşadıklarını yazar. Mizancı Murad ile Serbesti en çok desteklediği, Şurayı Ümmet ve Tanin gibi gazeteler ise göz boyamakla uğraşan diye nitelediği ve şiddetle karşı çıkıp tehdidini de eksik etmediği yayınlardır:

"Kelimelerle tarif etmekle devlet yönetimini de öylece oluverir, bitiverir, yapılıverir zanneden adamların birden bire milletin başında ötmesine hiç bir millet susar mı? Ey ikbâl-perestler! Biraz doğrulmaya, biraz doğruyu söyler olmaya başlayınız! Yoksa her an bize nazır olan Hâliki lem yezel, billah sizi Firavun gibi, Karun gibi suda boğar hepinizi berbat eder. Hepimiz iki gözlü olalım. Biriyle dünyaya diğeriyle ahreti düşünelim. Deccal tek gözlüdür, dünyayı görür. Onun gibi olmayalım."

15. sayısında da Volkan İttihat ve Terakki'yi tam karşısına alan kesimi şöyle destekler: "İleri! Ey Fırka-i Ahrar, ileri!... İleri! Ey vatanın yeni fidanı ileri!"

31.Mart ayaklanmasını hazırlayan bir gazete olarak Volkan gerçekten çok etkili bir yayın mıydı?. Daha 24. sayısında bunu şöyle açıklar:

"Gazetemizin başarısız kalmasında, yeteri derecede sürüm sağlayamamış olması rol oynamıştır. Bu ülkede günlük bir gazetenin ayakta kalabilmesi bir hayaldir, eğer, günlük yayınlanacak gazeteler için hamiyet sahiplerinin kasalarının ağzı açık değilse. Yoksa bizim gibi zayıf sermayeliler, yolunu bilmeyenler (…) ebediyen dibi bulunmaz bedbahtlık denizi çukurunda boğulur gider (…) Umudum sendendir, İlahi, senden."

29. sayısında da ekler: "Gazeteler her türlü görüşlerde bulunabilirler. Zira onların gürültüyle patırtıyla sözleri kesilmez. Yalnız onların meslekleri genel takdire mazhar olursa o görüşleriyle efkârı umumiye'ye hizmet etmiş olabilirler. Aksi takdirde her yazarın foyası derhal kamunun nazarında belirir ki, o gibilerin yayınları katiyen dikkate alınmaz. Bize kalırsa, bu şimdiki hal, genel bir hastalıktır, bir maksadı sonuna kadar götürememek, bir işte başarısızlık baş gösterdimi sebat edememek, umutsuzluk belirtmek, makul olan bir meselede bile bir girişim gerekse hepimiz birden 'olmaz, olmaz' demek, terbiyemizin gereğidir. Artık biz olmazları bırakalım, dilimizi olurlara alıştıralım."

Şüphesiz Vahdeti'yi asıl rahatsız eden, kendisinin ve dinci kesimden Abdülhamid rejimine destek vermiş ve jurnalcilik yapmış olanların gündeme getirilmesiydi. Gazetenin 16.Ocak.1909 tarihli sayısındaki "Matbuatı Dahiliye Müdüriyetine ve Zaptiye Nezaretine - Açık Jurnal" yazısında şöyle der:

"Ne tuhaf dolandırıcılık! İnsan bu kâğıt parçalarını okurken - şimdi bu yayıncı, bütün memurlara müracaat etse de 'bana birer mecidiye olsun verirseniz isimlerinizi neşretmem dese', defi belâ kabilinden olarak mecidiyeleri alabilir, bu suretle otuz kırk bin kuruş istifade etmiş olabilir gibi bir fikrin insana gelmemesi mümkün olmuyor. Biz olan olmuş kaidesini koyarak, gelecekte millet arasında büyük ve mühim bir şekil alacak (...) bir felaketin önünü almağa çalışırken; bu yayıncının millete muzır olan bir yanlış fikri körüklemesi cidden ağlamağa seza bir haldir. Vakıa basın serbesttir. Lakin böyle boyunları bükülmüş, milletin elinde her türlü cezaya duçar edilmeye karşılık kudretten düşmüş, böyle bir lekeye karşı - hatta hiç olmasa bile - efkârı umumiye'ye nazaran müdafaadan aciz adamlara yüklenmek , tahkire tenezzül etmek, İslami ve Osmanlı soyluluğu ile asla uzlaştırılamaz."

Volkan bu gerekçe ile hükümet ya da meclisin bu yayınları durdurmasını istiyordu. Bir açıdan haksız değildi. 32 yıllık bir sürede görev yapan ve hiç şüphesiz toplumda geniş bir kütle oluşturanların hemen hepsi jurnalci görünüyordu. O zamanın koşullarında bunların iktidarın isteklerine uygun davranışta bulunmaması mümkün değildi, uyarıları mutlaka jurnal niteliği taşımasalar bile yeni ortamda böyle değerlendiriliyorlardı. Nitekim meclise seçilen bazı milletvekilleri hakkında da (Şam'dan el Azm, Trablusgarp'dan Yusuf Şetvan gibi) jurnalci oldukları iddiasıyla seçimlerinin iptaline gidilmişti. İşin ilginci yeniden yapılan seçimlerde bölgeleri ikisini de tekrar seçti. Yani jurnalcilikleri kamuoyunca kabul edilmemişti. Bu ortamda jurnalciler hakkındaki yayınların frenlenmesine yönelindi.

Burada dikkati çeken, bir yandan 32 yılın tam hakimi sultan övülür ve hürriyetçi gösterilirken, onun emirlerine uymuş olanların toptan yerilmesine girişilmiş olmasıdır. Kabul gerekir ki ayrılıkçı gruplar bir kenara bırakılırsa, o 32 yılda çözümü tam hürriyette arayan Türk ve Müslümanlar bir avuç, belki toplumun sadece yüzde birini ya da üçünü oluşturanlardı. Yüzde 99'un beklentisi ise adaletli ve yaşam koşullarını rahatlatacak bir yönetimdi. Meşrutiyetle gelen hürriyetin anında her şeyi çözümleyecek bir formül olarak sunulması ve bu beklenen koşullara hemen bir çözüm getirmemesi, doğal olarak halk düzeyinde hedefe varılmadığı inancını pekiştiriyordu. Bu ortamda, yönetime itaati ilke edin-

miş halkın arasında, dine aşırı saygılı olarak tanıtılmış, sömürgeciler tarafından hep Panislamcı ilan edilmiş, üstelik hürriyeti de getirmiş sayılan Abdülhamid'in yönetimine tekrar dönülmesi fikrinin tepki almaması şaşırtıcı değildi. Volkan büyük bir okuyucu kitlesine ulaşamasa da, bu fikirleri benimseyen İttihadı Muhammedi Cemiyeti'nin neredeyse tamamını oluşturan din adamları ile yeni düzenle askerlikten muafiyetleri kaldırılan "talebe-i ulum" u etkilemeyi becermişti.

Volkan'la ortak çizgi izleyen, Hasan Fehmi'nin yönettiği Serbesti'nin de benzer ilginç bir girişimi orduya yönelik olmuştur. İttihat ve Terakki'ye bağlılıklarını ısrarla belirten Enver ve Niyazi'nin yerine, 24.Aralık.1908 tarihli sayısında, daha orduya yeni katılmış iki genç subayı hürriyet kahramanı olarak sunuyordu. Ahmet Rıza'dan başlayıp Hüseyin Cahid'e kadar bütün "Türedi İttihatçılar" diye nitelediği kadroların karşısına da tüm orduyu oturtmuştu:

"Mülazım Atıf'la Salim, işte kahraman bunlardır, ama susuyorlar. Öbür tarafta 300 bin silahlı askerimizi vatanperver zabitlerimizi kendi şahıslarında temsil ettirmeğe cüret eden bazı menfaatperestler çıkıyor, Cemiyet dağılmalı mı, dağılmamalı mı sorusunu soruyor sonra kendi kendilerine dağılmamalı diyor ve cemiyeti kendilerinden ibaret sanıyorlar. Bütün ordumuzu, kahraman askerleri ve fedakâr zabitleriyle kendilerinin emir ve işaretleri altında göstermek istiyorlar. Ne müthiş ne iğrenç şarlatanlık."

Serbesti daha birinci sayısında (13.12.1908) efkârı umumiye'yi aydınlatma görevi ve değişik anasırın birliğini savunacağını belirtmişti. Buna karşılık İngiliz-Fransız-Rus ittifakından yana olduğunu saklamıyor, fakat aynı zamanda bu tezi savunan sadrazam Kâmil Paşa'yı tutmuyor, hatta ima yoluyla "bunak" diye de niteliyordu. İşin ilginci Volkan Serbesti'yi desteklerken Hasan Tahsin onunla ters düşen görüşleri savunmaktaydı. Örneğin daha 4. sayısında hâlâ görevine devam eden Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve oğlunu avantacılıklarına dair iddialar ileri sürerek hedefe almıştı.

Devlet Şurası'nca hazırlanan Yeni Matbuat Nizamnamesini 3.2.1909 tarihli sayısında eleştirirken de gerekirse aşırı çözümlere başvurmaktan kaçınmayacağını da saklamadı:

"Nizamnameyi hazırlayan - Abdülhamitçi kadroların - damat ve mahdumlarıdır (...) Hürriyetimizi müdafaa için senelerdenberi gurbetlerde çürümek, kurumak raddesine gelen damarlarımızda kalan kanı son damlasına kadar akıtmağa hazırız (...) Bunlar, şimdi sizlerin bulunduğunuz mevkileri küçümseyerek, red ederek, zalimlere karşı cephe almaktan çekinmemişlerdi (..) İlerleme fikrinde birbirine muhalif gördüğünüz biz arkadaşlar elele birleşir sizi yerden şalgam söker gibi çeker, çıkarır, atarız."

Özgürlüklere sınır getirilmesi olasılığına karşı Volkan'ın, Serbesti'nin bu çizgisine koşut bir ifade kullandığı da görülüyor. Basın özgürlüğü için istenen tam serbestinin açıkhava toplantıları için de var olduğu anlayışı, hükümetin beklenmedik yer ve zamanlarda düzenlenen toplantıları frenlemek için 24 saat önceden izin alınması şartını getirme kararı Volkan'dan da sert tepki aldı. 28.Şubat 1909 sayısında bunu istibdada dönüşle sansürü geri getirme sayıyordu: "Böyle şey düşünen beyinler varsa kurusun."

Bu kararın Kâmil Paşa'nın yerine gelen Hüseyin Hilmi Paşa hükümetince alınmış olması İttihatçı nitelikli sayılmasının gerekçeydi. Aynı sayıda toplum eyleme davet edilmekteydi:

"Kara günlerin geri dönmesinden üzülmüyor musunuz?.. Ağzınıza kilitler vurulacak. Ey Osmanlılar bağırınız, feryat ediniz! Defnedilmiş devrin kanlarınızı kurutmadığını o cihangir Osmanlı hükümdarlarının yiğitlik ve kahramanlıklarının bizde mevcut olduğunu herkese gösterin."

Bu vesile ile efkârı umumiye'yi anlayış tarzını da ilginç bir tanımlama ile açıklar: "Gazetecilikte bir çok şerait var ise de en önemlisi efkârı umumiye denilen ahval-i ruhiye de denilen lisanı umumi de tabir olunan keyfiyettir." Aynı sayıdaki M.A. imzalı "Ey Osmanlılar" başlıklı yazıda "şimdi bazılarının aşağıladığı millette efkârı umumiye namıyla müthiş bir kuvvetin mevcut bulunduğu" kaydının bulunması da sadece İslami kesime yönelik bir dinamizmin varlığının kabul edildiğini gösteriyordu.

Volkan'ın bazı konularda ortak çizgi izlediği Serbesti'nin başyazarı Hasan Fehmi 6.Nisan.1909 gecesi, Galata köprüsünden geçerken kur-

şunlanarak öldürüldü. Katiller yakalanamadı ama İttihatçı eylemi olduğu herkesce kabul edildi, daha sonra da kesinleşti. 10.Nisan tarihli Volkan'daki "Alçakça cinayet, kuduzca tehditler" başlıklı Cemiyet adına bir yazıyla muhalefet işbirliğine çağırılıyordu:

"Bizi hırsızların, hainlerin, katillerin durumundan haberdar eyleyen gazeteler siz korkmayınız. Yine berdevam olunuz ki din, devlet, vatan ve millet düşmanlarını değersiz gösterip alay edesiniz. Ey millet, artık bu sabır ve sessizlik yeter, bu sükunet ve yumuşaklık kâfi... Sonumuz vahimdir. Bunlar gözcümüz olan gazete muharrirlerini katlettikten sonra sizi de top edip avuçları arasında oyuncak yaparlar (...) Şehidi hürriyetimizin bir heykeli dikilmeli ya da mezarı üzerine yüce bir kubbe yapılmalıdır. Bu tür kudurmuş davranışta bulunanlar bilirler ki, bir köpek kuduz olursa yok edilmeye müstahaktır. Bu hainleri mutlaka bulacağız (...) Derviş Vahdeti'ye tehdit mektubu yolladılar. Muhammed Ümmeti'nin fikirlerinin yayılması için bu gazeteyi çıkardı. Fena mı yaptı. Yoksa bu tehditten maksatları şeriatın kutsal ismini ağzınıza almayın demek midir? Alenen şeriata tecavüz eden din düşmanını mahv eyleyesiniz (...) Biz nasıl onlara dinsiz ve mason diyorsak, onlar da bize mutaassıb ve softa diye hezeyanda bulunuyorlar. Halbuki mutaassıb alçağın en büyüğü kendileridir. Biz ki millet ve vatanını seven Osmanlılarız, din ve hayat yolunda her zaman fedayı hayat etmeye hazırız: Böyle kahpelerin tehditlerinden kaçmayız (...) İttihadı Muhammedi Cemiyeti şeriatın hızla yeniden ihyası, millet ve devletin payidar olması için çalışır. Başkaları gibi rezil şahsi çıkar takip etmezler, ölüm nedir bilir ve asla korkmazlar."

Bu üslupla sürdürülen kampanya sonucunda, kamuoyunun bütünüyle ilgilenmediği hatta anlamadığı konulardaki çekişmeler ve şahsiyat diye nitelenen tartışmalarla da hız alarak 13 Nisan1909 günü (Hicri tarihle 31 Mart) İstanbul'u birbirine katan ayaklanmaya tanık olundu. İnkılâbın Mektepli subayların eseri olduğu teziyle dışlanan Alaylı subayları yanına çekmiş olan İttihadı Muhammedi Cemiyeti'nin güdümünde kışlalardaki askerler meclisi bastılar. Başta Tanin, İttihatçı gazetelere saldırdılar. Kabul etmek gerekir ki sivil halkın katkısı son derece sınırlı kalmıştır. Asker eylemleri bütün ünlü İttihatçıların İstanbul'dan kaçmasına meclis Başkanı Ahmed Rıza'nın istifasına sebep oldu. Hükümet çekildi yeni bir sadrazam ve meclise yeni bir başkan atandı.

Çözümün toplumun kendisinden değil yine ordudan geleceğini Tanin 13 Nisan tarihli sayısında belirtmişti: "Temmuz inkılâbıyla ordu meşrutiyeti tam yerleştirmiştir. İnkılâbı vücude getiren heyet bundan sonra idarenin de sorumluluğunu alenen deruhte etmelidir. Dört-beş saatlik bir inkılâb idarei örfiyesi terakki adımlarımıza engel olan bütün eski bağları parçalayabilir, bize geniş rahat bir yol açabilir… Disiplin istiyoruz…"

14.Nisan günü bu ortamda Adana'da Ermeniler ayrılıkçı ayaklanma başlatırken Volkan isyancı askerlerin süngülerini "şeriatın kılıçları" diye tanımlıyor, ertesi gün de "İnkılâbı şer'i"den bahsediyordu. Hemen arkasından Hareket Ordusu'nun Selanik'ten hareket etmek üzere olduğu haberleri gelmeye başlayınca Vahdeti yazısında "İnkılâbın Enverlerin ve Niyazilerin eseri olduğunu" yazar. 17.Nisan'da da Saidi Nursi'nin, artık kontrol edemedikleri ayaklanmış askerlere çağırısı vardır:

"Otuz milyon Osmanlı ve üç yüz milyon İslamın namusu artık sizin itaatinize bağlıdır…Otuz üç milyon nüfus yüz sene zarfında böyle iki inkılâbı yapamadı. Sizin o itaatten ileri gelen gerçek kuvvetiniz umum milleti ve islamiyeti medyunu şükran etti. Bu şerefi hakkıyla teyit etmek zabitlerinize itaat iledir (…) Zira zabitler ululemir'dirler ve onlara itaat farzdır."

Mektepli - Alaylı ayırımının da terkinin önerilmesi eylemi yöneten gücü belirlemektedir. Esseyyid Sehl el Fazl el Alevi imzalı "Sadayı İttihad" başlıklı yazı ise (18.4.1909) suçu salt basına yüklemek peşindeydi:

"Osmanlıların birbirinden kopmasına, efkârı umumiye'nin heyecanına hizmetten başka bir faidesi olmayan gazetelere dahi eseften başka bir şey denmez. Bu gazeteler, bu cahil muharrirler beş on para istifade için sade halkın zihinlerini karıştırıyorlar. Aralarına muhabbet yerine nefret ve düşmanlık bırakıyorlar. Kendi elleriyle kendi hanelerini yıkıp harap ettiklerini bilmiyorlar ve bu harekâtı cahilanelerinin kötü sonucundan gafil bulunuyorlar. Gazetelerin birçoğu kişisel garaz ile doludur."

Aynı sayıdaki Vahdeti'nin "Asker kardeşlerimize selameti vatan için rica" yazısında bütün olanları ilahi kudrete bağlayan ve devlet yapısının asker güdümlü niteliğinin vurgulandığı dikkatten kaçmaz:

"Siyaset demek, gazetelerle vesair vasıtalarla memleketin her bir umuruna dair görüş açıklamak, memleketin fayda ve zararını düşünmektir. Bunları yapacak olanlar asker olmayan kimselerdir. Asker bir kere bu işlerle uğraşırsa millet mahvolmağa yüz tuttu demektir. Millet, asker olmayan, asker elbisesi giymeyen millet - çünkü bizim milletimiz hep askerdir - devlet işlerini hüsnü ifa etmeğe çalıştığı ve bu yolda bir çok engellere tesadüf ettiği ve bu yüzden vatan tehlikeye düştüğü yani maazallah meşru meşrutiyetimize bir taraftan tecavüz edildiği zaman, millet o vakit askerlere muhtaç olur ve onlardan imdat ister. Hamdolsun 31 Mart gazanızla dine, millete, milleti Osmaniye'ye, vatana büyük hizmetler ettiniz. Satveti İslamiye ve Osmaniyeyi dünyaya bir daha gösterdiniz. Fakat bundan ziyade bir şeye teşebbüs ederseniz, yani matbuatın, millet vekilleri olan mebusanın vükelanın yapacağı işleri siz yapmayı, milli onur ve haysiyet yüzünden isterseniz, emin olunuz ki, din de millet de, vatan da tehlikeye düşer, o vakit son pişmanlık para etmez.

Meselâ: Dördüncü Avcı Taburu, Altıncı Alay namına, kadınlarımızın Beyoğlu'na vesair münasebetsiz mahallere öyle açık saçık gitmemelerini talep ediyor. Evet biz de sizinle beraberiz.

Lâkin, bize, yani basına biraz müsaade ediniz ki, şimdiki halde pek büyük işlerle meşgulüz, onları yoluna koymak için çalışalım, daha sonra, o sizin dediklerinizin kâffesi olmazsa, o vakit süngülerle en evvel beni öldürünüz. Rica ederim ki, üstlerinize son derece itaat ediniz.

Madem ki, gerek asker, gerek sair efrad-ı millet, hep Meclisi Mebusan' ımızın meşru meşrutiyetimizin, ömrümüzün nihayetine kadar muhafazasına çalışacağız ve meclisimizde yapılacak olan kanunlarımızın şeriat-ı Ahmediyyemize muvafık olmasına dikkat ve gayret edeceğiz, o halde hepimizin arzusu hasıl oldu demektir. Rica ederim artık gazetelere yazı yazmaktan vazgeçiniz. Çünkü gazetelere yazı yazmak siyasetle uğraşmak demektir ki, bu hal Avrupa nazarında hepimizi düşürür ve onlara bir ipucu vermiş olur. Tekrar ederim ki, artık bu işleri bize bırakınız eğer biz uhdesinden gelemezsek, o vakit her ne derseniz deyiniz. Maazallahu tealâ, bir kere itaati askeriyeden mahrum bir hale gelirseniz, ayniyle Yeniçerilerin son zamanlarındaki hareketleri gibi hareket eder bir asker olursunuz. Ve o vakit devletimizi tam seksen senelik geriye atmış olursunuz. Bu ise dinin de milletin de vatanın da mahvı demektir.

Zinhar! Bu muvaffakiyetinizden dolayı hiçbir dünyevi menfaat beklemeyiniz. Bu işleri, bu inkılâbı ben yaptım, sen yaptın, öteki yaptı, beriki yaptı gibi gurura meyletmeyiniz. Hepiniz biliniz ki, bu işleri yapan Allah'tır, ruhaniyet-i Muhammediye (s.m)'dir."

Kamuoyu anlayışı ile hiçbir ilgisi olmadığını anımsatan düşüncelerini de birbiri arkasından dizer:

"Eğer neferden başçavuşa kadar ufak bir menfaatı şahsiye aklınıza gelirse hemen töğbe istiğfar ediniz... Zabitler mektepli alaylı ayırımı yapmayınız mahv olursunuz... Mektepli zabitler kötü insanlar değildir, Alaylı zabitlerin kadro dışı bırakılmasının sebebi de onlar değildir...Derdinizi söyleyemediğiniz için ayaklandınız, anlattınız, artık birbirinizin kusurunu katiyen dile almayın... Silahlarınızı subaylarınıza teslim edin ve artık hep birden düşmanlar ne istiyorlar diye soralım. İşte benim sizden budur vatan namına ricam."

Ülkedeki iç kargaşa üzerine kendi uyruklarının ve de desteklediklerı cemaatlerin haklarını korumak için Avrupa devletlerinin donanmalarını harekete geçirmeleri karşısında bunların arasından - asıl politikaları hakkında hiçbir bilgisi bulunmadığı halde - dost saydıklarını belirtmekten de geri kalmaz:

"Bu hareket dışımızdakilerin hakkımızda besledikleri gizli fikirleri bize öğretti. İşte etrafımız donanmalar ile baştan başa doldu. Fakat bu donanmalar arasında menfaatimizi gözetmek isteyenler olduğunu da bilmez değiliz. Bilir misiniz o donanmalar hangileridir: Büyük İngiltere, onun arkasında da şanlı Fransa."

Hareket Ordusu'nun yaklaşmakta olduğunun bilinciyle 20.Nisan tarihli son sayısında üslup daha da yumuşar. İttihadı Muhammedi Cemiyeti üyelerine, hükümetin kararlarına karşı çıkılmaması, faaliyetlerin gizli devam etmesi tavsiye edilir. Kendilerinin bir sonuç alamayacağını fark edenler bir ara Abdülhamid'i işin başına geçirmek istemiş, ama Yıldız Sarayı çevresindeki Mektepli subay öldürmeye dayalı güç gösterisi davetlerine usta politikacı Sultan hiç ilgi göstermemiştir. İlginç olan, dinciler gibi Ahrarcıların da, İttihatcıların da Osmanlı hanedanına bağlılık tezini sürdürmeleridir. Tanin bile daha olaylardan evvel 29.Mart sayısında

"Biz Osmanlı hükümeti Osmanlı hanedanı ile bakidir diyoruz, hükümet değişebilir ama millet yok olmaz" diyordu. Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın 24.Nisan günü yayınladığı resmi tebliğde de Osmanlılık ve orduya bağlılığın ön planda tutulduğu" dikkatlerden kaçmaz:

"Darbei istibdadın kana bulanmış etkilerini uzaklaştırmak için geldik (…) Umum milleti Osmaniyemizin icra kuvveti olup yasal meşrutiyet idaremizin korunması uğrunda kanının son damlasını vermek için yemin etmiş olan ordularımız…"

Paşa'nın Abdülhamid'i tahttan indirme gibi bir amacı olmadığını ama bunun efkârı umumiye'nin heyecanını teskin için yapıldığını olayların tanığı Ayan üyesi ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref şöyle anlatır:(79)

"Asi askerlerin cezalandırılmasını üstlenen Hareket Ordusu'nun kumandanı Ayastafanos'da toplantıya başlayan Ayan ve Mebusan meclisine vardığında tahttan indirme keyfiyetini asla hatıra getirmediğini ifade ve hatırlatmış ise de efkârı umumiye'nin heyecanı önüne geçilecek derecede olmadığından çarnaçar saltanat değişikliği hedefe kondu (…) Mebuslar padişahı tahttan indirmekle hakimiyeti milliye'nin kuvvetini açıklamak arzusundaydılar."

Hiç şüphesiz Volkan'ın bütün kafaları karıştıran ve meclisin kendi İslamcılarının değil ayrılıkcıların - Ahmet Rıza'nın yerine meclis Reisliğine Arnavut milliyetçisi İsmail Kemal atanır - kontroluna girmesini sağlayan yayını, İttihatçı politikasının katılaşmasında önemli bir etken olmuştur.

AVRUPA DEĞİL JAPON ÖRNEĞİNE ÖZLEM: MEHMED AKİF

Aslında, İttihatçı güdümündeki ordunun İstanbul'a hakim olması, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve "Evet efendim"ci diye tanınan Mehmed Reşad'ın tahta çıkarılması ile kamuoyunun öne çıkarılmasından çok, içine düştüğü karmaşanın frenlenmesinin hedeflendiği bellidir. Bu da başlangıcında Efkârı Umumiye'nin egemen kılınması arzulanan bir yapının yerine askeri güce sahip fırkanın fikirlerinin yönlendirici olduğu

bir dönemi başlatır. Her ne kadar asla dinden kopma yanlısı değillerse de İttihatçı yönetiminde genelde Avrupa örneğine uygun bir çağdaşlaşma ağırlık taşıyordu. Buna karşılık Volkancılar gibi bir tür köktendinci tutumu tasarlamayan din yanlılarının, toplumun tabanının ilerlemesi sağlanmazsa inkılâbın gerçekleşemeyeceği düşüncesiyle konuyu gündeme getirdikleri dikkati çeker. İlginç olan da aracın gazete olduğunu kaydederek. M.Türköne "İslamcılığın Doğuşu" eserinde belirtir: (80)

"II.Meşrutiyet sonrasının İslami yayın organlarına bakıldığında bu tür tereddüt ve şüphelerin artık geride kaldığı açıkça görülür. Gazete menfi, bozucu, hafif bir şey olmaktan çıkmış 'hizmet', 'nasihat', 'hidayete davet', İslama olan saldırıları red ve tekzip, ihtiyaç ve mazlumiyet içinde bulunan Müslümanların lisanı hallerine tercüman, dertlerine derman, uhuvvet ve rabıtai diniyeyi takviye aracı (…) gibi kutsal görevleri üstlenmiştir."

Örnek olarak Volkan'da yazıları çıkmış olduğu halde Divanı Harp tarafından beraate layık görülen Saidi Nursi'nin gazeteleri iki özellikle tanımladığını kaydediyor: 1) Güzellik ve ayıpları iyilik ve kötülükleri yayma, duyurma 2) Halkın sözcüsü ve fikirlerinin terbiyecisi olma. Bu davranışla İslamcıların da basın hürriyetini halk adına yönetimi murakabe aracı olarak kullandıklarını ekliyor. Açıkçası 1908 öncesi yasak olan din konularının siyasette kullanılması artık yasal sayılmaktadır. Böylece gazetelerin efkârı umumiye oluşturdukları fikri de dinci kesim tarafından da kabul edilmektedir. Sıratı Müstakim'de bunu Mehmed Tahir (Haziran 1910) şöyle ifade eder:

"İttihad ve tenasurun (=yardımlaşma) devam ettirilmesi efkârı umumiye' nin birleşmesi ile mümkün ve bakışların bir hedefe yönelmesiyle ittihad ve terakkiye nailiyet hasıl olur (…) Gazete ve risale yayınlamaktan maksat ezhanı umumiye'de bir fikri terakki uyandırmaktır."

Sıratı Müstakim'in diğer bir sayısında da Kazanlı Ayaz (İshaki) daha da ileri gider:

"Üç paşa, bir padişah, bir şair ile koca bir memleketi idare zamanları geçtiği gibi, İstanbul'un üç şairi, beş kâtibi, altı muharriri ile efkârı umumiye uyandırmak vakitleri de geçti."

Diğer bir sayıda da, artık köylünün kaynağı olan Köroğlu ve Battal Gazi hurafeleri yerine "medeni bir kavmin donanmış olması gereken yüksek duyguları yüklenmekle vatanın gerçek meşrutiyete ulaşacağı anlayışı" savunulmaktadır. Hedef toplumun tabanıdır. Bu husus da, Sıratı Müstakim'in Mart 1912'de 183. sayısında Sebilürreşad'a dönüşürken yapılan açıklamada belirtilir:

"Yazıların gerek mevzuunda gerek üslubunda her şeyden evvel bütün Osmanlıları düşüneceğiz; yani mümkün olduğu kadar halka söyleyecek eserler meydana getireceğiz; yoksa havas (= ileri gelenler, saygın olanlar) için yazı yazmaya yeltenecek derecede sersem değiliz. Zaten altıyüz bu kadar seneden beri yalnız havassı düşüne düşüne avam olmuş gitmişiz."

Volkan türü geriye bakmayı esas alana karşılık İslami kesimde geleceği ön planda tutmayı ilke edinenler de vardı. Şeyh Muhsini Fâni'nin 1911'de yayınladığı "İstikbâle Doğru" adlı eseri tamamen Kuranı Kerim'den surelere dayanarak yaptığı açıklamalarla çözüm önermekteydi. Dikkati çeken İslam alemini değerlendirişidir. Önsözünde şöyle der:

"Biz Çini Maçin'den Magribi Aksa'ya kadar ibret gözüyle baktığımız zaman her yerde Müslümanların öğülmez bir sefaleti ahlakiye ve içtimaiye içinde ve hayatın her türlü nimetlerinden ve feyizlerinden mahrum bir halde sürüklenip durduklarını, sureta kendilerine bezeyen ve fakat onlardan başka bir tarzda düşünüp his eden diğer yüz milyonlarca insanların aşağılama ve hakaretlerine hedef olduklarını görüyor ve bu mütheş felâketin neden ileri geldiğini düşünüyoruz…Bu elim hakikatin sebeplerini aradığımız sırada en büyük bir sebep olmak üzere Müslümanların yeniliğe düşman olduklarını görürüz (…) Kabahat dinlerinin değil onun neyi bildirdiğini anlamak ve Allah'ın doğru yolunda yürümek istemeyen Müslümanlarındır."

58 sayfa boyunca - mademki İslam dünyanın sonuna kadar yaşayacaktır inancına dayanarak - surelerden örnekler verilerek "Müslümanlık alemindeki doktorların tedaviye muktedir olamadıkları taassub denilen hastalığın" aşılabileceği anlatılmaktadır. Son söz olarak amaç şöyle anlatılıyor:

"Bizim -aileyi İslamiye - nazariyesinde aradığımız bir şey varsa o da Müslüman milletleri arasındaki ihtilafları - şahsiyet ve milliyetin inkişafı esasına göre - bertaraf etmek ve cemiyeti İslamiye'yi refah ve saadet gayesine doğru götürmektir. Bizi bu gayeye eriştirecek 'inkılâb'ın dinen ne derecelerde meşru olduğunu Hakkın ayetiyle izah ettim. Müslümanlığın böyle bir "teceddüd" (= yenilenme) ile düştüğü yerden kalkabileceğine ve böyle bir yeniliğin Müslümanlar için saadet sebebi olacağına inanıyorum."

İnkılâb olarak nitelediği değişimin gerçekleşmesi için bir "Reculü Hakk'a" (= Allah'ın bir ehil kuluna) şiddetle ihtiyaç olduğunu belirttikten sonra son sözünü ekler: "Surei Şuara'da 'Nassın hukukunu nakz ve ibtal ve yeryüzünde seyyiata iştirakle fesad etmeyiniz' emri yerini bulur, Müslümanları birbirinden uzaklaştıran ihtiraslar geri kalır. Bir ailei İslamiye'inin bütün soyları arasında mütekabil bir hüsnü niyetle muamele ve yardımyaşma cari olur."

İslamdaki iç parçalanma hızlanırken birleştirici bir inkılâb tasarlamasında tabii ki sade insanları değil, Allah'ın enil kullarını araması kaçınılmazdı. Geçmişe bağlı anlayış yerine geleceği dikkate alma fikrini en güçlü savunanların başında Mehmed Akif gelir. Safahat'ındaki "Durmayalım" manzumesinde uyarmaktadır: (81)

"Durma, geçmiş dehşet verici bir dikenliktir / Git ki gelecek korkusuzdur, hem de kutsal topraktır / (…) Kurtuluş yok sürekli çalışmaktan, ilerlemeden bugün (…) Ey bütün dünya ve öte dünya ayaktayken yatan!/ Leş misin, davranmıyorsun? Bari Allah'tan utan"

Sıratı Müstakim 'deki bir mevize'sinde saklamaz:

"Bütün insaniyet alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor. Beşeriyet coşkun bir sel gibi umur-ı terakkiye atılmak için alabildiğine akıyor. Bu selin önünde durulamaz. İşte biz de ya boğulacağız, ya o sel ile beraber gideceğiz."

İslamcı kesimin halka salt din konusuyla açılmanın yetmediği yepyeni siyasi ortamın getirdiği koşullarda çözüm gerektiği sonucuna var-

ması, çağdaşlaşma konusunda her şeyden önce Batı örneğini iyi özümsemeyi önerenlere karşı formül önerme gereğini doğurdu. Bu kesim her alanda eğitimin ve okur yazarlığın artmasını savunurken doğal olarak önce münevver = aydın kadrosunun gelişmesi gerektiğini savunuyordu. İslamcı kesim ise bunun dini kaybetmek tehlikesi doğurabileceği endişesindeydi. Üstelik dini savunmanın toplumun çok büyük bir kesimini oluşturan tabanının desteğinin kendi yanlarında olmasını sağlayacağını da şüphesiz hesaplıyorlardı.

İslamcı kesimin bu konuya özellikle yönelmesinde karşı oldukları serbest düşünce yanlılarının gazete dışında bilimsel dergilerle fikir yaymağa başlamaları etkili olmuştur. Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nın Kasım 1910 sayısında Bedî Nuri'nin sosyal psikoloji ile ilgili makalesi yeni yapılanma için "Tahavvülât-ı Fikriye (= Fikri değişim)" konusunu işliyordu. (82) Bu hedefe tamamen Avrupa'da gelişen sosyoloji biliminin yaklaşımı çerçevesinde efkârı umumiye'nin şekillenmesi ve değişmesi yoluyla erişilebileceğinden bahsediyordu. Kabul gerekir ki din konusuna hiç temas etmeden tam bir Avrupalı düşünür bakışıyla tezini açıklamaktaydı.

15.8.1911'de Selanik'de ilk sayısı çıkarılan Yeni Felsefe Mecmuası'nın M.Zekeriya (Sertel) tarafından kaleme alındığı anlaşılan sunuş yazısında da din konusuna hiç temas edilmeden Avrupa'ya erişmenin yolu gösterilmektedir:

"Bugünkü ictimai hayatımızın henüz 20. asırdan pek uzak bir devirde bulunduğunu takdir edenlerdeniz. Fakat müterakki gençlerin mensup oldukları ictimai heyeti yükseltmeye muktedir bulunduklarına da sarsılmaz bir kanaatimiz vardır. Binaenaleyh gençleri 20. asır için yetiştirdiğimiz takdirde bugünkü asrın hayatını yaşayan bir ictimai heyet meydana getirmek yahud bugünkü ictimai heyetimizi 20. asra yükseltmek kolaylık kesb eder."

Bu iki bilimsel derginin de gayet sınırlı okuyucu bulduğundan şüphemiz yoktur. Ancak özellikle Yeni Felsefe Mecmuası'ndaki yazının devamında Mehmed Akif'in de benimseyeceği bir Japon örneğinin gündeme getirilmiş olması ilginçtir:

"Japonya'yı batıl eski itikadların esaretinden kurtararak yükseltenler Avrupa'da tahsil edip de fikirlerini felsefenin son nazariyeleriyle birleştiren ve bu nazariyeleri memleketlerinde kendi yetenekleriyle uygun bir şekilde tatbik eden gençler olmuştur. Bu gençlerin ilmi hareketleri olmasa idi, ihtimal bugün bütün Avrupa'nın endişelerle düşündükleri Japonya, Çin'den aktarılmış hurafelerin tesirleri altında Avrupa'nın esiri olmaktan kurtulamayacaktı (…) Terakki yolunu tutan gençlerimiz ekseriyetle garbi körü körüne taklit etmekten kurtulamıyorlar. Eğer böyle devam ederse bir gün garbin büyüklüğü içinde mevcudiyetimizi kaybetmeğe mahkum kaldığımızı anladılar ve körü körüne taklit yerine yeni hayatı kendi fikirlerinde üretmeye karar verdiler. Hayat deyimine iktisadi, ailevi, bedii, felsefi, ahlaki, hukuki, siyasi bütün hayatlar dahildir."

Japon hayranlığı bütün İslam dünyasında 1904-5 savaşında Rusyaya karşı kazandıkları zaferle iyice yerleşmişti. Daha önce de İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerinde Japon örneğine özlem duyan Melih Fikret'in Temaşa dergisindeki yazısından bahsetmiştik. Mehmed Akif de Japon örneğini 1912'de Tevfik Fikret ile giriştiği tartışmada gündeme getirir. "Ferda = Yarın" şiiri ile ünlü, hemen başarıya ulaşılabileceğini kabul etmeyen, toplumun yarının gençlerinin başarısıyla yükselebileceğini düşünen Tevfik Fikret çok sevdiği oğlu Haluk'u eğitim için Amerika'ya yollamıştı. Haluk'un Defteri isimli yeni eserinde, umudunun çalışkan, yurdunu sever ve hak ve hukuka saygılı olmalarını umduğu onun gibi gençlere bağlı olduğunu yazar. İttihat ve Terakki ve Tanin ile bağlarını koparmış olmasına rağmen takdir edenleri çoktu. Yeni Gazete 5.5.1912 tarihli "Bugünkü Vaziyet" başlıklı başyazısında açıkça belirtir:

"Biz şimdiye kadar Ferda'nın bizim için daima ilahi ve pürnur saadetleri andıran nitelik içerdiğine iman ettik ve o Ferda'ya nuran nur erişmek için bütün azmimizi, bütün sebatımızı sarfa karar verdik."

Bütün bu hayranlıklara 15.8.1912 tarihli "Süleymaniye Kürsüsünde" şiiri ile Mehmed Akif yanıt verir. İlgiyi çeken Avrupa hayranlarını dışlarken, dinci kesimin hatalarını da pek net şekilde belirtmesi ve belki de tek burada efkârı umumiye'nin etkisinden bahsetmesidir.

Bilimsel bir eğitim (Baytarlık) gören ve tercüme yapacak kadar Fransızca öğrenen Akif, daha başlangıçtan itibaren Panislamcılık yan-

lısıydı ve Cemalettini Afgani ile Abduh'a hayrandı. Halkın tabanından gelmiş ve köklü bir dini eğitim de almış olmanın etkisiyle Tevfik Fikret'in yönettiği Edebiyatı Cedide akımına karşı yazılar yazmıştı. Şiirden çok "Manzum Hikâye" diye nitelenen eserlerinde İslam toplumlarının ve toplum tabanının durumunu ele almayı tercih etmiştir. Dikkati çeken bu eleştiri manzumesinin ilk kısmında uzun uzun, Abdürreşid İbrahim'in bütün Osmanlı, Rus, Orta Asya, Çin, Hint ve Japon ülkelerini dolaşmasının yankılarını anlatan seyahatnamesinden yararlanmış olduğudur. Akif'in de bu ülkelerin ilk beşinde İslam toplumlarının geriliklerini belirtirken Japonların İslam olmamasına karşılık ilerlemelerini övmesi ve onların Müslüman olmalarından umut bekleyenler arasına katılması, çözümü Batı'da değil Doğu'da aradığını kanıtlar:

"Siz gidin safveti İslamı Japonlarda görün / O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün / Müslümanlıktaki erkânı siyanette (= ilkeleri korumakta) ferid (= eşsiz) / Müslüman denmek için eksiği ancak tevhid (= Allahın birliğine inanma) / (…) Müslümanlık sanırım parlayacaktır orada / Sade Osmanlıların gayreti lâzım arada."

Japon örneğindeki ısrarı, çağdaşlaşma yolunda dünyanın ileri örneklerini benimserken kimliklerini koruduklarına inanmasıdır. Açıkçası İslam konusundaki ısrarı bu noktadadır:

"Alınız ilmini Garbın, alınız sanatını / Veriniz hem de mesainize son süratini/ Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız " . Artık sanatın, ilmin milliyeti olmadığını belirttikten sonra eklemektedir: "Bütün devri terakkiyi yarıp geçmek için kendi mahiyeti ruhiyeniz olsun kılavuz". Açıkçası kimliği inanca dine bağladığını bundan vazgeçilmemesi gerektiğini belirtir.

İnsanlığın dinsizliği yeni bir din diye tanıması ile Hakk'ın adının insan hafızasından silineceği korkusunu belirtir. Ama Osmanlı'nın "Bâbı Fetva" dairesinin de bir "ümmi koğuşu" niteliği taşıdığını ileri sürmekten kaçınmaz. Medeniyetteki insanlar için matbuatın kürsülerin en yükseği olduğunu kaydeder "ama heyhat" diyerek istenen sonucu vermediğini de saklamaz. İslamın içinde belirmiş olan milliyetçi akımlara karşıdır. "Arnavutlukla Araplıkla bu millet yürümez / Son siyaset ise Türk-

lük o siyaset yürümez" derken Libya'nın kaybedildiği, Balkan Savaşı'nın başlamak üzere olduğu ortamda millet olarak hâlâ sadece İslam'ı kabul ettiğini ileri sürmektedir. "Protestanlara zangoçluk etmekle" damgaladığı Fikret'i ve onun gibi "mütefekkir geçinenleri" bütün ilerlemeyi engelleyenin din belası saymakla suçlar. Nass sözcüğüyle belirttiği "ki efkârı umumiye odur" diye tanımladığı toplumun tabanının ise Batı'nın her şeyini düşman tanıdığını, yenilik adına vahiy inse onu dahi kabul etmeyeceklerini belirtir. Bu yüzden iki hizbin arasının kapatılamaz şekilde açıldığı kanısındadır:

"Mütefekkir geçinenlerdeki taşkınlıktan geldi efkârı umumiyeye öldürücü bir zan, bu fesadın başı hep fen okumaktır dediler, onu mahvetmeye kalkıştılar (…) Niye ilmin adı yok koskoca millette bugün? Çünkü efkârı umumiye aleyhinde bütün."

Mütefekkir züppelerin de hep dini nasıl yıkmalı diye düşündükleri ve bu fikirler düzeltilmezse milleti merhumeye bir kanlı mezarın belireceğini ekler. Ancak yönlendiricinin yine mütefekkirler olacağını "bulamaz kendiliğinden yolu efrad" gerekçesine bağlamaktadır. Mütefekkirlerin dini hiç anlamadıkları ve terakkiye karşı olduğuna inandıkları fikrinde. Ancak Müslümanım diyene de inancı yok:

"Müslüman unsuru gayet mütedenni (gerileyici), doğru. Müslümanlık denilen ilâhi ruhu arasak, Müslümanız diyen insan yığınından ne uzak."

Hazreti Peygamber devrinin büyük başarılarını aktardıktan sonra her toplumun - Japon örneğini vererek - kendi ruh yapısını kılavuz edinerek yükselebileceğini söyler ve sözlerini şöyle bitirir: "Müslüman mülkünü her yerde felâket vurdu / Bir bu toprak kalıyor dinimizin son yurdu."

1913'ün Ocak'ında Doğu Trakya hariç bütün Balkanların geri alınamayacak şekilde kaybının kesinleştiği günlerde yine efkârı umumiye'ye karşıtlığını saklamaz:

"Hele ilanı zamanında şu mel'un harbin / "Bize efkârı umumiye-

si lâzım Garb'in / O da Allah'ı bırakmakla olur" herzesini / Halka iman gibi telkin ile dinin sesini / Susturan aptalın idrakine bol bol tükürün."

Balkan olaylarındaki çöküşün temelinde yüzde 75'i Müslüman olan Arnavutların Hıristiyan milletdaşları ve İtalyanlarla işbirliği yaptığının bilinciyle "Arnavudlar size ibret olmalıydı" uyarısında bulunur, hem de "Bunu benden duyunuz, ben ki, evet, Arnavud'um / Başka bir şey diyemem… İşte perişan yurdum" diyerek; ve de anımsatır:

"Ne Araplık, ne de Türklük kalacak, aç gözünü / Dinle Peygamber'i zîşânın sözünü / Türk Arab'sız yaşamaz. Kim ki 'yaşar' der, delidir!/ Arab'ın, Türk ise hem sağ gözü, hem sağ elidir / Veriniz baş başa… Zirâ sonu hüsrân'ı mübin / Ne Hilafet kalıyor ortada, billâhi ne din!/ 'Medeniyet' size çoktan beridir diş biliyor / Evvelâ parçalamak, sonrada yutmak diliyor."

İttihat ve Terakki'nin "Bâbıâli Baskını" ile iktidarı ele geçirdiği ortamda Arap milliyetçileri ile Paris'te uzlaşma çareleri aradığı ortamda başka çare kalmadığı inancıyla, başlangıçta karşı olduğu ve Balkan bozgunundan sonra Türkçülüğe yönelmeye başlayan İttihat ve Terakki'ye üye olacaktır. Yine de, cemiyetin bütün emirlerine değil, sadece olumlu bulacaklarına uyacağına and içerek. Buna rağmen İttihatçıların ünlü gizli kuruluşu "Teşkilâtı Mahsusa" adına Arap vilayetlerine de Avrupa'ya da geziler yapacaktır. Gelişmeler onda da, sorunun sadece Batıyla ilgili olmadığı kendi içimizde çağdaşlaşma bunun için de eğitimi - okur yazarlığı - ön plana çıkarma çabasının gerektiği düşüncesinin yerleşmesine yol açar:

"Şu cehlimizle musibet mi kaldı uğramadık? / Mahalle mektebi lâzım, düşünleyin artık! / Mahalle mektebi olsaydı bizde vaktiyle / Ya uğraşaydı kalanlar güzelce ta'dile / Yarım pabuçla gezen, donsuz üç buçuk zibidi / Bir Arnavutluk'u isyana kaldırır mı idi?/ Bugün anasırı İslamı bir deni (= aşağılık) cereyan / Sürüklüyor ki: Bakın nerden eyliyor nebeân (=doğuyor) / Felâketin başı hiç şüphe yok cehaletimiz / Bu derde çare bulunmaz - ne olsa - mektepsiz / Ne Kürt elifbayı sökmüş ne Türk okur, ne Arab / Ne Çerkes'in, ne Laz'ın var bakın, elinde kitab /Hulasa milletin efradı bilgiden mahrum / Unutmayın şunu lâkin: "Zaman:

Zamanı ulum / (…) demek ki: Atmalıyız ilme doğru ilk adımı / mahalle mektebidir işte en birinci adım / fakat; bu hatveyi ilkin tasarlamak lâzım / Muallim ordusu derken, çekirge orduları / Çıkarsa ortaya, artık hesab edin zararı" .

İlk adımın mahalle mektebi olduğunu, muallim ordusu gerektiğini ama muallimlerin imanlı, edebli, liyakatli, vicdanlı olması gerektiğini ve eskinin hödük eğitimcileri yerine şekilci bir odunu onaylamayacağını belirtir.

İslamcı çevrenin yayınladığı yayınların da Volkan örneğinden ayrıldıkları bir ölçüde Mehmed Akif çizgisinde kaldıkları görülür. El Medaris 24.7.1913 sayısında (no.11) hürriyet ve meşrutiyet'in Kur'an'ın emri olduğunu belirtir. "Menafi İslamiye'ye hadim dini, ilmi, fenni edebi" dergi olarak yayına giren El Mirsad ise birinci sayısında (Aralık 1913) çağdaş bir düşünceye sahip olduğunu şöyle açıklar:

"Bir milletin terakkiyatı diniye ve ilmiyesini temin hususunda matbuatın gördüğü hizmet calibi nazarı dikkat olsa gerektir. Hakikaten matbuatı gelişmiş memleketlerin kişisel ve toplumsal işler ve hususlarında karşılaştıkları kolaylık ve ilerlemeye ciddi bir nazarı tetkik edilecek olursa matbuatın önemi, bu çok önemli gerçek görülür."

Mehmed Akif'in Birinci Dünya Savaşı sırasında tanık olduğu Arap ayaklanması ve İngiliz destekli hilafet hareketinin etkisini hissetmemesi mümkün değildi. Kamuoyunda sadece İslami bir anlayışı var sayma tutkusunu en ısrarlı şekilde topluma aktarmasına karşılık o da adım adım yeni çözümler önererek katı bir şekilcilikten çıkmaya başlar. Sadece mahalle mektebinden önce gerekli olan orada eğitim verecek yeni kadroların yetiştirilmesinin nasıl uzun bir süre gerektireceğini hesaba katamıyordu.

Özetlersek, İslamcı kesim içinde Batı'yı da İslam toplumlarını da en iyi bilenlerden biri olan Mehmed Akif'in kamuoyunun kendi başına çözüm getirmesini düşünmediğini, çağdaş bilim ve teknolojiyi red etmeden geleneksel kimlik ve inanca bağlı bir ilerlemeyi tasarladığını ileri sürebiliriz. Bu noktada, son nefesini vermekte olan bir topluma önerdiği çözümün, bizim "Acilci" diye nitelediğimiz kesimin formülleriyle tam

uyuşmadığını kabul gerekir. Tabanının tamamen cahil kaldığını kendisinin de kabul ettiği İslam toplumları 1918 sonunda yüzde yüz oranında Batı'ya sömürge haline geldiğinde artık çözümleri kendileri seçebilecekler miydi?

Bütün yaşamı boyunca dine bağlılığından hiç ödün vermeyen Akif, 1920'de Ankara' da toplanan Büyük Millet Meclisi'ne katılarak ve bütün günlerini, Müslüman kesimden İstanbul'dan Halife adına düzenlenen ayaklanmalara karşı Milli Mücadele lehinde halka konuşmalar yaparak geçirdi. Şubat 1921'de yazdığı "İstiklâl Marşı" ile Türk toplumunun en saygıdeğer şairi niteliğini kazandı. Bütün İslam dünyasını kapsayan bir bütünlüğü ya da bir tür kamuoyunu düşünse de bunun gerçekleşemeyeceğine, laikleşen Türkiye'den ayrılıp Mısır'a yerleşince ve farklı Arap milliyetçilikleri belirince tanık oldu. Ancak yaşamını, ilkelerinden ödün vermeyen biri olarak tamamlamaktan da vazgeçmedi. Ve son nefesini vermek için tekrar Türkiye'ye döndü.

ASKERİ YÖNETİM ALTINDA EFKÂRI UMUMİYE

Artık efkârı umumiye'ye dayalı bir politika izlemek için ortam tamamen yok olmuştu. Rakip partilerin rekabetini önlemek ve bu arada Avrupalı güçlerin hem içerden hem de dışarıdan yön verdirdikleri olayların etkilemesini önlemek için en üst yönetimden esinlenen bir askeri politika ön plana çıkacaktır. Genellikle - özellikle başkent İstanbul'da ve büyük şehirlerde - Askeri Sıkı Yönetim uygulaması egemen olacaktır. Dolayısıyla muhalefette sayılan düşünür ve yazarların büyük kısmı aralarla sürgüne gönderilecektir. Üç yılda (1911-1913) Libya'nın arkasından bütün Balkanların kaybı ve özellikle bu ikincisinden milyonlarca Türk ve Müslüman'ın İstanbul üzerinden Anadolu'ya göçü, 1914'den 1918'e kadar da Birinci Dünya Savaşı kamuoyunun siyasetin çoğulcu bir anlayışla benimsenmesi ve tanımlanmasını engelleyecektir. Kabul gerekir ki, İttihatçıların Osmanlı bütünlüğüne dayalı efkârı umumiye kampanyası belki evrensel ya da Avrupa düzeyindeki kamuoyu anlayışıyla tam uyuşmuyordu ama, bütün ayrılıkçılar ve Ademi Merkeziyetçilerin kampanyaları da Osmanlı Birliğini yıkmadan başka bir şeye hizmet etmiyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmek için ordunun etkisine dayalı bir anlayışın egemen olmasından başka çare kalmamıştı.

Bu ortam “efkârı umumiye” kavramının zaman zaman gündeme getirilmediği anlamını taşımaz. Ancak artık sistemli bir sunuş ya da şiddetli tartışmalar yoktur. Sadece efkârı umumiye kavramının toplumumuza nasıl yerleşmiş olduğunu göstermek için örnekler vereceğiz.

Meclisin 12.Temmuz.1909 oturumunda Suriye milletvekillerinden Zehravi Efendi, Türkçe bilen yerlisi olmayan Fizan’dan Osmanlı kaymakamı Cami Bey in seçilmesindeki tersliği eleştirirken şöyle der:

“Efkârı umumiye’nin bu meclis üzerinde hiçbir vakit tesiri olamaz ve olamayacaktır. Efkârı umumiye 31 Mart vakasında dostlarımızın en güzidelerini mahkum ettiler. Birkaç gazete vardı ki, efkârı umumiyeyi bu raddeye getirdi. Her şeyden evvel efkârı umumiyenin mevcud olup olmadığı hiçbir vakit iddia olunamaz. Mesela bunun hakkında filan şey hakkında efkârı umumiye vardır denilemez. Bu saçma bir şey değildir. Efkârı umumiye nedir? Efkârı umumiye mühim bir şeydir. Fakat sahih olursa beş altı yüz kişi sözüyle olmaz. “

Efkârı umumiye’nin sadece mecliste ve orduca temsili iddialarına karşı, Mısır’a sığınmış olan Ahrarcıların Kahire’de 1909 sonunda çıkardıkları “Yeni Serbesti” gazetesinin birinci sayısında, tehditlerinde kamuoyunu kullanmaktan vazgeçmedikleri görülür:

“Efkârı umumiye’ye boyun eğmek ve hürmet lâzımdır. Bir milletin istekler ve fikirlerine uygun olarak hareket etmeyen ‘kuvvet’, ‘hükümet’ ad edilemez. Hakimiyeti milliye hakkına tecavüze kalkışmış olanlara ‘bagi (=haydut)’ namı veriliyor. . Bu gibi cezalandırmaya, hakimiyetine talip bir millet boyun eğmez, esir kalamaz ve kalmayacaktır. Çıkar sağlamak için cüret gösterip egemenlik hakkına tecavüz edenlerin akibeti de cezalandırılmadır ve serseri demek olan bu mütecavizler efkârı umumiye’nin kanuni kudreti sayesinde ebedi mahva uğrayacaklardır. “

Jurnalciliğin 31 Mart olayı sonrasında da yaygınlaşması üzerine bunun kamuoyundaki kötü etkisinin sona erdirilmesi için Tanin’in 10. Aralık 1909 sayısında Ömer Naci şunları yazar:

“Şahsiyat çekişmelerinin temeline Yıldız’a sunulmuş jurnallerin giderek artan bir şekilde yerleştirilmesi tartışmaların Yıldız erkânıyla bazı

Jöntürk elemanlarına yönelik olmaktan çıkıp toplumun en tabanına yönelmesine sebep oldu. İstenmiş her bilgiyi jurnal diye nitelemek hatası yaygınlaştı. Geçmiş rejimi suçlama aracı sayılırken toplumdaki en sade vatandaş ve görevlinin bile damgalanması üstelik bunların görevden alınmasının istenmesi de huzursuzluğu artırıyordu. Bu kampanyanın durdurulması gerektiği çok sonra fark edilecektir."

Kamuoyundan hiç bahsetmeden hatta varlığını da inkar eden bir üslupla, ordunun getirdiği düzenin toplumumuzun tarihi temel yapısının ürünü olduğunu Turkiya gazetesi de 25.Temuz.1910 tarihli sayısında Şirvanizade Mahmud Tahir'in "Bu memleket ve Meşrutiyet" başlıklı makalesi ile şöyle anlatmaktadır:

"İstibdat taraftarları bitti ispatını isterseniz işte:

Biz Osmanlılar sürünmeye ve koyun sürüsü gibi her hangi bir rehberin arkasından gitmeğe daima amade bir milletiz. Cahiliz…Kendimize mahsus bir özel gururumuz yoktur. Bugün Ahmed'i alkışlarsak yarın Mehmed'in eteğini öperiz. Biz…Biz hepimiz bir araya gelip bir şey yapamayız. Faaliyeti ırkiyemiz en derin uyuşuklukla uyuşmuştur. Kuvvet kimde ise emir odur. Öyle değildir… Fakat bu toprakda öyledir. Ademi memnuniyetimizi izhar edeceğimiz yerler kahvehanelerdir… Ahbap evleridir…

Tarihimizin bütününe bakalım. Osmanlı bahusus Türk unsuru içinden fikir uğruna, kendi düşüncesi uğruna - muharebelerle olduğu gibi değil…Çünkü o esnadaki kahramanlıklar bir cesurluk neticesidir - kendini imha eden, soğuk kanlılıkla imha eden bir tek fedai bile yetişmemiştir. Çünkü şarklıyız da diyebilirim. Fakat, hayır! Çinlilerde, İranlılarda, Hintlilerde neler görüyoruz ve gördük. Biz başka türlüyüz. Şunu netice çıkarmak istiyorum ki: Osmanlı milleti, kuvvet ne tarafta ise o taraftadır, ona itaat eder. Velhamdülillah bugün hürriyet ve Yeni Osmanlılar Fırkası her tarafa, her yere metin bir dayanma ile yaslanmış, dayanmıştır. Tabii devamı için de gittikçe daha ziyade çalışılacaktır. O halde emin olalım ki artık bu yurtlardan meşrutiyet, kanunu esasi ve hürriyet kalkmayacaktır.

Şunu da güzel bir düşünüş olarak buluruz ki: Osmanlı milleti hürriyet ve meşrutiyeti kendisi almamıştır. Onu ancak birkaç vatanperverin kılıcı sayesinde meçhul bir hedefe gider gibi yürüyerek kazanmıştır. Abdülhamid idaresi daha yüz sene devam etse idi milletimiz yine ayaklanamazdı. Namusumuza, hayatımıza kadar tecavüz ediliyordu. Ses çıkarmıyorduk! Artık kuvvet bizdedir. Elbette bize de çıkarılamayacak, ses çıkaracak adam kitleleri yığılamayacaktır.

Bu memlekette en imkansız şey ihtilal yapmaktır. Biz ne gizli cemiyetlerden ne de zevzeklerin şamatalarından korkmalıyız, çünkü onlar,daima kendi kendilerine sukut etmeye mahkumdurlar. Hatta bu memlekette para bile tabiatın kendisine bahşettiği etkili ve büyülü nüfuzu tamamen icra edemez. İstikbal, hürriyet ve meşrutiyet noktai nazarından hepsi de kesin olarak güvendedir."

İnkılâb'ı terk etmiş olmasının yanı sıra bu toplumun "ihtilâl" yapmak yeteğini de yitirdiğini ileri sürmesi yaşanan umutsuzluğu kanıtlamaktadır.

Doğrudan doğruya günün olaylarına yönelmeden askeri bir dergi olan Donanma'nın10. sayısında (s.896) Ali Haydar Emir, 18. yüzyıl sonunda Kırım olayından bahsederken kamuoyunu gündeme getirir. Hürriyeti için ölümü alan bir milletin buna hakkı olduğunu ama bir millete istemeden bağımsızlık vermenin bunun bir vahşinin eline milyonluk bir banknot vermek gibi olduğunu da anımsatır. Kırım halkına kendi hükümdarını seçme hakkını Osmanlı'nın vermesini kötüye kullanan "efkârı umumiyeyi temsil ettiklerini iddia eden bir küçük grubun bunu Rus Çarlığına sattığına dikkati çeker." Belki kamuoyuna karşı değildir ama bunun herkese tanınamayacağına inandığı bellidir.

Önce Libya'nın, arkasından balkanların kaybı toplumun son nefesini vermekte olduğu kanısını gündeme getirince, kamuoyunu değerlendirmeye yönelik yazılarda tüm Osmanlı geçmişine bakarak geleceği hesaplama eğiliminin arttığı fark edilir.

En iddialı sayılabilecek "Efkârı Umumiye" başlıklı makale, İtalya'nın Libya'yı topraklarına kattığı yolundaki açıklamasından iki hafta sonra

Yeni Gazete'nin 20 Kasım 1911 tarihli sayısında (xxx) imzası altında yayınlanmıştır. Neden yazar ismi verilmediği hususunda da şu açıklama var: "İmzam tanınmış olmadığı için yazarak geçici bir isimle okuyucuları velev bir saniye olsun oyalamak istemedim." Konumuz açısından hem efkârı umumiye'ye bakışı hem de gününün ortamını yansıtması açısından en üstteki ikinci başlıklarıyla birlikte aynen aktarıyoruz:

"Efkârı umumiye nedir? (Kuvve ve (fiil) vaziyetleri - mitingler - Efkârı umumiye ne ile ölçülür? - Millet mevcudiyetini nasıl gösterir? - Gizli işler, açık işler - Sakin mahaller - Sebepler - Sükun - Basit bir misal alalım, meseleye bir şahıs üzerinden bakalım - Safahatı ruhiye - Etkileyen kimdir: müteşebbis - Müteşebbisin hürmetkâranı - Millet kime bakar? Milletin ünlüleri - Sahai matbuat - Sima (=kişi) fotografileri - İmzalar - Milleti kim tutar? - İmzaların tesiratı - Bir az da kendimize bakalım - Neden biz böyleyiz? - Bir mühim sebebi - Ünlülerimiz - Millet, bugünkü gençlik üzerinde haizi tesir imzalar - Hani nerde? - Sütun sütun yazılar, imza!?.. İmza yok!.. İlk harfler, yıldızlar, çizgiler - Eskiler yok, yeniden yok - Bu bir büyük günahtır - Aklımıza ne geldi? - Heyhat!..

Her memlekette fikir seviyesine göre her zihnin, herhangi bir mesele, bir olay, ülke hayatı, siyasi hayat, sosyal hayat, özetle milli hayatla ilgili hususlarda ayrı ayrı değerlendirme yapmasından beliren bir fikir üstünlüğü vardır ki bu, o memleketin efkârı umumiyesini teşkil eder. Ve böyle herhangi bir meselenin yargılanması sonucunda beliren fikir üstünlüğü o mesele önünde kuvve (= yetki, güç) ve fiil (= eylem) gibi iki vaziyette bulunur. Yani ya efkârı umumiye fikir halinde ayrı ayrı efkârı umumiye'yi hasıl eden dimağlarda durur; yahut bir dakika gelir ki yalnız fikir halinde durmakla kalmaz, fiil=eylem haline dönüşür. Etraflıca düşünmeyi hareket takip eder. Herhangi bir konu dahilinde meşrutiyet rejimli ve medeni ülkelerde vukuu görülen büyük, küçük mitingler kuvve'den çıkıp fiile dönüşmüş birer canlı fikir üstünlüğünden, hal ve harekete girmiş efkârı umumiye tezahüratından başka bir şey değildir.

Bir milletin fikir seviyesi efkârı umumiyesi ile ölçülür, bir millet varlığını efkârı umumiyesiyle gösterir… Efkârı umumiye her şeydir: hakimdir, bir amirdir, mahkemedir, dayanak ve ihya edendir, zindandır. Bir hakim, bir amir mahkemenin hükmünde yakılması, menfaatine tabi, gö-

receği işde bir mecburi itaate mahkumiyeti olacağı sanılmayan şey değildir; her türlü sebeplerle doğru olmayan bir hareketin daima azınlıktan vuku bulması, çokluktan vuku bulmasından daha fazla mümkündür. Haksızlık önünde ancak azlık uzlaşabilir, bir meselenin etrafında fikirler çoğaldıkça hak ve hakikate daha çok yaklaşılır. Azınlığın bildiği şey sırdır; elbette hepsi değil, fakat ekseriyetle sırlar saklanan gizli haksızlıklardır. Bahsettiğimiz az kişi bir haksızlığı örtebilir, umumiyetle - eğrilik birbiriyle bağdaşamaz. Bunun için efkârı umumiye her şeydir, onun vaktine göre kuvve, vaktine göre fiil halinde vücudunun doğduğu memleketin her hususiaki selamet ve saadeti hakkında en kuvvetli, en canlı bir mutluluktur.

Efkârı umumiyesiz memleket olamaz. Efkârı umumiyesiz gibi ülkeler, efkârı umumiye yokmuş gibi bir his alınan yerler, efkârı umumiyenin pek çok vakit kuvve halini muhafaza ettiği mahallerdir. Efkârı umumiye kuvve halinde bazı sebeplerle durur. Mesele bir şahıs üzerinde mütalaa edilecek olursa daha iyi anlaşılır. Bunun için herhangi bir durum karşısında bir kişiyi misal alarak, fikir ve ruhi durumunu örnek göstererek tetkik etmek gibi bir basit şekil üzerinden görüş yansıtalım.

Farzedelim bir adamın evinin önünde su birikintileri var. Daimi surette ıslaklık ve rutubet hem harice karşı çirkin bir manzara sunuyor, hem de bir sağlık zararı teşkil ediyor. Hem çirkin, hem muzur bir halde öyle durup duruyor. O adam evinin önündeki bu vaziyete karşı muhtelif fikri durumlarda bulunabilir. Ya kendisi bu birikintiden hiçbir fikir almaz, ona dair hiçbir şey düşünmeden sabah evinden çıkar, akşam yine evine gider. Onun sıhhi zararının ve çirkin manzarasının gafilidir. Bu hissi, fikri, tam bir cehalettir. O durumda karşı bir hissi, bir fikri yoktur. Dolayısıyla hiç üzerinde düşünce durdurmaz, bu birinci fikri, durumun sağlıkla ilgili olan zararını bilecek bir derecede değildir. Sadece çirkinliği his eder, anlar. Ortadan kaldırmak için bir tasavvurda bulunmaz, ikincisi gibi üzerinden atlar geçer; orasını düz ayak bir hale getirmeyi düşünmez, bu ikinci derecesidir. Yahut hem çirkinliğini his eder, hem de bir dereceye kadar fenalığını bilir, hem de onun orada durmasını arzu ederde yine ilgisiz kalır. Bir diğer kısım daha vardır ki onlarda o rutubetin, birikintinin üzerinde biten yeşil otlara bakarlar; çirkinliğini de, zararını da biraz bilir anlarlar, fakat: acaba böyle ıslak ve yeşil bir halde kal-

ması mı iyi, yoksa büsbütün ortadan kalkması mı? Durmasından acaba çok zarar gelir mi, gelmez mi?... diye tereddüt içinde, fakat onun üzerine düşünür, fikir üretir bir vaziyette kalırlar. Kalması veya kaldırılmasına karar verseler kararlarını icra edeceklerdir ama bir karar veremezler; çevrelerine bakarlar, diğer bazı evlerin önünde de böyle yeşil otlar birikintiler durup duruyor, aldıran olmuyor…O aldırmayanların da içyüzü şu tarif ettiğimiz hallerin birinin suretinden ibarettir.

O şahıs böyle vaziyette iken biri çıkar, bu çirkin manzarayı ve o halin sebep olacağı fenalıkları birer birer kuvvetle saymaya başlar. Tereddüt içinde duranı bu sayma sesleri ikaz ederse fikirleri arasından manzaranın çirkin ve muzır olduğu yolundakini pekiştirir. O hususda ve kuvve halinde bir fikrin gelmesini sağlar. Faraza diğer bir sayma sadası kuvve'deki fikrini fiile çıkarttırır, evi önündeki birikintiyi kaldırttırır. Buna bakıp da o bilip de ilgisiz olan daha sonra his edip kaldırılması için bir tasavvurda bulunmak için canlanır; bilmeyen de öğrenir. Ve kendilerinde, onlara bunu kuvve'den fiile çıkartan o adama karşı bir saygı hissi belirir. Ve her vakit hareketlerine temel olmak için o adamın diyeceğini beklerler, dediğine bakarlar Bu hali yüce derece herhangi bir şey üzerinde bir şahsiyet fikrinin doğmasını ve bu fikrin kuvve ve fiil devrelerini gösterir. Bir ev önündeki o birikintiyi büyük bir bataklık yapınız, ona karşı, bulunduğu memleketin efkârı umumiyesi de etrafında aynı suretle şekillenir ve aynı tarzla bir hareketi fikriye vuku bulur.

Efkârı umumiyenin oluşum şekli ve kuvve, fiil gibi derecelerini izah etmek istediğimiz şu uzunca örneğin vardığı noktadan başlıktaki ikinci noktaya geçmek istiyoruz.

Bir milletin ünlüleri, isabet ve selamet duyuları yeteneğine itimat edile edile, hisleri, fikirleri milli hayat içinde taklit edile edile, milli kalplerde yüce yer tutmuş, onlara edebiyat, içtimaiyat, ilimler ve fenler vadisinde rehber olmuş adamlardan ibarettir. Efkârı umumiye ile efkârı umumiye içinde öyle yer tutmuş adamların gayet sıkı, gayet sağlam ilişkileri vardır. Herhangi bir meselenin muhakemesinde başı sıkılan, tereddüt içinde kalan millet, iyi ve kötü düşünceler, makul ve gayri makul faraziyeler içinde bunalırken gözleri, kendilerine öyle tanıdıklarından mantık aydınlatacak bir fener bekler. Bu fenerin de yerleştirme yeri o

ülkenin basınıdır. Basın deyince yalnız yazılar demek istemiyoruz; imzayı kast ediyoruz. Burada o fener, fikirden ziyade his ve fikir söylemiş, zihinlerde iz bırakmış simadır. Basında da böyle toplumun zihninde iz bırakmış yüzlerin fotografisinin imzadan başka bir şey olmadığını söylemeğe hacet var mı?...

Herhangi bir meselenin leh ve aleyhinde efkârı umumiye meşgul ve kararsız iken o memleketin böyle ünlü ve ciddi birkaç siması meseleyi alenen basın sayfalarında tartışınca, efkârı umumiye hemen dağınıklığından, kavrama eksikliğinden, bağ yokluğundan kurtulur, birlik içinde bir düzgün hal alır. Küme küme, mühim mühim , birlik içindeki efkârı umumiye kütleleri meydana getiren etkenler işte böyle manevi kuvvetler, üstün imzalar, büyük simalardır. Tezimizin girişini izleyen bu ikinci kısmından sonra meselenin bize uygulama zemini olacak şu aşağıdaki üçüncü kısmına geçiyoruz. Bugün efkârı umumiye bu cihetten büyük bir yetimlik içindedir. Efkârı umumiyenin yoldan sapmasına, rastlanan fikri perakendeliklere, o aralıklara bir büyük, bir önemli sebep olmak üzere biz şunu buluyoruz: Milletin övüneceklerimiz diye tanıdığı, hissini, fikrini, muhakemesini öteden beri sevip itimat ettiği kişilerin imzaları altında herhangi bir meseleye dair basın sayfalarında inceleme, araştırma, tartışmada bulunulmaması meselesi.

Biz böyle kişilere malik miyiz? Malik olabildiğimiz kadar var… Bugünkü gençlik üzerinde daha istibdat devrinden beri etkili olagelmiş imzalar var. Maksat millete, memlekete hizmet etmektir. Efkârı umumiyeye rehber olmaktır. Amme yargılamasına dayanak olmaktır. Dün şiir yazan ülkenin bugünkü ihtiyacına göre kalkar siyasi, içtimai bir makale de yazar. Dün roman yazan bugün herhangi bir meselenin tartışması zımnında millete hitap eder. Bunun tesiri daha yaygındır. Maksat fikir almada, değerlendirme yapmakta ve bunları tanınmış, millet üzerinde nüfuz sahibi olmuş ağızlardan işitmededir. Bugün meydanda böyle etki sahibi olanlardan kaç kişi var?.. Basın sütun sütun isimsiz makalelerle dolu… Makalelerin altında ya hiç bir şey yok, yahut gerçek isim yerine alışılmamış, işitilmemiş bir takma isim; parantez içinde, parantezsiz; tırtıllı, tırtılsız yıldızların bir sürü çeşidi; yahut ismi tanınmamış bir kimsenin isminin ilk harfleri…

Evvelden beri memleket içinde ismi tanınan ve etki sahibi olan imzaların günlük basında bugün kaçı görünüyor… Sonra ilânı hürriyetten bugüne kadar ün gayreti içinde imzasını milletin zihnine yerleştirmiş kaç kişi var?...

Öteden beri milletin böyle tanıdıkları da bugün tarafsızlık görüntüsüyle kendilerini birer köşeye çekmişler, basın alanı - bir iki isim haricinde olmak şartıyla - bir kapalılık, bir çarpıtma içinde olaylara karşı tereddütlü gidiyor… Kalemiyle, eserleriyle, fikirleriyle şu memlekette şimdiye kadar tanınmış kaç kişi varsa onlar için böyle fikir açıklamaya en üst düzeyde ihtiyaç olan bir zamanda susmak af olunamaz bir günahtır. Hiçbir özür, hiçbir engel, hiçbir kaygı bu günahı hafifletemez…

Düşüncemizin şurasında aklımıza bugünkü gençliğin kendisini sevip, hürmet ettiği bir imza geldi. O tanınmış imza ki bugün memleketin fikir söylemesini görmek istediği bir meselenin sebebi oluyor

Bir şey dimem ey tükenmez âmal (umutlar)
Heyhat derim, hezar (bin kere) heyhat!..."

Bu ortamda Temmuz 1911'de gazeteci Zeki'nin öldürülmesi de efkârı umumiye içerikli tartışmalara zemin hazırladı.İttihat ve Terakki Merkezi Umumiyesi 6.12.1911 tarihli beyannamesinde bu cinayetle ilgili bütün suçlamaları red ederken "Mahkemeyi kübrayı millet" (= Milletin yüce mahkemesi) saydığı efkârı umumiye'yi aydınlatmayı görev saydığını bildirir. Muhalefetten Baha Said'in "Şehidül Hak Zeki Bey" isimli risalesinde de (İstanbul 1329/1911) ağırlık yine kamuoyuna verilmiştir:

"Mevcudiyeti milliyenin ölçüsü efkârı umumiye'dir. Efkârı umumiye'nin temsili, kavimlerin uygarlığı oranında değişik araçlara maliktir. Eski toplumların yaşamlarında en nüfuz sahibi olan kuvvet, efkârı umumiye'yi idrak eden ve o milli çoğunluk ile bütünleşen kişiler olmuştur. Bu kuvvete sahip olanlar, milli mutluluğu hakkıyla arzu edenlerdir. Çünkü efkârı umumiye arzuyu millet olduğundan, bunu destekleyen ve gerçekleştirenler şüphesiz milletin takdir ve yüceltmesine nail olurlar (…) Matbuat yaygınlaştıktan sonra efkârı umumiyenin mutlak

akis yeri olmuştur. Efkârı umumiyenin sarsılmaz gücünü sağlayan milletin vakarlı heybetidir (…) Millete, efkârı umumiye'ye saldırı ne demekse, basına saldırı da o demektir, farkı yoktur (…) Efkârı umumiye'yi oluşturmayan millet yaşayamaz."

Efkârı umumiye deyimini çok kullanan vardı ama bunun oluşamadığını fark edenler arasında Ahmet Saib'in 1911'deki "Nereye Gidiyoruz: Mazi Hâl ve İstikbal" başlıklı yazısında (82b) yaptığı gibi özel çözüm önerenler de vardı. Abdülhamid'in ahaliyi uyutmak ve hürriyetperver görünmek için eğitime büyük ilgi göstererek "efkârı umumiyeyi epeyce kandırmaya muvaffak olduğunu, efkârı umumiyeyi avuttuğunu " belirtir. "Münevverül efkâr çobanlarımızın" hürriyetperver fikirlerle o zaman kaynaştıklarını kabul ediyor:

"Said Paşa'nın yerine Kâmil Paşa sadarete gelince efkârı umumiye'nin arzusu üzerine geldiği zannolundu. Ama efkârı umumiyemizde hükümet üyeliği gibi yüksek görevlere yeni adamlar atanması lüzumu arttı. Bu mesele hem meclisi hem de efkârı umumiye'yi çok meşgul etti."

Efkârı umumiye deyimini çok kullanmasında toplumsal yapımızın özelliklerini pek alışılmamış bir şekilde nitelemesinin etkisi görülür:

"Biz hakimiyeti avama geçtik, böyle bir inkılâba sahibiz, çünkü millet ve devletimizin teşkilatı esasiyesi zaten aidei avam (= halkın yararına) demokratik prensibi esasına dayanmaktadır. Bizde Avrupa'nın pek çok yerlerinde olduğu gibi hürriyet te meşrutiyet idaresine mukavemet gösterebilecek ne sahibi servet zadegân sınıfı ve ne de manen ve maddeten kuvvetli bir sınıfı ruhani vardır. Bunların yokluğu bizim meşrutiyet idaremizin uygun bir zemin üzerinde tesisini sağlamıştır. Bize bu halden sadece istifade etmek yolu kalmıştır. Gerekli yöntem ise itidaldir."

Ona göre sorun sadece üst düzey yöneticiler ve siyasiler arasındaki çekişmelerdedir. Nitekim "Milletimiz Avrupa'da mevcut milletler arasında en ziyade muhafazakârlığı itiyat edinmiş bir millettir" dedikten sonra asıl sorunun fırkaların yöneticileri arasındaki "şahsiyat çekişmelerinden" doğduğunu belirtip ekler: "Bunlar idarede yetenekleri ol-

madığı halde konuşma yetenekleri ile makamı ele geçirirler. Yetenekli olsa da orada uzun zaman kalamaz. Zorunlu durumlar onu önce efkârı umumiye'den sonra makamından düşürecektir." Sonuç olarak da bakanlıklara atanacakların meclisten siyasilerden değil, devlet memurları arasından seçilmesini önermektedir. "Böylece yasa yapma gücü ile icra gücü birbirinden ayrılır. Kuvvetli fırkanın kendi bakanlarını kayırması engellenir, tenkidler samimi ve ciddi olur."

Neredeyse Avrupadan ileri bir demokratik yapının varlığına dayanan anlayışın çözümü halkın seçtiklerinde değil, sadece Osmanlı geleneğine uygun olarak devlet bürokrasinde sayması efkârı umumiye'den çok bahsetmesine rağmen bunu benimsemediğini kanıtlıyordu.

Efkârı umumiye'nin rolünün basında bazan ihtiyatlı bazan da böylesine herşey olarak yansıtılmasının yanı sıra meclis kürsüsünden de, hem de ders verirmiş gibi gündeme getirildiği oluyordu. Demek ki artık vazgeçilemez bir etken olarak algılanması kabul edilmişti. 1912 Haziranın'da - Libya krizi doruğa varmış, Balkan krizi başlamak üzereyken - hükümet değişikliği konularının iç politikayı karıştırdığı ortamda Meclisi Mebusan'da (83) basın kanunu ile ilgili olarak Kayseri milletvekili Ali Galip beyin ilginç bir konuşması vardır: efkârı münevvere (aydınların fikirleri) farkı konusunu gündeme getirir:

"Sosyal doğal hukukun en ilkeli levazımı medeniyenin en faydalısıdır. İnsanlar gerçi tek başlarına doğar. Fakat arılar gibi, karıncalar gibi, kırlangıçlar gibi toplumla yaşar, toplumla toplumla ortak girişimlerde bulunur. Toplumla yaşamak için de toplumun bireylerinin uyma oyları, birbirine katılma fikirleri lâzımdır. Yekdiğeriyle konuşması, tartışması elzemdir. Bir çok önemli ve yararlı girişim vardır ki, milletin fertleri toplumun katılma ve yardımlaşmasını, milletin oylarının biribirlerine katılmalarını ve uymalarını, dolayısıyla efkârı umumiye' nin gelişmesi ve aydınlanmasını getirir. Bunu kız mekteplerinden beklersek vay halimize. Bütün dünya uygarlığı bir şimşek hızı ile ilerleyip giderken biz mekteplerin kültür hasılatını bekleyemeyiz, zan ederim. Biz sabır ve kadere razı olarak beklersek acaba rakiplerimiz bizi bekleyecekler mi? Bu müddet zarfında bizi yemeğe yönelik aşırı isteklerden kim kurtaracak: Hangi kuvvet, hangi dost? İşte görüyoruz güvendiğimiz dağlara kar yağdı, nerede ve nasıl barınacağız.

Evet efkârı umumiye'nin hızla gelişmesi için en mühim vasıta basın ve ictimaat'tır (= toplantılar). Basının dili kesilir ve toplantılara şartlar konulursa efkârı umumiye nereden doğar? Doğmasın ne lâzım diyebilir miyiz? Ben aciz, efkârı umumiye'nin varlığına ve belirmesine inanırım.

Hükümet kadar belki daha çok efkârı umumiye lazımdır demek istemiyorum. Efkârı umumiye hükümetten daha korkulur ve daha etkili olmalıdır, filhakika insanları hükümetleri, hükümet memurlarını görevlerinde tutan korku ve ricadır 'krent ve esperans' (= Fransızca crainte et espérance) . Hükümet üzerinde bir milleti hakime, bir efkârı umumiye görmezse tabii vazifesindeki sadakat mecburiyetini yalnız vicdanında arayacak ve insanlığa ihtiraslara ve kızgınlıklara tabi olacaktır. İnsanlar için dinin gereken hikmeti korku ve ricadır. Cehennem korkusu ve cennet umudu doğurur. Yalnız Allah korkusu bugün insanlardaki eğilimler ve hırsları engelleyemiyor. Kanun korkusu ile kanun koruyucusu olan millet ve efkârı milliye korkusu da lazımdır. Millet hükümetin hem yardımcısı ve hem de murakıbı (= denetçisi) olacak bir olgunluk düzeyinde bulunmazsa içinde bulunulan durum daima tekrar ve belki de daha vahim bir geleceği belirler. Efkârı umumiye meşrutiyetin temeli, devletin direği, hakimiyeti milliyenin ruhu, milletin bağımsızlığının kefilidir. Şunu da itiraf edelim ki efkârı umumiye efkârı münevvere ashabının (= aydın kesim fikirlerinin) istekleridir. Bunların miktarı ile takdir olunur. Efkârı umumiye sahipleri arttıkça, fikirler aydınlandıkça kıymet ve önemleri de orantılı olarak artar.

(…) Efkârı umumiye'nin varlığını, gereğini isbat etmek istemiyorum. Çünkü efkârı umumiye'yi aydınlatacak olan basın ve toplantılardır. Basın ve toplantılar ile vücude getirmek istediğimiz efkârı umumiye'nin her şeyden önce ne olduğunu anlayalım. Efkârı münevvere (= aydın fikirleri) erbabı arttıkça, fikirler aydınlığa kavuştukça , efkârı umumiye'nin kıymeti de artar ve belli sayıdaki kişilerin oyuncağı olmak suçlamasından da kurtulur. Bunun için efkârı umumiye'yi aydınlatmak hem de hızla aydınlatmak lazımdır. Buna yalnız basın yeterli değildir. Gerçi basın özgürlüğü gerekli olmakla birlikte bizde okuma yazma bilenlerin sayısı pek az olduğu gibi okunanı dinlediği halde yazılmış olanın ifadesini anlayabileceklerin miktarı da pek azdır. Dolayısıyla biz basından daha çok toplantılar ile efkârı umumiye'nin aydınlanmasına muhtacız. Efkârı mü-

nevvere ashabı (= Aydın fikir sahipleri) toplanan heyete karşı sözlü bir anlatım ile, açık bir lisan ile aydınlatmada bulunmalıdır. İşte bu sebeple toplanma özgürlüğü gereklidir. Yalancı ve fesatçı kişilerin şerrinden korunmak için toplantıların böyle bir kanunla tehdidi geçerli olamaz. Gerçi fesadın def edilmesi yarar sağlamaktan evladır. Fakat bu hususta mevcut kanunların tatbikatıyla güvenlik önlemleri alınması da mümkündür. Fesadın önlenmesi için hükümetin önleyici tedbirleri alması yeterlidir, kifayet etmiştir ve kifayet ede gelmektedir. Aksini kim ispat edecek? Umumi toplantılar, Osmanlı ülkesinin neresinde ve ne vakit asayişin bozulmasına, huzur ve sükunetin kaybına sebep olmuştur? Cürüm işleyenler, sebep olanlar cezalanır, bunlar hakkında etkili örnek gösterilir ve tekrarına meydan kalmaz. Herhalde genel toplantıların sık ve çok yapılmasına engel olacak kanunlar getirilmesi özellikle bizim için, Osmanlı milleti için pek zararlıdır. Nitekim medeni hükümetlerin anayasalarında milletlerin toplanma hürriyetleri tanınmış ve az sınırlandırılmıştır. Fransa anayasasını ve bütün anayasaları tetkik ettim

(…) Bizde efkârı umumiye henüz sönük bir haldedir. Bahusus bu kanun getirileli beri bunca vahim durumlara karşı sakin ve sessiz bir halde görülen millette doğal bir efkârı umumiye eseri görülemez. İtalyanla, düşman Çanakkale Boğazını bombardıman ederken unutuyor musunuz efendiler ki bizde sakinliği ve sessizliği ihlal eden - bahusus şu İstanbul'da hepimiz gördük - yalnız gramofon sesleri ve musikinin ahengi idi."

Konuşmacının verdiği örnek sadece Avrupalı nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu ve bütün elçiliklerini bulunduğu Pera-Galata bölgesini gösteriyordu. Sorunun kökeninde, ülkede İtalyanlara karşı bir cihad ilanını düşünenlere karşı İtalya'ya resmen savaş bile ilan edilmemiş olması vardı. Sebebi de tamamen bütün Avrupa'yı karşısına almamaktı. Böylece diğer Avrupa devletlerinin müdahalesiyle sorunun barışçı bir yöntemle çözümlenmesi arzulanıyordu. Çelişkili görünse de Bâbıâli bu davranışında haksız değildi, zira Libya'ya yardım ancak deniz kuvveti ile yapılabilirdi ve Osmanlının donanması daha Abdülhamid zamanında gücünü tamamen kaybetmişti. Karadan özellikle Mısır üzerinden yardıma ise İngiltere kesin izin vermiyordu. Bu söz üzerine salondan şiddetli bir tepki gelir ve "Libya mücahidlerini unutuyor musun?" sesleri yükselir. Ali Galip şöyle devam eder:

"Bendeniz istiyorum ki milletin toplantılarına müsaade edilsin, hamiyet (= milli onur ve haysiyet) feryatları işitilsin, ilerde diplomatlarımız efkârı umumiye'nin o hamiyet feryatlarına dayanacaklardır (…) İstanbul'da hiçbir toplantı yapıldığı yoktur fayda ve mahzurlarını zikredeceğim… Basına versem yayınlamazlar…"

Daha fazla konuşmasına izin verilmez susturulur. Bu tür konuşmaların artık sadece meclis kürsüsünden yapılmasının kökeninde basın üzerindeki sıkı kontrol etkiliydi. İzmir'in Rum milletvekili Emanuelidi, gerginliğin kendi kanatlarından kışkırtıldığının bilinciyle olmalı şöyle katılır: "İngiliz yazarlarından birisi diyor ki 'istibdat altında ezilen milletlerde efkârı umumiye isyan ile, fesat ile, yangın ile ortaya çıkar, hür ve serbest olan memleketlerde yalnız bir arzuhal (= ne halde bulunduğunun bildirilmesi) ile belirir'. Bu söz pek doğrudur. Bendeniz de bunu arzu ediyorum ki memleketimizde efkârı umumiye yalnız arzuhal ve dilekçe ile ortaya çıksın."

Nitekim aynı dönemde kürsüye çıkan Dahiliye Nazırı ve İttihat ve Terakki'nin lideri Talat bey şunları belirtir:

"Bunlar gazetelerle yazamadıkları şeyleri burada kürsüde okumak istiyorlar… Basın nizamnamesinin izin vermediği şeylere meclis müsaade edemez. Bu suretle milletin en yüce kürsüsünü tahkire alet ediyorlar…"

Meclisi dağıtıp yeniden seçime gitme hakkının Padişahtan alınması konusundaki tartışmalarda İttihatçı ve karşıtları arasında büyük bir gerginlik yaşanır. Sadrazam Said Paşa beliren korkuyu meclis kürsüsünden şöyle açıklar: "Meclisin feshinde az müşkülat mı yaşandı. Bir kere efkârı umumiye zehirlendi. Efkârı umumiye zan etti ki hükümetin maksadı meşrutiyeti tahrip ve istibdadı iadedir. Hâlâ da bunun etkisi yok olmamıştır."

Sorun ordunun içinde subaylar arasında beliren çekişmenin doğurduğu endişe idi. Efkârı Umumiye deyimi kullanıldığında bunun gerçekten halka dayalı kamuoyu ile hiçbir ilgisi yoktu, doğrudan doğruya iktidarın askeri gücün hangi kanadı tarafından ele geçirileceği gündemdeydi. Halâskâran (= Kurtarıcı Subaylar) adıyla kurulmuş ve içlerinde Balkanlara özellikle Arnavutlara özerklik tanınması yanlılarının da bu-

lunduğu bu grup Balkan Savaşı'nda Osmanlı yenilgisinde de rol oynayacaktır. Buna karşılık aynı dönemde Hasan Sadi'nin "İttihat ve Terakki'nin iflası" başlıklı kitabında bu subaylara övgü vardır. İttihat ve Terakki ile Abdülhamid eşit nitelikte sayılır ve 31 Mart'ın suçlusu ilan edilen İttihatçılar "Kızıl Cemiyet" diye nitelenir, Halâskâr'lar övülür:

"Ayaklanan asker asla asi değildir, çünkü gayeleri mukaddestir, âlidir. Halâskâr Zabitan Grubu Enver ve Niyazi'nin yaptığını yapıyorlar. Yaptıkları onlarınkinden mukaddestir. Vatanı ikinci defa kurtardılar."

Yazarın bu ayaklanmanın ülkenin parçalanmasını getirdiğini fark etmediği aksine bütünleşme yolunu açtığını zannettiği şu çağırısından anlaşılıyor: "Ey genç! Biz her şeyimizi düşmana, ele medyunuz. Bundan kurtulalım. Yerli malı giy, kârı Osmanlı'ya ver, hamal çocuklara da para verin..."

Aynı dönemde "Siyonizm Tehlikesi" ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fırıldakları" kitabında İttihatçılar Masonluk ve Siyonistlikle suçlanacaktır. Daha sonra aşırı Türkçülükle suçlama kampanyasının da başlayacağını anımsayalım. Bütün sorun askeri kesimle hesaplaşmadan ileri geliyordu.

Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa 1912 Temmuzunun ortasında istifasından önce mecliste askerin siyasetten meni kanunu hakkında yaptığı açıklamada daha 1908'de meşrutiyetin ilanı günlerinde Üsküp valisi iken üniformalı subayların siyasi nutuklar vermelerinden duyduğu rahatsızlığı anlatır. Bir yandan istibdada karşı olmalarından mutluluğunu saklamamış, ancak akımın kesilmesini de arzulamış. Çare olarak Meşrutiyetin üçüncü günü bütün Osmanlı subaylarının saygı duyduğu Harbiye'nin çağdaşlaşmasında baş rolü oynayan Goltz Paşa'ya bir mektup yazıp yardım istemiş olduğunu ekler:

"Memleketimizde meşrutiyetin nasıl sağlandığını hikaye ve subaylar ile ordunun sağladıkları hizmetleri saydım. Fakat fena bir çıkmaz sokağa daldık, nereye gittiğimizi bilmiyorum bunun önünü almak lazım. Ben bugün önünü almağa muktedir değilim, fakat sizin orada bir yüce mevkiiniz var. Rica ederim gazetelere yazıp, Osmanlı subaylarını uyarınız, size kimse birşey diyemez. Size mürteci diyemezler, dedim. Zan-

nederim Meşrutiyet'in başlangıcında Goltz Paşa'nın Neue Freie Presse gazetesinde çıkan yazılarını bizim gazeteler de tercüme ettiler."

Görüldüğü gibi efkârı umumiye tartışmaları hiç eksilmemekte ama artık toplumun temeli için değil en üst yönetici kadroların yararlanacağı araç olarak ele alınmaktadır.

EFKÂRI UMUMİYE YERİNE HALKA DOĞRU ARAYIŞI

Yaşanan bunalımın sebeplerini en iyi açıklayanlardan biri İttihatçı karşıtlığı ile tanınan Mevlanzade Rıfat olmuştur. 1911'de Kahire'de yayınladığı "İnkılabı Osmani'den bir yaprak Yahut 31 Mart 1325 Kıyamı" isimli kitabında sorunu toplumsal yapı değişikliğinin doğal sonucu sayması ilginçtir:

"Yeni devir bir umumi feveran numunesi ile başlamıştır. Genel feveran ihtiraslara meydanlar açmıştır. Bilen, bilmeyen herkesi meydanlara atmıştır. Yeni yönetimimiz istikrar kazanıncaya kadar bu yüzden birçok şahsi duygular uyandı. Birçok olaylar ve fecaatler görüldü. Bir yüzyıl içinde bir millette nadiren vukua gelebilecek bir olaylar silsilesi, Milleti Osmaniyemizin bu iki buçuk yıllık sahifelerine geçti (…) Üzülmemeli, memnun olmalıdır. Zira ilerlemede nasibi olan milletlerin gelişmelerinin başlangıcı daima böyle olaylarla olmuştur. Ama millet bu çekip koparmanın kime ait olduğunu öğrenmelidir. İnkılabımızı vücude getiren muhterem eller, bu genel kaynama ve keşmekeş arasında harici ve dahili olaylarda tecrübesizlik, acemilik yüzünden bir çok konularda hatalarda bulundular. (…) Şu iki buçuk sene zarfında memleketimizde muhalefetin, entrikanın, ihtirasların tasavvur edilebilecek her türü görüldü. Gerçi bu, inkılâbın cilvesidir. Teslim ederiz. Herkesin bir görüşü, bir kanaati, bir içtihadı vardır, onu beyanda da hürdür, serbesttir. Biz de hürüz, serbestiz, görüşümüzü, kanaatimizi açık söyleriz."

Bu örneğin de yansıttığı gibi, İkinci Meşrutiyet'te kamuoyu kavramının daha ilk günden itibaren çok yoğun olarak gündeme gelmesine karşılık, artık sorunun en üst tabaka içinde ve milliyetçi/ayrılıkçı akımlar arasında bir hesaplaşmaya dönüştüğü kesindi. Bu da artık karşıt münevver gruplarıyla asker kesiminin kendi arasındaki çekişmelerin belir-

leyici olduğu anlamını taşıyordu. Libya sorunu Ouchy anlaşmasıyla bölgenin tamamen İtalyanlara terki ile kapatılırken, Balkan Savaşı' nın patlaması (8. Ekim 1912) ve bir ay sonra Bulgarların Çatalca'ya kadar inip İstanbul'u tehdide başlamaları, aslında toplumu hiç etkilemeyen meclis tartışmaları yerine, meclis dışındaki düşünürler arasından yepyeni düşüncelerin gündeme getirilmesine yol açtı. Özellikle o zamana kadar kendi içinde tutarlılığı bulunan tek kurum sayılan ordudaki bölünme, gelecekte yaşanacak sorunları ön plana çıkarıyordu.

İttihat ve Terakki İkinci Meşrutiyet'i ilan ettirirken sadece Osmanlı Birliği yanlısıydı, dolayısıyla Macar ve Orta Asya kökenli olan Türkçülük akımına ilgi göstermiyordu. Hıristiyan ayrılıkçı akımlarla uğraşmanın yanı sıra Arnavutların peşinden Araplarda da Osmanlı'dan kopma girişimleri yoğunlaşınca, politikalarında Türkçülüğün ön plana çıkması kaçınılmaz bir hal alır. Bu ulusçu akımın hız kazanmasında sadece İttihatçı yönetimi etkili saymak yeterli değildir. Bütün Balkanlar ve Akdeniz adalarından Anadolu'ya sürgüne gönderilen milyonlarca insan, hem Avrupalılar hem de Balkanlılar tarafından Türk oldukları için dışlanıyorlardı.

1910'larda dünyadaki Müslüman kesimin % 90'nını sömürgelerinde tutan Avrupalılar, onları tahrik etmemek için Müslüman damgalaması yerine aşağılamak için Türk'ü tercih ediyorlardı. Nitekim bu davranış, Osmanlı' nınkine karşı Arap Hilafeti için ayaklananların İslama daha yakın sayarak İngilizlerle işbirliğine girmelerini sağlamıştır. Balkan Savaşı yenilgisinde de Arnavutların İtalya bağı etkili olmuştu. Kendilerine yeniden yaşayacak yer aranan bu sürgünlerin de yerleştikleri bölgelerdeki gayri-Müslim, özellikle Rum ve Ermenilere karşı bu kimlikle bütünleşmeye yönelmeleri doğaldı. Böyle bir ortamda efkârı umumiye'yi bilgilendirmenin, çoğulculuğu teşvik yolunda değil, iktidardaki gücün - İttihat ve Terakki'nin - tek boyuta dönüşen çizgisinde olması da kaçınılmazdı.

Şunu da özellikle eklemekte yarar var ki, bu ayrılıkçı akımları suçlamak mümkün değildi. Yüz yılı aşmış bir süredenberi adım adım parçalanmaya girmiş geri kalmışlığı tartışılmaz hale gelmiş imparatorlukta, Avrupa'dan gelen milliyetçilik akımının da etkisiyle, her cemaat "Hasta Adamın ölümünden sonrası için" kendi kaderini belirlemeye çalışıyordu.

İttihat ve Terakki kaybettiği iktidarı ancak 23.Ocak.1913'te Bâbıâli Baskını ile yani askeri darbe ile zorla hükümeti devirerek ele geçirmiş ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'yı sadarete oturtmuştu. Osmanlı toplumunu oluşturan cemaatlerin hepsinin ayrılma kararlılığına sahip olduğu bir aşamada dayanılacak toplumsal bir birlik aramak zorunluydu.24.Nisan.1913'te Fırka'nın temel görüşlerinde yeni bir yapılanmayı kanıtlayan, sahipliğini Celal Sahir'in üstlendiği "Halka Doğru" dergisi yayına girdi. Daimi yazıcıları listesinde Halide Edib, Akçuraoğlu Yusuf, Ahmed Agayef, Hamdullah Suphi, Akil Muhtar, Köprülü Fuad, Ziya Gökalp gibi isimlerin bulunması, 1910'dan beri faaliyette bulunan Türkçülük akımının nihayet Fırkayı da etkilediğini gösteriyordu. Edirne dahil bütün Balkanları terk etme pazarlıkları sürüyor, İttihat ve Terakki iktidardan düşmüş muhalifler Kâmil Paşa'yı sadarete getirmişlerdi.

Dili son derece sade olan derginin birinci sayısındaki "Halkın Dedikleri" başlıklı sunuş yazısı - ki hiçbir sadeleştirmeye girişmeden aynen aktarıyoruz - belki de ilk kez gerçekten efkârı umumiye yerine, o zamana kadar varlığı hiç gündeme getirilmemiş bir yapının ön plana çıkarılmasını hedefliyordu:

"Biz sekiz on yazıcı birlikte bir rüya gördük: Yeşil bir ova içinde içinde idik. Ötede beride bataklıklar yapan küçük göller, su birikintileri vardı. Yamalar giyinmiş, zayıf bir ihtiyar kadın irili ufaklı yavrularıyla bir tarlada başak topluyordu. Bu kadın bizi görünce yanımıza geldi.

- Evladlarım beni tanıyabildiniz mi? Dedi.

Biz tanımadığımız için utanarak başımızı önümüze eğdik ve hiç sesimizi çıkarmadık. O zaman, çektiği yoksulluklar yüzünde belli olan kadıncağız titrek ve yanık bir sesle, içini çekerek dedi ki:

Tanıyabileceğinizi me'mul etmiyorum ya, siz beni yüzlerce senelerden beri hiç bir gün aramadınız; halimi, hatırımı sormadınız. Beni nerden bileceksiniz! Ben sırası geldikçe bütün suçları üzerine attığınız halkım. Kendi namına hüküm sürdüğünüz, hakimiyetin vekilleri olarak meydana çıkdığınız ahaliyim, milletim. Siz kâğıtlar içinde gömülmekten başka bir şeye yaramayacak kanunlar, nizamlar yaptınız; ben kendi adetlerimi, canlı kanunlar yaparak hayatımı bu güne kadar sakladım.

Siz anlamadığım lügatlerle dolu yığın yığın kitaplar, cerideler çıkardınız. Ben Aşık Garipler, Keremler, Köroğlular düzerek ruhumu onlarla avuttum. Siz kelamlar, tasavvuflar, felsefeler, derin derin ilim kitapları yazdınız. Ben onlardan hiç hiçbir şey anlamadığım için dinimi mızraklı ilmihallerden öğrenmeğe çalıştım. Siz beni aramadınız, ben sizi anlamadım. Artık sizden ümidimi kesdim; ıslahat diye yaptığınız , yapacağınız şeyleri dinlemeyeceğim. Ben kendi kendimi okutacağım, kendi kendimi ıslah edeceğim, terakkiye kendi adımlarımla gideceğim. İbtida bana bir dil, bir edebiyat lâzım. Dinî, ahlakî, iktisadî, içtimaî malumat lazım. Bunları kendi kendime edineceğim. Eski yıpranmış aletlerimi atarak yeni makineler kullanacağım. Toprak sürmeyi, hayvan beslemeyi, köy idare etmeyi, yol yapmayı, mektep açmayı öğreneceğim. Gizli duygularımı, şuursuz mefkurelerimi kalbimden çıkararak ortaya koyacağım. Dinimin esaslarını bularak gerçekden İslam ümmeti olacağım. Bu işi yapmak için bu gördüğünüz aç, çıplak, sıtmalı oğullarımla, zavallı, yoksul kızlarımla çalışmaya niyet ettim. Siz de benim evlatlarım değil misiniz ? Siz de yapma dilinizi, yalancı bilgilerinizi , boş ve faydasız gururlarınızı bırakarak bana gelir, benimle beraber çalışır mısınız?

Bu söz üzerine uykudan uyandık. Hepimizi garip bir şaşkınlık, derin bir hayret bozmuştu… Neden sonra kendimize gelerek bu gördüğümüz rüyayı tabir ettik. Fakat bu tabirimiz sözde kalmadı; iş şeklinde ortaya çıktı. Çünkü o yoksul kadıncağıza yardım için haftalık bir ceride olarak bu 'Halka Doğru'yu çıkarmaya başladık."

İkinci sayıdaki "Bir Mektup" ta hedef daha da açıktır:

"Bana öyle geliyor ki o hazırdır, bu milletin uyandırılması, korunması, kurtarılmasının artık zamanı gelmiştir. Evet bilinmelidir ki 'millet'in kökü, anası, temeli halkdır. Halkı, halkın duygularını düzeltmezse, halka doğru duygular vermezseniz bu yurt, şu zavallı harab memleket şenlenmez. Millet belini doğrultamaz. Kökü çürük ağaç dallanmaz, meyve vermez, nihayet kurur da; sıska sıtmalı, illetli bir anadan doğacak çocuk ona göre olur…"

Son söz olarak da ilk kez akla getirilen bu yöntemin gerçekleşme güçlüğü açıkca belirtiliyor: "Ah evet… Birdenbire halka inmek, halkla

senli benli görüşmek zor, pek zor; fakat zararı yok alışırsınız… Bunları mahsus yazdım ki yazılarınızın halk tarafından can ve gönülden okunduğunu anlayıp ona göre çalışasınız. Allah yardımcınız olsun. Amin."

Münevverler arası tartışmaların kısırlığı karşısında,toplumun tabanından sağlanması tasarlanan desteğe yönelik yayın için en önemli husus, o kesimde son derece sınırlı olan okur-yazarlığın nasıl aşılacağı idi. Derginin kullandığı dilin bugün de büyük bir kolaylıkla anlaşılabilecek sadelikte olması dikkati çekicidir. Sade Türk halkının yabancı olduğu Arapça ve Farsça deyimler kadar Avrupa kökenli sözcükler de hiç kullanılmamıştır. Konu olarak da halk edebiyatının ünlülerinden - Köroğlu gibi - aktarmaların yanı sıra başta Ziya Gökalp olmak üzere kadrodaki genç yazarların şiir ve makaleleri ne İstanbul' dan ne de "Münevver tartışmalarından" bahsetmemeyi ilke edinmişlerdi. 52 sayı süren yayında rastlanan konu başlıkları dikkati çekicidir:

- Arabacılarımız ve Hamallarımız - Muhacir Türküsü - Esnaf Destanı - Çoban Türküsü - Anadolu Yavrusu - Demirci - Amele Sandığı - Esnafımız - Çoban - Asker Duası - Köy Hatibi - Halk İctimaiyatı - Küçük Hesabın Büyük Parası 'fakir köylülerin defterinden' - Kızlarımızı okutalım …

Bu arada yaşanan felaketlerin sebeplerini tanımlamakta ve nasıl çözüm bulunabileceğinde çekilen sıkıntı da saklanmıyor: "Bu belalar, acılar üzerimize o kadar çok yüklendi ki ne düşüneceğimizi, ne söyleyeceğimizi şaşırdık." 10. sayıda açıkça belirtiliyor: "En büyük eksiğimiz bizde ticaret ve sanat sınıfının olmamasıdır."

Aynı sayıda "Halka Hitap Edenler" başlıklı yazıda dil konusunda resmi makamlara yönelik uyarı vardır. Bazı uygulamaları topluma duyurmak için yayınlanan resmi bildirilerin " yabancı olduğu bir dille yazılması" sebebiyle halk tarafından anlaşılamadığı, bu sebeple de okunmadığına dikkat çekiliyor. Dergi bundan böyle bu tür bildirileri sade ve açık Türkçeye çevirmeyi görev saydığını ilan etmektedir. Ayrıca ekliyor:

"Artık halk hükümetinin lisanını tercümansız anlamalıdır. Hükümetin sesini halk bir yabancı dil konuşulur gibi anlamadan dinlememelidir. Arap vatandaşlarımız kendi lisanlarına malik oldular; hükümet onlara icap edince Arapça konuşuyor; Ne zaman Türklerle Türkçe konuşacak?"

Halka Doğru'nun yerine, yine Celal Sahir'in çıkardığı Türk Sözü'nün 25.Nisan.1914 tarihli birinci sayısındaki karikatürde yine dil konusunun gündeme getirildiği dikkati çeker. "Acaba yazdıklarımız anlaşılıyor mu?" başlığının altında gazeteden okuyan bir adam vardır:

- Nesli cedidin iktisadiyat ve ictimaiyata dair olan tekammülatı hazıra-i terakki cereyanı garbin dimağı hercümercinden hiçbir zaman hatırı ubur etmemişdir!..

Onu dinleyenin tepkisi " -!?..." işaretiyle belirtilmiştir.

Yeni derginin de özellikle dil konusu üzerinde durduğunu hemen ikinci sayısındaki Ömer Seyfettin'in "Halk Nedir?" başlıklı uzun yazısı kanıtlar:

"İşte bizim tanımadığımız bir şey… Türklerden kim okumuşsa milletinden, halkından ayrılmıştır. Bu hal bugünün meselesi değildir. Eskiden de böyle idi. Hele şairlerimiz ve ediblerimiz Türk namı altında bir millet olduğunu akıllarına bile getirmemişlerdir (…) Tarihte bir milletin bu kadar kendisinden geçmesine pek az tesadüf olunur. Neyse, vakıalar, felaketler imdada yetişti. Türkler de 'biz varız!' demeye başladılar. Halbuki bir milletin varlığı ancak lisan ve edebiyatıyla, adet ve ananeleriyle belli olur. Uyanan Türkler bir de gördüler ki kendi lisanları hiç yokmuş. Evet, konuştukları güzel, nazik, tatlı lisan kâğıda yazılmıyordu."

Türkçenin Arap ve Acemce terkipler kullanılmadan konuşulabilirken neden yazılamadığını sorar. Halit Ziya (Uşaklıgil), Tevfik Fikret, Faik Âli gibi yazarların halkca anlaşılmaz yazılarını eleştirir. Abdülhak Hamid'in de milli şair değil sadece ismi olduğunu belirtir. Hem de "onun yazılarındaki kelimelerin manasını Türklerin yüzde 99'u bilmez, çünkü o Türklerin içinde yüzde biri geçmeyen, Arapça ve Acemce bilenler için yazmıştır" diyerek. Karşıt olduklarını güzel "İstanbul dili" yerine "Enderun dili" kullanmakla suçlar ve halkın kitap okumamasının sebebini bu şairlerin lisanını anlamamasına bağlar. Ve ekler: "Ey gençler, halkın diliyle yazalım, İstanbul Türkçesini bütün Türklerin edebi lisanı yapalım."

Halka ve sade dile dayalı kampanyanın karşısına dışlananların - bazıları yeniden yapılandırılan Darülfünun'un kadrosuna alınmayan - ve

de genelde Türk'den çok çağdaşlaşma konusunda Avrupa'ya yönelme gerektiğini düşünenlerin karşı çıktığı fark edilir. Bu konuda önde gelen, Avrupa kültürüne sahip Celal Nuri tam bu ortamda önce "Tarihi Tedenniyatı Osmaniye = Osmanlı Gerilemesinin Tarihi" peşinden de "Mukadderatı Tarihiye" isimli kitapları yayınladı. Dikkati çeken yaşanan krizi "tedavi edecek" niteliği olmadığını sadece "teşhis" ile yetineceğini belirtmesidir. İkisi birlikte, dönemin ünlü düşünürlerinin bu kitaplar hakkındaki görüşlerini içeren makaleleriyle beraber 1915'de tekrar basılır. Biz hepsinin görüşlerinden sadece kamuoyunun rolü üzerindeki düşüncelerini tamamen özetleyerek aktaracağız. Öncelikle, diğerlerini de peşine takan Celal Nuri'nin tezi:

"Orta Asya'dan çıkıp her yeri fetheden Türkler adeta geldiği yere döner gibi. Türk Devleti'nin çöküşü Roma'nın çöküşüne benziyor. Gözle görülen gerilemenin yanı sıra manevi, ruhi, içtimai, siyasi, iktisadi, seciyevi, terbiyevi gerileme var. Ben Sultan İkinci Mehmet'e Fatih ünvanını çok görürüm. Evet bu padişah İstanbul'a girdi ise de bütün bütün sahiplenemedi. Fener mahallesi Osmanlı İmparatorluğu'nun dışındadır. Doğu ile Batı'yı mukayese için, Paris ve Londra'nın sokaklarıyla Anvers, Hamburg limanlarını dolaşın, Sorbon, Kembriç ve Heidelberg üniversitelerinin kitaplıklarını da görün. Bir de Şehzadebaşı'ndan Edirnekapısı'na gidin ve Süleymaniye Medresesi ile Esad Efendi kitaplıklarını bakıp karşılaştırın. Batı durmadan yükselmede, doğu ise gerilemededir. Ayrıca doğulu olduğumuz için batının ilerlemesini araştırmadık.

İdare konusunda aczimiz kesindir. Doğu Sorunu tam manasıyla bir idare ya da gerçek tabiri ile idaresizlik meselesidir. Şekli hükümeti değiştirmekten ne çıkar, şekli idareyi değiştirmeli. İyi idare başka, şekli idare başkadır. Meşrutiyet ve cumhuriyet de sultani hükümet gibi iyi veya kötü olabilir. Geleceğe yönelik kehanet olamaz. Gerçi ilerlemenin de gerilemenin de kanunları var ise de yeni bilimler ve tarihten edinilen yararlar, bugünkü durumdan alınan ibretler bu kanunları değiştirmek ve düzeltmek için gereken yolları da öğretmiştir. Teşhisden sonra iş tedaviye geldiğinde orada bizim görevimiz sona erer, hükümet erbabı yararlanırsa mutlu oluruz.

Siyasette en büyük programımız şahsiyat idi. Velinimetimiz olan ehli vatanın maddi ve manevi düzeyini biraz yükseltmenin en birinci

görevimiz olduğunu unutarak nankörlükte bulunuyoruz. Fırka mücadelelerine, siyasi ve şahsi ihtiraslara nisbetsiz bir önem verdik. Yenilgilerimizin sebebi sadece kumandanların iktidarsızlığında aranmasın. Mekteplerimiz, gazetelerimiz, kafalarımız,evlerimiz, kadınlarımız, erkeklerimiz, manzumelerimizde aransın. Kabahat umumundur. Hâlâ devletimizin Devleti Âliye'liğinden, Ebed Müddet' liğinden, devleti muazzamalığından utanmadan dem vuruyoruz. Cismi millet uyanabilmek için biraz elektrik tedavisine muhtaçdır. Parçalanmadan önce milletin tenviri efkârına (= fikirlerinin aydınlatılmasına), düzeyinin yükselmesine bakalım, mahkum milletlerden daha kötü olmayalım. Ricalimiz, ahalimiz demiyorum, yine sadayı hakikatı duymamak için kulaklarını tıkarsa olacaklar için Diyojen'in öyküsünü anlatırım. Verdiği bilimsel nutku kimse dinlemeyince bağırarak bütün hayvanların seslerini taklide girişmiş. Büyük ilgi görüp çevresi dolunca tekrar konuşmaya başlamış:'Bir nutuk veriyordum, vazgeçtim. Hangi dil ile konuştuğunuzu ondan sonra anladığımdan size asıl alıştığınız şekilde hitap ediyorum.'

Olaylar şimşek hızı ile yürüyor. Durum dakikadan dakikaya değişiyor. Hele siyasi ve iktisadi olaylar gelecek hakkındaki kehanetfuruşluğu büsbütün güçleştiriyor. Çözümlerimizin şüpheli olması da mümkün. Kurtuluş Avrupa yapısına tam uymadadır. Osmanlı anasırının bilfiil eşitliği olmalıdır, yoksa hiç işlemez. Eşitliği kaldıran her şey tasfiye edilmeli. Maarifi o derece ilerletmeliyiz ki, ülkemizdeki ecnebi kurumlar önemini kaybetmelidir. Bütün güç askeri kuvvete ve donanmaya verilmelidir. Ülkeyi kurtarmak için yüz, iki yüz kişi bulunmalı, bunlar adam yetiştirmek için hem ilk hem de yüksek öğretime aynı derecede önem vermelidir. Memleket gençliği her kurtuluş ve ilerleme umudu sizdedir.

Toplumumuzun avam tabakası maalesef hâlâ uykudadır. Bu uykusu da tabii ve zaruridir. Mareşal Moltke'nin dediği gibi Rusya'da olduğu gibi Türkiye' de de ahali bir muhafazakar unsur, hükümet ve yüksek tabakalar ise inkilâb yanlısı bir unsurdur. İlerleme yukardan aşağıya gelir ve adeta zorbalık yoluyla ahaliye kabul ettirilir. Söz seçkin sınıfındır. Ancak milleti sadece düşünürler oluşturmaz, amaç sadece bir kısım halkı yetiştirmek değil herkesi ilerlemeden yararlandırmaktır. Bütün ahalinin ilerlemesi, milletin manevi ve iktisadi düzeyi için gereklidir. Asırlarca geri kaldığımız milletin vicdanına nakşedilmelidir. Bizde cemiyet he-

nüz yoktur. Birbirimizi tanımıyoruz. Kadınlar başka erkekler başka bir alem teşkil ediyor."

Düşünürler arasındaki şahsiyat çekişmelerinin yerini yeni bir çözüm arama sürecinin aldığını böylece ilan ediyordu. Halka Doğru'ya katkıda bulunanlarda, toplumun ihmal edildiğini kabul ettikleri en kalabalık kesimini - özellikle anlayacakları bir dille - geliştirme ve çağa ulaştırma hedefi vardı. Yabancısı olmadıkları, aksine hayranlık duydukları geçmişteki kendi ünlülerini örnek göstererek, toplumun acilen ihtiyacı olan bütünleşmeyi, tabanın tam katkısını sağlamayı tasarlıyorlardı. O zamana kadar hiç denenmemiş bir yöntemi, açıkçası bir tedaviyi gündeme getiriyorlardı. Bu tür bir ilk denemede kusurlar bulunması sistemin zamanla daha geçerli bir hale geleceğini düşünmeleri doğaldı.

Celâl Nuri yaşanan bunalımın farkında olduğunu belirtiyor, ama kendi ifadesiyle bunu 'tedavi edecek' niteliği olmadığını, sadece 'teşhis' ile yetineceğini saklamıyordu. Çözüm önermiyormuş gibi görünse de teşhis'in bu amaçla yöntemler getirmesi kaçınılmazdı.

Balkanlarda yaşanan bozgunu değerlendirirken 460 yıl öncesindeki bir olağanüstü politikayı sebep göstermesi ilginçtir: Fatih'in Rum Ortodoks Kilisesi'ne haklar tanıması. İslam'ın dinde zorlamayı asla ilke edinmemiş olduğu bir yana, o politika ile hem Hıristiyan cephesinin birleşmesini engellediğini, hem de başlangıçta gerek Anadolu ve gerekse Balkanlarda nüfusça azınlıkta olan Türk gücüne destek sağladığını dikkate almaması, önemli bir teşhis yanlışı idi. Böyle bir değerlendirmenin Türk halkından onay alması da beklenemezdi.

Daha da önemlisi hepsi de Avrupa desteğinde ayrılma mücadelesine girmiş olan cemaatlere daha da eşitlik verilmesini - ki verilmişti zaten, daha ne verilebilirdi? - öneriyordu. Tedavi önermeyeceği iddiasına rağmen bu bir çözüm önerisiydi. Oysa sorun artık, çoktan tek başına kalmış Türk kesiminin Avrupa' daki son toprağı olan Doğu Trakya ve İstanbul'da da kalıp kalamayacağı idi.

Geri kalmışlığımızı eleştirmesi doğaldı ama Avrupa yapısına tam uymanın - Fatih'i red ederken - bunu hiç anlamayacak olan halka na-

sıl anlatılabileceğinden hiç bahsetmemesi de dikkatten kaçmaz. Halka onların sade dili ile yönelinmesine karşı çıkarken, Diyojen'in bu kesimin hayvan seslerinden başka bir sözü anlamadığı konusundaki sözlerini örnek vermesi - bir gerçeği yansıtsa da - toplum tabanından koptuğunu onlardan onay beklemediğini gösteriyordu. Buna karşılık çözümün en başta eğitimi geliştirmekle mümkün olabileceğini ileri sürmekte haklıdır. Yine de "ülkeyi kurtarmak için yüz, iki yüz kişi bulunmalı, bunlar adam yetiştirmek için hem ilk hem de yüksek öğretime aynı derecede önem vermelidir" yargısı olayın çapını tam çözemediğini göstermektedir. O sırada birkaç yüz değil, birkaç bin yetenekli vardı ama sorun sayıları onbinleri aşan köylere ulaşmaktaydı.

TÜRK'ÜN İTAATCİ ÂRÂYI ÂMME'Sİ TEZİ

Celal Nuri'nin destekçisi grubun genelde ondan biraz daha yaşlı ve İttihat ve Terakki'den tam destek görmemiş düşünürlerden oluştuğu dikkati çeker. Evvelce de bahsettiğimiz gibi, bazılarının İttihat ve Terakki'nin Darülfünun'u yenileştirme çabasında görevlendirmemesinden etkilendikleri düşünülebilir. Celal Nuri'nin kitabında yer alan makalelerinden konumuzla ilgili kısımları aktarıyoruz.

Cenab Şehabeddin: " Bizim medeniyetimiz bir medeniyeti istibdadiyedir. Doğal olarak hür değiliz 'medeniyeti askeriye' ile tanımlanabilir. Tarihimizde görülen bir azınlık hükümetidir. En hür geçindiğimiz zamanlarda mukadderatı millete karışanlar yüz binde bir kişiden fazla çıkmamış, ötekiler hep barbar, köle ve harem ağası mevkiinde kalmıştır. Asırlarca bir bayrak altında birbirimize yabancı yaşadık. Bir aralık sayısı yirmiyi otuzu bulan çeşitli anasır arasında bir tek birlik noktası yok. Fransa'nın, Isparta'nın sağladığı din birliğini biz sağlayamadık. Bu devlet nasıl bir yumrukta devrilmedi anlayamıyorum. İlerlemiş toplumlarda herkes birbirini sever, biz sevmeyiz. Fertleri arasında bağlantı olmayan kavimlere hayat uzunluğu vaat edilmiş olamaz. Çöken toplumlarda ortak bir illet ararsanız şunu bulacaksınız: fertler arasında sevgi yoktur.

Biz şarklılar hiçbir zaman hakikat ışığı ile tam karşılaşmaya cesaret edememişiz. Gerçeklere göz yumandan daha tehlikeli kör yoktur. Sen bu kitapla altı asırdır süren rüyanın üzerine demir yapıştırdın. Aslında

biz Makedonya'yı fethettiğimiz gün kaybetmiştik. Bütün tarih parlaklığımız bir yangın parıltısı imiş. Bugün çöküşteyiz, göze çarpan şeyleri görmemekte bari şimdiden sonra ısrar etmeyelim. Biz Türkler hiçbir zaman müteşebbis olamadık, hepimizde kısa görüş, kısa emel var. Günün tehlike ve verdiği şartlardan ötesini düşünemeyiz; akşamın lokmasını hazırladığımız gün sanırız ki vazifemiz sona erdi. Geleceğin oluşumlarını inceleyemiyor ve sorgulayamıyoruz. İleri milletlerde hiç kimse diğerinden bir şey ummaksızın milletin bütün fertleri birbirini sever, biz aksine yekdiğerimizi sevmeyiz, ama koltuk değneği gibi kullanmak isteriz.

Türk kendi aklının en büyük haksızlığına uğrayanıdır. Türk'ün kanı yalnız hudut kalelerinin çimentosuna sarf olunmuş, bütün kuvveti idarei silaha vakfedilmiş; aralıksız savaşların bahşettiği gurur içinde sanayiyi, ticareti, maarifi hakir görmüşüz. İktisadi üstünlük, fikri üstünlük itaate alınan kavimlere geçti. Bizimkiler sadece İstanbul'a gelip memur olmak istiyor. Toprakdan para çıkaranları biraz aşağı görürüz, halbuki iyi düşünmüş olsak bütün umudumuz köylerde ve köylülerdedir. Biz kin ve nifak saçan kendi fermanlarımızın kurbanıyız. Şekli hükümeti değil, şekli idareyi değiştirmeliyiz.

Bugünkü durumda efkârı Osmaniye (= Osmanlı düşüncesi) minareler ve çan kulelerinin üzerinde uçmadıkça arzulanan ahenk temin edilemez. Dolayısıyla efradı milleti karşılıklı köşeye çekilmekten kurtararak bir cemiyet bir millet vücuda getirmek için tek çare kanımca eğitimin yayılmasıdır. Mescidler, kiliseler, kışlalar ve hatta hapishaneler mektebe benzemeli. Osmanlıdaki çeşitli anasırı birleştirmeliyiz. Dimağ dimağa tutuşamayanlar uzun süre el ele yürüyemezler. Evvelâ vicdanlar sonra yürekler birleşir. Çeşitli Osmanlı unsurları hele bir tarzda düşünmeye başlasın, daha sonra onları bir tarzda yürütmek kolaydır, onu zaman üstlenir. Çağdaşlarımızla da uzlaşmalıyız. Ya bu ilerlemeyi gütmeli ya da bu diyardan gitmelidir. Milletler ve devletler topluluğu içinde bu içine kapanıklık bizi öldürecek. Herkes yürürken biz duramayız. Türkiye, birkaç bin Celal Nuri ile beş on milyon öğrenicilerinden oluşsaydı biz Rockfeller'den zengin, İngiltere'den medeni, dinamitten daha sağlam olurduk."

Süleyman Nazif: (12.Ocak.1913 tarihli) "Celal Nuri'nin en fena adetimiz olan kusurlarımızı örtme alışkınlığımıza karşı çıkması önem-

li. Bizce milli duygunun en meşru ve yegâne şekli kusur ve ayıplarımızı örtmektir. Namık Kemal bile o kadar terakkiperverliğine rağmen - eğer tabir caiz ise Konfiçyüs' leşerek - ecdadımızın mevhum (=hayali) övgülerine milli gurur yakıştırmıştı. Geçmişe bakmak yararlı ama gelecek önemlidir. Ecdadımızın övgülerine hayali dedim, hem hayali hem de uğursuzdurlar. İstanbul'un fethini müteakib Fatih tarafından benimsenen meslek, bugün adalarda, Makedonya'da, Yanya'da yüzbinlerce dindaş kanının dökülmesine sebep oluyor. Kusuru Fener Kilisesi'nin yaşamasına izin verilmesindedir. Fatih'in hatasını bazı ardılları da daha kaba şekilde tekrar etti. Firavunlar dinini değiştirmeyenleri diri diri yakarlarken biz yendiklerimize "zaferin zekâtı" takma adıyla "gaflet cizyesi" verdik. Bugün ihtiyatsızlığımızın cezasını çekiyoruz. Adriyatik denizinden Basra körfezine kadar bir ortak vatan hayalini kuramamamızın sebebi o acayip insancıllığımızdır."

Abdullah Cevdet: "Beş ay evvel 'aman, kemali süratle biz Avrupa'ya yaklaşalım yoksa Avrupa bize yaklaşacakdır' diye İctihad'da bağırdığım vakit bana bir çok vali beyler, nazır beyler bıyık altından ve sakal üstünden güldüler. Fakat ben o zaman göğsümün altından ağladım. Bugün devletimizi tehdit ve haysiyeti milliyemizi tahkir etmekte olan bu yenilgiyi vukuundan önce görmek için keramet sahibi veya peygamber olmaya hiç de lüzum yoktur. Avrupa'yı ve Türkiye'yi bilmeyen ve tanımayan için belki bu bir keramet gibi görülebilir. Fakat hakikatte değil keramet bir çabuk seziş bile ad olunamaz. Bir felaket kartalı üzerinde dolaşır olsa da yine umudumu kaybetmem. Bu millet bu devlet kurtulabilir… Hâlâ yaşıyor… Hiçbir tedbir ve ihtimamda bulunulmamış bir hastanın umutsuz bir hasta olduğuna hükmetmek nasıl doğru olabilir? Hâlâ hastamızı kocakarı ilaçlarıyla, fal açan, bakla saçan Çingene kadınların doğrudan sapıcı yol göstericiliği ile tedavi edebilmekten oluşan sersemce yönteminden medet ummakta ısrarlıyız."

Tek dayanacak kitle olarak Türk kesimi kalmışken ondan medet umulamayacağını belirtmekte ki kararlılık Celal Nuri'nin destekçilerinde de açıkça görülüyor. Tek çözüm önerisi eğitime bağlanıyor. Hastalığı belirleme çabasına milletvekilleri arasından da katılanlar vardı. Kütahya milletvekili Ferid de meclis kürsüsünde özellikle eğitimin bütün tabana yayılmamış olmasından yakınanlardandı:

"Avrupa'ya karşı bulunduğumuz zaaf nereden çıkıyor? (Dâri sabıktan sadaları) Hayır, yalnız bu otuz üç senelik cehaletten değil, efendiler, birkaç asırdan beri devam eden cehaletten ve bu cehalete dört elle yapışarak devam ettirmek arzusundan ileri geliyor. Efendiler ne vakit bu cehalete kalbi bağlılıktan kurtulacak olursak - ve bundan kurtulmak için de yine bu milletin öncüsü olacak meclisi mebusandır - işte o zaman memleketi kurtarmış olacağız (...) Konuyu dini, siyasi hale getirmeyelim . Herkesden önce ulema yüzyılın gereklerini, ilmini öğrenmelidir. Aksi halde ilmin muhafızı olmaz, cehaletin türbedarı olurlar."

Avrupa ile bütünleşmeden bahseden var ama asıl dışlamanın oradan geldiğini fark etmemeleri dikkati çekici. İngiltere ve Fransa'nın Bâbıâli'nin mali sıkıntısına yardım etmekten kaçınması, sadece Almanya'dan borç alınabilmesi, Enver Paşa'nın da onlara eski hayranlığı, sonuçta devletin Alman-Avusturya ittifakına girip Birinci Dünya Savaşı'na katılmasına sebep oldu. Bırakınız kamuoyunu, İttihat ve Terakki hükümeti bakanlarından çoğunun da haberi bulunmayan bir oyunla, Osmanlı Devleti sonunu getirecek bir savaşta yerini aldı. Hem de Turancılık yani bütün dünya Türklerinin birleşmesi damgası da vurularak. Örfi İdare uygulaması sebebiyle bir süre tartışmaların arkası kesildi.

1916 Kasım'ında yayına giren Edebiyatı Umumiye mecmuasında Celâl Nuri ve arkadaşlarının Türklük konusundaki bir seri makalesi üzerine Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, Celal Sahir, Köprülüzade Fuat ve Yahya Kemal'in imzaladıkları bir protestoname bütün gazetelerde yayımlandı. Mecmua kapatıldı. 1917'ilk yarısında Rusya'da Sovyet İhtilali'nin başlaması, İngiliz-Fransız ittifakından ayrılıp Osmanlı'yı tehditten vazgeçmeleri hele Amerika Cumhur Başkanı'nın uzlaşmacı arayışları, Bâbıâli'yi basına yönelik politikasını yumuşatmaya sevketti. Böylece yeniden basın polemikleri başlamış oldu. Bu ortamda Ziya Gökalp 12.Temmuz.1917'de "Kültürel-İktisadi-Dayanışmacı Türkçülük" hedefi güden ve "Halkçılık" kavramına sosyolojik bir içerik kazandırmayı tasarlayan "Yeni Mecmua"sını yayına soktu. Açıkça Halka Doğru dergisinin yetersizliğinin fark edildiği daha kapsamlı fikir yürütecek bir yayının düşünüldüğü anlaşılıyor. Burada yayınlanan "İki Tehlike" başlıklı yazısı yeni bir polemiğin gündeme gelmesine zemin hazırlar.

Hüseyin Cahid'in Matbuat Konferansı'ndaki konuşmasında basını "fikir irticaı"na karşı birliğe davet etmesini "tam zamanında yükselen bir milli nida" sayar. Birini "Kızıl" diğerini "Kara" tehlike ilan ettiği Bolşeviklik ile Gericiliğe karşı "Tanzimatçı olsun, milliyetçi olsun bütün teceddüdcüleri - ilerlemecileri - samimi bir surette birleşmeye çağırır. İddiasının temelinde özellikle İstanbul Üniversitesini geliştirme çabalarına karşı "Milletimiz Darülfünun'a hazırlanmış değildir" diyerek çıkanlara eleştiri vardır. "Tanzimattan evvelki hayata dönmeyi arzu eden bir kafa meşrutiyete, milliyete, halkcılığa tahammül edebilir mi?"

Talat Paşa'nın izniyle tekrar yayına girmiş olan Edebiyatı Umumiye dergisinde Celal Nuri, Milliyetçi/Halkçı akıma karşı mücadeleyi yeniden başlattı. Bu yazıları 1918'in ortasında "Kara Tehlike - Bir Müdafaanamedir" İsimli kitabında toplu halde tekrar okuyucuya sunar: "Mesleğinde birden fazla ictihad değiştiren yüce medreselerin akidem ve şahsım hakkındaki fikirlerini de değiştireceğine itimat etmek isterim."

Biz bu tartışmalarda sadece kamuoyu konusunu doğrudan ilgilendiren iddiaları kısaca aktaracağız. "Halka Doğru - Bir Mütalaa, bir Masal Numunesi" başlıklı yazısı, doğrudan doğruya milliyetçi/halkçı dergiyi eleştirmeye yöneliktir:

"Halka doğru, halka doğru!... Diyoruz; ve bir cereyan uyandırmak istiyoruz. Hatta bir aralık, zan ediyorum bu isimle bir de mecmua kurulmuştu. Lâkin bu mecmua da, kendisinden önceki ve sonrakiler gibi bir göründü, bir söndü. Sorarım: Halk için ne yapıldı? Bu hareketin, bu cereyanın bilançosunu bir görelim. Bu kadar zamandır halk kelimesini ağzımızda dolaştırıyoruz. Halk fikrimizce iki türlü yükselir: Evvel be evvel maarifi iptidaiyenin (= ilk öğretim) yayılması ile. Eğer bizde ilk öğretim biraz daha yaygın olsaydı bütün Türk okuyucularının sayısı 40 bin gibi zayıf bir sayı sunmazdı. Bu hususta en büyük hizmet ve külfet Maarif Nezaretine düşüyor. Yazarlar ne yapsa kâr etmez.

Halk okumanın, yazmanın, saymanın, görmenin, anlamanın başlangıcını bilmeli ki muharrirlerin yazdıklarını okuyup bilsin! İstediği kadar açık, sade, amiyane terkipsiz ibarelerle yazılmış olsun. Bir insan Almanca veya Fransızca bilmezse, nasıl bu lisanlarda yazılı halk edebiya-

tını anlar? Köylü de, halk da, önceden elifba'sını öğrenmeli, ilkel inatçılığını sırtından atmalı ki muharrir beyefendinin yararlı görüşlerini heceleyebilsin. Okumanın yayılmasından evvel halk edebiyatı emeline çalışırsak arabayı öküzlerin önüne koymuş oluruz. Hayır! Evvelâ ilk eğitim , sonra yahut onunla hemen birlikte halk edebiyatı."

Temel sorunun toplum tabanının okuryazar azlığı olduğunu öne sürmesi tabii ki çok doğru. Ancak dikkati çeken, tek eğitim aracı sayılan gazeteleri okuyabilenlerinr yüzde birden de aşağı olduğunu kendisinin de kabul ettiği bir ortamda, bunun yükseltilmesinin kaç nesil gerektirdiğini hiç düşünmemesidir. Evvelce savunduğu "Avrupa yapısına tam uyma" koşulunu Avrupalıların kaç yüz yılda gerçekleştirmiş olduklarını hiç anımsamak istemiyor. Bu arada özelliğini dil sadeliği oluşturan halk edebiyatına karşı çıkarken, okur/yazar azlığında Enderun Dili'nin rolünü hiç gündeme getirmemesi ilginçtir.

Üstelik yazılarında durmadan Fransızca ve İngilizce terimler kullanması kendisinin de yepyeni, halkın büsbütün yabancı olduğu bir yönü tercih ettiğini kanıtlıyordu. "Türkçülük ve Halkçılık" başlıklı yazısında tam Türk olduğunu belirttikten sonra eklemektedir "Gayem, toplumun ilerlemesidir. İsterim ki avam, havassın seviyesini yaklaşsın. Bulunduğu vaziyetinden çıksın, halk aristokrat olsun." Bu yargıdan sonra "Öyle ise Türkçü ve Halkçısınız" sorusunu koyar ve yanıtlar:

"Kelimelerin manasını bilseydim evet ya de hayır diye bir cevap verirdim. 'Türk' kelimesi ve 'Halk taraftarı' sıfatı varken 'Türkçü' ve 'Halkçı' ne demek? Yoksa bir Türk ve Türkçü ve bir Halk ve Halkçı mı var? Bu bir ikilik ifade eder."

'Ci' ekinin terki gerektiğini ve bu karmaşık görüşler sebebiyle âmme'nin ilerlemesinin sekteye uğratıldığı fikrinde. Dilde yaygınlaştırılmak istenen yeni Türkçe sözcükleri "fütürizm" diye niteliyor. Milliyeti öne çıkarırken belki de bilmeyerek "kozmopolitliği" desteklediğimizi ileri sürüyor. Milliyet'in bir "spekülasyon" olmadığını ve ırk mefhumunun üstünde olduğunu kaydediyor. İşin ilginci, "Türk'ü bütün mazisiyle kabul eder ve severim" dedikten sonra eklemesi "bizi açık kurtuluş yoluna götürecek ancak fikri milliyettir." Bütün Avrupalıların ve Osmanlı-

dan ayrılanlar gibi ayrılmak isteyenlerin de henüz ırkçılıktan sıyrılamamış bir milliyetçilik peşinde koştuğu dönemde nasıl bir milliyet anlayışı tasarladığı pek anlaşılamıyor. Tezinin kökeninde hayalci bulduğu Turancılığa karşıtlığın temeli oluşturduğu düşünülebilir.

31 Mart ile ilgili makalesinde toplumsal yapımızı değerlendirir:

"Bizde irtica yoktur ve olamaz, bizde ancak cehalet icrayı tahribat edebilir. (…) Sermayecilik de (=kapitalizm) memleketimizde namevcuttur. Binaenaleyh demokrasinin altın kapısı öz diyarımızdadır. Zadeganlık, ruhbaniyet, kapitalizm olmayınca irtica mümkün olamaz (…) Çalışalım Kapitalizm olmasın ki memleketimizde tekrar uygunsuzluk çıkmasın."

Avrupayı örnek almayı önerirken, serbest piyasa gibi işçi haklarını da tamamen red etmesi, yine teşhisleri tutarlı olsa da tedavi konusunda tam ters noktalara düştüğünü kanıtlıyor.

"İnhitatı İslam'a Dair" makalesinde de, Türklüğünü kabul ettiği yapının Avrupa'nınkinden büsbütün farklı olduğunu, Avrupa'nın sosyal hastalıklarının bizde bulunmadığını ileri sürer. "Bize lâzım olan 'noblesse' (=soylular) değil ileri gelenlerdir. Bizim derdimiz ileri gelenlerin noksanındandır. Bize gereken erbabı kemâl, erbabı ihtisas, fikir sahibi icraatcı erbabdır. Kahtı ricale (= yüksek adam kıtlığına) acilen çare bulmalıyız. Hayatı Osmaniyenin genişlik kazandığı bu dönemde her kabiliyetten istifade edilmelidir. Feda edilecek bir kuruşumuz, heder edilecek bir ferdimiz olmadığı gibi çarçur olacak bir katrei zekâ, bir çekirdeklik akıl, bir zerre irfanımız yoktur. Birlik ve destekleyici olalım (…) Kıymettar zekaları küstürmemeli, uyuşturmamalı, püskürtmemelidir. (…) Koca Reşid Paşa zamanından beri bizde bir insan fidanlığı vücude getirilse idi bugün her şubeyi faaliyet ve marifetimizde sayelerinde korunmuş olacağımız ileri gelenler bulunurdu."

Böylece 1908 başında düşünürler arasındaki iktidarın içinde yer almaya dayalı şahsiyat çekişmesinin yerini bu kez, topluma yön verme teziyle ön plana çıkma çabasının aldığı açıktı. Celal Nuri'nin hem Avrupa'yı örnek alarak değerlendirme - halkımızın aristokrat olmasını istemek gibi - hem de ondan tamamen ayrı bir Osmanlı kimliği ta-

sarlaması; Türklüğü kabul etmekle birlikte, ondan başka seçeneği kalmamış toplumun tabanına açılmayı tasarlayanları dışlaması; aydın kesimin yeni bir aşamada bulunduğunu kanıtlıyordu. Bu çerçevede "Ârâyı Âmme" (= Toplumun oyları anlamında) başlıklı yazısı kamuoyunun Avrupalı tanımlaması çerçevesinde tartışılmasını gündeme getirdiği için ilginçtir: (Kullandığı bazı özel deyimleri italik olarak aynen belirttik)

"Meslek sahibi bir refikimiz efkârı umumiye meselesini ortaya koyuyor.

Şunu belirtelim ki efkârı umumiye terkibi 'opinion publique' karşılığı değildir. Bu olsa olsa 'pensée générale'in bir tercümesidir. Israrla iddia ederiz, birinci kavram ancak 'ârâyı âmme' deyimi ile kabili ifadedir. Ârâyı âmme var mı yok mu? Olumsuz cevap hiçbir noktai nazardan doğru olamaz. Olduğu yerde duran ve vahşi Hotanto'lardan ilerlemiş ve medeni İngilizlere varıncaya kadar her millet ve toplulukda az çok âmme'nin bir oyu vardır. Asıl mesele tek cins için mi, değil mi, önemli mi önemsiz mi? Bunun derecesi nedir? İşte anlam bu şekilde arz ve özetlenmelidir. Cennetmekân Abdülhamid Han'ın saltanatı zamanında bile mutlakiyetçi idare fikir ve ifadeyi yok ettiği vakit bile ârâyı âmme mevcuttu.

(…Abdülhamid'in para dağıtarak bunu frenlemesine rağmen İttihad ve Terakki'nin hürriyeti getirdiğini belirttikten sonra…) Bizde yüksek dediğimiz tabaka bir şeyler düşünüyor, bu ârâyı âmme'nin yalnız bir yüzüdür. Halk tabakaları da düşünmüyor değil. Onların düşünceleri de ârâyı âmme'nin diğer bir cephesini gösterir. On seneden beri ârâyı âmme'yi pek yakından takip ediyoruz. Bizdeki halk hiç de başka yerlerdeki avam gibi safderun değildir. Bir yerde avamfiriblik (=halkı avlayıcı) sözünü görürse, hemen onun ilgili olduğu, mahkum ettiği meselenin avamfiribane değil, asıl o taş atmanın bu illetle sakat olduğunu anlıyor.

Halkımız - aşağı tabakaların ümmi olması dışında - sınayandır, lâkin sakin ve usludur, uysaldır. Hiddete güçlükle kapılır. Sonra kadınların da ârâyı âmme'si var. Bu da muhtelif safhalardan geçiyor. Daha sonra eskiler karşımıza çıkıyor. Gerçi bunlarda bu günlerde güç biraz eksik. Lâkin bütün bütün tükenmiş mi, yoksa kendilerinde bazı güç hazineleri hâlâ mevcud mu? Vallahül âlem bil savab, yeni yetişenlerin de efkâr ve ârâyı

âmme'si var. İtiraf etmeliyiz ki millet topluluğu içinde en köksüz ve kararsız olanları bunlardır. Eski eskiyi bilir. Yeni ise çok yol göstericiye, çok modaya, çok cereyana tabi oldu; puslasını maatteessüf şaşırdı. Bilgisi de azdır.

Milletimiz, zan olunduğundan fazla tecrübe ve alışkanlıklar görmüştür. Hele şu son çağ ve soy neler gördü, geçirdi, ne tehlikelerden geçti! Fikrin, hissin, zevkin her türlüsünü tattı. Bu çağ ve nesil kendisince hususi bir mantık edindi. Halkımız tabiatıyla felsefe-i fevaid yani 'Pragmatisme' yoluna girmiş ve bağlıdır. Ne Bergson'a iltifat eder, ne Spencer'e, ne de merhum mösyö Durckheim'a. Nazariyenin derecesini, nazariyecilerin nasıl elbise değiştirir gibi fikir eskittiğini görüyor.

Elbise gibi mi diyoruz? Tövbe estağfurullah! Harp dolayısıyla çokları 4-5 seneden beri yeni kostüm yüzü görmedikleri halde, maşallah, yeni günde nazariye ve mütalaa görüyor ve işitiyoruz. Zekâ bir yel değirmeni gibi altı yöne de dönüyor. Her rüzgara yönelik oluyor. İşte, ârayı Osmaniye'yi bu kararsızlık şaşırttı.

Ârâyı âmme'miz rengârenkdir. Bunun içinde Müslüman, Türk, Osmanlı, eski, yeni, Melâmi (=sufi), dinsiz, haric anel merkez, müfrit, ayrılıkçı gibi renklere sıkca rastlanır. Gerçi her yerde az çok böyle ise de, başka havalide efkârı mutavassıta (= orta) her halde bir ekseriyet teşkil eder. Bizde ise bu orta düşünce henüz yeni oluşmaya özeniyor. Zaten etraflıca araştırmamıza göre ârâyı umumiye'nin bu kısmı, başlangıçta, safderunluktan pek uzaktır. Değme yeni ve vaktinde belirmemiş yönlendirici bu kısma ön ayak olamaz. İkinci olarak, hissi bir mantık ile halk 'Men cerb el mecreb hallet bil nedame' (= Tecrübe edilmiş olanı tekrar tecrübe eden pişman olur) Arap atasözünü iyice anlamıştır. Üçüncü olarak, halk şairden evvel şuur istiyor. Dördüncüsü hakikatin mühim meselelere bağlı olduğuna değil, sade anlatıma iman eder. Beşincisi, - şayanı hayret, ibret ve takdir bir nokta! - ârayı âmme bizde terbiyeyi, itaati, boyun eğmeyi, adabı kendine şiar edinmiştir. Bu da bir alameti medeniyettir.

İşte ön tetkikimize bir kucak psikoloji meselesi! Ekseriyetle bu fikirlerin kitapta yeri yoktur. Ruhi meselelerimiz, civa gibi kitaptan kaçı-

yor. Sonra… Değişiyor da!... Hele Cihan Harbi, ârâyı âmme'ye yeni bir kabiliyet yükledi ve değişim de getirdi. Görüyoruz ki, ulemamız bu halk psikolojisini hiç de benimsemiyor. Onunla uğraşmıyorlar. Biraz üzülüp incelemede bulunmuyorlar. İtiraf edelim ki psikoloji uzmanlarımız arasında bununla yorulan pek yok.

Şuna tam inanmak gerekir ki, bir mektebi irfan (=kültür) ruh hallerinin tahlili ve gereğince hareket edilmesi gibi kapsamlı ilmi araştırmayı bertaraf ederse, o davranış ilim alanında bir karışıklığa bir anarşiye sebep olur. Asıl vazifeyi âmme, asıl ruh bilimcilerin vazifesi, tıpkı kimya ve fizik uzmanlarının usulleri gereğince bu kuvvetleri hususi laboratuvarlarda tahlil edip derinleştirdikten sonra onları 'pil'lerin 'dinamo'ların içine koymak, sokmak ve çeşitli mücevherlerden muazzam harikalar üretmektir. Ulemamıza bu başarıyı temenni ve meseleyi ortaya koyan dostlarımıza teşekkür ederim."

Avrupa'ca kamuoyu karşılığı kabul edilen "opinion publique'in "genel düşünce" diye nitelediği "efkârı umumiye" sayılamayacağını belirtip asıl anlamının "ârâyı âmme" yani "toplumun oyları" olduğunu ileri sürmesi, Osmanlı yapısına özgü bir formül oluşturma çabasını gösteriyor. Nitekim bizim halkımızdan irtica çıkmayacağı tezi, hele irticanın cehaletten doğmayacağını farzetmesi, hele demokrasiye açık bir yapımız olduğunu ileri sürmesi, topluma bir çözüm ararken kafa karışıklığı yaşadığını kanıtlıyor.

Her toplumda, her rejimde - Abdülhamid'inkinde bile - ârâyı âmme'nin varlığını kabul etmesi insanlığın başlangıcından beri var olduğu anlayışını benimsediğini gösterir. Ancak kamuoyunun örgütlenmesi ve kendini açıkça ifade etmesi konusunda Müslüman, Türk, Osmanlı, eski, yeni, Melâmi (=sufi), dinsiz, haric anel merkez, müfrit, ayrılıkçı görüşleri içerdiğini kabul ettiği bir yapıdaki itaatçi anlayışı medeniyet işareti sayması, gerçeği tam göremediğinin kanıtıdır. Buna karşılık Türk kesiminde dinamik bir kamuoyunun var olmadığını da bu gerekçeyle itiraf etmiş olmaktadır. Üstelik bir Orta Sınıfın eksikliğini vurgularken, bunun bütün bu karşıt görüşlülerin bir sentezi çerçevesinde gerçekleşebileceğine inandığı kanısını uyandırıyor. Oysa, 1913 - 1918 ortamında gerçekçi olamayacak bir iddia.

Bu konuda o ve arkadaşlarının en yararlı katkısı teşhisleridir: halkın düzeyine inecek bir eğitim yapısının gereğini ısrarla belirtmiş olmalarıdır.

MÜTAREKE DÖNEMİ: ŞAHSİYAT TARTIŞMALARINA DÖNÜŞ

Savaş, öncelikle bütün nüfusun büyük kayıplar ve sıkıntılar yaşaması sonucunu doğurmuştur. Yirmi milyonun biraz üstünde sayılan nüfusun üç milyonu fiilen savaşa katılma ve bunun öldürücü, yaralayıcı etkisine tanık oldu. Ölü ve esirlerin bir milyonu aştığı bir o kadar da sakat bulunduğu biliniyor. Bunlar toplumun tabanının kurbanlarıydı. Salgın hastalıklar artmış, önlem alınamadığından ölüm yüzdeleri - örneğin İstanbul'da yüzde yüz - artmıştı. Doğu Anadolu'da Rus-Ermeni işbirliği yüzbinlerle Türk/Müslüman'ın ölümüne sebep olduğu gibi ondan da fazlasını Ermeniler tehcir = göç sırasında yitirmişlerdi. Sadece savaşmaktan değil, cephede aç ve ilaçsız kalmaktan da bıkmış ve büyük çoğunluğunu Türk köylüsünün oluşturduğu askeri birliklerin bazılarında firarilerin yüzde 30'lara 40'lara ulaştığı biliniyordu. Suriye'deki 7.Ordu'nun komutanı olduğu sırada M.Kemal Paşa 20.9.1917 tarihli raporunda ilgilileri uyarıyordu (84)

"Savaş devam ederse her taraftan çürüyen saltanat yapısı tamamen çöker, sebebi: Anasır arası ilişkiler çok gergin - Halk ile yönetim arasındaki bağlar sarsıldı - Evlerde yaşayan halk, sakat ve kaçaklardan oluşuyor."

Köylü nüfusun çoğunun askere alınması sonucu zirai üretim çok azalmıştı. Bütün ülkede gıda sıkıntısı vardı. 1913-1918 karşılaştırmasına göre üretimde düşüşler şöyleydi: Buğday %48, tütün %60, kuru üzüm %70, fındık %75, pamuk %90, zeytinyağı %90. Osmanlı lirasının alım gücü %80 kaybetmiş, gıda maddeleri fiyatları %100'den %1789'a çıkmıştı. Devletin mali iflası durmadan Alman Avusturya kaynaklarına borçlanmayı artırmıştı, tabii bunun yanı sıra yolsuzlukla zengin olanların öyküleri de halkı rahatsız ediyordu. Üstelik en güvenilir güç sayılan ordudan, başta yiyecek içecek olmak üzere savaş koşullarının kötülüğü yüzünden firar edenler de çoğalmıştı. Osmanlı hizmetindeki en üst düzey Alman komutan Liman von Sanders'in 1917 sonundaki değer-

lendirmesine göre kaçakların sayısı 300 bini buluyordu. İkdam gazetesi 2.2.1918 tarihli sayısında açıkça belirtmiştir:

"Maddi meseleler deyip geçmeyelim: bütün alem, hayat, hatta ilişki itibariyle bütün manevi ve ruhi maddeler maddi meselelere bağlıdır. Bizim bütün manevi, ahlaki, ruhi hastalıklar ve acılarımızı giderecek hep iktisadiyatımızdır."

Böyle bir ortamda bırakınız efkârı umumiye'den bahsetmeyi olayların gerçek yüzlerini bile topluma yansıtmak mümkün değildi. (85) Yenilgilerden - Hicaz'da ya da Filistin cephesinde olduğu gibi - hiç bahsedilmiyor, hatta bazan zafer gibi sunuluyor, gerçek başarılar ise adeta savaşın sonunu getirmiş gibi yansıtılıyordu. Bolşevik Devrimi'nin Çarlığı devirip Rusya'nın savaştan çekilmesinin arkasından Amerikan cumhurbaşkanı Wilson'un, her toplumun kendi kaderini kendisinin belirlemesi ilkesini savunan Prensipleri açıklanınca İttihatçı düşünürler de çıkmaza girmiş durumdan bu sayede çıkabileceklerini düşündüler. Artık "Zaferi Nihai - Şerefli Sulh" sloganı topluma şırınga edilmeye başlandı. Fazla bir şey kaybedilmeyeceği inancını topluma aktarmak için 1917 sonundan itibaren basında sansürü yumuşatma uygulaması başlatıldı.

24.Şubat.1918 günü mecliste yaptığı konuşmada sadrazam Talat Paşa, basının tam serbestliğinden yana olduğunu söyler, bunlarsız meşrutiyetten bahsedilemeyeceğini bile ileri sürer: "Milletin iki lisanı vardır: Biri Meclisi Milli kürsüsü, diğeri matbuat." Ancak savaş durumu dolayısıyla dünyanın her tarafında sansür olduğunu anımsatıp ekler: "Bununla beraber biz serbestiye ve meşrutiyete o memleketlerden daha ziyade muhtacız ve bilhassa buna alışmağa muhtacız. Bendeniz memlekete fenalık getirmeyecek şekilde bunu genişletmeğe taraftarım ve buna teşebbüs edeceğim."

Ancak, bırakınız İttihat ve Terakki'nin yaşadığı sorunları, savaşın getirdiği şartlar içinde de tam bir özgürlüğün gündeme gelmesi mümkün olamazdı. Necmeddin Sadak 7.Mart. 1918 tarihli Yeni Mecmua'da Hüseyin Cahid'in Matbuat Kongresinde Osmanlı matbuatının ilkesini belirleyişini aktarır: "Hep birlikte, hükümetle beraber, memleketin en büyük düşmanına, fikir irticaına karşı mücadele edelim." Bunun yine de

tek çizgili bir özgürleşme olduğunu kabul gerekir. İkdam 18.3.1918 tarihli "Bizde cereyanı efkâr" başlıklı başyazısında bu açılmanın yararını anlatırken toplumun değişmiş olduğuna da dikkati çeker:

"Halkda daha iyi şeraiti ictimaiyenin elde edilmesi için bir aşırı düşkünlük var. Halk kendi kendine yetişiyor. Eski klişeler, eski basma kalıp fikirlerde büyük bir düşüş görülüyor. Milletin ihtiyaçları düşünülüyor. Bunu bir uyanma sayarsak aldanmayız. Altı asırlık tarihimizde gerçekten dikkate şayan bir çok dönüşüme şahit olduksa da şimdiki büsbütün demokratiktir, milletin kendi derinliğinden geliyor. Halk ihtiyaçlarını, kuvvetini idrak etmiş oluyor. Hürriyet terbiyesi bir hürriyet tecrübesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Hürriyet yeterliliği olmayan bir kavmin serbestliğe ihtiyacı da, liyakati de olamadığı gibi böyle bir insan kitlesinin elinden kokmuş hukuk da kolaylıkla alınamaz. Halbuki millet düşünmeye alışır, iyiyi kötüyü ayırır ve değerlendirirse onun sahipleneceği hukuk ve sağladığı hürriyet sürekli olur. Demokrasi ve meşrutiyet ilerleme ve yararlanmanın nicelikleridir. (…)

Harpten evvel günlük yayınlarımız bir takım uzun ve dopdolu fikirler, görüşler yayınlıyorlardı. O zaman bunlar az çok okunuyordu. Bir iki senede zaman o kadar hızla geçtiki şimdi, bu gibi yazıların alelade okurlar tarafından tetkiki şöyle dursun, o zamanın ruhiyatını izleyenler bile bunları incelemede güçlük çekiyorlar. Genel siyasi görüş yansıtma kaidesi de tavsadı. Bunda yaşadığımız savaşın büyük etkisi olmuştur. Çünkü bugün her ne denirse yarının bir hadisesi onu çürütüp tekzip etmişdir."

Halkın ilgisizlik ya da inançsızlığını yansıtmak için de ilginç bir örnek sunuyor:

"Tramvay arabalarında, şirket vapurlarında çok tesadüf ettik: Uzun siyasi bir yazıyı okuyan, çabasının sonunda, usulle yanı başındakine: - Beylik sözler! Diyor. Bir kısmı da böyle indiyatı (= birinin hakikate muvafik olmamak üzere kendiliğinden kurduğu, hükm ettiği şeyler) hiç okumuyor."

1908'den beri on yıldır yaşanan iç ve uluslar arası bunalımlar, savaşlar sonucu çok farklı bir toplumun belirdiği, hürriyeti demokrasi'ye

bağlayan bir anlayışın bile gündeme geldiği görülüyor. Ancak iç ve dış hiçbir sorununu çözememiş bir toplumun bu hedefe nasıl ulaşacağı hakkında görüş yok. Wilson Prensipleri'nin dünyayı etkilemesinin beklendiği açıktır.

Kadrosu daha çok İttihat ve Terakki'ye karşı çıkmışlardan oluşan Zaman'ın 4.4.1918 birinci sayısındaki "Gazetecilik" başlıklı yazıda doğrudan belirtilmeden geçmiş dönemin eleştirisi vardır:

"Gazete cemiyet hayatının en son ilerlemesinden doğmuş bir uzuvdur. Öyle bir uzuv ki faaliyeti her ne sebeple olursa olsun tabii halinden çıkacak olursa cemiyet derhal hasta düşer. Hastalıklı, uyuşmamış ve karmakarışık bir ömre mahkûm olur. Hürriyeti matbuat hakkından mahrum kalmış memleketlerle, gazeteciliğin hususi menfaatler için kurulmuş bir tuzak gibi kullanıldığı zamanlarda görülen vukuat ve hadisat, matbuatın gayri tabiiliğinden beliren muzır ve tehlikeli neticeleri takdir etmek için kâfidir. Matbuatı muhtaç olduğu gelişmeden, kuvvetten mahrum edip cılız bırakan yahut sağlıklı çığırından çıkarıp yanlış yola sokan iki türlü sebep vardır. Biri harici kayıtlar, diğeri dahili ve bünyevi yani matbuatın kendisinden kendi vücudundan doğan etkenlerdir; ve bu iki sınıf sebebin her biri daima diğerini davet eder. Matbuatı serbest olmayan bir memlekette gazeteler mutlaka düşkündür, aciz ve haysiyetsizdir. Efkârı umumiye gafildir, durum vahimdir, hakikatten habersiz kaldığı nisbette kuruntuya eğilimlidir.

Yükümlü oldukları yüce vazifeleri unutan, mevkilerinin olağanüstü önemini takdir edemeyen kuvvet ve hürriyetlerini garez ve ihtirasa alet eden, sorumluluk hissinden mahrum davranan matbuat dahi kötü gerginlikler, heyecanlar uygunsuz hiddet ve nefret uyandırmakta devam ettikçe genel sükun ve selamet namına ergeç esaret altına sokulurlar. Halbuki matbuat hürriyetine ehil olmayan bir millet kendi kendini idareden aciz, sözünü sohbetini bilmez, vesayete muhtaç ve iktidarsızlığa mahkum bir millet demektir. Demek ki haysiyetli bir gazetecilik her şeyden evvel bir hürriyet ortamına muhtaçdır (…) Dolayısıyla gazeteleri serbest olmayan bir milletin ağzı bağlı demektir. Ancak söz serbestisi, ağzına her geleni söylemek değildir (…) Gazetecilik insaniyete has olduğu için onun usulü elbette mantıkla susturma yoludur. Zorla sessiz-

liğe mahkum olmak istemeyen bir gazetecilik hasmını zorlamaya asla yönelmemelidir. Matbuatın tesir ve ehemmiyeti bizce kürsi-i teşriiden (yasa yapmadan) bile evvel gelir. Çünkü matbuatın yeri, mevkii irşad (= doğru yolu gösterme) ve tevhiddir (=birleştirme) ve kuvvayı milliyeden hiçbiri gazetelerin yayın tesirinin dışında değildir."

Geçmiş çekişmelerden bahsetmeden onları mesleğin temel ilkeleri arasında anımsatan yazının dikkatlerden kaçmadığı anlaşılıyor. 1908'in ikinci yarısına dönülmemesi uyarısı Tanin'den gelecektir (17.6.1918):

"Şahsiyat kelimesiyle ifade edilen, birkaç gazetenin veya birkaç yazarın karşı karşıya geçerek birbirinin fenalıklarını sayıp dökmeleri, iftiralarda bulunmaları kadar fena ve çirkin adaba vukufsuzluk tekrar etmemelidir."

Hâlâ bir umutların beklendiği ortamda Dahiliye Nazırı İsmail Canpolat'ın 27.7.1918 tarihli Tasviri Efkâr'da çıkan beyanatı durumun saklanacak hali kalmadığını kanıtlamak açısından ilginçti:

"Memleketin pek buhranlı devresinde bulunuyoruz (…) Savaş, savaşan memleketlerin hepsinden çok bizde tahribat yaptı (…) Halkımızı tarif ve tedavisi imkan dışı musibetlere, felaketlere, afetlere maruz bırakarak her akıl ve vicdan sahibini memleketin geleceğinden haklı olarak korkutacak bir feci durumumuzu meydana getirdi. Geçirmekte olduğumuz anların tehlikesini, fecaatini artık kendi kendimizden saklamak, ahvali olduğu gibi görüp göstermekten bir takım sakıncalar hayal edilerek feci bir riyakârlıkla kendi kendimizi aldatmak, şimdiye kadar yapılan fenalıkları alaya almak, memleketi artık telafisi olanaksız yeni felâketlere sürüklemekten başka hiçbir netice veremez (…) Nereye baksanız harabiyet, perişanlık, musibet ve sefaletten başka bir şey göremiyorsunuz. Kimi dinleseniz müthiş ve korkutucu fecaatlere ait haberlerden başka bir şey işitemiyorsunuz."

Açıklama gerçekçi idi ama topluma bir çözüm getiremiyor, sadece şahsiyat çekişmelerine yönelmeden beklemelerini öneriyordu. İki ay sonra 1.Ekim'de Şam'ın İngiliz- Arap birliklerince alınması ve Suriye cephesinde tam bozgunun başlaması bir çözüm öneremeyen İtti-

hatçı hükümetinin istifasına sebep oldu (8.Ekim). Yeni hükümeti kuran İzzet Paşa'ya resmi açıklamasında "sekiz yıldır süren kargaşadan sonra vatanın sükunete, yokluklar içindeki toplumun dinlenmeye ihtiyacı var" demekten başka çözüm önerisi kalmamıştı. 27.Ekim'de Halep düştü, Musul'a doğru İngiliz yürüyüşü hızlandı, 30 Ekim'de de Osmanlı hükümeti Mondros Ateşkesi'ni imzalayarak tam yenilgi ve teslimiyeti kabul etti. İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçmasının ardından fırka kendi kendini feshetti yerine Teceddüd Fırkası adıyla çalışma oyunu oynadı. 13.Kasım günü de Galip devletlerin filoları - Yunanlılar dahil - İstanbul limanına demir attı, başkentin idaresini eline aldı. Aynı zamanda ülkenin - bu isim altında artık sadece Anadolu kalmıştı - dört bir yanına da askeri birlikler gönderip işgallere başladılar. Daha 1915'de hazırlamış oldukları gizli Sykes-Picot Anlaşması çerçevesinde Osmanlı topraklarını paylaşma eylemini uygulamaya soktular.

Mondros Ateşkesi (30.10.1918) ile Osmanlı'nın bağımsızlık dönemi sona erer ve Mütareke Dönemi adı verilen, galip Avrupa devletlerinin işgali ve yönetimi altında yaşam başlar. Toplumun tabanının bir tepki gösteremeyecek kadar bitkin olduğu günlerde düşünür kesim, artık çözümün yalnız galiplerde olduğunun bilinciyle, sadece son on yılın olaylarını yermeye yöneldi. 1908'de, önceki 32 yıla eleştiri yöneltirken Abdülhamid ve ordu'ya övgü yağdırmak, Yıldız Yaranını yermek en geçerli formüldü. Bu kez inkılâbı, orduyu anmamak, meşrutiyetin çözüm olduğu fikrini hatıra bile getirmemek yaygındı. Sadece son on yıl gündemdeydi. Bir zamanların en hızlı İttihatçısı iken tam aksi cepheye geçmiş olan Rıza Tevfik'in yaptığı gibi 10.Şubat.1918'de ölen Abdülhamid'e övgü şiiri yazıp, hem günah çıkarmaya hem de çaresizliğin tam teslimiyette olduğunu ilana kalkışanlar çıktı:

Nerdesin, şevketli Sultan Hamid Han / Feryadım varır mı bârigâhına? (= girmek için izin gereken yer) / Ölüm uykusundan bir lâhza uyan / Şu nankör milletin bak günahına /(…) Bizdik utanmadan iftira atan /Asrın en siyasi padişahına / Divane sen değil meğer bizmişiz / Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz / (…) Sonra cinsi bozuk, ahlakı fena / Bir sürü türedi girdi meydana / Nereden çıktı bunca veledi zina ?/ Yuh olsun bunların ham ervahına / Bunlar halkı didik ettiler / Katliama kadar sürüp gittiler.

İnkılâb'ın ilk aylarındaki efkârı umumiye'nin katkısını ön plana çıkarma çabası zaten tamamen gündem dışı kalmışken, umut bağlanacak, medet umulacak bir lider ya da örgütün de kalmadığını şiirin ismi kanıtlıyordu: "Sultan Hamid'in Ruhaniyetinden istimdat"

Bir zamanlar İttihatçı sayılmak için yarışanların bu damgadan sıyrılma yarışına girdiği ortamda artık asıl sesi işitilenler, birdenbire ayrılıkçı akımlarını açıktan savunmaya başlayan Ermeniler ve Rumların yanı sıra yirmiden fazla fırka ve cemiyet olmuştu. Kürt, Çerkes, Arnavut, Arap, Laz dernekleri bile vardı. Ayrıca İngiliz, Fransız ve Mandacı Wilson Prensipleri Cemiyeti de faaliyetteydi. Sürgünden dönen düşünürlerin Hürriyet ve İtilaf Fırkası tamamen bu mandacılarla işbirliğini savunuyordu. Hepsinin hedefi yoğun şekilde İttihatçıları suçlamak ve kendi çıkarlarını ön planda tutmaktı. Türk kesiminin yayınları da aynı yöntemi izliyordu. Dolayısıyla topluma şahsiyat tartışmalarından başka bir şey vermez durumdaydılar. Bütün yazılar artık "on seneden beri yaşanan felaketler" üzerinde yoğunlaşmıştı. Tıpkı 1908'de herkesin birbirini Yıldız jurnalcisi diye suçlamasına benzer şekilde bu kez de sevmediğini İttihatçı ajanı ilan etme tutkusu ve kovuşturması başladı. Abdülhamid'e özleme dayalı olarak da, çözümün artık halkın seçeceği milletvekillerinden değil sadece Sultan/Halifeden gelebileceği tezi kendiliğinden ağırlık kazandı.

Azınlık basını ile işgalcilerin İstanbul'da yayına soktukları kendi gazeteleri İttihatçıların son dönem tezi olan Osmanlı bütünlüğü ve Türk dayanışmasına karşı en yoğun kampanyaları sürdürüyorlardı. Efkârı umumiye'yi dikkate alan gibi gündeme getiren de yoktu. İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin sözcüsü olan Said Molla'nın gazetesi Yeni İstanbul, 17.Kasım.1918 tarihli sayısında "İttihat ve Terakki'nin sefil ve kirli bir vaziyette mukadderatı memleketten uzaklaştığı gün arkasında kimleri bıraktığını efkârı umumiye'ye söyledik" diyordu ama sadece İttihatçıları tartışmaya yöneliyordu. Asıl hedefini 12 Kasım sayısında "Osmanlılar ancak İngiliz kavmi necibinin samimi desteğiyle temini hayat ve refah edebilir" cümleleriyle açıklamıştı. Aslında çok okuyucusu olan bir yayın değildi. Buna karşılık kamuoyunu yanına çekerek, Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın çöküşünde en büyük rolü oynayan İngilizlere okur yazar çevrelerde pek az sempati bulunmasını aşma taktiğini denediği anlaşılıyordu. Zaten o da ağırlığı kişileri yermeye vermekten vazgeçmemiştir.

Dönemin etkili yazarı Ali Kemal'in 5.Kasım 1918 tarihli Sabah'taki yazısı da toplumun tabanından bir şey beklenemeyeceğini belirtiyordu:

"Tevekkeli ecdadımız 'etrâki bî-idrak (= anlayışsız Türk)" demezlermiş. Hakikaten ne idraksiz bir milletiz!.. İzansız bir halkız. Yok cidden daltaban bir halkız (...) Ezeli adalet fertler gibi milletleri de yaptıklarına göre ya mükafata mazhar kılar, ya böyle cezalandırır."

Söz gazetesi de 29.Kasım.1918 sayısındaki "İkbali sirkat, ictihadı sirkat, fikri sirkat (= Mutluluğu hırsızlık, çabası hırsızlık, fikri hırsızlık)" başlıklı yazısında tamamen düşünür, aydın kesimi suçluyordu: "Herhangi bir inceleyici, bir toplumsal doktor ulusal bünyemizi muayene etse hastalığı göğüste, bünyede değil, asıl başda bulur, yani münevverler kesiminde bulur. Ve teşhis olarak da hastalık için başlıktaki sözleri yazar."

İttihatçılar derken askere dayalı devlet ve askerlik düşmanlığının ön plana çıkarıldığını kabul gerekir. Toplumun tabanının da, yukarda bahsettiğimiz gibi zaten savaş bıkkınlığı içinde olması sebebiyle de her İttihatçı aleyhtarı yargının içinde bu husus da ön plana çıkıyordu. Kanunu Esasiyi ve Meclisi Mebusanı da askerlerin getirdiği bir yapı sayarak red edenler çoktu. Nitekim İttihatçı milletvekili çoğunluklu meclisin dağıtılması, daha sonra da anayasanın askıya alınmasına hiç tepki yükselmemiştir. Bu ortamda bütün çözüm ve kurtuluşun tıpkı Abdülhamid döneminde olduğu gibi Sultan/Halife'ye bağlı olduğu tezi hemen bütün çevrelerde iltifat görüyordu. Anımsamak gerekir ki Tanin bile VI.Mehmed Vahidettin'in 1.Eylül'de kılıç alayı törenini yazarken "Birinci Osmanlı Halifesi Yavuz Sultan Selim'e sebat ve metanet hususunda pek benzeri olan padişahımız" yakıştırmasını yapmıştı.

Aslında 57.5 sene sarayda kapalı tutulmuş ne iç ne dış politikaya hiç karıştırılmamış birinden - Abdülhamid ve İttihatçılar bir şehzadeyi icraatın içine sokarlar mıydı!! - batan bir imparatorluğun sorunlarını çözüvermesini beklemek münevver diye nitelenen kesimin ne derece umutsuzluk içinde bulunduğunu kanıtlıyordu. (86) Vahidettin'in ısrarla sadarete getirdiği Damat Ferit de henüz İttihat ve Terakki iktidardayken kendisiyle konuşmaya gelen bir yetkiliye şunları söylemişti:

"Benim anlayışımda, halk ve millet fikirleri yer tutmaz. Şimdi artık bir tek ümidim kalmıştır, o da padişahımızın ilhamıdır. Tutulacak yol, bu türedilerin elinden hükümeti kurtararak padişaha teslim etmektir. O zaman İngilizlerle anlaşmak kabil olabilir."

İttihatçı politikalarını tam desteklemeseler de Meşrutiyet yanlısı olarak onlara tam karşı çıkmamış olanlar ise, bu ortamda İttihatçı diye damgalanmak endişesiyle, hangi çözümü öne süreceklerini bilememenin şaşkınlığını yaşıyorlardı. Dünyanın en büyük gücü ve en büyük Müslüman nüfuslu imparatorluğun sahibi İngiltere'ye karşı çıkmanın formülünü bulmak hiç de kolay değildi. Ahmet Emin (Yalman) Yeni İstanbul'un tek çözümün İngiltere'den geleceği tezine Vakit'in 24.Kasım sayısında "İstanbul gazetesi anlamağa çalışmalıdır ki bu memlekette yeni bir nesil var" diye karşı çıkıyordu, ama onun tezi de Amerikan Mandası'nın kabulüydü. Wilson Prensiplerinin işleyeceğini sanıyordu.

Tasviri Efkâr 13.Kasım 1918 tarihli yazısına "Kendi kendimizi kurtaralım" başlığını yakıştırmıştı ama hangi kadro ile gerçekleşebileceği konusunda bir fikri yoktu: "Bize bizden gelir bir işte dâd (adalet) lazımsa / Ümidi kes zaferden gayriden (başkasından) imdad lazımsa."

Bu ortamda 1918'in son günlerinde, evvelce de bahsettiğimiz, Prens Sabaheddin'in altı yıl önce hazırladığı fakat Balkan Savaşı buhranında dikkati fazla çekmeyen eseri tekrar topluma sunuluyordu: "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Mesleki İctimai ve Programı". Şahsiyat tartışmalarının yeniden hız kazandığı bir ortamda bilimsel bir çözüm getirmek iddiasındaydı. Mehmed Ali imzalı sunuş yazısında, vardığımız elle tutulabilecek derecede tehlikeli aşamadan kurtulmak için Anglo Sakson dünyasının infiradi (=bireysel) yaşam tarzını benimsemekten başka çare bulunmadığı belirtiliyordu. Dikkati çeken, İstanbul'a yerleşince galiplerin ilk iş olarak İttihatçıların 1914'de kaldırdıkları kapitülasyon uygulamasını yeniden geçerli ilan etmeleri olmuştu. Ama kitapta bunun engelleyici etkisinden bahis yoktu.

1918'in son iki ayında başlayan ve sadece İttihat ve Terakki'yi suçlamaya yönelik olan kampanyalarda toplumun tabanı da efkârı umumiye de yoktur. Sadece şahsiyat denilen suçlamalar gündemdeydi. Onun

için bunların özetlemesine girişmiyoruz. Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin 1334 (1919) yılına ait senelik raporu durumu yansıtır:

"Matbuatımız savaşan memleketler arasında birinci olarak sansürden kurtulmuştu (…) Talat Paşa hükümetinin düşüşünden sonra matbuat aleminde vukua gelen karışıklık ve heyecanı efkâr sıralarında Matbuat Cemiyeti efkârı menafii umumiyeyi vataniye (= vatanın genel çıkarı fikrinin) etrafında birleştirmeye çalışmış ve bu maksatla muhalif mesleklerdeki gazeteciler arasında bir toplantı düzenlemişse de cereyan eden görüşmelerin ve sonuçta alınan ve yayınlanan kararın bir sonucu olmamıştır."

5.Şubat.1919'da sansürün aşırı bir şekilde tekrar uygulamaya konması üzerine de etkisiz kalındığını cemiyet itiraf eder. Düşünür kesimin birbiriyle atışmakta, şahsiyat kampanyaları yapmaktan başka bir iş görmediği bu aylar boyunca pek nadir olarak ciddi görüş yansıtanlar da vardı. Örneğin Büyük Mecmua'nın 1. sayısında (6.3.1919) M.Zekeriya yayın amacını şöyle anlatır:

"Mütareke'den beri (Mondros) ruhlarda nihayetsiz bir bedbinlik var. Henüz mefkuresini (=ülkü) aramakla meşgul olan temiz gençlik birdenbire yine derin ve karanlık bir geceye girdi. Etrafında belirir gibi olan ışıklar bütün söndü (…) Asıl endişe edilecek şey hepimizi bedbinliğe sürükleyen hadiseler değil, gençliğin ümitsiz ve meyus olmasıdır. İşte ilk görevimiz bu yeis ve ümitsizliğin önüne geçmektir. Biz millet olarak ya varız, ya yokuz. Var isek ümitsizliğe hiç mahal yoktur. Çünkü varolan ve yaşamak hakkına malik bulunan bir millet ne kadar büyük felaketlere maruz kalırsa kalsın onu kimse öldüremez. Yok millet olarak var değilsek o vakitte hepimize düşen vazife bir millet olmaya çalışmak ve bir millet olarak yaşayabilmek için neyimiz noksan ise onu ikmal eylemektir. Birinci şıkka göre bedbin olmağa mahal yoktur. İkinci şıkka görede hepimize düşen mukaddes vazifeler var demektir. Ümitsiz olup etrafa zehir saçacağımıza, yahut herkese geleceğinden ümit kalmadığını yazacağımıza oturup el birliği ile çalışmak ve milletin hars (=kültür) itibariyle yükselmesini ve hakiki bir millet olmasını temine gayret etmek icap eder."

Yazarın iyi niyeti takdire şayan ise de, çok acil çözüm bekleyen topluma yapabildiği önerinin nesiller istediği açıktır. 1.Mayıs.1919'da

Berlin'de yayına sokulan Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'nin Organı "Kurtuluş" dergisi de "Türkiye proletaryası, dünyadaki bütün kardeşleri ile beraber muhakkak bir 'yarın'ı dört gözle bekliyor" mesajını veriyordu. Sanayisi de, işçisi de bulunmayan bir toplum için hayalci bir yaklaşımdı. Süleyman Tevfik'in 1919'da çıkardığı bir Efkârı Umumiye isimli yayın da vardır. Enver'in, Talat'ın 1908'de halkın efkârı ve heyecanı millisini yanlış yollara sevk etmiş olmalarını eleştirir ve bunun etkisinin devam etmekte olduğundan bahseder. Eleştiri iyidir de ne yapılabilir de kararsızlık hakimdir. Seçimlerin tekrar yapılmasını ister o kadar.

"TÜRKİYE'NİN EFENDİSİ KÖYLÜDÜR"E VARIŞ

Bu sırada Osmanlı'nın son kalmış Anadolu topraklarına da galiplerin askeri birlikleri yerleşmeye başlamıştı. İngilizler Musul'a doğru, İtalyanlar Ege sahilleri ve Antalya'ya hatta Konya'ya, Fransızlar Adana bölgesine ilerliyordu. Yunanlılar da Trakya ve İzmir'in peşindeydiler. Bütün bu bölgelerde İttihatçı kalıntılarıyla ayrılıkçı gruplar rahatsızlık içinde ayrı ayrı yerel cemiyetler kuruyor, direnç hazırlıkları yapmaya çalışıyorlardı. Tek bir yönlendirici mekanizmaya bağlı girişimler değillerdi. Üstelik içlerinde, hâlâ tam bağımsızlığı isterken işgalcilerle uzlaşarak yol bulmayı tasarlayanlar da vardı. Dolayısıyla bu ortamda Ademi Merkeziyet formülü daha da bölücü bir nitelik taşıyordu.

Bu karmaşayı, son dereceli başarılı bir yöntemle dört yıl gibi gayet kısa bir sürede toplumun tabanını bütünleştirerek ortadan kaldıran Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

13.Kasım1918 günü galip devletler donanmaları İstanbul limanına demir atarlarken Paşa da Haydarpaşa garında trenden iniyordu. O dönemde ordu içinde ismi bilinen, saygı duyulan ama siyasi çevrelerde de, kamuoyunda da büyük önem taşımayan biriydi. Yenigün gazetesinin 14.Kasım tarihli sayısının birinci sayfasına tek sütuna resmi konmuş ve altı satırlık yazı ile İstanbul'a döndüğü bildirilmekle yetinilmişti. Birinci sayfanın üçte biri ise, galip devletler donanmasının limana demir attığı haberine ayrılmıştı. Aralarında Yunan zırhlısı Averof'un da bulunduğu elle çizilmiş dokuz savaş gemisinin resmi de bunu zenginleştiriyordu.

Mustafa Kemal Daha 1909'da İttihat ve Terakki'den, askerlerin politikada aktif olmasına karşıtlığı sebebiyle ayrılması yüzünden basında ismi çok geçenlerden olmamıştı. Çanakkale'deki başarısının da zamanında sınırlı şekilde yansıtıldığı bir gerçekti. İttihat ve Terakki yönetimdeyken siyasete bulaşmamaya özen gösteren M.Kemal ancak parti kapandıktan sonra kendisi gibi onların politikasını onaylamayan arkadaşı Fethi (Okyar)'ın gazetesi Minber'de yazılar yazmaya yönelir. Geçmiş olayları yanlış yansıtanlara yönelik bir eleştirisi üzerine Tasviri Efkâr gazetesinden basın tartışmalarına karışmaması yolunda uyarı alır. Fethi Bey'in Teceddüt Partisi'ne girdiği hakkındaki söylentileri de yalanlar ve "askeri sıfat ve makamıyla ilişkisini kesmediğini" açıklar. Kapatılmasından önce Meclisin içinde temaslarda bulunup eğilimleri öğrenmeğe çalışır; fahri yaveri olduğu padişahı etkileyip Harbiye Nazırlığını ele geçirmeye uğraşır, önemli yabancı temsilcilerle de - Fransız, İngiliz, İtalyan - görüşmeler yapar. Bunların hiçbirinden kendisine herhangi bir siyasi damga vurduracak izlenim bırakarak çıkmamaya özen göstermiştir. Özellikle İttihatçı karşıtlığına ve sarayla hükümete bağlılığına şüphe düşürecek hiçbir davranışı yoktur. Ancak çok güvendiği gayet sınırlı sayıdaki hemen hepsi asker arkadaşlarıyla sohbette bulunur. Gerçi bakanlık girişimi için Vahidettin'i ikna edemezse de, Damat Ferit Doğu ve Kuzey Anadolu'daki barışı engellediğine inandığı halk direncini - ki tam bir efkârı umumiye tepkisidir - bastırması için en güvenilir adam olarak sultanın bu fahri yaverini atamayı uygun görür. Yola çıkışında önce İngilizlerin de bir şüphe göstermemeleri, ancak Harbiye Nezareti içinde yakın arkadaşlarıyla geleceğin planını hazırlamış olduğu fark edilince hareket geçilmesi, çok sistemli bir hazırlığın yapılmış olduğunu kanıtlıyordu.

Biz burada Kurtuluş Savaşı'nın hazırlanış ve işleyişini inceleyecek değiliz. sadece Türk toplumunun tabanına - köylüsüne - dayanan bir eylemle dünyayı hayrette bırakan bir başarıya ulaşmasında, kamuoyu unsurunun nasıl katkıda bulunmuş olduğunu yansıtmaya çalışacağız.

Her şeyden evvel Atatürk'ün, olayları izleme, tahlil ve eyleme geçmede zamanlama açısından olağanüstü yeteneklere sahip biri olduğunu kabul gerekir. İstanbul günlerindeki hazırlığından kimsenin şüphelenmemiş olması bu ihtiyatlılığının kanıtıdır. Samsun'a çıkar çıkmaz son derece hızla eyleme geçmesi ise, gerek askeri ve sivil kadrolar, gerekse Anadolu

halkına güven verme açısından ne derece bilinçli olduğunu gösterir. Askerleriyle en ön cephede siperlerin içinde bulunmuş ve savaşmış , Balkanlardan, Libya'ya, Doğu Anadolu'ya, Suriye'ye kadar her bölgede dolaşmış biri olarak, Türk askerinin bu vesileyle Türk köylüsünün psikolojisini tam hazmetmişti. Halkının savaşmaktan bıktığını askerlerinin cepheden kaçtığını zamanında rapor etmiş biri olarak onları yeniden mücadeleye ikna edecek bir yöntemi bu kadar kısa zamanda gerçekleştirmeyi başarması insanlarını çok iyi tanıdığını kanıtlıyordu. Eğer bütün Anadolu halkı müthiş bıkkınlığına rağmen yeniden bu savaşa katılmaya razı olmasaydı sadece Atatürk'ün isteği bir sonuç getirmezdi. Ancak bunun için de o toplumu çok iyi bilen bir beynin yöneticiliği şarttı.

Bu çerçevede Kurtuluş Savaşı döneminde efkârı umumiye anlayışının Atatürk tarafından nasıl nitelendiğini belirlemek için, bütün o dönemdeki nutukları, konuşmaları ve özellikle Nutuk'u üzerinde ayrıntılı bir araştırma yaptık.(87) Aydın kesimin tamamının sadece İstanbul'dan ve padişah girişimiyle, Avrupalıların insafına kalmış bir çözümü beklerken, bütün umudunu halkının özverisine bağlayan Atatürk'ün bu kavramı son derece nadiren kullanmasına karşılık bütün girişimini onların katkısına bağlaması ilginçtir.

Temel sloganı "Ya İstiklal ya Ölüm" dür. O dönemin ortamında Saray ve Bâbıâli ile yandaşlarının buna karşı çıkmalarını doğal karşılamak gerekir. Yüz yılı aşkın bir zamandır Avrupalılarca Hasta Adam diye nitelenen Osmanlı'nın artık kendi başına bir çözüm getiremeyeceğine toplumun tabanı ile hiç ilişkisi olmamış bir kesim tabii ki inanırdı. Üstelik bu süre içinde beş kere (1798, 1829, 1840, 1856, 1878) başkasına kaptırmamak için Osmanlının paylaşılmasını engelleyen dünyanın birinci gücü İngiltere'nin, bu kez dünya barışında en büyük söz sahibi olmasının da etkisiyle, en azından nekahat devrinin devamını sağlayacağını sanıyorlardı. Bu mantıkladır ki, Saray ve Bâbıâli hâlâ saltanat ve hilafetin yaşamını sağlayacak "savaş öncesi hudutlarının muhafazasına" oradan izin çıkacağını umuyordu. Oysa, daha 1915'de belgelere bağlanmış paylaşım projesini (Sykes - Picot anlaşması) Sevr Barışı ile uygulamaya koymak için galipler adım adım yürüyorlardı.

Atatürk'ün her fırsatta tekrarladığı kavramlar şunlardır: Harekâtı milliye, teşkilâtı milliye, kuvayı milliye. Gazetelerine de İradei Milliye

ve Hakimiyeti Milliye isimlerini verir. “Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır” inancını da sık sık tekrarlar. Milletine çözüm olarak ölümü önerene karşıtlarının “hain” demesi, onun da milletinin sömürgeleşmesine boyun eğenlere “hain” damgası vurması kaçınılmazdı. Dolayısıyla 1919-1922 süresi karşılıklı suçlamalarla geçmiştir. Kabul gerekir ki, milletin içinden de bu iki suçlamayı destekleyen gruplar çıkmıştır. Kuvayı Milliye’ye karşı Osmanlı Ordusu gönderildiği gibi, Erzurum-Sıvas-Ankara merkezli hareketi bastırmak için sömürgeci desteği de sağlanarak yaklaşık iki düzüne ayaklanma da düzenlettirilmiştir.

Bu ortamda Atatürk’ün efkârı umumiye deyimini pek nadiren kullandığı dikkatlerden kaçmıyor. Belirttiğimiz yüzlerce konuşma ve mesajlarında topu topu 4 kez bu deyim vardır:

Trabzon’daki örgütler arası çekişme konusundaki yazısında “Trabzon vilayeti efkârı umumiyesi hakkında bilgi edindik” kaydı var. Kastamonu’dan gelen bilgiyi aktarırken “Halk diyormuş ki, diğer vilayetlerin efkârı umumiyesi bizimle beraber değiller mi?”

Meclisin İstanbul’da açılmasının tehlikeli olduğu ve Anadolu’da bir yerde toplanmasını tercih ettiği hakkındaki düşüncesini açıklarken “Ancak bu hususta yetkili olanları ve efkârı umumiye’yi bu gerçeğe ikna etmedikçe fikrimizin uygulamaya konması mümkün değildi.”

22.1.1920’de sadrazama gönderdiği mesajdan: “İngilizlerin Harbiye nazırı ve Erkânı Harbiye-i Umumiye reisinin değiştirilmelerini istemeleri, devletin siyasi bağımsızlığına kesin bir tecavüzdür. Bu tecavüz bir müddettenberi memleketimizin taksimi ve siyasi varlığımızın imhası yolunda cihan efkârı umumiyesi’nde deveran eden tartışmaların bir kesin karara varmış olması neticesi midir?”

Bunların yanı sıra iki kez de kendisi dışından kullanılışına tanık oluyoruz:

Bekir Sami’nin 30.7.1919 bildirisinde manda konusunda “Amerikan efkârı umumiyesi” nden bahsetmesi ve Damat Ferit imzalı padişahın 20.9.1919 tarihli beyannamesinde “Avrupa ve Amerika efkârı umumiyesi’nin itidalperverliği” kaydı.

Belgeleriyle birlikte 1280 sayfa tutan - yeni harflerle ilk baskısında - bir metinde kendisinin sadece dört defa kullanmış olması, Kurtuluş Savaşı döneminde toplumdaki fikir karmaşasının bir tutarlı kamuoyu anlayışına sahip olmadığının farkında olduğunu kanıtlamaktadır. Tabii ki kamuoyu deyince bunun çok seslilik anlamına geldiğini kabul ediyoruz, ama bütün Türk olmayanlarının açıkça ayrılık mesajları verdiği bir ortamda dahi birlik fikrinin - Sakarya zaferine kadar olduğu gibi barış görüşmeleri sırasında da - belirmemesi ihtiyatlı davranış gerektiğini kanıtlıyordu. İşgalcilerin de desteğiyle Ankara'ya karşı düzenlenen hainliğe ve karşılıklı ölüm cezası yargılarına varan fikirlerin egemen olduğu bir ortamda çoğulcu bir anlayışın varlığını kabul etmek imkansızdı.

Saray ve Bâbıâli hatta İngiliz desteğinde ayaklandığı için İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilmiş kişilerin, bundan vazgeçmeyi kabulü karşısında affa uğrayınca salonda "Padişahım çok yaşa" diye bağırmaları bilinçli bir kamuoyunun varlığından bahsetmenin imkansızlığını kanıtlar. Ayaklanmaların yanı sıra Saray ve Bâbıâli tarafından çok yoğun bir propaganda kampanyasının yürütüldüğü ve burada özellikle din konusuyla halifeye bağlılığın gündeme getirildiği bilinir. Başta 11.Nisan 1920 tarihli Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın fetvası vardır. Bütün milli mücadeleye katılanları hain ve idama mahkum ilan ediyor, onlarla mücadeleye girişenlerden ölenleri şehit ilan ediyordu. Teâli-i İslam Cemiyeti de bu kampanyaya katılmaktaydı. Bu konudaki bildiriler bastırılıp Yunan uçakları vasıtasıyla havadan halkımıza atılıyordu. Ankara hükümeti de bunlara aynı şekilde bildiriler bastırıp dağıtarak ve Mehmed Akif gibi dine bağlılığı bilinenlerin yanı sıra Libyalı Ahmed Şerif Senusi gibi (88) Vahidettin'e tahta çıkışında kılıcını kuşatmış İslam mücahidini vasıtasıyla yanıt vermeye çalışıyordu. Böyle bir ortamda efkârı umumiye'den bahsetmenin imkansızlığı pek belliydi.

Sadece İstiklâl Mahkemelerinde değil, Ankara meclisinde de tam bir bilincin var olduğunu söylemek mümkün değildi. Savaştan bıkmış halkı disiplinli bir ordu içinde savaşa hazırlamanın zaman istediğinin farkında olmayanlar, Sakarya başarısından sonra hemen neden çözümün sağlanmadığını meclis kürsüsünden soruyorlardı. Atatürk'ün cephenin hazırlığını güvendiği - başında Fevzi Çakmak'ın bulunduğu - arkadaşlarına bırakıp hep mecliste ortaya çıkan bu tür tartışmacıları ikna

ile vakit geçirdiği bilinir. Zamanını mecliste ayrı gurup oluşturup ona "burayı bırak, biz politikayı yaparız , sen cepheye git" diyenleri tatmine hasretmesi, bir devrimci olarak toplumundaki yerine oturmamış yapılanmanın çok iyi farkında olduğunu kanıtlıyordu. Nitekim zaferden sonra da onun tekrar milletvekili seçilmesini engelleme girişimlerinde bulunulması, şahsiyat çekişmesi meraklısı münevver kesiminin Ankara meclisinde de bulunduğunu kanıtlıyordu.

Toplumunun yapısını gayet iyi değerlendirmiş olan Atatürk, her şeyden önce, tarih boyunca söz sahibi sayılmamış, "devlet - ordu" güdümüne bağlanmış olan bu yapının temelden değiştirilmesi gerektiğini daha 1. Mart.1922'de Büyük Zafer kazanılmadan önce meclisteki bir konuşması ile gündeme getirmişti:

"Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi,gerçek üreticisi olan köylüdür."

Özellikle köylünün ekonomik gücünün arttırılması ile ülkedeki felaket ve sefaletin göz ardı edilen gerçeğinin aşılacağını ekler. Bunun İstanbulun münevver çevrelerinde hayli alaya alındığı karikatürlere konu yapıldığı bilinir. Bu rastlantısal bir konuşma değildir. 1921 Yunan saldırısı Ankara'yı da alıp milli hareketi tamamen ortadan kaldırmaya yöneldiğinde, çoğunluk Kayseri'ye doğru çekilmeye hazırlanırken onun tek güvencesi sadece ordusu değil, halkıydı. Erkeği cephede vuruşurken, kadını hem üretimi sağlayan hem de cepheye silah naklini üstlenen bu halktı. Bunu Nutuk'da şöyle anlatır:

"(Sakarya sırasında..) Türk milletini cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen ilgilendirmeliydim. Millet efradı yalnız düşman karşısında bulunanlar değil, köyde, evinde tarlasında bulunan herkes, silahla vuruşan muharip gibi, kendini vazifede hissederek, bütün varlığını mücadeleye hasredecekti…"

Köylüsüyle birlikte savaş meydanlarında çok bulunmuş biri olarak Atatürk toplumun kamuoyu oluşturması için öncelikle en tabanından itibaren bilinçli olması gerektiğini, sadece en üst düzeydeki düşünürlerle kalkınmanın artık geçerli olamayacağını ilk farkedenlerdendi. Nitekim yukardaki sözlerine şunu eklemiştir: " Avrupa'nın büyük aske-

ri milletleri, bu tarzı hareketi kanun haline getirmeye başlamışlardır…" Bağımsızlığını kadını ve erkeği ile her şeyini feda ederek gerçekleştiren bir toplumun eski yapıya dönmesinin onu yeniden yıkacağının farkındaydı. 1920'de İstanbul'da toplanmak üzere olan meclise gidecek milletvekillerini uyarmıştı:

"Bir heyeti ictimaiyenin yaşaması ve saadeti ancak emelde ve işlerin gerçekleşmesinde tam katılma halinde bulunulmasına bağlıdır."

21.6.1919'da İstanbul'daki birçok ileri gelene gönderdiği mektuplarında da herhalde 1908 havasını anımsayarak şöyle der:

"Sadece miting ve benzeri gösteriler büyük gayeleri hiçbir vakit sağlayamaz, ancak sinei milletten bilfiil doğan ortak kudrete dayanırsa kurtarıcı olabilir."

23.7.1919'da Erzurum Kongresindeki nutkunda da uyarır:

"Ancak kuvvetini iradei milliyeden alacak sorumlu bir hükümet gereklidir. Her devir ve memlekette ve her zaman zuhur ettiği gibi bizde de kalbi ve asabı zayıf idraksiz insanlarla beraber vatansız ve aynı zamanda refah ve şahsi menfaatini vatan ve milletinin zararında arayan sefiller de vardır. Doğu toplumlarını yönetmede ve zayıf noktaları arayıp bulmakta pek mahir olan düşmanlarımız, memleketimizde bunu adeta bir teşkilat haline getirmişlerdir."

1922'de zaferin her şeyi çözeceği hayalini kuranlara da, o sırada bir birlik anlayışının oluşturulması gerektiğini şöyle anlatır:

"Bir toplumun (= heyeti içtimaiye) ortak ve genel hisleri vardır. Toplumların kıymetleri, medenileşme derecelerdi, arzu ve eğilimleri- ancak bu umumi his ve fikirlerin meydana geliş ve açığa çıkış derecesiyle anlaşılabilir. Bir topluluğu yöneten insanlar için toplumun talihi üzerinde hüküm vermek durumunda bulunan dostlar veya düşmanlar için ölçü, bu topluluğun efkârı umumiye'sinden anlaşılan yetenek ve değerdir. Dolayısıyla milletler efkârı umumiye'lerini dünyaya tanıtmak mecburiyetindedir. Bütün dünya efkârı umumiyesinin öğrenilmesi ise haya-

tın düzene konması için şüphesiz lâzımdır. Bu hususta ise mevcut araçların birincisi ve en önemlisi basındır. Basın milletin genel sesidir. Bir milleti aydınlatma ve ona doğru yolu göstermede, bir milletin muhtaç olduğu fikri gıdayı sağlamakta, özetle bir milletin mutluluk hedefi olan ortak yönde yürümesinin sağlanmasında basın, başlı başına bir kuvvet, bir okul, yol göstericidir." (89)

Dolayısıyla Devrimi'nin ilk yıllarında toplumuna, dış dünyaya bir birlik yapısına sahip olunduğunu kanıtlayacak özellikleri sunmanın gerektirdiklerine göre davranma ilkesine uygun bir yapının vazgeçilmez şart olduğunu anımsatır.

Bu çerçevede evrensel anlamda bir efkârı umumiye anlayışı oluşmasından önce toplumunun tabanının onun için gerekli kültüre kavuşması gerektiğine inanmıştı. Okur yazarı sadece büyük şehirlerde yüzde 5-10 arasında olan, nüfusunun yüzde doksanını oluşturan kesimin ise dünyayı değerlendirecek, efkârı umumiye'ye katkıda bulunacak bir bilgiye sahip olmadığı bir ortama sahip toplumun yeniden ayakta kalmasının imkansızlığının farkındaydı. Bu sebeple her şeyden önce eğitim seferberliğini ve bunun bütün Anadolu'ya yayılmasını başlattı.

Sakarya Savaşı'nın öncesinde bir Maarif Kongresi düzenlettiren M.Kemal Lozan barışı çekişmesi devam ederken 17.Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi' nin açış konuşmasında da anımsatıyordu:

"Evlatlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz, onlara o suretle ilim ve irfan vermeliyiz ki alemi ticaret, ziraat ve sanatta ve bütün bunların faaliyet sahalarında etkili olsunlar, faal olsunlar."

Arkasından "kılıcın saban önünde yenilmeye yazgılı olduğunu" ekler.

Böyle bir değişim, bir devrim, tabii ki tek bir nesilde hedefine erişemezdi.

CUMHURİYET'TE

"MAZLUM MİLLETLER DEVRİMİ" SÜRECİNDE

Türk Devrimi'ne "Mazlum Milletler Devrimi" deyimi yakıştırılmıştır.(90) Yani "Ezilen Milletler Devrimi". Açıkçası, geri kaldığı için sömürgeci tehdidi altına girmiş, sadece sınırlı aydın kesiminin eylemiyle çözüm arayan, toplumun tabanının fikirsel olmaktan çok gözlemci kalmayı tercih ettiği bir girişim. Bu taban ancak girişimde başarı görünce katkıda bulunmaya yanaşır, ama kendi alışkanlıklarını terk etmemeyi de doğal sayar, çünkü yenisinin yerine oturup oturmayacağından da emin değildir. Bizdeki örneği ele alırsak halk İttihat ve Terakki deneyiminden sonraki her türlü yeni deneyimden şüphelenmekte haksız değildi. Devrim dinamiğini oluşturan çağdaş anlamdaki kamuoyu düşüncesine yönelişi bulunmadığından, alışkanlığının kökenindeki yüzyıllardan kalma Devlet'e - Osmanlı saltanatına - bağlılığı sürdürmekte devam etmesi doğaldı.

Oysa Devrim geçmişten tam kopma girişimidir. Böylesine tutuklaşmış ve bıkkınlık içindeki bir toplumun devrime yönlendirilebilmesi için çok özel bir yöntem uygulanması gerektiğini Atatürk'ün daha Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bir yıl önce kesin fark ettiği anlaşılıyor. Evvelce de bahsettiğimiz 20.Eylül.1917 tarihiyle Suriye'de yeni teşkiline kalkışılan 7. Ordu Komutanı sıfatıyla Sadrazam Talat ve Başkumandan Vekili-Harbiye Nazırı Enver Paşalara gönderdiği raporda toplum tabanının Devlet'ten kopmuş olduğunu belirtmesi dikkati çekicidir:

"Savaş devam ettiği takdirde, karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen muazzam saltanat yapısının bir gün içerden birdenbire ve hep birden çökmesi olasılığıdır."

Gerekçelerini de şöyle sıralar:

"Savaş, her milletten olan anasırımızı istisnasız son dereceye getirmiştir (…) Halk ile yönetim arasındaki bağlar sarsılmıştır (…) Evlerde yaşayan halk, kadın, sakat ve kaçaklardan oluştuğundan; ellerinde kendilerini yaşatmaya yetecek yiyecek kalmamışken, bunlar da zorla alın-

dığından çıkarlarını hükümetten uzak durmakta bulmaktadırlar. Adalet, güven, yaşama olanağı kalmamıştır (…) Ordulara gelince, birçoğunda asker sayısı gerekenin beşte birine düşmüştür. Ülkenin insan kaynağı bunu karşılayacak durumda değildir. Daha düşmanla bir tek kurşun atmamış orduları bile (Kendisinin başına getirildiği 7. Ordu'yu belirtiyor) kuvvetli tutma olanağı kalmamıştır. Yola çıkarılan askerin yarısı kaçmaktadır."

Erzurum Kongresi'ni açış konuşmasında olduğu gibi 23.Nisan 1920 konuşmasında da her şeyden önce "henüz yaşamakta olduğumuzu bütün cihana ilan ihtiyacındayız" diyerek eyleminin ilk adımını belirtmiştir. Kurtuluş Savaşı sırasında en büyük para ve silah dış yardımını sağlayan (%83) Sovyetlerin ideolojik işbirliği önerisini hiç dikkate almaması tam bir bilince sahip olduğunun kanıtıdır.(91) 14.Temmuz.1922'de, Fransızların milli bayram ilan ettikleri Fransız İhtilali'nin yıldönümünde, Ankara'daki elçilikte yaptığı konuşmada kendi devriminin özelliğini anlatmıştır. Anımsamak gerekir ki henüz nihai zafere ulaşılmamıştı ve girişimin neye bağlanacağı bilinmiyordu. Fransız Le Matin gazetesi muhabirine verdiği 8.3.1928'de yayımlanan demecinde de devrimci girişimini şöyle anlatmıştır: (92)

"Türk demokrasisi Fransa İhtilali'nin açtığı yolu takip eylemiş, lâkin kendisine has vasfı mümeyyiz ile (= ayırt edici özellikle) inkişaf etmiştir. Zira her millet inkılâbını, içtimai muhitinin mukteziyat ve ihtiyacatına, dahili hâl ve vaziyetine, bu ihtilal ve inkılâbın zamanı vukuuna göre yapar."

Gayet açık şekilde, "ihtilâl=devrim" ile "inkılâbın= değişimin", toplumun ayırt edici özelliklerine, sosyal yapının gereksinme ve ihtiyaçlarına, iç yapısının durumuna ve de devrimin zamanına bağlı olduğunu belirtir. Önemli olan Türk Demokrasisi deyimini de kullanmış olmasıdır. Vahidettin/Damat Ferit yönetiminin kesin parlamenter sisteme karşıtlığına karşılık o, halkın oylarıyla seçilen meclise dayalı sistemi tercih ediyor ve demokrasi adını veriyordu. Tabii ki tek partinin egemen olduğu sisteme demokrasi denemezdi. Ancak devrimin kökleşmesi sağlanmadan da çoğulcu sisteme geçilemez, kamuoyunun tam söz sahibi olmasına izin verilemezdi. Nitekim kendisine de Avrupalılarca diktatör sıfatı

yakıştırılmış ama sonradan Stalin, Hitler, Mussolini gibilere benzemediği fark edilip "Liberal Diktatör" deyimi tercih edilmiştir. (93)

Bu davranışında içinde yaşayıp gözlemlediği bir deneyimin etkisi vardır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının hemen arkasından İttihat ve Terakki'nin yoğun bir efkârı umumiye kampanyası yürütmesinde amaç inkılâbı buna katkısı sınırlı olan bütün halka mal etmek, böylece İhtilâl'e dönüştürmekti. Ancak kitlenin katılmaması kadar ayrılıkçı akımların ağırlık kazanması ve üstelik aydınların da çok farklı görüşlere yapışıp işi bir şahsiyat tartışmasına dönüştürmesi, girişimin "inkılâb" olmaktan ileri gidememesi sonucunu doğurmuştu. Sonuçta İttihat ve Terakki, Osmanlı'daki Devlet-Ordu alışkanlığı çerçevesinde iktidarını sürdürmüştü. Ayrıca Hıristiyan uyrukların ayrılıkçı akımlarına Arap ve Arnavut Müslüman kesimin de katılmasının üzerine, Kuzey Afrika'nın tamamen kaybına bütün Balkanların kaybı da eklenince, artık Osmanlı birliği tezinin işlemeyeceğinin fark edilmesi üzerine Türkçülüğe dönülmesini gündeme gelmişti. Başka çare de kalmamıştı. Ama hayalci Turancı akımın etki yaratmaması da doğaldı.

Dünya Savaşı'ndaki başarısızlık, toplumdaki tutkunun, İttihat ve Terakki' yi dışlarken orduya güvenini de kaybetmesine ve salt Saray ile Bâbıâli'den (Saltanat ve Hilafet'ten) oluşan devlet inancına dönüşmesi sonucunu doğurmuştu. Bu ortamda Mütareke Dönemi İstanbul aydınları da gündeme sadece Saray/Bâbıâli formüllerini yansıtmakla yetiniyorlardı. Halktan bahseden hiç yoktu. Onlardan sadece Saray/Bâbıâli'nin işgalcilerle işbirlikçi politikasına yardım sağlamak için temas kuruluyordu.

Atatürk, aydınların - hele Mütareke yıllarının İstanbul aydınlarının - yaşadıkları fikir karmaşasının çözüm getirmeyeceğinin farkındaydı. Dolayısıyla umudu sadece toplumunun tabanınındaydı. Onları ilk aşamada özgürlük fikri çerçevesinde bütünleştirmek için özel bir yöntem kullanması gerektiğini biliyordu. Ama kafasına yerleşmiş olan devrimi gerçekleştirebilmek için ikinci aşamada uygulanacak farklı bir yöntemi de hemen arkasından gündeme getirmesinin gerekli olduğunu da iyi fark etmişti. Bu çerçevede Büyük Zafer kazanılıncaya kadar Sultan/Halife'ye bağlı görünmekten vazgeçmeyip halkın Bâbıâli'den etkilenmesini önle-

meyi ilke edindi. Buna rağmen yirmiden fazla halk ayaklanması ile hesaplaşmak zorunda da kaldı.

Zafere ulaşılması ona devrime geçiş için gerekli ortamı hazırlamış oldu. Bu da kamuoyunu harekete geçirmeye çalışmakla değil, köylünün daima sahip olduğu dinamizmi usulünce harekete geçirmek için önce ekonomik, sonra kültürel alanda eğitilmesiyle mümkündü. Bu sebeple önce kapitülasyonların kaldırılması üzerinde durmuştur. Bunu daha zaferi kazanmadan önce ısrarla savunmuş, ve Lozan'da kesin sonuca bağlamıştır. Artık Türk'ün şehirlisinden köylüsüne her bireyi, evrensel ölçüde eşit insan niteliği kazanmıştı. Dışarıya karşı dört yılda sağlanan bu başarıya karşılık Türk toplumunun bu iki alanda yeni yapılanmaya oturtulmasının nesiller gerektirdiği bir sır değildi. Açıkçası kamuoyu onu sadece Büyük Başkumandan olarak algılayacak ama devrimci çözüm önerilerine aynı güvenilirlikle bakmayacaktı. Oysa Atatürk 1919 öncesinin hazırlık döneminde yöntemini belirlemişti bile.

Dana önce de belirttiğimiz gibi, siyasi eylemci görünmemekteki kararlılığına ve köylü/asker'i tam tanımaya özen göstermesinin yanı sıra. kendi toplumunun ve gerekse dışarıdaki dünyanın sorunlarını ve önerilen çözümleri büyük dikkatle tahlilden geçirmişti. Bunların kendisinin de tabanından geldiği topluma nasıl yansıtılabileceğini tasarlıyor ama sayıları yarım düzüneyi zor bulan yakın arkadaşları dışında kafasından geçenleri kimseye anlatmıyordu.

Atatürk'ün cumhuriyeti ilanla tam uygulamaya koyduğu devriminin aslında yüz yıldır Tanzimat'la tartışmaya sokulan tezlerin gerçekçi bir çözüm formülüne bağlanması olduğu söylenebilir. Her şeyden önce bir rejim değişikliğinin gündeme gelmesi tabii ki rastlantı değildir. Ve bunun 1923'te sadece onun önerisi olmasına karşılık, Tanzimatçılardan başlayıp Yeni Osmanlı ve Jöntürk nesillerinde de bol bol tekrarlanmış olduğunu kabul gerekir.

Evvelce de belirttiğimiz gibi Serbestiyet ve Hürriyet deyimleri Tanzimat' la birlikte bolca gündeme geldiği gibi cumhuriyet kavramı da bunlara bağlı olarak - Osmanlı için gerekli olduğu ileri sürülmeden - basında sıkca yer almıştı. Asıl ilginci, Mustafa Reşid Paşa ve Midhat Paşa

gibi çağdaşlaşma öncülerine karşı çıkanların ilk suçlamaları bunların Sultanı devirip cumhuriyet kurmayı tasarladıklarının öne sürmeleri olmuştu.

İlgili bölümde ayrıntıyla aktardığımız Cumhuriyet rejimini savunan "İmamet ve Hilafet Risalesi"nin Kahire'de İttihat ve Terakki adına hem dergide hem de ayrıca kitapçık olarak yayımlandığı 1899'da Atatürk de İstanbul'da Mektebi Harbiye'ye öğrenci olarak girmişti. Bu risalede, yönetimin meşverete (= halkın katıldığı danışmaya) bağlı olması gerektiği bunun adının cumhuriyet olduğu, Hilafet'in ise icranın dışında bir danışmanlık kurumu olarak işlev üstlenmesi gerektiği savunuluyordu. Bir anlamda laik anlayışlı bir metindi. Atatürk'ün bu metni görüp görmediği hakkında kesin bilgimiz yok . Ancak 1905'e kadar süren Harbiye ve Kurmay Subaylık eğitimi döneminde İttihat ve Terakki yayınlarından haberi bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Suriye'de de rastlamış olabilir. Ve de Selanik'te iken daha 1908 öncesinde arkadaşlarıyla sohbet ederken cumhuriyet formülünü ileri sürdüğü de saptanmıştır.

1923'teki kararın onun şahsına ait olduğu malumdur. Hatta görüşmeler sırasında hâlâ saltanata bağlılıktan bahsedenlere karşı "aksi halde bazı kafalar kesilir" tehdidini ileri sürdüğü de biliniyor. Ölümüne kadar bireysel yönlendiriciliğini hiç terk etmemesine karşılık kararların daima halkın oyları ile seçilmiş bir meclisten çıkmış olmasına son derece riayet ettiği yadsınamaz. İki kez de (1921-1924 ve 1930) çok partili bir yapıya karşı çıkmamaya özen göstermiştir. Bu ilerisi, yani devrimin yerleşmesi sonrası için kapıyı açık bırakmak demekti, ancak devrimin hazım süreci gerektirdiğini de biliyordu. Bu süreçte de, tıpkı II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen aylardaki aydınlar arası fikir karmaşası ve şahsiyat nitelikli tartışmaların benzerlerinin yoğunlaşmasını engellemekten başka çare yoktu.

Düşünmeli ki hepsi de saygı ile anılmağa lâyık olan Halide Edib Adıvar, Rauf Orbay, Kâzım Karabekir,Ali Fuat Cebesoy gibi önemli kişiler bile kendi düşüncelerine göne farklı devrim/restorasyon formülleri önerebiliyorlardı. Kimisi, tabanı hâlâ yüzde yüz cahil, hatta aralarında yabancı silah ve para desteğiyle ayaklananlar da bulunan bir toplumda tam demokrasi uygulamasını istiyor, bazıları da hükümdar ve halifesi düşmana

sığınmış bir rejimin devamını özleyebiliyordu. Hatta milli bayram olarak Cumhuriyet'in ilan günü olan 29.Ekim yerine 24.Temmuz'u yani 1908'i anmayı önerenler bile (Hüseyin Cahit gibi) vardı. Bütün başarıya, köylü ile yeniden canlandırmayı sağladığı ordu ile erişebilen Atatürk'ün devlet/ordu bütünlüğü anlayışından ayrılmaktaki kararlılığı da askeri rütbeye sahip olanların tamamen siyaset dışı kalması kararıyla gündeme yerleşir. Ordunun sadece cumhuriyet rejiminin koruyucusu işlevini üstleneceğini 1938'deki son mesajında özellikle belirtecektir.

Bu ortamda 1925'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması vesilesiyle uyarmaktan geri kalmamıştır: (94)

"Efkârı umumiye gibi gösterilmek istenilen suni fikirler, en nihayet hususi fikirler gibi düşünülebilir. Değerli ve yararlı görülürse göz önüne alınır. Fakat genel idarede lazım olan kurallar niteliğinde değerlendirilemezler."

1930'da çok partili denemeye yöneldiğinde, yeni koşullara uygun olarak kamuoyu konusunda liberal diktatör sıfatına lâyık bir görüş serdettiği biliniyor:

"Milli hakimiyet esasına dayalı bir hükümette efkârı umumiye büyük bir rol oynar. Basın ve toplantı hürriyetleri olmadan ve topluma ait işler hakkında geniş bir tenkit sahası bırakılmadan efkârı umumiye vazifesini yapamaz. Milli hakimiyet ve temsili hükümet fikrinin yayılması ve yükselmesi ancek efkârı umumiye'nin faaliyeti ile mümkündür. Hükümetin fikri, memleketin fikrini temsil etmelidir. Hükümet memleketin fikrini anlayabilmek için, bu fikrin belirmesine vesile olan vasıtalara sahip olmalıdır. Gerçi hükümet, seçim zamanlarında milletin fikirlerine vakıf olur; seçilmiş olan meclisler de milletin fikrini temsil ederler. Fakat milletin seçim zamanlarında belirttiği fikirler sabit kalmaz. Bu sebeple, meclislerin bu fikirleri temsil edebilmesi, çok zaman devam etmez. Efkârı umumiye, milletin içinden taşan bir çeşitli fikirler denizidir. O denizde çeşitli akımlar, çeşitli tartışma dalgaları meydana getirir. Efkârı umumiye ruhi bir âlemdir. Orada cereyan eden fikir mücadelesi, dikkatli gözlerden gizli kalamaz. Eski demokrasilerde, bu fikir mücadelesi, bütün vatandaşların her gün bir arada toplanarak vücuda getirdik-

leri toplantılarda vuku buluyordu. Bugün vatandaşların sayısal çokluğu ve medeni hayatın vatandaşlara yüklediği günlük işler, onların maddeten ve her gün bir arada toplanmalarına imkan bırakmamıştır. Bu sebeple efkârı umumiye ideal bir ortam olmuştur ki, bu ortamda umuma ait işlerin eleştirisi şu özellikleri gösterir:

- Tenkit ve münakaşa tamamen hürdür. Bu hürriyet, herkes tarafından, hiç kimsenin tesiri olmadan, kendi kendine kullanılır. Hükümeti ve meclisi dikkatli bulunduran efkârı umumiye'nin tenkit hürriyetidir.

- Efkârı umumiye'nin tenkit hürriyeti, başlıca bir çok neşriyat ile olur. Neşriyat yolsuzluklara engel olur ve hükümet organlarını, görevlerini doğru yapmaya mecbur eder. Yayın en etkin kontrol araçlarındandır. Bu noktada tenkidin kolay ve fakat yapmanın güç olduğu gerçeğini unutmamak lâzımdır.

Onun için, toplumun iyiliği fikri, her türlü tenkitlere ve münakaşalara daima hakim ve esas tutulmalıdır. Gerekli görülen fikirler, toplumun iyiliği adına ortaya atılmalıdır. Bu fikir, hareket noktası olunca, tenkit ve münakaşa, devletin de iyiliği adına yapılmış ve vatandaşların sosyal ve siyasi terbiyelerini yükseltmeye hizmet etmiş olur.

- Topluma ait işleri tenkit hürriyeti, hükümet ile millet arasında bir anlaşma ortamı meydana getirir. Hükümet yayın yoluyla efkârı umumiye'yi anlar ve icabında lüzumlu olan vesikalarla onu aydınlatır. Hükümetin milleti ve milletin hükümeti anlaması, bunların tek vücut olmalarını ve kalmalarını sağlar."

Görüldüğü gibi evrensel anlamda çok sesliliği benimseyen bir kamuoyu kavramını benimsemektedir. Ancak 1930 deneyiminin, devrimi red ve bu amaçla Lozan'ın intikamını tasarlayan dış güçlerin tahrikleriyle ayaklanmalara zemin oluşturması, kaçınılmaz olarak devrimci uygulamaların yeniden gündeme getirilmesine zemin hazırlamıştır. Bilindiği gibi her devrimin arkasından geçmişle bağ arama süreci belirir. Bunu dört defa krallık ya da otoriter rejime dönmek ve beş defa yeniden cumhuriyet ilan etmekle yaşayan Fransız Devrimcileri "restorasyon" diye nitelemişlerdir. Tam girişimi 1923'te başlayan Türkiye

Cumhuriyeti'nin sadece 7 yıl sonra yaptığı çok seslilik denemesinin geriye dönüş eğilimi göstermesi kaçınılmaz olduğu gibi Devrimin yaşaması için kesin kuralların uygulanması da zorunluydu.

Bu ortamda 1930 denemesinin hemen ardından 1931'de efkârı umumiye konusunu yeniden şu şekilde gündeme getirir:

"Hakiki efkârı umumiye, hariçten kimsenin tesiri olmaksızın doğal olarak mevcut olan duygu ve düşüncelerin yine doğal olarak yarattığı bir havadır. Halbuki insan daima etki altında kalır. Yalnız yeter ki bu etki, toplumu meydana getiren insanların hakikaten onları düşünen ve bütün varlığını onlara adayanlar tarafından yaratılmış olsun. Bu suretle yaratılacak olan efkârı umumiye bu memleketin geleceğini temin edebilir. Yoksa esen herhangi bir hava ile değişebilecek bir efkârı umumiye içinde yaşarsak yarına güvenmek mümkün olmaz. Türk milletinin sağlam bir fikre sahip olmasını sağlamak amacımızdır. Yürüdüğümüz hakikat yolunun milleti mutluluğa ulaştıran tek yol olduğunu anlatmak lazımdır. Her şeyin oluşmasına çalışırken bütün çalışmaların, bütün teşebbüslerin üstünde olarak Türk efkârı umumiyesi'ni hakikati idrak ve ihtisasa alıştırmak, bu durumu ona doğal hale getirmek, şuradan buradan gelecek günlük fikirlere, sahte ve yanıltıcı sözlere asla önem vermeyecek bir olgunluğa eriştirmektir."

Osmanlının başarısını sağlamış, ama bırakınız çağdaşlaşmasını, yaşamını sürdürmesini sağlayamamış yapısından sıyrılma gereğine uygun olarak Tanzimat dönemi ve II.Meşrutiyet yıllarında bütün gündeme getirilmiş konuları bu ortamda çözüme bağlayarak devrimci yapıyı yerine oturtmuştur. Medeni kanun, kadın hakları, Latin alfabesi, laiklik, giyim, uluslar arası saat ve takvimin kabulü, vs. birbirini izler. Konumuz açısından biz kamuoyu bilincinin oluşması üzerinde duracağız.

Okur yazarın yüzde beşi aşması için Atatürk'ün attığı adımın da 1860' ların ortasından beri başlamış kültür değişimi kampanyasının bilincinde olduğunu kabul gerekiyor. Prens Sabahattin'de, Celal Sahir'de, Celal Nuri'de ve daha birçoklarında bu konunun ısrarla gündeme getirilmiş olduğunu belirtmiştik. Devrim'in toplumun efendisi saydığı köylüyü tam bilinçli hale getirmeden Atatürk'ün daha 1928'de bahsetti-

ği demokrasinin gerçekleşmesi tabii ki mümkün olamazdı. Üstelik kendi toplumunda da eğitimi hızlandırmaya yönelik değişimi dinden imandan kopma olarak damgalama tutkusu içinde olanlar da vardı. Hilafet'in kaldırılmasını, laikliğin benimsenmesini dinsizleşme olarak niteleyenler de çıkmıştır. Oysa Cumhuriyet'in getirdiği lâiklik Fransız ya da Sovyet Devrimleri gibi dini tamamen dışlamıyor, aksine Diyanet İşlerini devletin resmi kurumu olarak kabul ediyordu. Aslında bu Osmanlı uygulamasının devamıydı.

Hâlâ kafasında Devleti Ebed Müddet kavramı bulunanlara karşı 1926 suikastı üzerine verdiği demeçte "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyet'i ilelebed payidar kalacaktır" diyerek yanıtta bulunmuştur. Tabii ki bunun gerçekleşmesi de Devrim girişiminin karşı eylemlere izin vermeyen bir süreci tamamlamasına bağlıydı. Bunun da önce toplum tabanını eğitici - öğretmen - kadroların yetiştirilmesine bağlı olduğu belliydi. Yani önce yeni bir nesil eğitici gerekliydi. Bu arada okur yazarlığın artırılması girişimine köylünün askerlik sırasında eğitilmesiyle başlandığını da anımsatalım. 21.Eylül.1924'de Samsun'daki konuşmasında Anadolu halkının özlemlerini kendisine şöyle aktardıklarını anlatır:

"Halk ve köylüler bana her yerde iş programını şu iki kelime ile ihtar ettiler: (Yol) ve (Mektep). Hatta yol'dan bansederken "yol köylünün kanadıdır" demelerine göre her şeyden evvel ona önem verdikleri anlaşılır. Filhakika bütün iktisadiyat birinci kelimenin ve her şey ikinci kelimenin içeriğinde vardır."

Yeni Türk harflerini tanıtmak için 9.Ağustos.1928'deki konuşmasında "Bir milletin yüzde onu, yüzde yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez ise bundan insan olanlar utanmak gerekir" demesi, eksikliğin nerede olduğunun bilincinde olduğunu kanıtlar. Biz, yüzde yirmi eklemesinin kamuoyunu etkilemek amaçlı olduğu kanısındayız. Bu artış ancak Lâtin Harflerinin kabulü ve ilk öğretim kampanyasının kökleşmesiyle ilk ürününü 1946'da, ilk defa tek dereceli seçime geçilmesi sırasında gösterebilmiştir. Demokrasi'ye okur yazarı yüzde 25 olarak girmiş olsak da bunların gerçekten fikir üretebileninin yine yüzde beşi pek az aşmış olduğunu kabul gerekir. Bu durumda, nüfusunun hâlâ yüzde

85'i Anadolu'da henüz ekonomik olarak gelişmemiş ve okula erişmemiş yerlerde yaşayanların geleneksel ağa'ya uyma davranışından vazgeçememiş olduklarını kabul gerekir. Unutmamak gerekir ki bütün dünyayı allak bullak eden İkinci Dünya Savaşı Türkiye'nin de devrim hızını hayli zayıflatmıştı.

Burada Cumhuriyet'in ilk 15-20 yılına ait oluşumları çok kısa yansıtmakla yetindik. Konumuz gereği dikkati, toplum tabanının düşünür ve fikir üretir duruma gelmesi için gerekli çabaların başlatılmış olduğuna yöneltmekle yetiniyoruz. Toplumumuzun demokrasiye geçişinden sonra birdenbire kamuoyunun büyük bir dinamizm kazandığı ama aynı zamanda 1908'in ilk aylarına benzer çekişmelerin de belirdiğini inkâr edemeyiz.

Ben bu çalışma ile, Cumhuriyetin kuruluşunun 100'cü yılı yaklaşır ve demokrasiye geçişimizin 65. yılı aşılırken, yani iki konuda da üçüncü kuşaklar (1920 - 1950; 1950 - 1980; 1980- 2010) toplumumuzu yönetir durumdayken, kamuoyumuzun evrensel düzeyde ne derece bilinçli hale geldiğini araştıracak olanlara, geçmişin mirasını aktarmaya çalıştım. Osmanlı'dan devralınan mirası yeni bir yapıya oturtmak için Atatürk'ün uyguladığı devrimci yöntemi de ana hatlarıyla aktardım. Şunu da dikkatten uzak tutmamak gereklidir ki Atatürk ilkelerini bir ideoloji olarak oturtmadığını, amacın evrensel düzeydeki çağdaşlaşmaya uyma olduğunu Maarif Vekili Reşid Galib'in bir sorusu üzerine şöyle açıklamıştır: (95)

"Ben, manevi miras olarak hiçbir ayet, hiçbir dogma, hiçbir kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevi mirasım bilim ve akıldır… Zaman süratle ilerliyor, milletlerin, toplumların, kişilerin mutluluk ve mutsuzluk anlayışları bile değişiyor. Böyle bir dünyada asla değişmeyecek hükümler getirdiğini iddia etmek, aklın ve bilimin gelişimini inkâr etmek olur… Benim Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra beni benimsemek isteyenler, bu temel eksen üzerinde akıl ve bilimin rehberliğini kabul ederlerse, manevi mirasçılarım olurlar."

İkinci Dünya Savaşı'nın evrensel ölçülere yepyeni boyutlar getirmesinin yanı sıra, çok partili sisteme aniden hiç de hazırlıklı olmadan

- devrimi bir nesil için gerekli sürede tamamlamadan - girmemiz, efkârı umumiye konusunda da Atatürk'le ilgili bir restorasyon sürecini gündeme getirecekti. Efkârı umumiye için en gerekli aracın basın olduğunu Atatürk'ün de belirttiğini kaydetmiştik. Basın dünyamızda - Türkiye Gazeteciler Cemiyeti'nin saptadığına göre - 1909'dan günümüze kadar 62 gazeteci düşünceleri dolayısıyla öldürülmüştür. Dikkati çeken, bunların ancak onda birinin Osmanlı döneminde kurban gitmiş olmasıdır. Cumhuriyet'in ilanından sonra demokrasiye geçişe kadar listede ancak bir kişi vardır. Asıl kaybın (55 kadar) çok partili sistemle serbest düşüncenin yansıtılma özgürlüğünden sonra başladığı görülüyor. Bunlara basın mensubu olmasa da fikir üreticiliği sebebiyle ortadan kaldırılanlar da eklenebilir. Toplumumuzda kamuoyunun evrensel ölçülere uygun hale getirilme çabalarının bu süreçte gündeme geldiği biliniyor. Kanımca asıl araştırılması gereken bu adımı ne düzeyde gerçekleştirdiğimizdir.

DİP NOTLARI

1) Habermas, Jürgen, Strukturwandel der Oeffentlichkeit H. Luchterhand Ver., Neuwied 1962.

2) I. Bölüm için aşağıdaki yapıtlardan yararlanılmıştır:

- Aebischer, V. Oberlé, D., Le Groupe en Psychologie Sociale, Dunod, Paris 1990.

- Abadan, Nermin, Halk Efkârı Mefhumu ve Tesir Sahaları, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1956.

- Atabek, Nejdet-Dağtaş, Erdal, Kamuoyu ve İletişim, Anadolu Üniv. Yay., Ankara Eskişehir 1998.

- Besso, Jacques A., Les Groupes de Pression, PUF, Paris 1983

- Canetti, Elias, Masse und Macht, Fischer, Frankfurt/m 1992.

- Castellan, Yvonne, Initiation a la Paychologie Sociale, A. Colin, Paris 1970 (7. ed).

- Connerton, Paul, Toplumlar Nasıl Anımsar (Çev. A. Şenel), Ayrıntı Yay. İstanbul 1999 (Orijinal ismi: How Societies Remember).

- Cot, J-P.; Mounier, J.P., Pour une Sociologie Politique, Seuil, Paris 1974 (2 c.).

- Dollot, Louis, C ulture Individuelle et Culture de Masse, PUF, Paris 1983 - Gurvitch, Georges, Traité de Sociologie, PUF, Paris 1962.

- " ", La Vocation Actuelle de la Sociologie, PUF, Paris 1963

- Herring, Pendleton, "Bir Toplumsal Mit Olarak Kamuoyu'nun Değeri" (Çev. M. Varol, Ank.Ü.Basın Okulu. Yıllık IX., 1986-87, s. 317-320).

- Jakubowski, Franz, Ideology and Superstructure in Historical Materialism, Allison A. Busby, London 1978.

- Lévy, André, Psychologie Sociale, Dunod, Paris 1978, c:1.

- Koloğlu, Orhan "Kamuoyu, Tanzimat, 21. Yüzyıl", Marmara'nın Sesi (Marmara Üniv. Basın Yayın Yüksek Okulu, İstanbul 1990, s. 31 vs.).

- " ", "Türkiye'de Yerel Basın", Medya, c. 6 no.2, Nisan 1993, s. 16.

- Kongar, Emre, 21. Yüzyılda Dünya, Türkiye ve Kamuoyu, Simavi Yayınları, İstanbul 1992.

- Lorenzi-Cioldi, Fabio, Individus dominants et Groppes Dominés, Pr. Uni. Grenoble, 1988.

- Mac Bride Raporu, Birçok Ses Bir Dünya, (Çev. Ertuğrul Özkök), Yay. haz. S. Sinanoğlu, Unesco Türkiye Komitesi Yay., Ankara 1993.

- MacIver, R.M.- Page, C.H., Cemiyet, (Çev. A. Kurtkan). M.E.Bakanlığı, İstanbul 1969.

- Mattelart, Armand-Erik Neveu, Kültürel İncelemeler ve Giriş (Çev. Hüsnü Dilli), Bilgi Yay., 2007.

- Maisonneuve, Jean, La Psychologie Sociale, PUF, 1985 (14. ed).

- Mills, C. Wright, Toplumbilimsel Düşün, (Çev. Ü. Oskay), Kültür Bak. Yay., Ankara 1969.

- Miroglio, Abel, La Psychologie des Peuples, PUF, Paris 1971 (4. ed.).

- Mucchielli, Alex, Les Mentalités, Compnehension et Analyse, Eds. ESF. Paris 1984.

- Mucchielli, Roger, Opinions et Changement d'Opinion, Eds. ESF. Paris 1988 (4. ed.).

- " ", La Dynamique des Groupes, Eds. ESF, Paris 1939 (12. ed.).

- Mutlu, Erol, Kitle İletişim Kuramları, (Derleyen ve çeviren Ütopya Yay., Ankara, 2005.

- Onaran, Alim Şerif, Kamuoyu, Giliz Kitabevi, İst. 1984.

- Ortega y Gasset, The Revolt of the Masses, Unwin b., London 1972.

- Özsoy, Osman, Propaganda ve Kamuoyu Oluşturma, Alfa Yay., İstanbul, 1998.

- Raven and Rubin, Social Psychdlogy, John Wiley A. Sons, New York (n.d.) (2. ed.).

- Rovigatti, Vitaliano, Scienza dell'Opiniona Pubblica, Ed. Paoline, Milano 1985.

- Sauvy, Alfred, Kamuoyu, Basın Yayın Gl.Md.1971 (Özel çeviri); S. Gürbaşkan çevirisi (Bazı eklerle), İstanbul Reklam Yay., 1974.

- Schaff, Adam, Le Marxisme et l'Individu, A. Colin, Paris 1968.

- Sezer, Duygu, Kamuoyu ve Dış Politika, Ankara Üni., SBF Yay. 1972.

- Stewart, E.W.-Glynn, J.A., Introduction to Sociology, McGraw Hill cd., Singapore 1985.

- Thomas R.-Alaphilippe D., Les Attitudes, PUF, Paris 1983.

- Tolan B.İsen, G.-Batmaz V., Ben ve Toplum Sosyal Psikoloji 1, Teori Yay., Ankara 1985.

- Vural, Ali Murat, Yerel Basın ve Kamuoyu, Eskişehir 1999.

- Wrightsman, L.S? (ed.), Social Paychology in the Seventies, Brooks/ Cole publ., Monterey-California, 1972.

Bazı kavram ve terimler için Orhan Hançerlioğlu'nun Felsefe Ansiklopedisi (Remzi Kitabevi), Özer Ozankaya'nın "Toplumbilim Terimleri Sözlüğü", R. Boudon ve F. Bourricaud'nun "Dictionnaire Critique de la Sociologie" (PUF, Paris 1982), R. Dahrendorf'un "Soziale Klassen und Klassen Konflikt in der Industriellen Gesellschaft" (F. Enke, Stuttgart 1957), Encyclopedia Americana (1979) ve New Age Encyclopedia kitaplarından yararlanılmıştır.

3) Batı'da günümüze kadar yapılmış kamuoyu tanımlamalarının belli başlılarını, bir önem tercihi yapmadan aktaracağız. Bu çokluğu Amerikalı Pendleton Herring şöyle özetliyor: "Kamuoyu kavramı pek çok biçimde yorumlanabilir. Kamuoyunun çok sayıda tanımı elde edilebilir. Bilim adamları belli bir tanım üzerinde anlaşamamaktadırlar ve bir formül saptayacak otorite de yoktur." Bazı örnekler verelim:

– Bir vicdan sesi, bir hakem, belki bir mahkeme niteliğindedir. Hüküm verme hakkını haiz değildir, fakat ondan korkulur. (Alfred Sauvy)

– Bir kütlede egemen olan düşünce, ya da kamuda, kamusal konular üzerindeki fikir. (Hugo F. Reading)

– 1) Bir konu üzerinde açıklanan kanaatler ve yargılar çeşitliliği; 2) Bir konunun tartışılmasında bununla bağı olan bir

ilgi grubunun üyeleri arasındaki fikir birliği; 3) Bir konu hakkında bir kişinin bir yabancıya özel kanaatinden ayrı olarak belirteceği kanaat. (John T. Zadrony)

– 1) Bir halk grubunun ortak çıkar ve ilgi konularındaki açıkladıkları görüşleri; 2) Bir topluluğun ya da bir grubun fikri alışkanlıklar ya da inançlarının bütünü. (Scott M. Cutlip)

– Orta Sınıfın, siyasal ve ekonomik çıkarların bilincindeki ortalama entellektüel tabakanın egemen kanaatı (Bluntschli)

– Halkın, Sosyal gerçeğin olay ve oluşumlarına ve çeşitli grupların ve bireylerin eylemlerine yönelik kapalı ya da açık davranışlarını kapsayan bir kitle bilinci durumu. (Sovyet Ansiklopedisi)

– Bir sayıdaki bireysel insan tarafından taşınan inançların genel bir ifadesi. (Albert Venn Dicey)

– Ayrı ayrı bireysel yargıların basit bir toplamı değil, örgütlenme, iletişim ve karşılıklı etkileşmenin bir ortak ürünü. (Charles Horion Cooley)

– Bir halk grubunun, özellikle onayladığı ya da onaylamadığı anlardaki birleşik kanaati. (Ferdinand Tönnies)

– Belirli bir konuda toplumun önemli bir bölümü tarafından ifade edilen kişisel görüş, tutum ve inançlar toplamı. (Encyclopedia Britannica)

– Kamu işleri konusunda toplumun az ya da çok geniş kesimlerinden yükselen benzer seslerin toplamı (Oncken)

– Bir topluluktaki egemen bir histir ki, bireyleri arasında az ya da çok belirgin şekilde bu hissin hepsine ortak olduğu kanısı vardır. (Stoetzel)

– Kanaatlerinin, hükümetin hareketi, personeli ya da yapısını belirleyebilme ya da etkileyebilme hakkına sahip olduğuna inanan, hükümet dışındaki insanlar tarafından, tüm ulusu ilgilendiren konularda özgürce ve toplum önünde açıklanan düşünceler. (Hans Speier)

– Öncelikle demokrasi ve liberalizm kavramlarını çağrıştıran bir kavram. (Süheyl Gürbaşkan)

– 1) Toplumsal yaşamın olay ve olguları konusunda toplumsal kümelerin ya da toplumun ortaklaşa yargısını yansıtan düşünce ve kavramların toplumu; 2) Bir insanın eylemleri konusunda çevresindekilerin onaylayıcı ya da kınayıcı tutumları. (Özer Ozankaya)

– Ele geçirilemez bir hacimdir. Fakat yine de Sosyoloji dün gibi bugün de ondan bahsetmekten vazgeçemez. (Habermas)

– Belli bir anda ki bir sürü inanç, kanı, duygu, kabul edilmiş ilkeler ya da önyargıların toplamı, o dönemin kamuoyunu ya da egemen düşüncesini belirler... İnsanların kafalarındaki resimler –kendilerinin ve başkalarının resimleri– ihtiyaç, amaç ve ilişki resimleri kendi (bireysel) kamuoylarıdır. Halk grupları ya da gruplar adına hareket eden bireylerin uydukları resimler büyük harflerle KAMUOYU'dur. (New Age Encyclopedia)

Örnekleri pek çok artırmak mümkün. H.L. Childs en az elli farklı tanımlama bulunduğundan bahsediyor ve "kamuoyu, herhangi bir şeyin ismi değil, bir miktar şeyin tasnifidir" diyor. Bu arada, kamuoyu diye bir şey bulunmadığını ileri sürenler (P. Bourchier, N. Luhmann) olduğu gibi, aksine başlı başına bir bilim sayanlar da var (F.H. Allport).

4) J. Young, The New American Government and his Work, Mc Millan, New York 1923, nakleden Y. Castellan, a.g.y., s. 217.

5) Zihniyet'in karşılığı Fransızca'da Mentalité, İngilizce'de Mentality'dir. Bizim kullanışımız Fransızcaya uygundur. Anglo-Sakson araştırmacılar, özellikle Amerikalılar "anlayış"tan ziyade "fikir" anlamında kullanıyorlar. A. Mucchielli'nin adı geçen eserinden başka: Wörterbuch des Soziologie, Stuttgart 1969; Marksist yaklaşım için: ABC of Dialectical Materialism, Progress, Moskova 1976 (Çev. Lenina Ilitskaya); Yaksolev (Ed.), Fundementals of Political Science, Progress, Moskova 1979 (Çev. D. Fidlon); Vovelle, Michèle, Ideologie e Mentalita, Guida ed., Napoli 1989.

6) Bu bölüm, "Türk Arap İlişkileri Tarihi" isimli bir çalışmamızdan özet-

lenmiştir. İslam toplumlarında ve Osmanlı'da toplumsal yapısının özellikleriyle ilgili bilgiler ve tarihsel değişim konusunda iki çalışmamızı esas aldık: İslam'da Değişim (Gür yayınları, İstanbul 1993) ve "Tanzimat's Impact on the Diversification Between Turkish and Arabic Islam" (CIEPO'nun Amsterdam'daki 11. Kongresine sunulan bildiri). Bunlarda yararlanılan yapıtlar arasında başta Kur'an'ı Kerim olmak üzere Buhari ve diğerlerinin Hadis derlemeleri vardır.

– Ahmet Cevdet Paşa, Ma'ruzat (Yay. hz. Yusuf Halaçoğlu) Çarı Yay., İst. 1980.

– Akay, Hasan, İslami Terimler Sözlüğü, İslam Bilgi Merkezi, İstanbul. 1991).

– Aksekili Ahmed Hamdi, Mezahibin Telfiki, Sebilürreşad Kütüphanesi, İstanbul 1332 (1916).

– Amir Hassan Sıddıqi, Studies in Islamic History, Jamiyatul Falah, Karachi 1962 (2. ed).

– Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yay., Ankara 1973.

– Cahen, C., Introduction à l'Histoire du Monde Musulman Mediaval, Lib. D'Amerique et d'Orient A. Maisonneuve, Paris 1982, p. 143.

– Cemil Sena, Hazreti Muhammed'in Felsefesi, Remzi Kit., İst. 1975 (2.)

– Corbin, Henry, İslam Felsefesi Tarihi, (Çev. H. Hatemi), İletişim Yay. İstanbul 1986.

– Çağatay, Neşet, İslam Mezhepleri Tarihi, İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1965.

- E.I.Fazylov, "Un texte inédit en Proto-Çagatay", Turcica c.4 (1972), s.43-77

– Gökmenoğlu, Hüseyin Tekin, İslamda Şahsiyet Hakları, T. Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1996.

– Gölpınarlı, Abdülbaki, 100 Soruda Tasavvuf, Gerçek Yay., İst. 1969.

– Gölpınarlı, Abdülbaki, 100 Soruda Türkiye'de Mektepler ve Tarikatlar, Gerçek Yay., İstanbul 1969.

– Grunebaun, G.E.Von, Der Islam in Mittelalter, Artemis Verlag, Zürich 1963.

– Gündüz, İrfan, Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri, Seha Neş., Ankara 1983.

– Hourani and Stern, The Islamic City A Colloquium, Owford-Pensylvania Press, Glasgow 1970.

– İslam Ansiklopedisi, (Diyanet Vakfı Yay.)

– İslam Ansiklopedisi (MEB Yay.)

– Kara, Mustafa, Tekkeler ve Zaviyeler, Dergâh Yay., İst. 1990.

– Kâtip Çelebi, Mizanül-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk, (Yay. Haz. O.Ş. Gökyay), MEB Yay. İstanbul 1972.

– Kâtip Çelebi, Düstüru'l-amel li-ıslahi'l-halel, (Yay. Haz. Ali Can), Kültür Bk. Yay., Ankara 1982.

– Kazıcı, Ziya, İslam Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yay. İst 1991.

– Köprülü, Fuat, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara 1972.

– Küçük, Hasan, Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri, Otağ Mat., İstanbul 1976.

– Lombard, Maurice, L'Islam Dans sa Première Grandeur, Flammarion, Paris 1971.

– Mardin, Şerif, Some Functions of Religion in the Ottoman Empire, Amerikan Bord Hey., Redhouse Yay., İst. 1971 (Konferans metni).

– Muhammed Asad, The Principles of State and Government in Islam, Un. of California Press, Berkeley 1961.

– Rodinson, Maxime, Islam et Capitalisme, Seuil, Paris 1966.

– Seyyid Kutub, İslamda Sosyal Adalet, Cağaloğlu Yay., İstanbul 1971 (Çev. Tunagür-Mansur.

– Sourdel, Det J. La Civilisation de l'Islam Classique, Arthaud, Paris 1983.

- Taymas, Abdullah Battal, Kazan Türkçesinde Ata Sözleri ve Deyimler, Atatürk Dil Kurumu, Ankara 1988

– Turan, Osman, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul 1971.

– Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı, TTK Yay., Ankara 1965.

– Watt, Montgomery, Islamic Political Thought, Edinburgh Un. Press 1968.

– Watt, Montgomery, Islam and the Integration of Society, Northwestern Un. Press, 1970.

7) Arap kaynaklarında, Allah'ın Kulu'nun fakirliğine karşılık Sultanın Kulu'nun zenginliği çelişkisini ele alan fıkralar pek yaygındır. Bunlar daha sonra Osmanlı döneminde, özellikle Mısır'da, "Paşa'nın Kulu" şeklinde kullanılmıştır. (Josef van Ess, "Ibn Ar-Rawandi or the making of an image", Al Abhath (AUB) vol XXVII s. 5-26.

8) Bu bölümde yukardaki kaynaklara ek olarak şunlardan yararlanılmıştır;

- Gökbilgin, Tayyip M., "Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferi", Belleten no.83, Temmuz 1957 s. 449-482;

- İzbudak, Velet, Atalar Sözü, T.Dil Kurumu 1936;

- Yavuz, Kemal, "Şeyhoğlu'nun Kenz'ül-Küberâ ve Mehekkül-Uleması", Milli Kültür no.49, Temmuz 1985, s.9-13;

- Bardakçı, Murat, Hürriyet, 24.6.2001

Osmanlı'daki sistemi tek adamın yönettiği bir kölelik sistemi olarak değerlendirme tutkusu Machiavelli'nin 1517'de yazdığı ünlü Il Principe eserinde de vardır. Dror Ze'evi gibi İslamic dergisinin 16.8.1996 tarihli sayısındaki (s.1-19) "Kul and Getting Cooler…" başlıklı makalesinde hâlâ bu iddiayı sürdürmeye gayret edenlere de rastlanmaktadır. Osmanlıyı iyi incelemiş olan R.Mantran'ın "Yönetsel Burjuvazi" tanımlamasının, önyargılı Oriyantalistlerin Osmanlı ve İslam'daki Kul tanımlamasını köle = esclave olarak sunma tutkusundan sıyrılmak amacı güttüğü bellidir. Ömer Lütfü Barkan, Roma'daki X. Milletlerarası Tarihi İlimler Kongresi'ne sunduğu "Türkiye'de Servaj var mı idi?" başlıklı bildirisinde (Belleten no.78, Nisan 1956, s.237-246) hiçbir özgür hakkı bulunmayan, her şeyi ile senyöre bağlı olan Avrupanın serf'leri ile ne kul'un ne de Osmanlı'daki reayanın bir tutulamayacağını açıklamıştır.

9) Ali Haydar Mithat, Hatıralarım 1872-1946, Akçit yay.İst.1946, s.27

10) Bu bölümde yararlanılanlar:

- Kâtip Çelebi, Mizaü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk, (Haz. Orhan Şaik Gökyay) MEB yay, İstanbul 1972, s. 30-43, 65-67, 109, 123-128;

- Kırlı, Cengiz, Sultan ve Kamuoyu, T.İş Bankası yay, İst.2009, s.18-24, özellikle 1798 iradesi;

- Hattox, Ralph S., Kahve ve Kahvehaneler (çev. Nurettin elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt yay., İst. 1996;

- Ebüzziya Tevfik, "Kahvehaneler", Tarih ve Toplum, c.2 (1984) s.369-374, c.3 (1985) s.57-64;

- İbrahim Peçevi, (1281/83), Tarihi Peçevi, s.364

- Mustafa Âli, Mevaidu'n-nefâis fi Kavaid-il Mecalis, (yay.haz. M.E.Düzdağ, İst.1972

- Osmanlı Kahvehaneleri, haz. Ahmet Yaşar, makaleler: S.A.Özkoçak, U.Kömeçoğlu, A.Çaksu, C.Kırlı; Kitap yay. İst.2009

- Etudes Turques et Ottomanes dergisi no.1, Mart 1992, Ana Tema: "Le Café et les Cafés à İstanbul XVIe - XIXe siècle"; Saraçgil, Ayşe "L'Opposition au café dans l'Empire Ottomane" s.3-12; Georgeon, François, "Les Cafés à İstanbul au XIXe Siècles.13-40

- Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Bir Zamanlar İstanbul, (Haz. N.A.Banoğlu); Tercüman 1001 Temel Eser., s.69-75

- Sakaoğlu, Necdet, "17. Yüzyılda Tütün Haram, İçenler İdamlık ve Cehennemlik", Tarih ve Toplum no.83, Kasım 1990, s.18-23

11) Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetnâme, (Çev. Faruk meyan) Bedir Yay., İst. 1999.

12) Ayan niteliği için: Pakalın, Mehmet Zeki, OsmanlıTarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB: İstanbul 1931

- Ahmed Cevdet, Tarihi Cevdet, a.g.e

- Uzunçarşılı, İ.H., "Kabakçı Mustafa İsyanı…" Belleten, 23/24, Ekim 1942, s.255

13) Wanda, Souvenirs Anécdotiques sur la Turquie 1820-1870, Paris 1884, s. 59.

14) Journal des Debats, 24.11.1839.

15) Dellenbusch, G., Mercantil-Memoiren aus der Türkei, Düsseldorf 1841, s. 6.

16) Jennings, Ronald C., "Women in early 17th century Ottoman Judicial records - The Sharia court of Anatolian Kayseri", JESHO, c.18/1, 1975, s.53-114

17) Journal Asiatique, c. 8 (1831), s. 238.

18) Oktay, Cemil, "Hum Zamirinin Serencamı, Bağlam yay. İst.1991, Sadık Rıfat Paşa ili ilgili s.2-3; Kaynar, Reşat, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, TTK, Ankara 1954, s. 312 vs.

19) Ahmed Cevdet Paşa, Maruzat, s. 52.

20) Koloğlu, Orhan, Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları, Gazeteciler Cem. Yay., İstanbul 1987, bu konuda ayrıntılı bilgi içermektedir.

21) Koloğlu, O., Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na, Çağdaş Gazeteciler Der.yay, Ankara 1994

22) Koloğlu, O., "İbrahim Müteferrika", Cihannümâ, Boyut yay., İst., 2008, s.13-25

23) Cemal Zekeriyyâ Kâsım, "Arapların Osmanlı Devleti'nden Ayrılması", Türk-Arap Münasebetleri, IRCİCA, İst 2000, s. 475.

24) Koloğlu, O., Takvimi Vekayi, Çağdaş Gazeteciler Yay., Ankara 1981; Koloğlu, O., İlk Gazete İlk Polemik, Çağdaş Gaz. Yay., Ankara 1989

25) Curnal deyimi için: Koloğlu,O., İlk Gazete İlk Polemik, s.23-27

26) - İnal (İnalcık) Halil, "Bosna'da Tanzimat'ın tatbikatına ait vesikalar", Tarih Vesikaları no.V, s.374-389;

- Mark Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period - The revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", Middle Eastern Studies, c.11, s.103-109;

- Urquhart, D., The Sprit of the East, London 1838, s. 2.

27) Vimercati, Cesar, Constantinople et l'Egypte, Paris 1857 (4. Bs) s. 56.

28) Wanda, age, s. 274-278

29) Ubicini, F.H.A., 1855'de Türkiye, (çev. A. Düz), Tercüman 1001 T. Eser, c. 2, s. 66.

30) Kocabaşoğlu, Uygur, "İlk Kıraathanenin Açılışı", Tarih ve Toplum, no. 5 (Mayıs 1984) s. 65-67.

31) Poole, Stanley Lane (ed.), The People of Turkey, London 1878, c. I, s. 236.

32) Basiret, no. 415 (14.7.1871).

33) Nesim Yazıcı, Takvim-i Vekayi Belgeleri, Ankara 1983, bir resmi gazete yayınlanması konusunda Blak'ın raporu, s. 78-81.

34) Kaynar, Reşat, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, TTK, Ankara 1954, s. 313-316.

35) Belçika Dışişleri Arşivi, Turquie 8, 16.8.1859 tarihli yazı.

36) Takvimi Vekayi, no. 1203, 23.Zilhicce.1286 (26.Mart.1870).

37) Meriç, Ümid, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, Ötüken Yay., İstanbul 1979.

38) Uzunçarşılı, "Merhum Sadullah Paşa'nın Mektupları", Belleten no. 58, (Nisan 1951).

39) Ahmet Cevdet Paşa, Maruzat, age., s. 227.

40) Koloğlu, O., İlk Gazetelerimiz Aracılığıyla (1828-1867) Dilimize Giren Batı Kavram ve Sözcükleri, XI. Türk Tarih Kongresi bildirileri, Ankara 1994, s. 1645-1664; "Tanzimat'ta Yeni Kavramlar: Serbestiyet'ten Hürriyet'e, Tarih ve Toplum,Ocak 1994, s.5-9; "Yeni Kavramlara Yeni Terimler:Cumhuriyet Terimi Üzerine", Tarih ve Toplum, Nisan 1994, s.13-16

41) Adıyeke, Nükhet, "Girit'in Mehmet Ali Paşa yönetimindeki durumuna dair bir rapor", Belgeler Dergisi, TTK, C. XV, 1993 s. 293-315.

42) Aktepe, Münir, Ali Suavi kitabından.

43) İskit, Servet, Agâh Efendi, Ankara 1937.

44) Şinasi'nin ilk kez söylemiş olduğu "ebkârı hikmeti baliğa olan efkârı serbestiyet" (= en üst mertebeyi bulmuş olan efkârı serbestiyet) terkibini Mecmua-i Ebüzziya 102. Sayısında (s. 739) bildirir.

45) Tasviri Efkâr, no. 63, 64, 66, 68, 78, 82, 116, 121, 131, 149, vb.

46) Tasviri Efkâr no. 106, 115, 121, 122, 330, 430, 437.

47) İskit, Server, Amme Efkârı ve İlk Gazetelerimiz, Gazeteciler Cem. Yay., İstanbul 1959, s.5;

48) Mardin, Şerif, 19. yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, s. 345. ; Önberk, Nevin, "Şinasi'nin makalelerine Hürriyet Kavramı açısından bir yaklaşım", Şükrü Elçin Armağanı, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay. Ankara 1983, s.241-250.

49) (Yalman), Ahmed Emin, The Development of Modern Turkey as measured by its Press, Columbia University 1914

50) Mustafa Nuri Bey yazısı, Mirad-ı Girit, no. 6 (1887).

51) Koloğlu, O., "Girit'te Türkçe Basın", Tarih ve Toplum, no. 48, Aralık 1987, s. 9-12.

52) Kıbrıs, 12.10.1893, "İfade-i Mahsusa".

53) İbret, no. 3, Haziran 1872.

54) Tunaya, T.Z., Önsöz Ali, İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar, s. 21.

55) India Office, L/R-5/47, Nar-ul Ahbar gazetesi, 15.6.1870.

56) Mardin, Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought, Konya Fransız İhtilali Sempozyumu 1989, ayrı basım.

57) Lettre adressée à sa Majesté le Sultan par S.A. Le Prince Mustapha-Fazıl Pacha, Paris 1867; Réponse à son Altesse Moustapha Fazıl Pacha au sujet de sa Lettre au Sultan, Paris 1867

58) Bilgegil, Kaya, "Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1970, s. 468.

59) Tunaya, T.Z., Önsöz, Ali, İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar, Sander Yay., İstanbul 1976, s. 7-8.

60) Midhat Paşa'nın Hatıraları, yay. Haz.O.S.Kocahanoğlu, Temel yay., Est 1997, s.183-4

61) " "

62) Ali Haydar Midhat, Hatıralarım 1872-1946, Akçit yay., İst.1946 s.17-27

63) Abdülhamid dönemi sansürü konusunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Yıldız Arşivi'ndeki belgelerden yararlandık. Ayrıca:

- Al Manar dergisi, 1912, s. 796, Abdülhamid dönemi yasak sözcükler listesi.
- Birinci, Ali, "Matbuat Yasakları...", Dergâh no. 20, Ekim 1991, s. 12-13.
- Ciota, Donald J., "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908", International Journal of Middle Eastern Studies, 10 (1979), s. 167-186.
- Demirel, Fatmagül, II. Abdülhamit Döneminde Sansür, Bağlam Yay., İst. 2007.
- P. Fesch, Constantinople aux Dérniers Jours d'Abdulhamid, Angers 1907.
- İrtem, Süleyman Kâni, Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür, (Yay. Haz. O.S. Kocahanoğlu) Temel Yay., İst. 1999.
- Kabacalı, Alpay, Türkiye'de Basın Sansürü, T. Gazeteciler C. Yay., İst. 1990.
- Koloğlu, Orhan, "II. Abdülhamit Sansürü", Tarih ve Toplum, no. 38, Şubat 1987, s. 14-18.
- " ", "Osmanlı Devletinde Tröstler ve Basın", Tarih ve Toplum no. 45 (s. 9-16), 46, Eylül-Ekim 1987 (s. 17-22).
- " ", "Abdülhamit Basın Rejimi Deyimi Üzerine", Sultan II. Abdülhamid ve Devri seminerine bildiri, İst. Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1991, s. 35-46.
- " ", "Hicaz Demiryolu Amacı, Finansmanı, Sonucu", Ircica Yay., Çağını Yakalayan Osmanlı, İstanbul 1995, s. 298-334.
- " ", "Abdülhamid en çok övülen ve yerilen hükümdar", Popüler Tarih, Şubat 2006, s. 23-27.
- " ", Abdülhamit Gerçeği, Pozitif Yay., İstanbul (5. Bas) 2007.
- Salim, Sarkis, Kitab Garaib al Maktubji, Beyrut 1896.
- Tokgöz, Ahmed İhsan, Matbuat Hatıralarım, (Yay. Haz. A. Kabacalı), İletişim Yay., İstanbul 1993.

- Uçar, Ahmet, "Bir zamanlar içerideki sansürle yetinmez, Avrupa tiyatrolarındaki oyunları bile yasaklatırdık", Hürriyet-Tarih, 13.7.2005, s. 9-13.

Yerlikaya, İlhan, "II. Abdülhamid döneminde yabancı gazete ve haber ajanslarının şantaj ve yolsuzlukları", Toplumsal Tarih no. 3, Mart 1994, s. 17-19.

64) Osmanlı Meclisi'ndeki görüşmeler için: Us, Hakkı Tarık, Meclisi Mebusan 1877, İst 1940-1954 2.cilt

64) Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Sergüzeşti Hayatımın Cildi Sanisi İst. 1912; ve Mehmed Arif, Başımıza Gelenler (yay.haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman 1001 Temel Eser'den (3 cilt) yararlanılmıştır

65) Mourad Bey (Mizancı), Le Palais de Yildiz et la Sublime Porte, Paris 1895; Nicolaïdès, M.N., Le Véritable Mal d'Orient Réponse à Mourad Bey, Paris 4.1.1896.

66) Koloğlu, O., 1908 Basın Patlaması, Bas-Haş Yay., İst. 2005.

67 Durukal, Hüsnü Sadık, Anılad, Cumhuriyet 30.10.1968

68 Balkaya, İhsan Sabri, "II. Meşrutiyet'in İlanının Halka Duyurulması", Atatürk Dergisi c.III no.3, Ocak 2003, s.31-35

69) Koloğlu, O., " Mustafa Kemal'in 1908 Ekim-Kasım'ında Trablusgarp ve Bingazi Gezisi", Türk Kültürü no.343, Kasım 1991, s.28-40

70) Dönemin basını konusunda genel olarak: Koloğlu, Orhan, 1908 Basın Patlaması, Bas-Hüş yay., İst.2005

71) Koloğlu O., İttihatçılar ve Masonlar, Pozitif yay., İst. 2004

72) Koloğlu, O., 1908 Basın Patlaması, s.46-58

73) Sabaheddin, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar, İst. 1327; Türkiye Nasıl Kurtulabilir?, İst.1334; Şirvanizade Mehmed Tahir tarafından çıkarılan "Türkiya" isimli gazetenin Haziran 1910'daki "Teşebbüsü Şahsi Yok" başlıklı başyazısında da, meşrutiyetle elde edilen hürriyetin topluma özel teşebbüs imkanı vermemesi eleştirilmektedir. Yazıda efkârı umumiye deyimi hiç kullanılmamakta, kapitülasyonların sınırlayıcı etkisinden hiç bahsedilme-

mekte, asıl sorunun servet kazanmak olduğu kaydedilip bunun demokrasi ile gerçekleşebileceği belirtilmektedir. İşin ilginci, gazetenin isminin altındaki ilke sloganı şöyledir: "Demokrasi mesleğinin hadim ve müdafiidir."

74) Beşeriyet no.1, 15.9.1911, s.3; Sol hakkında Tunaya, Tarız Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler, s.303-315; Tunaya, T.Z., Türkiye'nen Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, İst.1960, s.92-97

75) Ali Haydar Mithat, Hatıralarım 1872 - 1946, Akçit yay., İst.1946, s.201-209

76) Koloğlu, O., "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?", Tarih ve Toplum , Aralık 1985, s.16-19

77) Dışileri Bakanı Grey'den yeni elçi Lowther'e özel mesaj: İngiliz arşivinden Feroz Ahmed'in çıkardığı bilgi.

78) Volkan gazetesinin tamamı üzerinde çamlışmamız: 1908 Basın Patlaması , s.105-125

79) Abdurrahman Şeref, Sultan Abdülhamidi Saniye Dair, İst.1918

80) Türköne, Mümtazer, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim yay., İstanbul 1993, s.53-54

81) Mehmed Akif Ersoy, Safahat, (yay.haz. Ece Özbaş) Şe-Ce yay., İst 2008; Hekimoğlu, İsmail, Mehmed Akif'e Göre Dün-Bugün-Yarın, Timaş yay., İst.1998

82) Atila Doğan-Haluk Alkan, Osmanlı Liberal Düşüncesi Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, İst. Bilgi Üni. Yay, İst. 2010.

82b) Kendil, İsmail, "Ahmet Saib Bey'in 'Nereye gidiyoruz Mazi - Hâl ve İstikbal' Risalesinin tercümesi, İst.Ün. Atatürk İlkeleri Enstitüsü Dergisi , yıl 6/2007, sayı 12, s.211-222

83) Meclisi Mebusan 9. ictima zabıtnamesi, s.118 vs.

84) Koloğlu, O., Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi, Kaynak yay., İst.2004, s.27-28

85) Koloğlu, O., 1918 Aydınlarımızın Bunalım Yılı,Boyut yay., İst. 2000

86) Koloğlu, O., bu konuda iki kitabımızda geniş bilgi vardır: Sorularla Vahdettin, Pozitif yay., İst.2007; Son Sadrazam, Doğan Kitap, İst.2008

87) Nutuk, 3 cilt, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay.

88) Koloğlu, O., Mustafa Kemal'in Yanında İki Libyalı Lider, Libya Kültür Merkezi yay., Ankara, 1981

89) Atatürkçülük, M.Eğitim yay., Birinci Kitap s.308

90) Bu konuda Orhan Koloğlu'nun şu eserlerinde ayrıntılı bilgi vardır: Türk Çağdaşlaşması, Boyut yay., İst. 1995; Osmanlı'da Son Tartışmalar, Doğan Kitap, İst.2008; Mazlum Milletler Devrimleri

91) Koloğlu, O., " İstiklâl Savaşı'nda Dış Yardım", Tarih Toplum, Nisan 1995, s.61-62

92) Özerdim, Sami N., Atatürk Devrimi Kronolojisi, Halkevleri yay., Ankara 1974, s.82

93) Koloğlu, O., Türk'ü Dünyaya Saydıran Adam, Yeni Özgür İnsan yay., Ankara 1988 (2. baskısı 2007'de Dünya'dan Çizgilerle Atatürk adıyla) kitabında bu konuda geniş bilgi vardır.

94) Atatürkçülük, a.g.e., s.306 vs..

95) Giritli, İsmet, Kemalist Devrim ve İdeoloji, İst.Üniversitesi yay.

ORHAN KOLOĞLU

11.9.1929'da doğan Orhan Koloğlu, Konya Gazi İlkokulu, Galatasaray Lisesi, İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Yüksek Okulu'ndaki eğitiminin ardından, Strasbourg Üniversitesinde doktorasını tamamladı. 1947'de gazeteciliğe başladı. Türkspor, Son Saat, Yeni Sabah, Akşam, Yeni İstanbul, Milliyet, Barış, Aydınlık gazetelerinde muhabir, yazı işleri müdürü, yazar olarak çalıştı.1964-1971 arasında Roma, Karaçi, Paris, Londra, Beyrut elçiliklerinde Tanıtma ve Basın Ataşesi olarak görev yaptı. 1972-1973 Frankfurt'ta Milliyet'in Almanya baskısını başlattı. Bir yıl süreyle Almanya'da Hürriyet gazetesinin muhabirliğini yaptı. 1974 ve 1978-79'da iki kez Basın Yayın Genel Müdürlüğü görevinde bulundu. 1975-1977 CHP'nin Uluslararası İlişkiler Danışmanlığı'nı yaptı. 1982'de memuriyetten emekli oldu. 1978'den itibaren Hacettepe, Eskişehir Anadolu, İstanbul, Marmara, Galatasaray Üniversitelerinde iletişim ve tarih konularında öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1982-84 Libya Al Fateh Üniversitesinde Doçent olarak görev yaptı. 20 kadarı basın tarihi üzerine olmak üzere 60'a yakın yayınlanmış kitabı vardır.

İletişim Fakültesi 60. Yıl Yayınları 2010
www.istanbul.edu.tr/iletisim